

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ
ՍԱՆԱՀՆՈՅ ՎԱՆԻՑ
(ՍԱՆԱՀՆԻ ՔԷՕԹՈՒԿԸ)

Աշխատասիրությամբ
ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆԻ

Ա. ԷԶՄԻԱՇԻՆ - 2007

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տպագրվում է մեկեկնաստորյամբ՝

**«ՄԵԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅՈՒ» ԱՆՎԱՆ
ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ**

СИНОДИК САНАИНСКОГО МОНАСТЫРЯ

Подготовка текста к печати,
исследование и приложения
с вокабулярием и индексами
ПАРУЙРА М. МУРАДЯНА

СЯТОЙ ЭЧМИАДЗИН – 2007

THE SYNODICON OF THE MONASTERY OF SANAHIIN

PAROUYR M. MOURADYAN
prepared the text for publicatuion and enhanced it with a study,
appendices, lexicon and indices

HOLY ETCHMIADZIN – 2007

By order
of His Holiness KAREKIN II

Supreme Patriarch and
Catholicos of All Armenians

По благословению

Его Святейшества ГАРЕГИНА II

*Верховного Патриарха и
Католикоса Всех Армян*

Printed by donations of
Medical University “Mkhitar Heratsi”
(Yerevan, Armenia)

Спонсор издания
***Медицинский Университет
имени Мхитара Гераци
(Ереван, Армения)***

ՀՏԴ 24
ԳՄԴ 86.3
3 - 601

Խմբագրութեամբ
Գէորգ Տէր-Վարդանեանի

3-601 *Յիշատակարան Սանահնոյ վանից: Աշխատասիրութեամբ Պարոյր Մ. Մուրադեանի: Խմբագրութեամբ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: - Ս. Էջմիածին, 2006, 336 էջ:*

«Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» ժողովածուն ամփոփում է վանական այս կենտրոնին վերաբերող, նրա ներքին կեանքն ու արտաքին առնչութիւնները պարզաբանող այլազան նիւթեր՝ հարստացուած յաւելուածային օժանդակ նիւթերով: Առանձնակի կարեւորութիւն ունեն Հայաստանի ուշմիջնադարեան տնտեսական պատմութեանը վերաբերող վաւերագրերը՝ նուիրատուութիւններ, առուծախ եւ տնտեսական տարաբնոյթ յարաբերութիւններ արտացոլող փաստաթղթեր, Հայաստանի հիւսիսային գաւառների տեղանունաբանութեանը վերաբերող վկայութիւններ, քաղաքական եւ մշակութային կացութեան անդրադարձներ:

Գիրքն այս կարգի ժողովածուներն ուսումնասիրելու եւ հրատարակելու առաջնեկն է:

Հասցէագրւում է պատմաբաններին, բանասէր-լեզուաբաններին, միջնադարեան Հայաստանի վանական եւ տնտեսական կեանքով ու պատմութեամբ հետաքրքրուող մասնագէտներին:

ԳՄԴ 86.3

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Հայ միջնադարեան եպիսկոպոսական աթոռների, վանական ու եկեղեցական հաստատութիւնների գոնազարդուած ու առասպելախառն պատմութիւնները տարբերուած են միմեանցից իրենց ծաւալով, կառուցուածքով ու պարունակած նիւթերով,~ գրում է մեզանում «Վանական պատմութիւնները» առաջինը քննութեան նիւթ առած հանգուցեալ ակադ. Լեւոն Խաչիկեանը եւ շարունակում:~ Աւանդական «Կոնդակ վանից» կոչուող եւ նոյն կաղապարով ձուլուած ժապաւէնաձեւ նմուշներին առընթեր (այդպիսիք տարածուած են եղել յատկապէս Վասպուրականի շրջաններում) ստեղծուել են նաեւ աւելի ընդարձակ ու բովանդակալից «պատմութիւններ», որոնց մէջ տուեալ հաստատութեան հիմնարկէքի շինծու պատմութեան հետ միասին կարեւոր տեղ է յատկացուել նաեւ կեղծ, վաւերական ու արժէքաւոր կալուածագրերի, նուիրաբերական արձանագրութիւնների եւ այլ փաստաթղթերի (այդպիսին է, օրինակ, Սանահնի վանքի նշանաւոր «Քոթուկը»): Քիչ չեն նաեւ խաչափայտի մասունքների եւ այլ «սրբութիւնների» յերկրուած պատմութիւնները, որոնք եւս վերջին հաշուով շրջանառութեան մէջ են գրուել վանական հաստատութիւնների կողմից՝ իրենց հեղինակութիւնը բարձրացնելու, ուխտաւորներ շահելու, նոր շարժական ու անշարժ կալուածքներ ձեռք բերելու յոյս-նպատակով»¹:

Անկախ ժամանակի կեցուածքով թելադրուած մի քանի որակումներից, գիտնականը ճիշտ է նկատել նման պատմութիւնների գոյացման շարժառիթներն ու նրանց շարքում Սանահնի «Քէօթուկի» նշանաւոր լինելը: Կարելի է մէկ տասնեակից աւելի հրատարակումներ թուարկել, որոնք չէ թէ յիշատակում, այլ նաեւ քաղումներ են կատարում վանական այդ պատմութիւնից, բայց չեն մտնում այն գիտական հրատարակութեան ենթարկելու բեռի տակ:

Դարձեալ նոյն Լ. Խաչիկեանն էր, որ Հայաստանի «Տնտեսական պատմութեան վաւերագրեր» մատենաշար ձեռնարկելիս «Երկու խօսքի» մէջ չմոռացաւ յիշատակել Սանահնի վանքի «Քոթուկ կոչուող նշանաւոր մատեանի» բովանդակած նիւթերի կարեւորութիւնը եւ հրատարակման անհրաժեշտութիւնը², սակայն ձեռնարկողի վաղահաս

¹ Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հատոր Ա., Երեւան, 1995, էջ 110:

² Տե՛ս Յովհաննէս Տէր-Դաւթեան Զուղայեցու Հաշուետումարը, Երեւան, 1984, էջ 6:

մահը (1982 թ.) եւ այլեւայլ պարագաների շարքում՝ մատենաշարի խմբագրութեան կազմի կամայական փոփոխութիւնը շուրջ երեք տասնամեակով յետաձգեցին պատրաստուած բնագիրը հրատարակութեան յանձնելու կարելիութիւնը:

«Քէօթուկ», «Քէօթուկ», «Քիւթիւկ», «Քօթուկ», «Քոթուկ» այլադրութիւններով եզրը ուշմիջնադարեան փոխառեալ նորաբանութիւն է թիւրքերէն ködük (գործ, արարմունք) բառի՝ մասամբ նոր իմաստաւորմամբ (մայր գիրք, արմատ գիրք): Նոր առումը, թերեւս, պայմանաւորուած է «Հաւատարմատ», «Արմատ Հաւատոյ» խորագրային բառաբարդումներով, որ միանգամայն ուրիշ բովանդակութիւն ունէին: «Սանահնի քէօթուկի» բնոյթի ժողովածուները վանական միաբանութիւններում ընդունուած էր կոչել Ἀγάπη (սէր, օղոյտ), «Հոգւոց գիրք» (سُورَةُ مَائِدَةٍ, «Կոնդակ» (յորդորակ, փաթոյթ), σὺν-ὁδοῦ (συνὸς) եւ այլն: Թէ ե՛րբ է հին թիւրքերէն եզրը սկսել գործածուել մեր մատենագրութեան մէջ՝ պարզելիք խնդիր է: Ծիշտ է, 1652 թ. Սանահնի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսին Վրաց թագաւոր Ռոստոմի (1632-1658) տուած նորոգութեան գրում մեզ հետաքրքրող բառը գործածուած ենք գտնում («ընդ նորոգումն հնագոյն գրեանցն եւ քօթուկացն սրբոյ վանից, եւ տեսաք ի նոյն գրեանս ձեր...»՝ ձեռ. Հ^թ 3031, 47r), սակայն վստահ չենք, թէ նոյնն է եղել վրացերէն բնագրում, որի հայերէն թարգմանութիւնը կատարուել է, հակառակ գրչութեան հնաւանդութեան, 1797 թ. ո՛չ առաջ, քանի որ նոյն ձեռքով է գրուած Հերակլ Բ.-ի հաստատութեան մակագրութիւնը: Այդ նոյն թուականին է Յովսէփ Արղութեանցը տեսել այս ժողովածուն եւ իր յիշատակութեան մէջ այն կոչել «Քէօթուկ գիրք» (էջ 1v):

Մասնագիտական գրականութեան մէջ «Քիւթիւկ» անունով է վկայակոչուում Կոլտինայի Ս. Աստուածածին եկեղեցու «Կոլտինահայ ժամանակագրութիւն» ժողովածուն, որը 1960 թուականից սկսեց տպուել «Հանդէս ամսօրեայ» վիեննական պաշտօնաթերթի մէջ, Համբարձում Զօրթեանի հոգողութեամբ, իսկ ապա լոյս տեսաւ առանձին հատորով (1960)¹: Բուն մայր օրինակը, ըստ յիշատակարանի, գրուած է եղել 1445 թուականին, ունեցել 474 էջ եւ սկզբնական բնագրում կրել է «Կոնդակ» վերտառութիւնը («Այս է կոնդակ Ս. Աստուածածնոյ

¹ Այս եւ այլ տեղեկութիւնների վերաբերմամբ տես Ա. Ալպոյաճեանի «Ս. Աստուածածին եկեղեցիին պատմական Յիշատակարանը կամ Քիւթուկը» (Արշակ Ալպոյաճեան, Յուշամատենան Կոլտինահայերու, Պէյրութ, 1961, էջ 185-196): Հմմտ. «Կոլտինահայ ժամանակագրութիւն», հրատարակեց Հ. Պ. Զօրթեան, Վիեննա, 1960:

եկեղեցւոյ»): 1716 թ. նորոգութեանը վերաբերող տեղեկութեան տեքստում ժողովածուն կոչուած է «Յիշատակարան» («նորոգեցաւ Յիշատակարանս ձեռամբ անարժան Տէր Անտոնին թվն. ՌՃԿԵ.»), սակայն սկզբնագրի վերաբերմամբ նկատելով, թէ «ետոյ Կոնդակն հնացեալ էր եւ գիրն ծանր էր կարդալու...»: Հետաքրքիր է Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունու օրագրութեան մէջ (1882 թ.) եղած ծանօթագրութիւնը. «ընկալայ այսօր զպատճէն պատմական մասին Քիւթիկ անուանեալ յիշատակարանին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Հայոց Կոնտինայու (Քէօթահիա) ի ձեռն Գէորգ վարդապետի Դերձակեան՝ առաքեալ ի Քէօթահիայէ վերջին թղթաբերաւ: Էին ի միջի տեղեկութիւնք սակաւ, թէեւ հետաքրքրականք: Օրինակեալ էր ի նմին եւ մաս մի ի Մտածութեանց գրոյն»: Հարկաւ, Մանկունին բուն ձեռագրի ընթերցման հիմամբ է «Քիւթիկը» Յիշատակարան կոչում. այնտեղ գրուած է. «Այլ եւս պարտ է մէզ գիտել, թէ վասն է՛ր հաստատեցաւ յիշատակարանս: Նաեւ զի ցոյց տացէ զթիւն եւ զժամանակն եւ զորպիսութիւն նորին»¹:

Գրեթէ նոյն ժամանակներին է վերաբերում Անկիւրիոյ Ս. Աստուածածին վանքի (Կարմիր վանք) յիշատակագիրքը, որի մասին ունենք այս տեղեկութիւնը. «Անկիւրիոյ պարծանք եւ միաբանութեանս բազմարդիւն եւ սրբակեաց անդամներէն մին՝ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, իր Գեր. Ստեփանոս եղբօրէն առնելով բերած է ի Ս. Ղազար Անկիւրիոյ Ս. Աստուածածնի վանաց նուիրատուաց յիշատակագիր մը 152 էջով: Այս յիշատակագրի մեծ մասն բռնում են նոյն վանաց նուիրատուաց անուանք եւ նուիրաց քանակն եւ նկարագիրն: Պատմական եւ կարեւոր կտոր մըն ալ կայ, որով կը յայտնի, թէ վանքս հաստատողն եղած է ոմն ի Հայոց Տէր Ներսէս, զոր ապա հայկական ԶԺԸ. (1469) թուին, իր հարազատ եղբայրը՝ Տէր Նիկողայոս արքեպիսկոպոս՝ աւելի կարգաւորած եւ շէնցուցած է»²:

Այսպիսով՝ եկեղեցու կամ վանական հաստատութեան պատմութիւնը, ունեցուածքը, նուիրատուութիւնները, նուիրատուները, առուծախը եւ այլ պարագաներ բովանդակող ժողովածուները նախապէս կրել են «Կոնդակ» անունը եւ ապա, ընդարձակուելով, կոչուել են «Յիշատակարան», «Յիշատակագիր» կամ անգամ՝ «Արձանագրու-

¹ ՀԱ, 1960, Հ^ր 1-3, էջ 47:

² Պատմագիրք Անկիւրիոյ եւ Ստանդի Հայոց. Աշխատասիրեց Ալիս Օտեան Գասթարեան, Պէյրութ-Լիբանան, 1968, էջ 26: Վերջերս տեղեկացանք, թէ «Յիշատակագիրք» հրատարակութեան է պատրաստում գրքիս խմբագիր Գէորգ Տէր-Վարդանեանը [Միթթարեանց Վենետիկի ձեռ Հ^ր 1103. 17,8x13 չափսի 84 թերթ, թուղթ, միասիւն, բոլորգիր եւ նոտրգիր: 1ա՝ «Յիշատակագիր Անկիւրիոյ վանաց, զոր առեալ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան յեղբօրէ իւրմէ Ստեփանոս եպիսկոպոսէ, եբեր ի վանս 1810» - Գ. Տ-Վ.]:

թեանց գիրք»։ Եւ արդարեւ, կոնդակների ու կալուածագրերի համանման ժողովածու է ունեցել Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ «Մաղարդայ Նախավկայի վանքին կոնդակները» խորագրով հրատարակել է Հ. Համազասպ Ոսկեանը¹։

Այնուամենայնիւ, յիշեալ կարգի մատենաները իբրեւ կանոն «Քէօթուկ» անունով են յաճախ հոլովուում, ինչպէս, օրինակ, Հաղբատավանքի գրառումների ժողովածուն, որի գոյութիւնը վկայում է Յովհ. Ղրիմեցին², Ակոռիի Ս. Յակոբայ վանքի 1663-1671 թուականներէից յետոյ գրառուած ժողովածուն³։ Պայմանականօրէն «Քէօթուկ» են կոչում նաեւ Ստ. Օրբելեանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական»-ի հնագոյն ձեռագրի (Հ^{մբ} 6271) վերջում (էջ 337v-383v) Տաթևի վանքապատկան կալուածքներից ստացուող եկամուտների ու գործարքների ցանկ-ժողովածուն⁴։

Մեր այս անցողակի քննութիւնից պարզ է երկու բան. մէկը՝ «Քէօթուկ» կամ բառիս միւս ալլագրութիւններով յայտնի ժողովածուները միջնադարյան հայոց մատենագրութեան մի առանձին տեսակ են

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1941, Հ^{մբ} 7-12, էջ 230-243, 1942, Հ^{մբ} 1-6, էջ 83-128 (նոյնը տե՛ս Հ. Հ. Ոսկեան, Մաղարթայ Նախավկայի վանքի կոնդակները.՝ Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ. մաս (Ազգային մատենադարան, ՃԾԱ., Վիեննա, 1942, էջ 577-672)։ Կոնդակների քանակը 27 է. հնագոյնը վերագրուում է Խաչիկ Ա. Արշակունի կաթողիկոսին (972-992) եւ Աշոտ Ողորմածին, գրուած ՆԻԵ. (976 թ.), որ կասկածելի է (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, 516, ծան. 1)։

² Տե՛ս նրա՝ Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանի, Վիեննա, 1965, էջ 128։ «Բազումք են յոյժ գիւղորեայք այսպիսիք եւ կալուածք, զորս ունէր առաջին ժամանակս այս ուխտ հռչակաւոր, որոց իւրաքանչիւրոցն անուանք եւ հանգամանք եւ տեղիք հանդերձ անուամբք անձնիւր ընծայողաց նոցին թագաւորաց Հայոց եւ իշխանաց յոլովից, որպէս եւ արքայից Վրաց, եւս եւ պատճէնք հրովարտակացն եւ ձեռագրաց իւրաքանչիւրոց նոցա գտանին արձանագրեալ մի առ մի որոշակի ի հնագոյն ստուար մատենան յիշատակարանաց այսր մենաստանի ըստ վկայելոց ծերունեաց ոմանց, որոց տեսեալ է զայն մատենան, որ արդիս է՛ է ի միջի։ Բայց մեք զորս միանգամ գտաք յարձանագիրս, զայնս եւեթ ունիմք նշանակել աստէն ըստ կարգի դարուց եւ թուականաց արձանագրութեանցն իւրաքանչիւր» (նշ. աշխ., էջ 34)։ Զաալ (Զալբէկ) Բարաթաշիլու դէմ բողոքելիս Հաղբատի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը գիմում է թիֆլիսի դատաւորին եւ ի պատասխան «ցուցանել զգիր ինչ վկայութեան» պահանջի ասում է. «Զվկայութիւն գրաւոր չունիմ ցուցանել, զի յարշաւանս անդ Մահմատայ արքային Պարսից ի Վրաստանի գերել նորա զՏփղիս, ոչ միայն գրութիւնք եւ մատենանք յիշատակարանաց վանացն, այլեւ բովանդակ անօթք եւ կայք նորա ի քաղաքի աստ գոյով՝ համայնգամայն յափշտակեալ կորան, եւ սակայն կարեմ, ասէ, կենդանի վկայս ի մէջ մատուցանել, որք հաւատարմաբար վկայեսցեն» (նոյն տեղում, էջ 46)։

³ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 10573, հմտ. «Բանբեր Մատենադարանի», Հ^{մբ} 12 (1977), էջ 191-215։

⁴ Իր ունեցած յիշատակարան-յիշատակագրութիւններով փաստօրէն «Քէօթուկի» դեր է կատարել նաեւ Կ. Պոլսի Գարթալը կղզու հայոց Ս. Նշան եկեղեցում պահուող Աւետարանը, գրուած Կ. Պոլսում 1691 թ., պատմական կարեւոր յիշատակարաններով (տես ՀԱ, 1936, Հ^{մբ} 10-12, էջ 488-493)։

ներկայացնում՝ իրենց մէջ ներառելով պատմողական, ժամանակագրական, վաւերագրական, վիճակագրական, յիշատակարանային ու յիշատակագրական նիւթեր, որոնց փոխադարձ միակ առնչակցութիւնը վանական նոյն հաստատութեանը վերաբերելն է, եւ ապա՝ գրաւոր ժառանգութեան այս կարգի ժողովածոները միջնադարում ընկալուել ու բնութագրուել են իբրեւ յիշատակարաններ:

Ճիշտ է, յիշեալ եզրը նորօրեայ մասնագիտական գրականութեան մէջ խիստ որոշակի կիրառութիւն ունի՝ վերաբերում է ձեռագրական միաւորի հեղինակի, պատուիրատուի, գրչի ու կազմողի թողած գրառմանը, առանձնանալով նոյնիսկ նոյն ձեռագրում առկայ հետագայ բոլոր գրառումներից, որոնք սովորաբար ներկայացնում են «Յիշատակագրութիւն» եզրով, այնուամենայնիւ նախընտրելի ենք համարում «Քէօթուկի» փոխարէն գործածել նախնեաց սովոր «Յիշատակարանը»¹:

Մեզ զբաղեցնող «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից»-«Քէօթուկը» միջին մեծութեան կաշեկազմ ձեռագիր է՝ 19,8x14,5 չափսի, բոլորգիր, նոտրգիր եւ շղագիր միասիւն գրչութեան: Թէ ով է եղել վանահօր յանձնարարութիւնը կատարող առաջին գրիչը, որին պարտական ենք սկզբի 44 թերթերի բոլորգիր ընդօրինակութեան համար, յայտնի չէ: Պարզ է, սակայն, թէ ժողովածուի կազմութեանը նա ձեռանմուխ է եղել մինչեւ 1697 թուականը, երբ Սանահնին է այցելել էջմիածնի նուիրակ Վարդան վարդապետը եւ ձեռագրի առաջին իսկ էջին, գրչագրողի աղօթք-բանաձեւումի տակ («Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա՛յ մեզ, Տէ՛ր», «Զգործս ձեռաց մերոց աջողեա՛ր ի մեզ») արձանագրել իր ժամանումը («յաւուրս Բ. (2) հայրապետացն՝ Նահապետին եւ Ստեփանոսի, որ ետ (եւ՞) կայր ի կալանս Դ. (4) վարդապետք յԵրեւան քաղաքի»): Եղիազար կաթողիկոսից (1681-1691) առաջ «Յիշատակարանի» գոյութիւնը հաստատ է նաեւ կաթողիկոսական կարմրադեղ կնիքի առկայութեամբ (էջ 75v, 126r), որին օրինակել է յաջորդը՝ Նահապետ Ա. Եղեսիացին (1691-1705)՝ էջ 139r:

Եթէ գրիչների քանակը փորձենք որոշել ըստ գրչութեան տարբերութեան, ապա կարելի է տասից աւելի գրիչ հաշուել: Նրանց թուում են յիշատակագիրներ Ղորղանի որդի Տէր Զաքարիան (էջ 45r), Յովսէփ Արղութեանցը (էջ 1v, 267v), Մովսէս աւագ քահանայ Սայաթ-նեանցը, Յարութիւն քահ. Սուգանանցը (266v), Յովսէփ վարդապետը

¹ Գրքիս խմբագրի եւ այլ գրչակից բարեկամների յուշմամբ ու խորհրդով փորձեցինք «Յիշատակարանի» փոխարէն կոչել «Յիշատակագիրք» կամ «Մատեան յիշատակի», բայց երկուսն էլ կարծես մերժենում են «Յուշամատեան» վերտառութեան սահմաններին, որ մեզանում միանգամայն այլ բովանդակութիւն ունի:

(վեհապետի սպասաւոր, էջ 266^ր), Մուղնու Տէր Շմայոնը (267^ր) եւ այլք:

Սանահնին վերաբերող թագաւորական ու իշխանական հրովարտականքի ընդօրինակութիւնը շարունակելու համար գրիչը բաւական թուով էջեր առանց գրութեան է թողել (էջ 49^v-65^v, 142^r-147^v, 237^r-262^r): Լրացումները կատարուել են երբեմն տեղում՝ այցելութեան պատեհութեամբ, երբեմն էլ գրչագիրը Սանահնի վանքից այլուր տանելով: Նահապետ կաթողիկոսի կոնդակը, օրինակ, բնագրի վկայութեամբ «Գրեցաւ հաստատուն կոնտակագիրս ի թուին ՌՃԽԱ. (1141/1696), ապրիլի Բ. (2), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի», ուստի սկզբնամասում կաթողիկոսական կնիքից բացի ունի վայելուչ ձեւաւորում (գարդագիր, աւանդական «է» եւ խորանագարդ՝ էջ 139^ր): Ձեռագիրը Մայր Աթոռի հաւաքածոյ մուծող¹ անձը առանձին թղթի վրայ փորձել է նկարագրել ու գնահատել այն. «Հ^{մբ} 146. Օրինակ արձանագրութեանց Հաղբատայ եւ Սանահնի վանից, քառածալ, գրեալ ի թղթի. խառն նօտրագիր, շաղագիր եւ բոլորագիր գրչութեամբ, յորում պարունակին եւ կալուածաթուղթք նոցին՝ գրեալ զանազան ժամանակս, եւս եւ սրբատառ օրհնութեան կոնդակք հայրապետաց ազգիս առ համօրէն իշխանս եւ քահանայս գիւղօրէից Հաղբատայ եւ Սանահնոյ, այն է՝ Նահապետի, Ղուկասու, Եղիազարու, Յակովբու, Դանիէլի եւն եւն, եւ կալուածաթուղթ նոցին նշանաւոր ուխտաւորաց: Ի սկիզբն ունի զՊատմութիւն տանն Ռուբինեանց (sic- Պ. Մ.) սկսեալ յԱշոտոյ արքայէ: Չունի յիշատակարան: 4 թերթ մագաղաթեայ պահպանակ»: Ձեռագիրը աչքի է անցկացրել նաեւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը եւ ժամանակագրել «Ժէ-ԺԹ. դարերով» (էջ 1^ր):

Կարելի է ենթադրել, թէ ժողովածոյի առաջին («Նախագրութիւն») բնագիրը կազմող եւ ընդօրինակող գրիչը 23^v եւ 24^r էջերի միջեւ ունեցել է ընդարձակ յիշատակարան, որի առաջին տողը պահպանուել է 23^v էջի վերջում՝ «Շնորհիւ ողորմութեամբ Տեառն ըսկսայ եւ աւգնութեամբ նորին կա[տարեցա]...»: Թէ ինչ դրդապատճառով է այս մասում 4 թերթ կտրուած՝ դժուարանում ենք ասել (թերեւս վկայութեան պէ՞տքն է այդ թելադրել, մանաւանդ որ վանական կենտրոնները յաճախ էին վէճերի մէջ քաշուում): Եւ սակայն մեր այս անանուն գրիչ-կազմողը ազգային մատենագրութեանը բաւական ծանօթ անձնաւորութիւն է եղել, որի ապացոյցը Ասողիկի ու Գանձակեցու պատմու-

¹ Այն մեր ձեռագրերի մայր հաւաքածու է մտել «1890-1900 թթ. ընթացքում». տե՛ս Օ. Եզանեան, Սանահնի գրատան հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն. Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1970, Հ^{մբ} 3, էջ 292-294:

թիւներէից Սանահնին վերաբերող տեղեկութիւնների քաղումն ու մանաւանդ Սանահնում 972 ընդօրինակուած՝ Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնաւորաց» աշխատութեան Սիմէոն գրչի յիշատակարանի ամբողջական վկայակոչումն է, որի շնորհիւ ստուգապէս գիտենք վանքի հիմնարկութեան տարին («որ էր վանիցս շինութիւնն ամբ Զ.»), ասել է թէ ՆԻԱ. (972) - Զ. (6) = 966 թ., իսկ այդ ՆԻԱ.-ն միաժամանակ «Խաչիկ արժանաւոր վերադիտողի հայրապետութեան» առաջին տարին էր, գիտենք նաեւ վանահայր Յովհաննէսի եւ Տաշիր գաւառի Գրիգոր եպիսկոպոսի անունները¹:

Բնական է ենթադրել, թէ Սանահնի տնտեսական, շինարարական ու մշակութային առօրեան արտացոլող նիւթերի ժողովածոն պիտի պահպանուէր վանքում, վանահօր հսկողութեամբ լրացումներ ստանար ու անհրաժեշտութեան պարագային իբրեւ ապացոյց վկայակոչուէր: Սակայն, ինչպէս նրանում եղած գրառումներն են արձանագրւում, վանքը յաճախ յարձակումների էր ենթարկւում, իսկ նրանում պահպանուող արժէքները, որոնց թւում եւ ձեռագրերը՝ թալանւում:

Յովհաննէս Սարկաւագի ընթերցասիրութեան մասին պատմող աւանդութիւնից արդէն յայտնի է, որ Հաղբատի ու Սանահնի մօտակայքում գտնուող՝ օտարին անմատչելի քարայրներում նաեւ ձեռագրեր էին պահւում: Եւ ահա, Յովսէփ արքեպ. Արղութեանցի յիշատակութիւնից յայտնի է դառնում, որ Թիֆլիսի 1795 թ. աւերումից յետոյ ռուսաց զօրքի հետ հայրենի երկիր ժամանած արքեպիսկոպոսը ուղարկել է «զսանահնեցի Մուրադենց Առաքել վարդապետն ի Սանահն՝ վասն որոնելոյ գրեանց ի յայրս նորին» (էջ 1v): Յովսէփ Արղութեանցն, անշուշտ, տեղում շրջանառող աւանդապատումներից գիտէր Հաղբատի ու Սանահնի ձորերի այրերում գրադարանների (աւելի ստոյգ՝ գրապահոցների) երբեմնի գոյութեան մասին²: Եւ ահա՝ «բա-

¹ Սարգիս Զալալեանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքի Ա. մասում (Տիֆլիս, 1842, էջ 42-43) «Բէթութիւն» ընդօրինակելով տպագրուած է Սիմէոնի այս յիշատակարանը, այստեղից են քաղուած «Արարատ» (1901, էջ 272) հանդէսում առկայ եւ Գ. Յովսէփեանի (Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր Ա., Ե. դարից մինչեւ 1250 թ., Անթիլիաս, 1951, էջ 125-126) վերատպութիւնները: Սոյն ձեռագրի 19v-21r էջերից քաղուած յիշատակարանը տպագրուած է նաեւ Ա. Մաթեոսեանի կազմած «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-ԺԲ. դարեր» գրքում (Երեւան, 1988, էջ 60-61):

² Այս պարագան չեղտում ենք, որովհետեւ Յ. Արղութեանցի ժամանելուց տասնամեակներ առաջ վրաց պատմաբան-աշխարհագէտ Վախուշտին արդէն յիշատակել է այրերում գրապահոցների առկայութիւնը (տես Պրոֆ. Լ. Մ. Մալիքաճե-Բէկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հատ. Գ., Երեւան, 1955, էջ 79. նոյն տեղում, էջ 89, ծան. 16՝ տե՛ս մատենագիտութիւն քարայրների մասին):

ցեալ Աջառանց այրն՝ ընդ բազում գրեանց եւ զանկալայ գտեալ էր եւ այս Քեթթուկ գիրքս, որ ունի զօրինակս ամենայն հարկաւոր թղթոցն նոյնոյ վանիցն» (անդ)¹:

¹ 1798 թ. յունուարին Սանկտ-Պետերբուրգից Տէր Ստեփաննոս քահանային հասցէագրած նամակում Յովսէփ Արղունթեանցը կրկին յիշել է իր Սանահին գնալը. «Գնացի եւ ի Սանահին եւ ի Հաղբատ եւ տեսեալ մորմոքեցայ, գտի զբազում գրեանս ի յԱջառանց այրն մեր, եւ զայլ գրեանս ի գերութեանց թափեցի» («Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Թ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղունթեանց. Մասն առաջին. Յաւելուածներով եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Գիւտ Ա. քահ. Աղանեանց», Թիֆլիս, 1911, էջ 243): Ըստ Գ. Աղանեանցի՝ Յովսէփ Արղունթեանցը «հանել է այնտեղից շատ ձեռագիրներ»:

Այր-պապնոցների մասին կարեւոր տեղեկութիւններ է յայտնում այս միջավայրը լաւ ճանաչող Ռոստոմ-Բէկ Երզնկեանը: Հաղբատը տեղագրելիս մասնաւորեցնում է. «Քաջայայտ երեւի, թէ ի հին ժամանակս ժողովեալ եւ պահպանեալ կային ի սմին (իմա՝ Հաղբատի - Պ. Մ.) գրատան բազում մատեանք պատմաբանականք եւ եկեղեցականք, ըստ որում ի բազում արձանս նոքա նշանակեալ են, թէ ո՞վ եւ զքանի՞ մատեանս ընծայեաց այնմ գրատան. սակայն ի յետին դառն ժամանակս յահէ թշնամեաց հանեալ աստի եւ թաղուցեալ են ի յայրս եւ ի ծերպս վիմաց, ուր փտեալ զճգճեալ անյայտ եղեն: Այսպիսի կորստեան յայտնի ապացոյցք են դիպուածոյ գիւտք ինչ-ինչ մատենից, զի որպէս ի ՌՄԺ. (1761) ամին ի պարելի վիմին Աջառանց ի Սանահին, նոյնպէս եւ ի ՌՄՆ. (1800) ի Հաղբատ գտեալ եղեն ի տաւարածից բազում մեծագիր մատեանք ի պարելի վիմին Զառնհ (Զառնի) այրի, զորս ցուցեալ են տաւարածքն ուրումն անցորդ անուն կարգացողի, որ ոչ կարացեալ ընթեռնուլ զհին երկաթագիրս, ասացեալ է զոլ յունարէն, ուստի եւ նոքա անընտրող խոհականութեամբ հրոյ ճարակեալ են զայնոսիկ մատեանս, բաց ի միոյ Գանձարանէ, գրեցելոյ ի Զ. (1451) թուին նոտր գրով ի վերայ մագաղաթի եւ ի միոյ կիսամեռ Յայսմաւուրէ, զի անգէտ կարգացողն զայն եւ եթ ծանուցեալ է լինել հայերէն: Այս գործ նոցա ըստ ռամկական կարծեաց բազմաց է նշան մեծի յարգանաց առ սրբազան մատեանս: Նմանապէս պատմեն, թէ յաւուրս առաջնորդութեամբ Աբրահամ վարդապետի, գուցէ եպիսկոպոսի Թէքիրդաղլույ (1780) աշակերտ նորա Պետրոս անուն ի ծերունեաց տեղւոյս իրազեկ եղեալ պահարանի այրին, եւ ի Տփլիսայ Հնարագէտ հիւսան ամեալ պէսպէս մեքենայաւոր գործեօք ելին ի դժուարամատոյց պարելի վիմին եւ բացեալ զդուռն այրին գտին ի նմա բազմութիւն երկաթագիր մատենից, բայց առհասարակ եղծեալ եւ խանգարեալ, մինչ զայնչափ բազմութենէ մատենից միայն գտին անարատ զերգ երգոց մեկնութիւն Գրիգորի Նիսացւոյն՝ գրեալ ի Տարօն ի թուականիս հայոց Ն. (951), զԿարմիր կոչեցեալ Աւետարանն ականակապ եւ զՄեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին: Մերունագարգ Զաքարիա վարդապետն պատմեաց, թէ բազում ամօք յառաջ կային ի զգեստատան խորանի մեծի եկեղեցւոյն բազում գրչագիր մատեանք, գրեալ հին գրով, զորս ապա խոնաւութեան աղագաւ փոխադրեցին ի Տփլիս զառաջնորդարանն Հաղբատայ վանից ի Բերդի Կաթողիկէ եկեղեցին եւ աստի յաւուրս պէս-պէս պատերազմաց անկան ի ձեռս այլոց իսպառ ի յաւիտենական կորուստ: Այսօրինակ դիպուածովք թափուր եղեալ է հին ամենատեսակ մատենիւք հարուստ գրատուն Հաղբատայ: Պ. Աղէքսանդր Երիցեանց Սանահնեցի ի 1873 ամի հետաքրքրութեամբ եւ մեծաշան աշխատութեամբ եհան ի ծակ քարայրէն Զառնի բազում հնաձեռագիր մատեանս, զորս եցոյց ինձ ի 1875 ամի, բայց ափսոս ի հնութենէ ժամանակին զճգճեալ եւ ի խոնաւութենէ անձրեւածեծ եւ կրաշաղախ տեղւոյն աղիւսանման քարացեալ էին անգիրն մատեանքն եւ մնացին մեզ իսպառ անվերծանելիք» - Ռոստոմ-Բէկ Երզնկեանց, Հնարաստական տեղագրութիւն Հաղբատայ. «Արարատ», 1887, էջ 68-69:

Գ. Աղանեանցը նաեւ հաղորդում է, թէ Ս. Զալալեանից ու Ա. Երիցեանից յետոյ «վերջինը ինձ վիճակուեց 1900 թուին քննութեան ենթարկել այդ (Աջառի - Պ. Մ.) այրը, եւ միջից հանեցի բազմաթիւ գրչագրերի կտորտանքներ...

Ինչպէս վերեւում նշեցինք, յայտնաբերուելուց յետոյ մի քանի տասնամեակ «Քէօթուկ գիրքը» պահուելիս է եղել Թիֆլիսում՝ Արղութեան գերդաստանի ժառանգների ընտանիքում, ապա տրուել է Հայոց եկեղեցիներին (Մուղնի, Նորաշէն) ի պահպանութիւն՝ ինչպէս կարելի է տեղեկանալ ձեռագրի 266^{rv}, 267^r էջերի գրառումներից¹:

Վերեւում գանազան առիթներով խօսք եղաւ ձեռագրիս բովանդակած նիւթերի մասին՝ թէկուզ մասնակի, բայց քանի որ մեր ձեռնարկած հրատարակութիւնն արուած է տեսակային-ժամանակագրական վերադասաւորումով (ժողովածուն վերակազմաւորել ենք ըստ թեմատիկ եւ ժանրային նկարագրի), որով հիմնովին խախտուած է բնագրերի՝ ձեռագրում ունեցած յաջորդականութիւնը, անհրաժեշտ ենք նկատում ձեռագրի բովանդակութիւնը ներկայացնել զբաղեցրած էջերի բնագրային յաջորդականութեամբ: Այս պարագան միայն նկարագրութեան աւանդույթով չէ թելադրուած, այլ նաեւ կարող է նպաստաւոր լինել նիւթերի ժամանակագրութիւնը ու գրչութիւնը սահմանելիս, միաբանողների յաջորդականութիւնը քննարկելիս ու ձեռագրի ընդօրինակութիւնների յարաբերակցութիւնը որոշելիս: Այսպէս, ուրեմն, ձեռագիրը բովանդակում է².

1. Յիշատակագրութիւն Վարդան վարդապետի, կրկնուող մականգրութիւններ, գրառումներ ումն էդիշէլի, Давид Меликов-ի, ինչպես նաեւ Մեսրոպ եպիսկ. Տէր-Մովսիսեանի նշումը՝ «Ժէ-ԺԸ. [դարեր]», գանազան գրչափորձեր ~ 1^r:
- 2/168. Յովսէփ Արղութեան Սանահնեցու յիշատակագրութիւնը Սանահին այցելելու եւ Աջառանց այրում ի թիւս այլ ձեռագրերի «այս Քէօթուկ գիրքս» գտնելու մասին ~ 1^v:

որոնց մասին մանրամասն գեկուցում տուի «Լուծայի» համարներում» («Դիւան Հայոց պատմութեան», Գիրք Թ., էջ 510):

Ի դէպ՝ Հաղբատի եւ Սանահնի շրջակայ քարայրներում հնագրագիտական (արխէոգրաֆիկ) պրպտումների մի վերջին փորձ էլ 1959 թ. սեպտեմբերին կատարուել է Մատենադարանի տնօրինութեան նախաձեռնութեամբ: Արշաւախմբի ղեկավար հայագէտ Ս. Քոյանջեանի հրապարակած տեղեկութեամբ «Արշաւախումբը առաջին հերթին նախնական որոնումներ կատարեց Սանահնի մօտ գտնուող անմատչելի Աջառանց այրում, որը գտնուում է ձորից մինչեւ քարալուծ 100 մետր բարձրութիւն ունեցող մի ժայռի վրայ: Քարայրում յայտնաբերուեց մի կարաս՝ մէջը մոխրով լեցուն. նրա մէջ եւ քարայրի յատակին կային նաեւ վառուած թղթի հետքեր: Անցեալում այստեղ գտնուել են բազմաթիւ ձեռագրեր, գանգեր ու գործուածքների կտորներ» («Բանբեր Մատենադարանի», Հ^{դր} 5, 1960, էջ 535-536):

¹ Ձեռագրի 2^r-122^r էջերի ստորին լուսանցներում շարունակաբար, ամէն էջում մէկ բառով կամ վանկով գրուած է 1838 թ. յիշատակագրութիւնը (տե՛ս Հ^{դր} 174):

² Թուարկման կարգային (հերթական) համարներին յաջորդող թեքերից՝ / յետոյ գրուած են բնագրային միաւորների՝ գրքիս մէջ ստացած համարները:

- 3/1. [Նախադրութիւն]. պարզունակ կրօնա-դաւանական դատողութիւններ եւ Հայոց դարձից յետոյ կատարուած եղելութիւնների քաղուածոյ վերապատմում՝ մինչեւ Հաղբատի ու Սանահնի հիմնադրումը եւ Աշոտի որդի Սմբատի ու Գուրգէնի նուիրագրի հրապարակումը - 2r-23r:
4. Սմբատ Աշոտոյ որդու տուած «Կոնդակ եւ արձան յաւիտենական»ի սկիզբը (թերթերը կտրուած լինելու պատճառով շարունակութիւնը չի պահպանուել) - 23v:
- 5/11. Սմբատ Աշոտոյ որդու հրովարտակը՝ Սանահնի վանքի վիճակն ընդարձակելու եւ նոր կալուածներ նուիրելու մասին - 24r-26r:
- 6/10. «Պատմութիւն ջահից Կաթուղիկէին» - Գուրգէն Աշոտոյ որդու նուիրագրը - 26r-27v:
- 7/3. «Վասն սքանչելեաց Սբ. Աստուածածնին» - դրուագ Յովհ. Սարկաւազի Պատմութիւնից - 27v-28v:
- 8/13. Մանդատուրթուխուցէս, ամիրսպասալար Զաքարիայի եւ նրա եղբայր Աթաբէկ Իվանէի «սիկիլը», տրուած Գրիգոր Աբասայ որդու առաջնորդութեան օրօք, «ի թուականիս Հայոց ՈԼԳ.» (!) - 29r-31v:
- 9/14. Շահնշահ Զաքարէի նուիրագրը՝ հօր շնորհած բնակավայրերը հաստատելու եւ նոր կալուածներ նուիրելու մասին, գրուած «Օւք-րօպիլ սարկաւաքի ձեռամբս» - 32r-35r:
- 10/50. Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի յիշատակարանը Ամիր Քրդի օրօք ու օգնութեամբ գաւիթն «ի հիմանց չինելու» մասին - 35v-36v:
- 11/48. Արքայադուստր Մարիամ Բագրատունու յիշատակարան-արձանագրութիւնը «զսիւնս այս կանգնելու» եւ այլ իրեր նուիրելու մասին - 36v:
- 12/48ա. Արքայադուստր Բորենայի յիշատակարան-արձանագրութիւնը «զսիւնս կանգնելու» առթիվ - 37r:
- 13/48բ. Արքայադուստր Ռուսուգանի (Յուսուգնայ) նոյնանիշ յիշատակարան-արձանագրութիւնը - 37r:
- 14/65. Կուճիպարկի թոռ եւ Բէկի ու Խուլթուրի որդոց նուիրագրը՝ իրենց որդի Վարդանի միջոցով Սբ. Աստուածածնին 100 լիտր ձէթ նուիրելու մասին - 37v-38r:
- 15/68. Ամիր Բահապի եւ նրա մայր «պարոն Խուլթղանի» միաբանագիրը - 38r-39r:
- 16/77. Ամիր Բհաբի որդիներ Բարիոքի, Աշրափի ու նրանց եղբորորդի Ղորիմազի գրութիւնը իրենց «այգին ընձանովն եւ իւր Դ. (4) կապարովն» Սանահնին վախճ տալու մասին՝ առաջնորդ Բարսեղ

- եպս.-ի օրոք - 39r-40r:
- 17/82. Ամիր Բհապի եւ նրա որդիներ Խոճամիրի, Ուրքումի, Բարիօքի եւ Աշրափի գրութիւնը՝ «զմէր տնկած նորգն, որ [...] վախմ տվաք Սանահնու» - 40v-42r:
- 18/39. Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի «կտակը» Կորիկատափի այգին «շինելու» եւ Ս. Աստուածածնին «վախմ հաստատելու» առթիւ - 42rv:
- 19/70. Զամէլի որդի պրն. Զոհրապի, նրա եղբօր եւ հօրեղբայրների գիրը՝ Կեչուտն ու Ծոբը Սանահնի վանքին ծախելու մասին - 42v-44r:
- 20/23. Միքայէլ եւ Ստեփանոս կաթողիկոսների կոնդակը, տրուած պրն. Մելիք Ամիրջանի եւ Մելիք Դաւթի անունով՝ Ծոփը, Քարինջը, Մարձը եւ այլն Սանահնի թեմին վերահաստատելու մասին - 44rv:
- 21/136. Ղորղանի որդի Զաքարիայի յիշատակագրութիւնը ՌձԽԶ. թուին իր վարդապետ ձեռնագրութելու պարագաների մասին - 45r:
- 22/136 (մասն). Նոյն յիշատակագրութիւնը՝ վրացերէն - 45r:
- 23/169. Յովսէփ Արղութեանի յիշատակարանը 1797 թ. Սանահնի այգիւնելու եւ Կամրջի խաչքարը կոտրուած տեսնելու մասին: Ընդօրինակում է արձանագրութիւնը - 45v:
- 24/51. «Սանահնու Սբ. Աստուածածնայ մեծ տաճարի դրան արձանն» - 46rv:
- 25/12. Վրաց եւ Կախից արքայից արքայ Ռոստոմի, թագուհի Մարիամի եւ արքայազն Լուարսաբի հրովարտակը Սանահնի վիճակը ըստ «Հնագոյն գրեանցն եւ քօթուօացն» վերահաստատելու եւ «ի հաշուագիր մուծանելուց» ու «արքունական հարկս խնդրելուց» ձեռնպահ մնալու մասին - 47r-49r:
- [49v-65v էջերն ազատ են]:
- 26/79. Մանթաշի որդիներ պրն. Յամիրջանի եւ պրն. Դաւթի հաշտութեան գիրը, տրուած պարոնտէր Ղուկասին, ՌՄԻէ. թուականին - 66r-67r:
- 27/2. Ժամանակագրութիւն՝ հայ առաջին Արչակունիներից սկսած մինչեւ Լաշա Գէորգիի թագաւորութիւնը, մինչեւ «թաթարն երեկ» - 67r-69r:
- 28/117. Սամծերեցիների պայմանագրութեան գիրը, տրուած Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ ՌձԼԲ. թուին - 69v-70r:
- 29/30. Յակոբ կաթողիկոսի «գիր հոգեւորական հրամանին» Սանահնի աթոռին եւ «ամենայն սահմանեալ վիճակի դորա»՝ Բարսեղ եպիսկոպոսին Սանահնի առաջնորդ կարգելու առթիւ, ՌձԻԶ. թվին-70v-75v:

- 30/31. Եղիազար կաթողիկոսի կոնդակը՝ Յակոբ Զուղայեցու կատարած նշանակումը հաստատուն պահելու մասին ~ 75v-77r:
- 31/4. Աշոտ Ողորմածի որդու կողմից Սանահնին տրուած վիճակը հաստատուն պահելու գիր ~ 77v:
- 32/15. Գրիգորիոս կաթողիկոսի «գիր հոգեւոր հրամանին»՝ նախորդ եպիսկոպոս Յովհաննէսին հոգաբարձութիւնից ազատելու եւ Յովհաննէս Սանահնեցի եպիսկոպոսին նշանակելու մասին, էձԽԷ. թուին ~ 78r-84r:
- 33/69. Վարդանանց թռուներ Դաւթի, Մաշթարի եւ ուրիշների գիրը Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի օրոք Խոշոռնու ձորը Սանահնին ու Հաղբատին գիջելու մասին, ՌԻԵ. թուին 84v-86r:
- 34/16. Գրիգոր կաթողիկոսի՝ Բարսեղ Սանահնեցուն առաջնորդ կարգելու կոնդակը, ՌԴՃԿԵ. թուին ~ 86r-90r:
- 35/18. Բարսեղ կաթողիկոսի օրհնութեան գիրը «ի վերայ մայրաքաղաքին Տփղիսու եւ Փաշիվանիցն» եւ ծանուցում, որ Փաշիվանն ու շրջակայ գիւղերը այլեւս Սանահնի թեմ ու վիճակ են՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի վերադիտութեամբ ~ 90r-92v:
- 36/17. Գրիգոր կաթողիկոսի ծանուցումը «ի վերայ Կլտիկարայ երկրի գեղօրէից, Ախլըքալաքայ, Թրիալեթու երկրիդ, քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ», որ նրանք բոլորը Սանահնի թեմ ու վիճակ են հաստատուում՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ ~ 93rv:
37. Թադէոս եւ Գրիգորիոս կաթողիկոսների օրհնութեան գիրը Սանահնի վիճակը վերահաստատելու մասին, ՈԼԵ. թուին ~ 94r-95r:
- 38/21. Միքայէլ եւ Ստեփանոս կաթողիկոսների շրջաբերականը Բամբակաձորի քահանաներին ու տանուտէրերին՝ Համզաչիմանու երկիրն եւ այլն վերստին Սանահնի վիճակ հաստատելու մասին, ՌԵ. թուին 95r-96r:
- 39/20. Միքայէլ եւ Ստեփանոս կաթողիկոսների շրջաբերականը «ի վերայ Լաւոու գեղարէնցդ, յՈւձնայ... ի Վրաստանայ գեղաւրէիցդ...»՝ հասք ու իրավունք, պտուղ ու սրբադրամ Բարսեղ եպիսկոպոսին տալու յորդոր, գրուած ՌԵ.-ին ~ 96v-98r:
- 40/24. Առաքել կաթողիկոսի օրհնութեան գիրը «ի վերայ Տաշրայ երկրին եւ Դ. սահրատին» Սանահնի վիճակ հաստատելու եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին առաջնորդ կարգելու առթիւ, գրուած ՌԻԶ. թուականին ~ 98v-99v:
- 41/36. Բարսեղ եպիսկոպոսի գիրը՝ Սամծերու, Տալաւերու, Խոշոռնու ձորի եւ այլ այգիներ ու կառոյցներ Սանահնին վախճ տալու կապակցութեամբ ~ 100r-101r:

- 42/137. Ումեկի որդի Համգէի գրութիւնը՝ չորս օրավար հող Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 101r:
- 43/138. Տեփրցի Ամիրհասանի որդի Էվանէսի գրութիւնը տարբեր հողակտորներ Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 101r:
- 44/139. Շահրիմահի որդի Էվանէսի գրութիւնը՝ երկու օրավար հող Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 101rv:
- 45/140. Անտոնի որդի Մարտիրոսի գրութիւնը՝ երեք օրավար հող Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 101v:
- 46/141. Օլքէի եւ Շախուխէի գրութիւնը՝ Տեփրայ դիմաց իրենց հողը Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 101v:
- 47/72. Փիրազիզի եւ Վարդեւանի գրութիւնը՝ Զրախառնութի իրենց հողը Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 101v-102r:
- 48/73. Իսկանդարի որդիներ Հանէսի եւ Վարդանի գրութիւնը՝ Տեփրա-դիմաց եւ Դարայբլքի հողերը Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 102r:
- 49/74. Ղուզիկի որդի Քեղուբաթի գրութիւնը «խմհատն՝ բացածն ու բացուելուն» Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 102rv:
- 50/75. Կաղ Միրաքի որդի Խոճազիզ Հոռոմայրեցու գրութիւնը՝ իր բաժին այգին Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 102v-103v:
- 51/81. Ծոփցի Մարկոս երէցի գիրը, տրուած «Ղուկաս եպիսկոպոսի առաջնորդութենովն»՝ տարեկան «Ը. կուժ գինի Աստուածածնի դուռն տանին» ~ 103r:
- 52/58. Շողրկայ որդի Դաւիթ իշխանի գրութիւնը՝ Սանահնին հող, շինական ու շուրջառ նուիրելու մասին, ՈՀԱ. թուին ~ 103v:
- 53/63. Վաչուտի որդի Վաչէտի գրութիւնը՝ Շենգաւթի իր դրամագին այգին Սանահնին նուիրելու մասին, Յովհաննէս առաջնորդի օրօք ~ 104r:
- 54/61. Վարդի [որդի] Աբրահամի գրութիւնը՝ մեծածախ պահարանով սբ. Նշանը Գրիգոր վարդապետի օրօք Սանահնի դրատանը նուիրելու մասին, ՈԶԳ. թուին ~ 104r:
- 55/64. Շահնշահի որդի Մխարգրձեղի արձանագիրը՝ Սանահնի «այս չափ եկեղեցիք ամէն հարկէ ազատելու» մասին ~ 104v-105v:
- 56/59. Հասան եւ Վախախ ամուսինների նուիրագիրը ~ 105v:
- 57/56. Սմբատի որդի Վասակի նուիրագիրը ~ 106r:
- 58/56. Վասակ եւ Խաթուն ամուսինների նուիրագիրը ~ 106rv:
- 59/71. Դանէլանց Մելիքի նուիրագիրը ~ 106v:
- 60/60. Սմբատի որդի Համլիկ Համազասպանցի նուիրագիրը ՈՀԸ. թուականին ~ 107r:

- 61/55. Աշոտի որդի Գրիգորի նուիրագիրը ~ 107^{rv}:
- 62/49. «Թամար մայր Թագոյհոյ» հորաքոյր Յոուզնայի շինարարական յիշատակարան-նուիրագիրը՝ գրուած էՃՀԵ. թուականին ~107^v (կից՝ Դաւիթ Վասակայ թռուան նուիրագիրը՝ գրքիս Հ^{սբ} 67):
- 63/57. Ոհանէս Խաչենցու շինարարական հիշատակարան-նուիրագիրը, ԶՃՀԱ. թուականին ~ 107^v-108^r:
- 64/47. Դաւիթ արքայի դուստր Անուշ թագուհու շինարարական-նուիրատուական յիշատակարանը, գրուած ՇԺԲ. թուականին ~ 108^{rv}:
- 65/52. Գրիգոր վարդապետ Տուտէորդու տապանագիր-յիշատակարանը, ԶՃԼ Գ. թուականին ~ 108^v-109^r:
- 66/46. Պահլաւունի Գարբանէլի որդի Շապոյհի իշխանի նուիրագիրը, ՇԺ. թուականին ~ 109^{rv}:
- 67/66. Սմբատ եւ Աղուտ ամուսինների յիշատակարան-նուիրագիրը, ՈԿԴ. թուականին ~ 109^v-110^r:
- 68/66 (մասն). Սանահնի վանահայր Գրիգոր վարդապետի եւ միաբանների գիրը՝ Սմբատի եւ Սարգսի յիշատակին պատարագ սահմանելու մասին (նախորդի շարունակութիւն) ~ 110^{rv}:
- 69/54. Գրիգոր վարդապետ Աբասայ որդու նուիրագիրը ~ 110^{rv}:
- 70/62. Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէսի միաբանութեան եւ նուիրատուութեան յիշատակութիւնը ~ 110^v-111^r:
- 71/53. Սմբատի Քուրթ, Համազասպ եւ Սարգիս որդիների նուիրագիրը՝ առնելիք պատարագով ~ 111^r:
- 72/116. Միանայի որդի Խաչատուրի նուիրագիրը՝ Յովհաննէսի վանահայրութեան օրօք, առնելիք պատարագով ~ 111^v:
- 73/76. Տալաւերեցի Թումանի եւ նրա որդի Թաղրիվերմիշի գիրը՝ իրենց այգին Բարսեղ եպս. պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 111^v-112^r:
- 74/132. Պարոն Սարգսի, նրա որդի Միտիչի եւ թոռ Մարգարէ Շահիջանի գիրը՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին «Ը. առու ծախելու» մասին ~ 112^{rv}:
- 75/122. Առաքել երէց Սամծերեցու, նրա եղբայր Բեշկէնի եւ որդոց գիրը՝ իրենց այգին Բարսեղ եպս. պարոնտէրին տալու մասին ~ 112^v-113^r:
- 76/142. Պարոն Շանշէի, նրա որդիներ պարոն Փարսաղանի ու պարոն Միրզէի գրութիւնը՝ իրենց այգին Ս. Աստուածածնին վախում տալու առթիւ ~ 113^{rv}:
- 77/143. Բէշկէնի եւ նրա եղբայր Առաքելի գիրը՝ «ձեռագործ այգին» Աստուածածնին վախմ տալու մասին, նաեւ՝ Փառաշ երէցի գիրը՝ այգին փոխելու վերաբերեալ ~ 113^v-114^r:

- 78/144. Գուլագիզի, Երագիզի եւ Սարգսի գիրը՝ իրենց Ե. օրավար Հոզը Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ Ս. Աստուածածնին վախճման տալու մասին ~ 114r:
- 79/22. Միքայէլ կաթողիկոսի շրջաբերականը՝ ուղղուած Ուռաբերդի, Ղալթախչու, Չընըխչու, Գորանու, Բուլխալուի եւ այլ բնակավայրերի քահանաներին, տանուտէրերին եւ բնակչութեանը՝ Սանահնի վիճակ վերահաստատելու մասին, ՌԾԹ. թուականին ~ 114v-116v:
- 80/5. Զաղաթայի բռնաւորների կողմից Սանահնի երեք կրօնաւորների եւ տասներկու սարկաւազների սպանութեան, եկեղեցու կառոյցները քանդել սկսելու եւ տարածայնութեան պատճառով միմեանց սրախող անելու պատմութիւնը ~ 117r-118v:
- 81/6. Ղուկաս եպս. պարոնտէրի առաջնորդութեան տարիներին Հայաստանում ու Վրաստանում տեղի ունեցող կարեւորագոյն անցքերի պատմութիւն (վրաց Սիմէոն թագաւորի անհնազանդութիւնը, Արդուլթեան տոհմի զարմիկների քաջութիւնները, Աբասի բռնութիւնները եւ այլն) ~ 119r-124r:
- 82/35. Գրիգոր վարդապետ Աբասայ որդու գիրը՝ Աստուածածնին «մեծ պահարան», «երկու տէրունական սբ. Նշան եւ ինն փերթ գիրք» վախճման տալու մասին ~ 125v:
- 83/32. Եղիազար կաթողիկոսի յորդորակական կոնդակը Սանահնի վիճակի բոլոր բնակիչներին՝ Բարսեղ եպս. պարոնտէրին խոնարհութեամբ ծառայելու, հարկերը անտրտունջ վճարելու եւ երկիրը բարեշէն դարձնելու կոչով. տրուած է ՌՄԼԶ. թուականին եւ կնքուած Հայրապետական կնիքով ~ 126r-129r:
- 84/40. Բարսեղ եպիսկոպոսի «պատմաբանութիւնը» իր՝ Սանահնի առաջնորդ նշանակուելու հանգամանքների, կատարած բարի գործերի ու յիշատակների մասին («նամակը» գաղափարագրել է Սարգիս քահանան) ~ 129v-135r:
- 85/42. Բարսեղ եպիսկոպոսի գրառումը Մալում Տաշտաճորեցուց հինգ օրավար հող գնելու, Աստուածածնին վախճման տալու, կամըջանորդութիւն կատարելու եւ այլ նուէրներ տալու վերաբերեալ ~ 135v-136v:
- 86/41. Բարսեղ եպիսկոպոսի գրառումը պարսից Շահ Սուլէյմանի եւ վրաց Նազարալիխանի բռնակալութեան տարիներին Սամբրու եկեղեցին նորոգելու, Աստուածածնին Սբ. Նշան, այգի, ձեռագրեր եւ այլն նուիրելու վերաբերեալ ~ 137r-138r:
- 87/43. Բարսեղ եպիսկոպոսի գրառումը այլեւայլ տեղերում հողակտորներ. խոտհարքեր եւ այլն գնելու եւ Սբ. Աստուածածնին վախճման տալու մասին ~ 138v-139v:

- տալու վերաբերեալ, ՌՃԽԳ. թուականին ~ 138րv:
- 88/33. Նահապետ կաթողիկոսի շրջաբերականը եւ օրհնութեան գիրը՝ իր նախորդներ Յակոբ եւ Եղիազար կաթողիկոսների՝ Բարսեղ եպիսկոպոսին առաջնորդ հաստատող կոնդակները հաստատուն պահելու կոչով: Բնագիրը՝ հայրապետական կնիքով, ՌՃԽԱ. թվականին ~ 139ր-141v:
- [142ր-147v էջերը դատարկ են]:
- 89/25. Փիլիպոս կաթողիկոսի «գիր հոգեւորականի հրամանին» ուղղուած Սանահնի վանքի վիճակին՝ հանգուցեալ Ղուկաս եպիսկոպոսի տեղը Սարգիս եպիսկոպոսին առաջնորդ նշանակելու առթիւ, գրուած ՌԶԲ. թուականին ~ 148ր-152v:
- 90/26. Փիլիպոս կաթողիկոսի կարգաւորութեան գիրը՝ Մամիսուտ եւ Տալաւէր գիւղերը Սանահնին թողնելու եւ Սանահնի եւ Հաղբատի առաջնորդների միջեւ խաղաղութիւն հաստատելու յորդորով: Հասցէագրուած է «Արղութեցոց ջամիաթին» ~ 152v-157ր:
- 91/27. Յակոբ կաթողիկոսի «գիր արհնութեան եւ նամակ պահպանութեան», ուղղուած Տաշրայ երկրի քահանաներին, «գաւլաթաւորաց», «ամենայն ժողովրդոց» Սանահնի եւ Հաղբատի միջեւ ծայր առած սահմանային վէճերի առթիւ, գրուած ՌՃԵ. թուականին ~ 157ր-160v:
- 92/28. Յակոբ կաթողիկոսի շրջաբերականը՝ հանգուցեալ Ղուկաս եպիսկոպոսի փոխարէն Սարգիս եպիսկոպոսին Սանահնի վիճակի առաջնորդ նշանակելու առթիւ եւ յորդոր, գրուած ՌՃԺ. թուականին ~ 161ր-166ր:
- 93/38. Պարոն Բէքէքի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի գրառումը իր առաջնորդութեան տարիներին կատարած շինարարութիւնների, նորոգումների, նուիրատուութիւնների եւ միւս ձեռնարկումների համաձայն թուարկումով ~ 166v-170ր:
- 94/37. Պարոն Բէքէքի որդի Սարգիս եպիսկոպոս Արղութեցու յիշատակարանը ՌՃԱ. թուականին կատարած նորոգչական աշխատանքների մասին ~ 170րv:
- 95/97. Զագարէի եւ Հախնազարի գրութիւնը այն մասին, որ առանց նրանց համաձայնութեան հողի առուծախ է տեղի ունեցել: Վիճարկել են պարոնտէր Սարգսի հետ եւ «խալաթագին» ստացել ~ 170v-172v:
- 96/99. Հախնազարի եւ նրա որդոց գրութիւնը՝ Ընկզեց փոսի հողը Սարգիս պարոնտէրից առնելու եւ «էլ ետ տալու» մասին ~ 172v-173ր:

- 97/78. Արղուլթեցոց ջամաաթի գիրը՝ Ունակ գիւղը Շահ-Աբասի համաձայնութեամբ ետ առնելու եւ կրկին Սանահին վախճաւ տալու առթիւ - 173r-174r:
- 98/85. Թաթարի որդիներ Բաբանի, Օթանդիլի եւ Զազարէի գիրն այն մասին, որ «իրենց ծիլ» որոշ հողեր ծախել են «ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին», ՌՃԲ. Թուականին - 174r-175r:
- 99/87. Ղարախանի որդի Ատիբէկի եւ նրա եղբորորդիների գիրը՝ «Հայրական ծիլ» Քիստում տունն ու «իր առաջի կալն հաւասար» ծախելու առթիւ - ՌՃԷ. Թուականին - 175rv:
- 100/89. Նոյն Ատիբէկի եւ եղբորորդոց գիրը Սարգիս եպիսկոպոսին՝ «Նշխարախցի տակի մեծ բաղէն», որ հայրը ետ էր խլել, կրկին Աստուածածնին վախճաւ տալու կապակցութեամբ - 176r-177r:
- 101/83. Ղարախանի որդիների գիրը՝ խլած «մատնարկը» նորից Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՂԷ. Թուականին - 177r-178r:
- 102/90. Ղարախանի որդիների գիրը՝ մէկ օրավար հող Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 178rv:
- 103/91. Ռամազի, Ատիբէկի եւ նրանց որդիների գիրը՝ «հասարակաց հողի առուտուր» անելու եւ պարոնտէր Սարգսին տալու մասին - 178v-179v:
- 104/86. Գասպարի եւ նրա զաւակների գիրը՝ «Քրտնքանոց տունն իր մառանովն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԷ. Թուականին - 179v-180r:
- 105/92. Հախնազարի եւ նրա որդիների գիրը՝ «Ընահաթի կամակցութեամբ» Ունանանց հողը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 180rv:
- 106/93. Պարոն Մանուչարի գիրը՝ «Միտիչի տունն իր սրահովն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին 180v-181r:
- 107/94. Պարոն Աթաբէկի որդի պարոն Մելիք Ղորխմազ-բէկի «արձանն ու սիգելը» մի քանի ընտանիքներ իրենց հող ու ջրով Սանահին վախճաւ տալու վերաբերեալ - 181v-182r:
- 108/94 (մասն). Նոյն Ղորխմազ-բէկի գիրը Սանահին այցելելու «Հարակովի հողերն» նորից վանքին հաստատելու, «գիւղան անելու» մասին - 182r-183r:
- 109/95. Պարոն Ղափարի, Եկանի, Թամազի եւ Արղուլթի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի միաբանագիրը՝ «Ղուզանի գեղի եւ Եպիսկոպոսի գեղի սնուռն» հաստատելու վճռով - 183r-184r:
- 110/96. Նոյն անձանց միաբանագիրը՝ Վասակի եւ Եպիսկոպոսի «գեղերի սնուռն» որոշելու վճռով - 184r-186r:

- 111/100. Թահմազ-բէկ շորխանցու գիրը՝ տրուած Շերմազանի որդի Մուրատի եւ այլոց ներկայութեամբ՝ իր ճորտ Սուլխանին Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 186v-187r:
- 112/101. Շատպէրի որդի Պապունայի մասնակցութեամբ «Ամիլախորի ազնի որդի Իւանի Բէթինէի» տուած գիրը՝ իր ճորտ Մախարոյին պարոնտէր Սարգսին ծախելու մասին - 187v-188v:
- 113/102. Շանշի որդի պարոն Գորգու, նրա եղբօր ու որդու գիրը՝ իրենց Սամծերու այգին Սանահնին վախճ տալու առթիւ: Նրանց հետեւել են նաեւ Գոգաբի որդիք - 188v-189r:
- 114/103. Մարտիրոսի, Էվանէսի, Ակօբի եւ Զագի գիրը՝ իրենց գոմը եւ չրջակայքը Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 189v-190r:
- 115/104. Միրզայի որդիներ Հասանի եւ Այվազի գիրը՝ պարոնտէրի մառանում եղած կարասի շուրջ այլեւս «գաւի» չունենալու կապակցութեամբ - 190r:
- 116/88. Փարսադանի որդիներ Խոստրովի, Պապիի եւ Ղուզանի հաւաստիացումն առ այն, որ իրենք պարոնտէր Սարգսից առել են Քարատակի այգին եւ գիմացը այլ հողեր տուել, Ռձ. Թուականին - 190v-191v:
- 117/105. Պարոն Շահվերդին ու այլոք գիր են տալիս՝ երկու օրավար հող Սամբերուն եւ Աստուածածնին վախճ անելու առթիւ - 192rv:
- 118/106. Տիրոսը, Ամիրխանը եւ Ալիխանը գիր են տալիս Սարգիս պարոնտէրին՝ իրենց կատարած փոխանակութեան շուրջ վէճ չունենալու առթիւ - 192v-193v:
- 119/107. Աղեկցի Մուրատի գիրը՝ Աստուածածնին տարին 3 լիտր ձէթ տալու խոստումով - 193v-194r:
- 120/115. Մուրաչի որդի Գրիգորն ու իր զաւակները գիր են տալիս Սարգիս պարոնտէրին՝ Տեփրադիմաց հողը ծախելու մասին - 194rv:
- 121/80. Միտիչի որդի Ամիրը գիր է տալիս, որ ինքը այլեւս վէճ չունի, եւ այգին «Աստուած հալալ անէ Սբ. Աստուածածնի իգուն», ՌՂԲ. Թուականին - 194v-195r:
- 122/157. Ղարախանի որդիներ Խանին, Ղազարոսը եւ միոսները գիր են տալիս՝ իրենց «Մարչիլի յիգին» ծախելու մասին - 195rv:
- 123/160. Խանինի որդիների գիրը՝ իրենց «հօր ծիլը» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու առթիւ - 195v-196r:
- 124/161. Չորակարանց Երագն ու նրա որդիք իրենց Տաշտաճորա այգին ծախում են Սարգիս պարոնտէրին - 196v:

- 125/145. Փանոսի եւ Դուլաթիարի գիրը իրենց հողի կէսը ծախելու եւ կէսը վախճ տալու մասին ~ 197r-198r:
- 126/135. Եղիշէի, նրա եղբօր ու որդոց գիրը՝ Տաշտաձորի «Ճալի հողը գնելու» եւ պարոնտէր Սարգսին ծախելու մասին, ՌՂԵ. թուականին ~ 198r-199r:
- 127/146. Պարոն Դոնմազի որդի Սարուխանի, Քամալի որդի Պապիի եւ այլոց գիրը՝ իրենց Դարպասի այգին Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 199rv:
- 128/84. Դարպասեցի Աւագի որդիների գիրը՝ իրենց հայրենական այգին Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՂԹ. թուականին ~ 200rv:
- 129/123. Դարպասու տանուտէր Դաւթի, Կարապետի եւ այլոց գիրը՝ «Դրաբուլի տակն զամենն» Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին ծախելու մասին ~ 200v-201r:
- 130/124. Տիրատուրի եւ Ամիրխանի գիրը՝ Սարգիս պարոնտէրին հողակտորներ ծախելու մասին ~ 201rv:
- 131/108. Թամազի որդի պարոն Մուշեղի եւ Յուզբաշու գիրը՝ իրենց «Ոռնակայ ծիլն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԺԱ. թուականին ~ 201v-203r:
- 132/125. Հախնազարի եւ նրա որդիների գիրը՝ Ոռնակայ 7 օրավար հողը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 203rv:
- 133/126. Պարոն Ատիբէկի, պարոն Ղարախանի ու Դուրմիշխանի գիրը՝ իրենց «Ոռնակայ ծիլ շինական հող ու ջուրն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 203v-204r:
- 134/109. Ատիբէկի, Ղարախանի գիրը՝ Ոռնակայ իրենց հողաբաժնի կէսը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԺԲ. թուականին ~ 204v-205v:
- 135/29. Յակոբ կաթողիկոսի վկայագիրը առ այն, որ իր ներկայութեամբ «իզրար արին», թէ Ոռնակայ շինականներին իրենց հող ու ջրով «յօժար կամօք» են ծախել Սարգիս եպիսկոպոսին, ՌՃԺԳ. թուականին ~ 205v-206r:
- 136/110. Պարոն Էլիզբարի եւ նրա որդիների գիրը՝ Ոռնակայ իրենց ծիլն Սարգիս պարոնտէրին ծախելու եւ վճռին հաստատուն մնալու խոստման մասին, ՌՃԺԲ. թուականին ~ 206v-208r:
- 137/110 (մասն). Զալբէկի որդի Գասպարի եւ նրա որդիների գիրը՝ իրենց հասանելիք ոռնակցի շինականներին հող ու ջրով Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 208r-209r:
- 138/128. Թաթարի որդիներ Ալիբէկի եւ Ալթանգիլի գիրը՝ իրենց «Ոռ-

- նակայ էլիցն Սեւ Խէչիկի տունն ու տեղն, կալ ու մարաքն...» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 209v-210v:
- 139/111. Արդութեցոնց ջամիաթի ներկայացուցիչներ Սարուխան-բէկի, Ատի-բէկի, Ուսուփի, Փարազալիի, Էլիզպարի, Զուրապի եւ այլոց գրութիւնը՝ «թուրքերի տները» վերստին վախժ տալու մասին, ՌՃԺԳ. Թուականին ~ 210v:
- 140/129. Հախնազարի որդի Մանթաշխանի գիրը՝ Ունակայ «Թնդոցի հողն» պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 211r:
- 141/167. Թամազխան-բէկի գիրը՝ Սանահնում կայացած «Հաղիղաթին» մասնակցելու եւ «թուրքերի տները» վանքին վախժ տալու մասին ~ 211r:
- 142/112. Հախնազարի որդիներ Մանթաշի, Դուրայխանի, Ասլամազի գիրը՝ «Թնդոցի հողի կէսը» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 211v:
- 143/113. Հախնազարի որդի Դուրայխանի գիրը՝ իր ճորտ «Խէչէրեսի տղի խմահատն, Ունասարի ախարի տակն...» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԺԳ. Թուականին ~ 211v:
- 144/130. Թահմազի տղայ Մուշեղի գիրը՝ իրենց «ծիլ» «Սաղու ճորի իգատեղն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 212r:
- 145/166. Ատիբէկի, Մուշեղի եւ այլոց գիրը՝ «Բովէր» հողը առնելու եւ Ս. Աստուածածնին տալու մասին ~ 212r:
- 146/131. Հախնազարի որդիների գիրը՝ իրենց պատկանող հողերը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին ~ 212v-213r:
- 147/154. Համզանց Մխիթի թոռներ Յովհաննէսի եւ Մխիթարի գիրը՝ Սաղուճորի այգին Գասպարին ու որդոց տալու եւ վերջիններիս կողմից Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսներին ծախելու մասին ~ 213rv:
- 148/153. Հախնազարի որդիների գիրը՝ Ունանանց «խուցն իր մահլովն» եւ այլն Սարգիս ու Բարսեղ եպիսկոպոսներին ծախելու մասին ~ 213v:
- 149/152. Հախնազարի որդիների գիրը՝ իրենց աղբինը Սանահնին վախժ տալու մասին ~ 214r:
- 150/156. Հախնազարի որդիների գիրը՝ Ունակում ունեցած իրենց «ծիլ» Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտէրերին ծախելու մասին ~ 214v-215r:
- 151/155. Գասպարի եւ որդիների գիրը՝ Համզանց տունն ու տեղը, Սաղուճորի այգետեղը Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսներին տալու մասին ~ 215r:

- 152/158. Քուրդիկի որդի Զուրապի եւ եղբայրների գիրը՝ Շալվիսանց տուն ու տեղն եւ այլն Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտէրերին ծախելու մասին - 215v:
- 153/118. Սմբատի, Պալոյի գիրը՝ Մուրատանց Սաղուձորի «Հալվերիկը» Բարսեղ եպիսկոպոսին տալու եւ առնելու մասին, ՌՃԼԲ. թուականին - 216rv:
- 154/119. Գասպարի որդիներ Գօգիի, Տէր Բարսեղի եւ միւսների գիրը՝ «Համգանց խուց իր մառանով, իր դռնառաջով...» Ս. Աստվածածնին ծախելու մասին, ՌՃԼԸ. թուականին - 216v-217r:
- 155/147. Ատիբէկի որդի Ալայվերտու գիրը՝ ոռնակեցի Ծատուրին իր «Հողովն ու ջրով», ի հաստատումն հօր վճռի, Աստուածածնին տալու մասին - 217v:
- 156/159. Ղարախանի որդի Ասլանի գիրը՝ Ոռնակայ իր «ծիլ բովր հողը» Բարսեղ եպիսկոպոսին տալու մասին - 218r:
- 157/148. Մուշեղի որդիներ Շէրմալանի, Դուրայխանի, Յուրամի եւ Սուրիկի գիրը Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ իրենց «ծիլը» գնելու եւ Աստուածածնին վախճ տալու կապակցութեամբ - 218v:
- 158/120. Ուլուխանի որդի Լեւանի գիրը՝ «Փոխտաց տուն ու մառան ու բակն ու սրահն ու կալն» Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին, ՌՃԼԲ. թուականին - 219rv:
- 159/149. Զուրաբի ու Շէրմազանի համաձայնագիրը՝ «Աղունկայ ծովի հողն» Ոռնակայ ձորի այգուն «բազալ» անելու առթիւ - 220r:
- 160/44. Սանահնի առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոսի «թուղթ յիշատակութեանը»՝ մօր ու կողակցի առած այգին նրանց մահուանից յետոյ վանքի այգուն միացնելու մասին, 1813 թ. - 220v-221r:
- 161/121. Զուլմանց Թամազի որդի Պապէի գիրը՝ Բարսեղ պարոնտէրին «արխի տեղ տալու» եւ փոխարէնն ստանալու մասին, ՌՃԽԲ. թուականին - 221v-222v:
- 162/45. Սարգիս եպիսկոպոսի յիշատակագրութիւնը՝ 1897 թ. - 222v:
- [223r-225r թերթերն ազատ են]:
- 163/150. Ռոստոմի կողակից Խանումի նուիրագիրը՝ «մէկ լաւ սեղանի ծածկոց» Սանահնին տալու առթիւ, ՌՃԾ. թուին - 225v:
- 164/163. Ղորղանենց Լէլէի գիրը՝ Աստուածածնին բեմածածկոց, վարագոյր, շուրջառ վախճ տալու մասին - 226r-227r:
- 165/160 (մասն). Յաւանգուլենց հարս Քեթեւանի գիրը՝ Սանահնին տարին 1 լիտր մոմ տալու խոստմամբ - 227r:
- 166/133. Սմբատի որդի Յեարալու գիրը՝ իրենց պատկանող Գուլեբանցի հողը Բարսեղ պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԼԸ. թուականին - 227v:

- 167/134. Ղարիբի որդի Կիրակոսի գիրը՝ «Վանքի ճալի այգոյ տակի երկու օրավար հողն» ծախելու մասին, ՌՃԼԹ. թուականին - 228րv:
- 168/151. Ղարալիսան-բէկի որդի Ասլանբէկի գիրը՝ «Մլայ փոսի Ազիբէկանց հողը» Սանահնի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսին տալու մասին, ՌՃԿԳ. թուականին - 229ր:
- 169/34. Դանիէլ կաթողիկոսի կոնդակը Սանահնի եւ Հաղբատի վէճերի առնչութեամբ, Սանահնի թեմի եւ վիճակի վերահաստատումը, տրուած ՌՄԾԷ. թուականին - 229v-235v:
- 170/34 (մասն). Տէր Սիմէոն Տեր-Յովսէփեանի յիշատակագրութիւնը՝ Դանիէլ կաթողիկոսի կոնդակը «անսղալ օրինակելու» մասին - 235v:
- 171/165. Կնեազ Ղահրաման Դաւթեան երկայնաբազուկ Արղութեանցի գիրը՝ Սանահնի Ս. Աստուածածնին իր սեփական այգետեղին նուիրելու մասին, 1856 թ. - 236րv:
- [237ր-259ր էջերն ազատ են]:
- 172/114. Զէկէլի որդի Ղազարի, Մամոյի գիրը՝ «Գոգու բաց յիգու կէսն» Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսներին ծախելու մասին, ՌՃԻԶ. թուականին - 259v-260v:
- [261ր-262ր էջերն ազատ են]:
- 173/164. Արղութեանց-Քրթանց Զիմշիդի որդի Աւթանդիլի գիրը՝ Ս. Աստուածածնին կէս օրավար հող նուիրելու մասին, ՌՄԿԸ. թուականին - 262v-263ր:
- 174/161 (մասն). Փարսազան Արղութիցկու (!) վրացերէն վկայագիրը - 263ր:
- 175/162. Զիթախինց Թադիի եւ Մողնու Տէր Աբրահամի որդի Աւետիքի գիրը՝ «մարդս մէկ լիտր մոմ» տալու խոստումով - 263v:
- 176/170. Յովսէփ Արղութեանի յիշատակագրութիւնները եւ կատարած արձանագրական ընդօրինակութիւնները - 263v-265ր:
- 177/173. Յովսէփ վարդապետի յիշատակագրութիւնը՝ գրուած 1826 թուականին - 266ր:
- 178/175. Զեռագիրը ստուգող-համարակալողների յիշատակագրութիւնը, 1871 թուականին - 266v:
- 179/7. Շահ Թամազից սկսուող կարճառօտ ժամանակագրութիւն - 267ր:
- 180/9. Մուղնու Տէր Շմայոնի յիշատակագրութիւնը՝ ՌՃԿԴ. թուականին - 267ր:
- 181/172. Սանահնի եկեղեցիների թուարկում-նկարագրութիւն՝ գրուած Յովսէփ Արղութեանի ձեռքով - 267v:

* * *

Ձեռագիրը կազմելիս իբրեւ պահպանակներ օգտագործուել է անցման շրջանի (ԺԱ-ԺԲ. դարերի) երկաթագիր գրչութեան մեծագիր գրչագրի երկու թերթ: Պահպանակները կարուել են բնագրի յարաբերութեամբ շրջուած վիճակում, նշանակալի չափով վնասելով սիւնակներին մէկը: Միջին ու եզրային լուսանցներում կան ուշ շրջանի գրչագործեր, որոնք, սակայն չեն խաթարել բուն տեքստը:

ՍԿՋՐԻ ՊԱՀՊԱՆԱԿ

Ներքին բացուածք

...]ՊԷՍ ՔԱՐՈՋԵՑԻՆ ՀՈԳԵԿՐԱՑ	ՆՈՒԱՂ ՏԱՐԱԿՈՒՍԱՆՔՆ. ԶԻ ԱՐԴ ԿԱՅ
...]ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒՆ ԽՈՐ-	Ի ՆՈՅՆ ԻՍԿ ՅԱՆԿՈՒՄՆ ԵՒ Ի ԿԱՆԳ-
...]ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՍՈՐԻԿ ԵՒ ԱԻՐՀ-	ՆՈՒՄՆ. ԵՒ ԶԻՆՁ ՆՇԱՆ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹԵ(ԱՆ)
...]ՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԿՈՒՍԻՆ ՄԱՐԻԱ-	ԵՒ ԵՐՐՈՐԴ. ԶԻ՛ ԱՐԴ ԸՆԴ ՄԱՐԻԱՄԱՅ
...]ՍԷՓ Ի ՀՈԳԵԿԻՐ ԾԵՐՈՅՆ ՍԻ-	ԻՍԿ ԱՆՁՆՆ ԱՆՅՅԷ ՍՈՒՐ.
ՄԵՈՎՆԷ:	ԹՈՒԻ ԻՆՁ ՅԱՆԿՈՒՄՆ ԵՒ Ի ԳԼՈՐՈՒ-
...]ՍԵԱՑ ԶՆՈՍԱ ՍԻՄԵՈՎՆ ԵՒ	ՄՆ ԳՈԼ ԱՍԵԼ ԶՏ(Է)ՐՆ. ՈՉ ԱՅԼՈՑ ԱՆ-
...]ԻԱՄ. ՎԱՍՆ ՀՐԱՇԱՓԱՌ	ԿԵԼՈՑ. ԵՒ ԱՅԼՈՑ ԿԱՆԳՆԵԼՈՑ, ԱՅԼ
...]Ն ԾՆՆԴԵԱՆՆ, ՈՐ ԾՆԱԻ Ի	ՄԵՐ ՎԱՏԹԱՐԱՅՆ Ի ՎԱՅՐ ԱՆԿԵԼՈՑ
...]ԱՇԽԱՐՀԻ. ԵՒ ԼՈՅՍ ԽԱՒԱՐ-	ԵՒ ԸՆԴ ԱՅՆ ԿԱՆԳՆԵԼՈՑ. ՔԱՆ ԶԻ
...]ԵՒ ԶՅՈՎՍԷՓ. ԶԻ ԱՆՃԱՌ	ՄԱՔՐԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆ ՄԱՐՄՆԱ-
...]ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՂԵԻ ՍՊԱՍԱԻ-	ԿԱՆ ԱԽՏԻՅՍ ՄԵՐՈՑ, Տ(ԵԱՌ)ՆՆ ՅԱՅՏՆՈՒ-
...]ՄԱԾՈՒ:	ԹԻՒՆՆ ՅԱՐՈՒՑԱՆԵԼ Ի ՀՈԳԻՈՅՆ [...]
[.....]	[.....]
[.....]	[.....]

Արտաքին բացուածք

ՎԱՐՈՒՑ ՄԱՐՄՆԱԻՈՐԱՑ ԵՒ ԶՀՈԳԻ-	ՏՆԱԻՐԷՆՈՒԹԵԱՆՆ. ԵՒ Զ[...]
ՈՅ ԶՀԵՏ ԵՐԹԱԼ, ԶԻ ՈՐՔ ՀՈԳԻՈՎ Ա(ՍՏՈՒ-	ՏԷ ԱՍԵԼ ՅԱՂԱԳՍ ԱՆ-
ԾՈ)Ց	ՀԱՄՏՆ[...]
ՎԱՐԻՆ. ՆՈՔԱ՛ ԵՆ ՈԴԻՔ ԼՈՒՍՈՅ ԵՒ ՈՐ-	ԹԵԱՆՆ ԵՒ ԱՆՃԱՌ ԽՈՆԱՐ[...]
ԴԻՔ ՏՈՒՆՋԵԱՆ * :	ԱԻԾԵԼՈՅՆ.

* Ա. ԹԵՍԱԳ., Ե. 5:

ԵՒ ՓԱՌՔ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՔՈՒՄ:	ՎԱՍՆ ԱՅՍՈՐԻԿ Ա(ՏՈՒԱ)Ծ Ի ՄԱՐ [...]
ԶԻ ՆՈՑԱ՛ Է ՈՐԴԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆ [Ա]ԻՐ-	ԶԻ ԱՊԱԿԱՆԵՑԵԼՈՅ ՄԱՐՄՆՈ [...]
ԷՆՔՆ. ՆՈՑԱ ԵՒ ԱԻԵՏԻՔՆ. [Ի ՆՈ]ՑԱ-	ՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՇՆՈՐՀԵԱ[Յ..]
ՆԷ՛ ԵՒ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԸՍՏ ՄԱՐՄՆՈՅ. ՈՐ [Ի Վ]Ե-	ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՍՈՐԻԿ ԲԱՆՆ[...]
ՐԱՅ	
ԱՄԵՆԵՑՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԱԻՐՀՆԵԱՂ	ՂԵԻ ԵՒ ԲՆԱԿԵԱՑ Ի ՄԵԶ. Ը[...]
ՅԱԻ[ԻՏ]ԵԱՆՍ	
ԵՒ ՄԻՆՁԵԻ ՑԱՅԺՄ. ՅԻ(ՍՐԱՅ)ԵՂԷ Փ[ԱՌՍ]	ՀԱԿԱԼՍՍ ԲԱՐԵԳՈՐԾՆ. ԸՆ[...]
ՔԱՐ-	
ՈՋԻՆ. ԱՅԼ ՅԱՅԼՄԷ ԵՐԵԻՄԱՆ [Ժ]ՈՂՈ-	ՆԱՑՈՒՍՍ ԱՆԱՊԱԿԱՆՆ. [...]
ՎԵԼՈՅ Ի ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆՆ, ՈՒՍ-	ԵԱԼՍՍ ԱԶԱՏԵՑՈՒՑԻՉՆ. [...]
[...] ՅԱԻՐԻՆԱՑՆ. Ի [...]ՐԳԱ-	ՍՍ Ի ԽԱԻԱՐԻ ԱՐԵԳԱԿՆ Ա[...]
[.....]	
[.....]	

ՎԵՐՋԻ ՊԱՀՊԱՆԱԿ

ՆԵՐՔԻՆ ԲԱԿՈՒՄԸՔ

...ՍԻ ԲԱՆՔՆ ԱՌ ՄԱՐԻԱՄ	ԱՆՀԱԻԱՏՈՒԹԵԱՆՆ:
...Ն ԱՍԱՑԵԱԼ. Ո՛Ջ ԻՆՁ	ԻՍԿ ՀԱԻԱՏԱՑԵԱԼՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՇՆՈՐՀԻՒՆ
...ԱՆՍ ԵՒ ԽՈՐԻՆՍ.	ԵՒ ՍԿԻՋՆ ԱՌՆԵԼ ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԵ-
...ԵԱ՛Ց ԶՆՈՍԱ ՍԻՄԵՈՎՆ	ԱՆՑՆ ԿԱՄԵՑԵԱԼ. ՈՐ ԱՆԿԵԱԼՆ ԷՐ
...ԱՄ ՄԱՅՐ Տ(ԵԱՌ)Ն. ԱՀԱ	Ի ՄԵՂՍ. ԿԱՆԳՆՈՒՄՆ ՅԱՐՈՒՑԵԱԼ.
...ՈՒՄՆ. ԵՒ Ի ԿԱՆԳՆՈՒ-	ԵՒ ԱՊԱ ԿԵԱԼ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԶԻՐԱ-
...ՄԷՋ Ի(ՍՐԱՅԵ)ՂԻ. ԵՒ Ի ՆՇԱՆ ՔԱՆՁԻՐ ՄԵԶ ՇՆՈՐՀԵԼ. ԱՆԿՑԻ՛ ՎԱՏ-	
...ԵԱՆ. ԵՒ ԸՆԴ ՔՈ ԻՍԿ	ԹԱՐՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԻ. Ի ՎԵՐ ՅԱՌՆԵԼ Ի
...Է՛ ՍՈՒՐ. ԶԻ ՅԱՆՏՆԵՍ-	Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՐԿՈՒԹԻՒՆՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵԱԼ. Ե-
...ՐՏԻՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴՔ:	ԹԵ Ո՛Ջ ԱՆՑՑԻ ԱՆՀԱԻԱՏՈՒԹԻՒՆՆ
...Կ ՍՔԱՆՁԱՑԱՐ ԵՒ	ՀԱԻԱՏՆ Ո՛Ջ ԿԱՆԳՆԻ, ԵԹԵ ՈՋ ԹՈՂ-
...ՋԻ՛ ԱՐԴ ԶՅԱՌԱՋԱ-	ՑԻ ՊՈՌԵԿՈՒԹԻՒՆՆ, ՄԱՔՐՈՒԹԻՒՆՆ
...ԻԿ ԻԲՐԵԻ ԶՅԱՆՑ-	Ո՛Ջ ՆՈՐՈԳԻ. ԵՒ ԵԹԵ ՈՋ ԳԵՐԵՍՑԻ
...ԵՐ.	ԱՆԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆ. ԽՈՀԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
...ՋՆԴ ԱՆՑՑԷ ՍՈՒՐ:	Ի ՄԵԶ Ո՛Ջ ԾԱՂԿԵՍՑԻ. Ա՛ՅԴՊԷՍ Ի ԳԼ-
[.....]	ՈՐՈՒՄՆ Ի ԿԱՆԳՆՈՒՄՆ ԻՄԱՑԻՍ

Արտաքին բացուածք

ՄԱՆԱԼ ԵՒ ՈՉ ԶԱԻՐ[...]ՅԻ ՄԱՐԴ-	ՄԵՋ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹ[...]
ԿԱՅԻՆ ՄԻՏՔ ԵՒ ԲԱՆ. ՈՐ]ՊԷՍ ԶԻ	ԱՅՍՊԷՍ ԱՌ ՅՈՎՍԷՓ [...]
ԱՆՔՆԵԼԻՔ ԵՆ ՏՆԱԻՐԻՆՈՒԹԵԱՆՆ	ՈՉ ԸՍՏ ԲՆՈՒԹԵԱՆ [...]
ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԱՆՀԵՏԱԶ[Ա]ԻՏԵԼԻՔ	ՈՐՊԷՍ ԱՍԱՑԱՔ. ԸՆԴ [...]
Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ՄԱՐՄՆԱՆԱԼՆ ՆԱ[Ե]Ի ՈՉ ՀՐՇՏ-	ԸՆԴ ՆՈՍԻՆ ՀԱՆԴԻՍԱՑ[...]
ԱԿԱՅՆ Է ԻՄԱՆԱԼ. ԹՈՂ [Թ]Ե ԶՄԱՐԴ	ԾՈՒԹԵԱՄԲ. ԵՒ ԽՆԱ[...]
ԿԱՆ ԶՄՏԱԻ ԱԾԵԼՆ ԵՐԵՍ[...]	ՀԱՍՈՒ ԵՒ ՍՊԱՍԱԻՈՐՈՒԹԵԱՄ[Բ]
ԼԻՆԵԼ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼՈՅՆ:	ԵՒ ՄԱԻՐ ՆՈ[...]
ԶԻ ԵԹԵ ՄԱՅՐ ՆՈՐԱ ԶԱ[Տ]ԱՅԵԱԼ ԷՐ	ԹԵՊԵՏ ԵՒ ԱՆՈՒԱ[...]
ՈՐ ԾՆԱԻ ԵՒ ՍՆՈՅՑ. ԵՒ [ՍՔ]ԱՆԶԱ-	ՄԱՅՐ. ԳՈՅ ԵՒ ԱՅԼ Պ[...]
ՑԵԱԼ ԸՆԴ ԱՆՀԱՍՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐՀԸՐ-	ՈՐՊԷՍ ԵՒ ԶԲԱՂՈՒՄ[...]
ԴՈՅՆ ՍԽՐԱՆԱՅՐ. ՈՎ []Ի ՄԱՐԴ-	ԵՒ ՄԱՅՐ ԱՆՈՒԱՆԵՑԱ[...]
ԿԱՆԷ ՀԱՄԱՐԶԱԿԵՍՑԻ [ԻՄ]ԱՆԱԼ ԻՆՉ	ՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉ Խ[...]
ԿԱՄ ԱՍԵԼ. ԶԻ ՈՎ ԳԻՏ[...]	ԶՄԻՏՍ ՈՒՐԴՆ ՅԱՐԵՍՑԷ ԶԱ[...]
Տ(ԵԱՌ)Ն ԿԱՄ ՈՎ ԵՂԵԻ ՆՄԱ [ԽՈ]ՐՀՐԴԱ-	ՓՐԿԱԿԱՆ ԾՆՆԴԵԼ [...]
ԿԻՑ. ԵՒ ՍՏՈՒԳԵԱՑ Զ[ԽՈՐՀ]ՈՒՐԴ	

Պատահիկն ակնհայտօրէն արձագանքում է Ղուկասի Աւետարանի այն համարներին, ուր Սիմէոն Ծերունու մասին է խոսւում, երբ մանուկ Քրիստոսին գրկած, տիրոջից արձակումն է խնդրում. «Եւ իբրեւ ածին ծնաւդքն զմանուկն Յիսուս՝ առնել նոցա ըստ սովորութեան աւրինացն ի վերայ նորա, եւ նա առ ընկալաւ զնա ի գիրկս իւր, եւ աւրհնեաց զԱստուած եւ ասէ. Արդ՝ արձակես զծառայս քո, Տէ՛ր, ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո, զոր պատրաստեցեր առաջի ամենայն ժողովրդոց: Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց, եւ փառս ժողովրդեան քում Իսրայէլի: Եւ էին հայրն եւ մայր նորա զարմացեալ ի վերայ բանիցն, որ խաւսէին զնմանէ: Եւ աւրհնեաց զնոսա Սիմէոնն եւ ասէ ցՄարիամ մայրն նորա. Ահա սա կայ՝ ի զլորումն եւ ի կանգնումն բազմաց ի մէջ Իսրայէլի եւ ի նշան հակառակութեան: Եւ ընդ քո իսկ անձն անցցէ սուր, զի յայտնեսցին ի բազում սրտից խորհուրդք» (Ղուկ., Բ. 27-35):

Որ պատառիկը սոյն դրուագի մեկնաբանությունն է վերաբերում՝ պարզ է նրանում եղած հարցումներից եւ շարադրանքի բնոյթից, այդ է մատնացուցում նաեւ «Թուրի ինձ» վերապահությունը (թէեւ այդպիսի խորթ չեն նաեւ առաքելական թղթերին, օրինակ Պողոսի Առ Հռոմայեցիս թղթին՝ Ը. 18, բայց այս կարգի նիւթերն էլ Աւետարանի իւրովսանն մեկնություններ են): Հարցն այն է, թէ պատառիկով ներկայացուող դրուագը ինքնակայ միաւր՞ է, թէ թարգմանական երկի մի հատուած: Եթէ առաջնորդուենք ազգային մեկնողական գրականութեան մատենագիտական տեղեկանքով, մեզանում Ղուկասի Աւետարանի երեք մեկնություն է յիշատակում՝ Իգնատիոս Սեւեռնցու (1090°-1160°), Սարգիս Կունդի (1153-1198) եւ Մատթէոս Զուղայեցու (1352°-1412°)¹: Այս վերջին անունը պիտի բացառել, քանի որ մեր երկաթագիր պատառիկը նրա ժամանակից աւելի վաղ է գրուած: Սարգիս Կունդի մեկնությունը վերջերս տպագրուեց: Ղուկ. Բ. 27-35 համարների մեկնությունը նուիրուած դրուագում մեր պատառիկի նույնականությունը փաստող հիմքեր չկան²: Նոյնը վերաբերում է նաեւ Իգնատիոս Սեւեռնցու աշխատութեանը³: Եթէ մեր տպաւորությունը մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ հաստատուի, ապա կարելի է ենթադրել, որ թուարկած երեք հայ մատենագիրներից բացի եղել է չորրորդը, որի մեկնութեան ամբողջական բնագիրը որոնելի է եւ կարօտ ճանաչման: Կարծում ենք՝ պատառիկի հրապարակումը այդ ճանապարհի առաջին քայլն է:

* * *

«Սանահնոյ վանից յիշատակարանը» ներկայացուած է ու պահպանուել է երկրորդ գրչագրով եւս՝ «Քօթուկ կամ Յիշատակարան տանն Արղութեանց» վերտառութեամբ (Մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 8150): Այն ընդօրինակել եւ յիշատակարան-առաջաբանով է օժտել Տէր Մելքիսեդէկ քհնյ Թիֆլիսեցին՝ Տէր Առաքել աւագ քհնյի որդին. «Բ[Է]օթուգ՝ որ ասի Յիշատակարան, որոյ նախագաղափարն ընդ այլ բա-

¹ Տե՛ս Սուրբ գրքի հայերէն մեկնությունների մատենագիտություն, պատրաստեցին՝ Եզնիկ եպս. Պետրոսեան, Արմէն Տէր-Ստեփանեան, 2002, էջ 90-92:

² Սարգիս Կունդ (ԺԲ. դ.) Մեկնություն Աւետարանին Ղուկասու: Աշխատասիրութեամբ Եզնիկ եպիսկոպոս Պետրոսեանի (գովորո աստուածաբանություն), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2005, էջ 91-104:

³ Հմմտ. Մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 1332, էջ 42v-46v:

զուժմ գրեանց եւ զանգակաց գտեալ եղեւ ի գերահռչակ սուրբ վանքն Սանահին, ի յայրն նորին, որ գեղջուկ բառիւ ասի Աշառաց այր, Յամի տեառն մերոյ 1797 եւ ի թուականութեանն Հայոց ՌՄԽԶ. ապրիլ ամսոյ Ը., ի հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի տեառն Ղուկասու երիցս երանեալ սրբազնասուրբ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Հրամանաւ նորին բարձր սրբազնութեան Տեառն Յովսէփայ իշխանագուն եւ կայսերապսակ արհւոյ եպիսկոպոսի ամենայն Հայոց ազգին Ռուսաստանեաց Երկայնաբազուկ Արղութեանց, արտագրեալ եւ օրինակեցեալ համեմատ ընդ իւրում նախատպին ի Տէր Մելքիսէթ ամենապատ քահանայէ Թիլֆիզցւոյ՝ որդւոյ Տեառն Առաքելոյ աւագ քահանայի Տէր-Մելիքսէթեան (sic - Պ.Մ.), ընդ հովանեաւ Կաթողիկէ եկեղեցւոյս մերոյ, որ կոչի Կամակատար Սբ. Աստուածածնի ի Թիլֆիզ» (էջ 9r):

Չեռագրի 10r-40r էջերը ընդօրինակելուց յետոյ, մինչեւ «կոնդակներին» անցնելը, գրիչը անհրաժեշտ է նկատել գրել եւս մէկ յիշատակարան. «Ի յիշատակարանի անդ, յորմէ զայս օրինակեցաք, էին եւ այլ ինչ գրութիւնք կոնդակաց երանելի եւ սրբազան կաթողիկոսացն մերոց վասն թէմից եւ վիճակաց սրբոյ վանիցն Սանահնու, որոց իւրաքանչիւրսն գտանի այժմ ի տան նորին բարձր սրբազնութեանն եւս՝ որոյ եղբօր որդի պայծառ իշխանագուն եւ իշխան, մինբաշի քնեազ Սօլօմօն Երկայնաբազուկն Արղութեան զերծուցեալ էր զայնս ընդ այլ բազում գրեանց, սրբոց մասանց եւ վանքական իրաց յետ աւերմանն Տիլիզի մայրաքաղաքի մերոյ, որ ի Պարսից Ղաջար Աղա-Մահմադ-խան ներքինւոյն, ի թիւն 1797 (sic - Պ. Մ.), ի սեպտեմբերի 11: Ուստի այժմ զգորութիւնն նոյն կոնդակացն համառօտելով աստէն շարակարգեմք ընդ թուով:

Ամենամուստ Տէր Մելքիսէթէկ
Տեառն Առաքելոյ Տէր-Մելքիսէթեան» (էջ 41r):

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, թէ Սողոմոն Արղութեանցի տանը պահպանուելիս են եղել Սանահին վերաբերող կաթողիկոսական կոնդակների բնագրերը, որոնցից եւ Տէր Մելքիսէթէկը քաղել է իր կազմած ամփոփումները: Կարծում ենք, սակայն, որ նա այդ բնագրերը կարդացել է «Սանահնոյ վանից յիշատակարանի» գաղափար օրինակով:

նակում եւ ըստ այնմ համառօտել: Այսպէս, օրինակ, Թաղէոս եւ Գրիգորիոս կաթողիկոսների կոնդակը Մելիքսեդէկը թուագրել է ՌԻԵ. (625/1176) (էջ 41v), ինչպէս այն ընթերցել է գաղափար օրինակի գրիչը (էջ 95r), մինչդեռ կոնդակի մայր օրինակի վրայ պիտի ունենայինք ՌԻԵ. (1576 թ.): Դարձեալ՝ մայր օրինակի 1797 թ. յիշատակարանների տպաւորութեան տակ գրիչը Աղա-Մահմադ-խանի կատարած Թիֆլիսի աւերումը (1795 թ.) վերագրում է 1797-ին:

Խոստովանելու է, այնուամենայնիւ, որ համառօտումները կատարուած են ընդգծելի հմտութեամբ՝ զանց առնելով դարերով իրար կրկնող բանաձեւումները եւ պահպանելով բուն ասելիքը:

Գաղափար օրինակին հետեւելով թէ ինքնաբերաբար՝ այս ձեռագրում եւս բաւական թուով ազատ թողած էջեր կան (2v-7v, 51v-55v, 60r-106r): Ի տարբերութիւն նախորդի, Մելիքսեդէկը փորձել է ազատ էջերից մի քանիսը լրացնել միանգամայն այլ նիւթերով, ինչպէս, օրինակ, Մաշտոց ժողովածուի՝ «Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց կաթողիկոսի՝ Հիմնարկութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ» ծանօթ կանոնով (էջ 56r-59v), լրացուած ընթերցուածներով:

Քանի որ Հ^ր 8150 ձեռագրում չի ներկայացուած մայր օրինակում կաթողիկոսների կոնդակների շարքը փակող՝ Դանիէլ կաթողիկոսի 1808 յունուարի վերջին տուած կոնդակը, ուրեմն ընդօրինակութիւնը կատարուել է 1797-1807 թուականների միջոցին, հարկաւ Թիֆլիսում, ուր ծառայում էր Մելիքսեդէկ քահանան: Ընդօրինակուելուց յետոյ ձեռագիրը որոշ ժամանակ պատկանել է Դաւիթ քահանայ Շահինեանցին (էջ 9v), որը եւ այն 1895 թ. նուիրել է Խ. Քուչիւկ-Յովհաննիսեանցին (էջ 2r)¹:

«Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» ժողովածոյի երրորդ օրինակ ժամանակին եղել է Սանասարեան վարժարանի այն ձեռագրերի թւում, որոնք Պետերբուրգում պահպանութեան էին տրուած հայագէտ Կարապետ Եզեանին: 1903 թ. այդ հաւաքածոն տպագիր գրականութեան (4348 միաւոր) հետ միասին հրդեհի զոհ դարձաւ: Մեզ հետաքրքրող յուշարձանի այս երրորդ ձեռագրի գոյութեան մասին գիտենք Մես-

¹ Հետագայում այն անցել է ակադ. Յովսէփ Օրբէլուն, նրանից՝ Երեւանի Գրական թանգարանին, այստեղից էլ 1938 թ. փոխանցուել է Մատենադարան. տե՛ս Օ. Եզանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները.~ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հատոր Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաքեան, Ներածութիւնը՝ Օ. Եզանեանի, Խմբագրութեամբ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1965, սիւն 163:

րոպ Մագիստրոսի 1901 թ. կազմած ցուցակից. նկարագրութեան մէջ ընդօրինակուած է գրչի յիշատակարանը, ըստ որի «ի վերն յիշեալ Տէր Մելքիսեդէկ խաչապսակ աւագ քահանայի ձեռագրէն օրինակեցի զայս Յիշատակարան նուաստ դպիր Հայրապետ Գէորգ-Աւագսարկաւակեան Սուքիասեանց ի Սանկտ-Քետրբուրգ, յամի 1843, փետրվարի 13»¹:

Բարեբախտաբար՝ այս եւ նախորդ ընդօրինակութիւնների մայր օրինակը պահպանուել եւ հասել է մեզ, ըստ որի եւ կատարուում է սոյն հրատարակութիւնը:

Դժուար է մատնացոյց անել միջնադարեան մէկ այլ յուշարձան, որը Հայաստանի տնտեսական պատմութեան համար բովանդակէր այնքան տեղեկութիւններ, որքան մէկտեղուած գտնուում ենք «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» ժողովածուի մէջ: Յիրաւի, ԺԱ-ԺԸ. դդ. ձեռագրական Յիշատակարան-յիշատակագրութիւններում, Լ. Խաչիկեանի նախնական հաշուամներով, գրառուել ու պահպանուել է տնտեսական գործառնութիւններ, նուիրատուութիւններ, առ ու ծախ ներկայացնող «300ից աւելի վաւերագրեր», մինչդեռ մեր ժողովածու մոծոռածների թիւը անցնում է այդ գումարի կէսից՝ եթէ անգամ զանց առնենք տասնեակ այլ գրութիւններում եղած տեղեկութիւնները:

Բնաւ ենթադրելի է, թէ «Յիշատակարանը» կազմող-լրացնողներին յաջողուել է գտնել ու ընդօրինակել Սանահնի վանքին վերաբերող այդ կարգի բոլոր նիւթերը, ուստի լիակատարութեան հասնելու համար պիտի շարունակել ձեռագրերի էջերից ու ձեռագրացուցակներից Սանահնի տնտեսական ու մշակութային անցեալին վերաբերող տեղեկութիւնների պրպտումը: Ասուածը փաստելու համար ստորեւ բերում ենք ձեռագրական այդպիսի մէկ օրինակ. Կարնոյ Թուանճ գիւղում 1592 թ. կազմուած կամ ընդօրինակուած ժողովածուի նիւթերի մէջ պահպանուել է Սանահնին առնչուող այսպիսի գրութիւն «Կամաւն Աստուծոյ ես՝ Պօղոսի որդի Արագս, իմ եղբայր Պօղոսս, իմ հօրեղբոր թոռն Խէչատուրս եւ մեր որդիքս գիր տվինք առաջի Աստուծոյ, որ մեր նախնիքն մէկ աւրավար հող իւրեանց հոգոյն հ[ա]մար

¹ Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Զուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի, Խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Յ. Հ. Վարդանեան [Իմա՛ Գ. Տէր-Վարդանեան], Վենետիկ, 1901, էջ 70. Սանասարեան Հ^ր 136, ցուցակի Հ^ր 71:

տվել էին Անդրիասանց Սարգիսին. յետոյ Սարգիսն անյիշատակ էլաւ, մեր տված հողն անտէր մնաց. մենք էլ պարոնիցն հողն ճարեցինք, մէկ աւրավար հող էլ մենք վրէն հաստատեցինք՝ Բ. (2) աւրավար հող տվինք վախմ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին: Ով որ մեր ազգ, մեր որդի կամ այլ մարդ վարէ՝ Ե. (5) ծիւ վարողն տանի, մէկ ծիւ զրկէ Աստուածածնի դուռն, որ միաբանքն ուտեն, մեր ննջեցելոցն Քրիստոս որդի ասենք...»¹:

Անժառանգ մահացած Սարգսի սեփականութեան տնօրինման իրավունքը Սանահնի առաջնորդին պիտի պատկանէր՝ եթէ այն սկզբնապէս Պողոսի որդի Արագի եւ միւսների նախնիները որեւէ պայմանով «իւրեանց հոգոյն համար» Սարգսին տուած չլինէին, այսինքն՝ այդ մէկ օրավար հողը չի դիտուել իբրեւ Սարգսի սեփականութիւն, ուստի այն ետ ստանալու համար նախկին տէրերի ժառանգները ստիպուած են եղել դիմել գիւղական համայնքի տանուտիրոջը (պարոնին) եւ նրանից ետ ստացել («մենք էլ պարոնիցն հողն ճարեցինք»), մէկ օրավար էլ աւելացրել են եւ վախմ տուել Ս. Աստուածածնին: Այս պարագայում վանքը այն օտարելու իրաւունք չունի, այլ կարող է վարձակալութեան տալ՝ արդիւնքի մէկ վեցերորդ մասը ստանալու պայմանով (ծիւր մաս, բաժին բառն է, որ բազմիցս վկայուած է մեր աղբիւրում):

Այստեղ վախմի (ունի զանազան այլաբերութիւններ) գրեթէ բոլոր տեսակներն են ներկայացուած՝ նուիրում են անշարժ կալուածք (այգի, տուն, արտ, ջրաղաց եւն), նրա դիմաց սահմանել տալով համապատասխան արժողութեան պատարագ, մէկ այլ խումբ վաւերագրերում նուիրաբերումը (վախմը) վերաբերում է կալուածքից ստացուող եկամտի սահմանուող մասին, ինչպէս վերելում բերուած օրինակում էր (1/6): Արդարացիօրէն նկատուած է, թէ այս պարագայում վախմ տրուած հողային միաւորը գիւղական համայնքի հիմնաբաժնից չի օտարուում, քանի որ վանքին յանձնուողը եկամուտի մասն է:

Ներկայացուող վաւերագրերում կան եւ վարձակալման եղանակներին ու հողատիրոջը վճարելիք չափերին վերաբերող զանազան տեղեկութիւններ: Այսպէս, Բարսեղ առաջնորդի օրօք կազմուած մի վաւերագրում (ՀժԲ 77) նուիրատուները վանքին վախմ են տալիս իրենց «այգին իր ընծանովն եւ իւր Դ. (4) կոպարովն», որի դիմաց վանա-

¹ Մատենադարանի ձեռ. ՀժԲ 3050, Էջ 273v: Հմմտ. Լեոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հատ. Բ., Երեւան 1999, էջ 319:

Հայրն ու միաբանները նուիրատուներին «Հէնց գիր տվին, որ մեզանէ էլ բազմական չուզեն»: Պիտի ենթադրել, թէ «բազմականը» այլուստ մեզ յայտնի գորգը կամ տաբաստը չէ¹, այլ եկեղեցու օգտին սահմանուած Հարկատեսակ, ասենք օրինակ՝ աթոռահարկ, որ Համայնքի հողատէր անդամները վճարում էին եպիսկոպոսանիստ առաջնորդարանին: Այս դէպքում, ուրեմն, վախժ տալու պայմանը նուիրատուի՝ վճարելիքից ազատուելն է, ապահարկութեան մի եղանակ, որ աղբիւրներում հազուադէպ է արձանագրուած²:

Հրապարակուող փաստաթղթերում բաւական նշանակալի թիւ են կազմում վանքի կամ վանահօր հետ ունեցած պատկանելութեան շուրջ եղած վէճերի աւարտին վերաբերողները: Հ^{մր} 79 վաւերագրերում Մանթաշի որդիների գերդաստանները վէճ են ունեցել վանքի հետ, եկել են Սանահին եւ համաձայնութեան հասել. «Իւրեանց կամաւ սուրբ Ոհանայ տվին Բ. (2) գեղ՝ Լուսայգին, Լէջէնուքէն ի Ագարակն» եւ դիմացն ստացել այլեւս պահանջ չունենալու գիր: Միտիչի որդի Ամիրը (Հ^{մր} 80) վէճ է ունեցել «Հասարակաց իգու դիմաց ճաղակի» (կղզիացած տեղ, տարածք) շուրջ: «Դաւի անողը» իր կամքով վէճից դուրս է եկել եւ առանց որեւէ հատուցման զիջել այն վանքին: Ամիր Բհապն ու իր որդիները իրենց տնկած նորոգը (նոր այգին) վախժ են տուել Ս. Աստուածածնին՝ իրենց եւ ծնողների հոգու համար, սակայն եթէ փոքր եղբայրները մեծանալով վախժի շուրջ վէճ յարուցեն՝ «ես իմ բաժին հէրէնիքէն տամ ու չթողնում, որ հետ վանացն դաւի անեն» (Հ^{մր} 82):

Կարելի է չկասկածել, որ սոյն հրատարակութեամբ լոյս աշխարհ եկող այս նիւթերը մասնագիտական քննութեան ենթարկելիս ի զօրու են պատասխանելու տնտեսութեան ու իրաւունքի պատմութեան, տեղագրութեան բազմաթիւ հարցադրումների: Նրանցում տեղեկութիւններ կան նաեւ հողազաւթումների, ապօրինի տիրացումների եւ նրանց շուրջ ծաւալուած վէճերի ու վճիռների մասին: 1638 թ.

¹ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում առկայ «բազմական»ը «հացի նստել» «բազմել» իմաստն ունի (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Հ. Ա., Աշխատասիրութեամբ Վազգէն Յակոբեանի, Երեւան, 1964, էջ 701՝ «Առարկայական ցանկ»ում):

² Հայագէտ Ս. Աւագեանը «աթոռահարկը» նոյնացնում է «պտուղ» կամ «պտղի» հարկի հետ (Ս. Ա. Աւագեան, Վիմական արձանագրութիւնների բառաքննութիւն, Երեւան, 1978, էջ 14-18): «Բազմականի» մեկնաբանումն իբրեւ «աթոռահարկ» երկու հիմնավորում ունի՝ այն տրւում է միաբանութեանը, ուստի գիր տուողը վանահայրն է եւ միաբանութիւնը միաժամանակ, երկրորդ հիմնաւորումը բովանդակային-ստուգաբանական է՝ կապուած բազմել, աթոռիմն անել իմաստին:

Ղարախանի որդիները մի ժամանակ վանքին վախժ տուած մատնարկը (նորատունկ այգին) զաւթել են եւ տեղում ճանճանոց շինել, տունկ ու այգի ձգել, սակայն տեսնելով, որ վախժ էր՝ «այլՎի յետ տ՛լինք յիգայտեղն իր Դ. (4) կոպարովն, մեր ճանճանոցովն, իւր բրհարովն, իր ջրովն տ՛լինք, Սարգիս պարոնտրին վերայ ծախեցինք, մեր ամակագինն հախ առանք...»: Ուրեմն զաւթ արածը նորից վանքին են վերագարծրել, բայց ծախել եւ ստացել են այն ամէնի գինը, ինչ զաւթելուց յետոյ իրենք շինել աւելացրել են: Մէկ այլ վաւերագրում դարձեալ Ղարախան անունը կրողի որդին եւ զարմիկները իրենց շինականի «մեծ բաղէն» ծախել են. Բարսեղ նուիրակը գինը տուել եւ գնել է, Ս. Աստուածածնին վախժ տուել: Յետոյ «վանքէն խլել» են, զաւթել: Կաթողիկոսը (Հոգեւոր տէրը) իմացել է եւ «աւրհնութեան թուխտ» ուղարկել, որից յետոյ կրկին վախժ են վերագարծրել, սակայն գին առնելով «Բ. (2) եզն, մին կտաւ ու կէս, մին նոհ, Ե. (5) ապագի փող, որ Քիստումի մահուան թաղման է եւ պաշտամուց տ՛լին» (Հ^{մբ} 89): Ահա եւ տնտեսագէտի ու իրաւաբանի համար առեղծելու մի ողջ հանգոյց. ի՞նչ երկարութիւն կամ քաշ ունի «մին կտաւ ու կէսը», ի՞նչ է «նոհը» (սփռո՞ց), թաղումն ու «պաշտամուցը» 5 ապասի, ուրեմն ի՞նչ արժեն նրանք առանձին-առանձին:

Առուծախի մասին խօսելիս յատուկ կարեւորութիւն ունեն Սանահնի առաջնորդների գրութիւնները: Նրանք բաւարար մանրամասնութեամբ են ներկայացնում վանական կենտրոնների կրած դժուարութիւններն ու առաջնորդների գործադրած հնարքները՝ միաբանութեան կենսագործունէութիւնը շարունակական պահելու համար: Նախ նկատենք, որ վանահայրերը վանքի համար չէին խնայում իրենց տոհմական սեփականութիւնը, մանաւանդ եթէ օտար իշխեցողներից փորձում էին ազատ կամ ապահարկ պահել տոհմապատկան անշարժ գույքը: Այս պարագայում այն գրեթէ ամբողջութեամբ իբրեւ վախժ նուիրում էին վանական հաստատութեանը եւ շատ յաճախ կալուածքների նախկին տէրերն էլ Հոգեւորական ձեռնադրութիւն ստանալով՝ պարոնտր դառնում: Անցուղարձը պատկերացնելու համար այստեղ բերում ենք մի քանի վկայակոչութիւն: Փիլիպոս կաթողիկոսի հրամանով Սանահնի առաջնորդական աթոռին է նստում պարոն Բէքէքի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը, «բայց պակասութիւն վանիցս յոյժ տարակուսանք եղեւ մեզ, որ զրկած եւ յափշտակուած էր ի վանից մուլքս եւ հայրենիքս,

զոր բազում աշխատութեամբ ջանացաք առաջի մեծաց եւ իշխանաց ումանց կաշառաւք, ումանց գնելով, բայց շատ մնաց, որ ոչ եղաք ձեռնահաս»։ Եւ թուարկում է «ձեռնահաս եղածները»։ Նոյնպիսի ջանադրութիւն է ցուցաբերում Սարգսի զարմիկ Բարսեղ Արղունթեանցը. նա եւս բազում գնումներ է կատարում եւ վախճ տալիս Աթոռին. «Իսկ ի մէջ թէմիցն Սամծերու գէկէլանց Ղազարէն այգին գնեցի ընդ Հին յայգուն խառնեցի, նոր հնծան շինեցի՝ քարն եւ փայտն Եպիսկոպոսի գեղումն Շաքարու ազնաորդոցէն ԻՅ. (25) օրավար հող գնեցի եւ արարի վախճ։ Դարապասու այգին, Սամեպու տներն եւ հողերն, որ Սարգիս եպիսկոպոսն գնեալ էր, քաթալիկոսն Վրաց ի յինքն գրաւեաց կենդանութեամբ Սարգիս պարոնտէրին։ Իսկ գկնի պարոնտէրին՝ ես անարժանս բազում նեղութեամբ եւ յոլով կաշառօք յետ առի ի նմանէ. իմ խառճս շատ գնաց, քան տեառն իմոյ, որ յառաջմէ գնեալ էր...»։ Ընդ որում՝ նեղութիւն պատճառները միայն օտարները չեն եղել։ Ահա նոյն գրութիւնից քաղուած մէկ այլ դրուագ. «Մեր ազգական ազնաորդիքն չարութիւն արարին. Թահմազ Ղուլի-խանին խլել ետուն, որ նստէր ի բերդն Լօռէ, այլ մեր Սանահին գեղումն ինչ հող ու ջուր որ ունէաք՝ գամէնն դումսութեամբ (մատնութեամբ - Պ. Մ.) խանին գրաւել ետուն։ Բազում կաշառօք եւ պէսպէս փէշքաշօք թափեցի, շատ բան ծախեցի (իմա՝ ծախսեցի - Պ. Մ.) ի դրունս խանին եւ մեծամեծացն՝ հազիւ ի մեր կողմն արարի։ Համարեսջիք թէ վերստին գնեցի եւ արարի վախճ»։

Առաջնորդը լիովին գիտակցում է իր կատարածի անհրաժեշտութիւնը, ուստի արձանագրում է. «Դարձեալ կրկին անգամ գեկուցումն լիցի ներկայիս, ապառնեաց սրբայնուէր եւ յիսուսակիր անձանց, զի թէպէտ բազում արդիւն արարաք Սուրբ Տանս, զայն ոչ ի թիւ արկանելն բաւն վարկաք, այլ միայն այն, որ գնոց գնեցաք կամ գրաւեցաք, կամ կաշառօք թափեցաք, կամ պարգեւօք ըստացաք, կամ բռամբ տիրեցանք, զի հոգիս իմ գրկեցի եւ Սուրբ Աթոռս ծաղկափթիթ զարդարեցի»։

* * *

«Յիշատակարանում», ինչպէս քանիցս նշեցինք, ի մի են ժողովուած Սանահինի վանքին, միաբանութեանը, Աթոռի սահմաններում եղած բնակավայրերին, նուիրատուութիւններին, առուծախին, վէճերին ու սահմանումներին վերաբերող տեղեկութիւնները, ուստի նրանցում

կուտակուած է տեղագրական հսկայական նիւթ: Միջնադարեան ոչ մէկ պատմիչ իրէն պարտաւորուած չի համարում ճանաչելու ներկայացուող տեղանքը այնպէս, ինչպէս կայ այն իրականում՝ իր սարուձորով, արտով ու այգով, գետ ու կամուրջով, բնակչութեան շրջանում ունեցած անուանական ճանաչումով (միկրոտոպոնիմով), սահմանակցութեամբ, ինչպէս դրանք ներկայացուած են այստեղ ժողովուած վաւերագրերում: Պատկերացնելու համար, թէ տեղեկութիւնների ինչ գումար է ժողովածուն ամփոփում, կարելի է դիմել առաջնորդական այս կարճառօտ գրութեանը (Հ^ր 36). «Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, թոռն պարոն Արղունթին, որդի պարոն Վասակին տվի վախճ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին Սամծերու Բ(2) իգին իր ընծանովն, իր մառանովն, Տալաւերու իգին իր ընծանովն, Զխոշոռնու ձորի Բ. (2) այգին եւ Ծ (50) աւրավար հող, Բրտաձորու այգին իր ընծանովն, Կոշաձորի Բ. (2) ջաղացն ու այգին իր ընծանովն, Քարաւտակի այգին իր ընծանովն, Ուտայ բերթ իր երկրովն, վաշն (°) եւ գվաշխս սեռնովն, Զիթախանուց ձորն, Մամխուտն, Մըղարթն, Բորթկայ Բ. (2) ջաղացն, Ղըզլաւարանի ձիթահանքն, Աւգարվայ ձորու Բ. (2) այգին, Եպիսկոպոսի գեղն, Սամէրու տունն ու տեղն, մառանն եւ գշրջապատն, Սանահնու վերի մառանն, Աւգարվայ ձորու կարմունջն, Ջրանցի կարմունջն, Բրքչանի կարմունջն, գՌարք գեղն, գՆորաշէն, Վերի Ծերաքա ձիթահանքն, խաչ, ըսկի, շուրջառ եւ եկեղեցւոյ անաւթ, գրիանք: ԶԾ (950/1501) թվին»:

Այստեղ թուարկուած երկու տասնեակ տեղանուններից (բնակավայրեր եւ միկրոտոպոնիմներ) կէսից աւելին այլ աղբիւրներում յիշատակութիւն չեն գտել եւ այսօր այլեւս գործածական չեն, ուստի նրանց տեղորոշումն ու ստուգագրումը մերօրեայ համապատասխան մասնագետների խնդիրն է:

Առանձին դէպքերում, երբ խօսքը թեմի սահմաններին ու եկամտի աղբիւրներին է վերաբերում, աշխարհագրական ծանօթութիւններն աւելի հեռանում ու ծանրակշիռ են դառնում: Ահաւասիկ մէկ օրինակ. պատմողական կամ վիմագիր այլեւայլ աղբիւրներից գիտէինք, որ հայ-վրացական էթնիկական սահմանային գօտում (Ջաւախք, Կլդեկաւրի, Թռեղք), անկախ վարչաքաղաքական պատկանելութիւնից, կային հայաբնակ գիւղեր ու աւաններ, որոնց բնակիչները հարազատ էին նախնեաց աւանդներին՝ միաբնակ էին, բայց թէ ետմոնղոլական շրջա-

նուժ նրանք ո՛ւմ էին վճարում եկեղեցուն հասանելիք պտուղն ու սրբադրամը, իրենց հոգու բաժինը՝ յայտնի չէր: «Յիշատակարանում» պահպանուած Գրիգոր կաթողիկոսի (1445-1465) կոնդակից պարզուժ է, որ նրանք Սանահնի եպիսկոպոսական Աթոռին են պատկանել. «Աւրհնութեամբ ծանիք Կլտիկարայ երկրի գեղորէից, Ախալքալաքայ եւ Թրիալէթու երկրի ժողովուրդ, Բարէթու (rep. Բարալէթու - Պ. Մ.) եւ Կարծար-ծախ (resp. Կարծախո՞ւ) ժողովուրդք, զձեզ ամէն շնորհեցաք եւ տվաք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին թէ՛մ եւ վիճակ»: Սանահնին են պատկանել նաեւ Քարթլիի ու Կախէթի գիւղերում՝ Կուժիս, Վաշլէվան, Դապախմելա, Դիղոմի, Վարդիսուբան, Կիկէթի, Տազնայ, Լիսի, Թէլէթի եւ այլուր հաստատուած հայոց համայնքների եկեղեցիները: Բարսեղ կաթողիկոսի (°) անունը կրող կոնդակում սանահնապատկան է յայտարարուժ նոյնիսկ Թիֆլիսի եպիսկոպոսանիստ Փաշիվանից (յայտնի Վանքի) տաճարն ու թեմը (այստեղ ինչ-որ շփոթ կայ. Սանահնի առաջնորդի Բարսեղ անունը շփոթուած է կաթողիկոսի հետ, Թիֆլիսում չի յիշատակուած Սանահնի վանատունը՝ Բերդի Փոքր եկեղեցին (Հրեշտակապետաց), եպիսկոպոսանիստ Վանքի տաճարը այլեւս առաջնորդարան չէ եւ այլն): Այս ամէնը նոր ու հանգամանալի ուսումնասիրութեան խնդիրներ են, որ պիտի կատարուեն այս ու միւս աղբիւրների գիտական հրատարակութիւնից յետոյ:

Ժողովածուի մէջ եղած առուծախի նիւթերը կարեւոր տեղեկութիւններ են բովանդակում ուշմիջնադարեան Հայաստանում ճորտի եւ ճորտատիրոջ յարաբերակցութեան վերաբերեալ, որպիսիք աղբիւրներում չատ չեն: Գուցէ մասամբ էլ պատճառն այն է, որ վրաց իրականութեան հետ անմիջականօրէն կապուած Հիւսիսային Հայաստանում ճորտացումը նոյնքան համատարած էր, ինչպէս բուն Վրաց թագաւորութիւնում: Գոհանանք մէկ վկայակոչութեամբ. «Աստուծոյ ողորմութեամբն, Ռօստօմ խանի (Քարթլիի Ռոստոմ թագաւորի՝ 1632-1658 թթ. - Պ. Մ.) դավլաթովն, ես՝ Խուրդայ-Ղուլու որդի Թահմազ-բէկս, չորխանըցի Շերմազանի որդի Մուրատովն, բալիչեցի Խոցումովն եկի Սանահին, Արղութի որդոցն ի մաւտ, իմ ճորտ Սուլխանն գթայ. կուզէի տարել էի, Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսն մէջ մտաւ ինձանից գնեց. ես իմ կամաւ ծախեցի Բ. (2) որդովն, Ա. (1) աղջիկանովն ծախեցի մի դեհարի: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Բագրատունեցոնց արէնտէր ըլի, ով որ Սուլխանին դաւէքար ըլի՝ դայ մեզանից ուզէ, մենք մեր

հալալ սրտիւ ծախէցի, հախն առայ, այլ ոչ ում դաւի չկայ: Վկայ են այս բանիս Արղուծի որդի Սարուխանն, հաղբատեցի Տէր Ովանէսն, Տէր Վարդանն. Աստուած էլ վկայ. Ով որ Սուլխանին դաւէքար ըլի՝ գայ ինձ հետ դաւի անէ»:

«Իմ ճորտ Սուլխանին գրայ» արտայայտութիւնը թոյլ է տալիս կռահել, որ ճորտը աննկատ հեռացել է տիրոջից, փախել եւ վրացական աղբիւրների ասած «խիզան» է դարձել ու ապաստանել Արղուծեանների մօտ: Սարգիս եպիսկոպոսը ճանաչել է ճորտատիրոջ՝ ճորտին վերադարձնելու իրավունքը, ուստի «մէջ է մտել» ու գնել «մի դեհարի»:¹ Պարզելիք է, թե այդ դրամական միաւորի տակ ինչ արժէք պէտք է տեսնել, որի դիմաց չորս անձ (հայրը, երկու որդին եւ դուստրը) ազատութիւն են ստանում¹: Ուշագրաւ է վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսի շարայարած գրութիւնը. «Ես՝ Սարգիս եպիսկոպոս գնեցի Սուլխանն իր Բ. (2) որդովն, մէկ դստրովն. ապա թէ Սանահին կենան վանքին ղուլուխ անեն, ոչ ում հետ բան չունին, թէ գնան՝ ազատ եմ արել, դորն որ գնան, աւչ ով հետն հանց բան չունի, Աստուած իրանց բանն աջողէ. ամէն»:

Որ վանական տնտեսութիւնը ճորտեր կարող էր պահել՝ ուշ միջնադարի համար նորութիւն չէ, բայց որ «վանքին ղուլուխ անելու (իմա՝ ծառայելու)» համար գնուած ճորտական ընտանիքը կարող էր նաեւ իրեն ազատ զգալ՝ «դորն որ գնան՝ աւչ ով հետն հանց բան չունի», ճորտատիրական հասարակարգի բացատրութեան կարօտ դրսեւորումներից է, մանաւանդ վանական միաբանութեան համար:

Աւելորդ չէ յիշեցնել, որ այս վաւերագրերը հիմնականում արձանագրում են հայոց լեզուի առօրեայ խօսակցական վիճակը, ունեն միջին հայերէնի բառարաններին յայտնի ու անյայտ բազում բառային միաւորներ, ոճեր ու արտայայտութիւններ: Թէկուզ միայն այս վերջին գրութեան մէջ «Արղուծի որդոցն ի մաւտ», «Սուլխանն գլթայ», «կուզէի տարել էի», «արնէտէր ըլի», «դեաւեքար ըլի», «այլ աւչ ում դաւի չկայ» եւ այլ ոճերի ու խօսուածքային միաւորների ներկայութիւնը

¹ «Դեհարը» շփոթելու չէ ժամանակի առուծախի կալուածագրերում յաճախ յիշատակուող «գիան»-ի հետ, որի 10000-ը հաւասար էր մէկ թումանի: Թերեւս այն «դահեկան» - «դեկանի» կամ «գինարի» այլագրութիւնն է: Վերջինս, եթէ Թաւրիզեան դրամին է վերաբերում, կարող էր լինել «ոսկի» կամ «սպիտակ» (իմա՝ արծաթ):

վկայում են, որ գործ ունենք լեզուի պատմութեան համար կարեւոր աղբիւրի հետ:

* * *

«Յիշատակարանը» հրատարակութեան պատրաստելիս անհրաժեշտ զգացուեց վանական կացութիւնը, նրա առօրեան եւ յարաբերութիւնները լիարժէք ներկայացնելու համար նկատի առնել եւ այն նիւթերը, որոնք «Յիշատակարան» չեն մուծուել (ձեռքի տակ չլինելու կամ անմիջականօրէն Սանահնի վանքին չառնչուելու պատճառով), բայց օգտակար են ընդհանուր միջավայրը պատկերացնելու եւ Հայոց եկեղեցու իւրայատկութիւնները ակներեւ դարձնելու համար: Փաստորէն վանական տնտեսութիւնը մեկուսի չէ այս կամ այն համայնքի, լայն առումով՝ գաւառի ու երկրի տնտեսավարական կացութիւնից, հարկային համակարգից, քաղաքական իշխանութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնից: «Հայոց եկեղեցին,՝ Մ. Օրմանեանի «Հայոց եկեղեցին» ներկայացնելիս նկատել է առաջաբանի հեղինակ Բերթրան Բարէյը,՝ կազմակերպութեան եւ պահպանութեան զարմանալի սկզբունք մը ունեցաւ: Հայը, իւր եկեղեցւոյն ապաւինելով, ոչ միայն միատրոութեան եւ կապակցութեան կեդրոն մը գտաւ ամոր մէջ, այլեւ փրկութեան տապան մը, որուն մէջ ազատեց ու պահեց ինչ որ զինք անցեալին հետ կը կապէր, աւանդութիւններ ու սովորութիւններ, լեզու եւ գրականութիւն: Առանց երկբայութեան, այդ շահերու սերտ կապակցութեան եւ մոյմութեան, եւ աշխարհական տարրին հետ զգացումներու համաձայնութեան շնորհիւ է, որ Հայ եկեղեցին պահած է մերոյամտութեան եւ ազատամտութեան սկզբունքները: Բայց աւելի խորունկ պատճառներ ալ կան դիտուելիք»¹:

Ճիշտ այդ «խորունկ պատճառները» դիտելի դարձնելուն է միտում սկզբնաղբիւրի եւ լրացուցիչ նիւթերի մեր հրատարակութիւնը: Մեր պատմիչները քիչ առիթներ են ունեցել հասարակութեան ներքին կեանքը տարեգրելու՝ քանի որ երկրի քաղաքական իրավիճակը, իրար յաջորդող օտար իշխեցողներն ու նրանց սանձազերծած պատերազմներն ու հալածանքները բռնացել են նրանց ուղղորդութեանը, ժամ չեն տուել ներկայացնելու համայնքի, առաւել եւս վանական միաբանութեան ներքին կացութեան ծալքերը: Սպասելի էր, որ այդ «մանրա-

¹ Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին եւ իւր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 10-11:

մասնութիւնները» արտացոլում կգտնէին տեղական նշանակութեան այլազան գրառումներում, փաստաթղթերում, սահմանումներում ու վճիռներում, որպիսիք, ցաւօք, հարկադրական աստանդակութեան պարագայում քիչ են պահպանուել: Եւ այդ քչերից մէկը, թերեւս առաւել ծանրակշիռը, ճիշտ այս յաւելուածներով ու լրացումներով հրատարակուող «Յիշատակարան Սանահնոյ վանիցն» է:

Հ. Համազասպ Ոսկեանի «Գուգարքի վանքերը» աշխատութեան Սանահնին վերաբերող դրուագը անհամեմատ աւելի հարուստ կլինէր, եթէ երախտաւոր հեղինակը իր ձեռքի տակ ունենար այս գրքով լոյս աշխարհ բերուող աղբիւրները¹: Այդ պարագային, կարծում ենք, նա չէր գոհանայ գերազանցապէս Յովհ. Ղրիմեցու եւ Սարգիս Զաւլեհանցի տուած տեղեկութիւններով ու բազում մասնաւորեցումներ կկատարէր: Խնդիրն այն է, որ վանական միաբանութեան կենսագործունէութիւնը նկատելի խտացումներով արտացոլում է հայոց միջնադարեան հասարակութեան հետ կապուած գրեթէ բոլոր վերուվարումները, անցուղարձերի անդրադարձը:

Սանահնի առաջնորդների դիւանագիտական առաքելութիւններն ու գործադրած հնարամտութիւնները լաւագոյնս արտացոլում են սեփական պետականութիւնից զրկուած հայոց համայնքի ու վանական հաստատութեան ապրած բարոյական ու նիւթական դժուարութիւնները, երբ հոգեւոր պետերը ստիպուած էին փոխարինել աշխարհական իշխանութիւններին եւ անգամ մեղք գործելու յանդգնութեամբ օտար իշխեցողներից զիջումներ կորզել: Առանձին դէպքերում նրանք ստիպուած էին օտարին ծառայագրուած իւրայինների մատնութիւնները դիմագրաւել: Տեղին է մտաբերել ԺԸ. դարի մեր ազգային խոշորագոյն գործիչներից մէկի՝ Սիմէոն կաթողիկոսի Թիֆլիսի հայութեանը հասցէագրած կոնդակի (1779 թ.) բանաձեւումները. Հայոց կաթողիկոսի ազգախնամ հիմնական պարտաւորութիւնները թուարկելուց յետոյ նա գրում է. «Բայց այս կանոնաւորեալ հոգացողութիւնս այնքան տեւեաց ի մեզ, որքան տեւեաց եւ շուտաթաւամ եւ վաղամեռ թագաւորութիւնս մեր, զի ի յայն ժամանակս կաթողիկոսքս ինքնին շրջէին յամենայն ազգս մեր եւ ականատես լինէին. զթիրում ուղղէին, զանհնազանդսն կշտամբէին, զյուսահատսն յուսադրէին, եւ իւրաքանչիւրոց տային զշահաւետ դեղս՝ ոմանց հոգեւորական իշխանութեամբ եւ ոմանց՝ ի ձեռն մարմնաւորաց: Եւ յամենայն քաղաքս եւ յեկեղեցիս

¹ Դկտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 85-163:

զփորձեալ եւ զարժանաւոր առաջնորդս եւ քահանայս կացուցանէին տեսուչ ժողովրդեանն. եւ թէ ոք ի նոցանէ անարժան եւ թիրջնաւ գտանիր՝ հրաժարեցուցանէին, եւ ի տեղին զլսւն կացուցանէին... իսկ ի բառնալ թագաւորութեանն մերոյ եւ ի ցրտիլն ազգիս մերոյ ի սփիտս տիեզերաց եւ յամենայն իշխանութեանս, ապա որպէս թէ անկարելի եղեւ կաթողիկոսին ինքնին ի տես ելանել ազգիս, որպէս եւ յայտ է: Եւ մանաւանդ՝ մինչ տկարացաւ հոգեւոր իշխանութիւնն բեկմամբ միոյ բնոյ, այսինքն՝ մարմնաւոր իշխանութեան (որ ոչ սակաւ օգնական եւ պարիսպ էր հոգեւոր իշխանութեանն), այնուհետեւ որպէս թէ ինքնագլխացան ոմանք տեղեաց առաջնորդ եւ քահանայք, եւ ժողովուրդքն մեր ի նոսա մնացին ապաստան, զի այնպիսեաց ժողովրդոց բազմաց զորպէսն կաթողիկոսն ոչ գիտէր, եւ թէ կամիցի եւս գիտել՝ ոչ կարէ...»¹:

Ամփոփելու համար ասենք, որ այդ նոյն պարագաների, եւ յատկապէս աղբիւրների սակաւութեան, իսկ յաճախ՝ չգոյութեան պատճառով մենք՝ գիտութեան սպասաւոր միջնադարագէտներս, նոյնպէս ազգային պատմութեան շատ դրուագներ «ոչ գիտեմք», եւ թէ կամիցիմք «եւս գիտել՝ ոչ կարեմք...»:

Ժողովածուիս հիմք-ձեռագրի մասին առաւել պատկերացում տալու նպատակով, նաեւ՝ որպէս նրա մէջ առկայ գրչութիւնների նմուշներ, գրքիս մէջ զետեղել ենք «Յիշատակարանի» ձեռագրի տասնմէկ տարբեր էջերի եւ պատառիկ-պահպանակների ներքին բացուածքների լուսանկարները:

Հաճելի պարտք ենք համարում անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելու գրքիս հմուտ խմբագիր, աղբիւրագէտ Գեորգ Տէր-Վարդանեանին՝ գործս զգալիօրէն դիւրացնելու, նաեւ՝ Եզնիկ և Ասողիկ սրբազաններին՝ աշխատութեանս հրատարակութիւնը քաջալերելու համար²:

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

¹ Մատենադարան, Կաթ. դիւան, Թղթ. 243, վաւ. 43:

² Գրքի նախնական (մասնական) սարուածքի համար աշխատասիրողը պարտական է երեւանի Ամերիկեան համալսարանի Թուային գրադարանին՝ Մ. Կարապետեանի վերագիտութեամբ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ ԱՆՑԻՑ

1

[ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ]

A 2r-23v

B 10r-16v

Փառք Հաւր անհասի եւ միածնի իւրում Բանի եւ սուրբ Հոգւոյն անկ¹ բղխաւորի, որոյ էութիւն անհաս եւ կարողութիւնն անչափ եւ իմաստութիւն անքանակ, նաեւ ողորմութիւն աննուազ եւ գթութիւն անընդհատ. խոր է մեծութիւն եւ առանց քննելոց են դատաստանք² նորա: Յառաջ քան զհաստումն եւ զլինելն յանգոյութենէ զարարածս՝ ինքն ինքեան բնութեամբ միով եւ անձամբք երիւք անգննելի իշխանական զաւրութեամբ ի փառս անպատումս հրճուէր եւ ի պատիւս անձառս խնդայր Հայրն բազմագութ ընդ Որդւոյն միածնի եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն ճշմարտի: Եւ Որդին՝ մարդասէր ընդ Հաւր ամենակալի եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն կենարարի, նաեւ Հոգին սուրբ՝ նորոգաւոր ընդ Հաւր բազմագեղի եւ ընդ իւրում կենակցին միածնին Բանին, եւ հաճութեամբ Հաւր ի լինելութիւն եկեալ ստեղծուածոցս եւ կամաւք Որդւոյն բաժանեալ եւ սուրբ Հոգւոյն ախորժակութեամբն զարդարեալ:

Այս գործ ի սկզբանէ անբաւ ողորմութեամբ եւ գթութեամբ Տեառն եղեալ, քանզի անզրաւ բարութիւն ոչ կամեցաւ վայելել միայն, այլ հաճեցաւ առնել զարարածս՝ զի եւ զսոսա հաղորդ եւ կցորդ բարութեանն իւրոյ արասցէ: Վասն որոյ նմին աւրհնութիւն՝ անլուելի ձայնիւ եւ գովութիւն մշտալիւ բարբառով, բարեբանութիւն՝ ցանկատուր հնչմամբ, քանզի համայն արարածք իբրեւ գկաթիլ մի ի դուլէ են առաջի նորա, եւ իբրեւ զմէտ մի ի կշռոց, եւ ըստ իւրաքանչիւր գործոց յիւրաքանչիւր դարս եւ ամանակս եւ հատուցանողական եւ արդարակշիռ բաժակս լի գինեաւ հատուցեալ է առանց ակնառու-

¹ B յանկ:

² A դատաստան:

թեան, եւ հատուցանէ մինչ ցյաւիտեան անաչառութեամբ՝ զոմանս բարձրացուցանելով եւ զոմանս խոնարհեցուցանելով, որպէս պատմի ի Գիրս սուրբ մտադիւր ընթերցողաց եւ ի հանճարեղ արանց հնչի յունկն լսողաց:

Եւ որք աներկիւղութեամբ ամբարտաւանին առ նա եւ փքացեալ սրտիւ զընդդէմ կամաց նորա զինին՝ զնոսին ի բաց թողու երթալ զհետ կամաց սրտից իւրեանց եւ զնախախնամութիւն իւր ոչ եւս հեղձայ ի նոսալ: Յայնժամ իսկոյն փորձութիւնք անհնարին եւ խռովութիւն անգառնալի տիրէ նոցա եւ ի կեանս կրկնակի, կրկնակի մարդով մաշեցին եւ իբրեւ զծով՝ անխաղաղ ծփեսցին եւ երբէք հանգիստ ոչ գտցեն, որպէս պատահեաց նախկին չարեաց սաղայելեան դասուց՝ Փարաւոնի, Ամադեկայ, Գողիադու եւ Յովիւսի եւ այլ չար թագաւորաց եւ ամենայն զաւրաց հետեւողաց նոցին:

Իսկ որք երկիւղած են եղեալ Աստուծոյ եւ խոնարհ եւ յամենայն յաւժարութենէ զկամս նորին կատարեալ՝ եւ զայնպիսին ընդ թեւաւք իւրովք խնամեալ է որպէս հաւ զձագս, հովուեալ է որպէս հովիւ զհաւտս իւր՝ անասան յամենայն յորոգայթից, եւ միշտ հեղեալ է ի նոսա զողորմութիւն իւր, որպէս ասի ի Գիրս սուրբս եւ Աստուծաշունչս վասն Նոյեայ նահապետին եւ հաւատոյ հաւրն Աբրահամու, Իսահակայ եւ Յակովբայ, եւ երկոտասան ցեղապետից, Մովսէսի եւ Դաւթի եւ այլոցն, եւ որք յետ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի բարեպաշտ թագաւորք են կեցեալ յաշխարհի: Այսպէս ուղիղ դատաստանու վարի անցն իւրսն՝ տալով զչնորհս խոնարհաց եւ հակառակ կալով ամբարտաւանից:

Եւ արդ, թէպէտ յիւրաքանչիւր դարս բազում եւ յոլովք հզաւրք եւ քաջագոյնք թագաւորք եւ նախարարք եղեն յազգէ մերմէ Հայկազունեայց, տիրելով ազգաց եւ ազանց մերոց, այլ սակայն ամենեքեան միաբան կռապաշտք եւ դիւամովք՝ մինչեւ ի ժամանակս Արգարու բարեպաշտին: Եւ զայնու ժամանակաւ եւս դուզնաքեայ աւուրս պայծառու հաւատ քրիստոնեութեան՝ մինչ էրն կենդանի, եւ յետ մահուան նորա բարի հաւատով, յորժամ անանու յորդին նստաւ յառաջին փսխածսն ի նախնիսն իւր՝ դարձաւ ի կռապաշտութիւնս, եւ եկաց աշխարհս մեր ի խաւարի անգիտութեան մինչեւ ի սուրբ Գրիգորս Լուսաւորիչն, որոյ չարչարանաւքն լուսաւորեցան բնաւ ազգք մեր եւ սուրբ թագաւորն Տրդատիոս: Եւ ի ժամանակս սորա եւս կաղացան ազգք մեր [ի] գնացս իւրեանց առ աւրէնս Աստուծոյ եւ այնքան յիմարեալ, մինչ զի խոցե-

ցին զսուրբն Տրթատիոս կարէվՅր եւ յետ այնորիկ արբուցին նմա դեղ մահու, եւ սա եւս առ անձկալին¹ իւր Քրիստոս փոխեցաւ:

Եւ յետ այնորիկ ամ յամէ սկսան յայտնի գթել եւ թիւր շաւղաւք գնալ թագաւորք եւ նախարարք մեր՝ Հակառակ կանոնական աւրի-նացն Քրիստոսի մինչեւ ի ժամանակս սրբոյն Ներսէսի²: Եւ երանելիս այս թէ որքան երկունք եւ ցաւք յաղագս սոցա կրէր ի հոգին՝ ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել: Եւ սոքա՝ անհաւանք եւ յամառեալք ի մեղս անդարձն, որոց զսիրտս խստացոյց Աստուած եւ ետ ըմպել նոցա գինի յիմարութեան, ուսեալք ի չար հաւրէն իւրեանց սատանայ՝ քաջ հովուին իւրեանց³ եւս արբուցին մահադեղս, որոյ ի վախճանելն իսկոյն համբարձ զսուրբ ձեռս իւր առ Աստուած, անիծելով զթագաւորս եւ զթագաւորութիւնն նոցա, որում լուաւ Աստուած եւ եբարձ⁴ զթագաւորութիւնս ի ցեղէ Արշակունեաց, որ ոչ լէին արժանի այնմ մեծի գահի, բարձիթողի արար զամենայն ազգս Հայկազեանց⁵: Եւ ի նոյն հետայն բռնաւորք հզօրք եւ թագաւորք ահարկուք յարեւելից ասեմ եւ յարեւմտից յարձակեցան զայրագին սրտիւք իբրեւ զառիւծ եւ սրտմտեցան որպէս ինձն, որք ի բազում ժամանակաց ծարաւէին արեանց մերային ազանց՝ եկին տիրեցին եւ բռնացան ի վերայ անտէրունճ ազգիս, որպէս գազան անհովիւ խաշանց՝ ցիր եւ ցան արարին, եւ իւրաքանչիւր թագաւոր յիւր յազգս տարեալ՝ բնակեցոյց, եւ զմիաբանութիւնն ազգիս յերկուս բաժանելով՝ կործանումն եղեւ յոյժ. եւ որպէս մարգարէացաւ սուրբն Ներսէս ի վերայ՝ ազգիս՝ վասն բառնալոյ թագաւորութեան եւ հայրապետութեան, եւ Մովսէս քաջ հոգեւորն ասաց ողբական բանս՝ կատարեցաւ, ի լրումն էառ բանք նոցին: Ի հայրապետաց սրբոց եւ քաջաց հովուաց անդաստիարակ մնացին, որք միշտ ընդ անմարմին թշնամիսն մեր մարտնչէին եւ յաղթարելով զնոսա՝ ազատս սորին զմեզ պահէին, եւ ի բարեպաշտաւն թագաւորաց անմխիթար մնացաք⁶, որք ցանկ ընդ երեւելի բռնաւորս պատերազմէին եւ, հալածելով զնոսա, անոտունելի կենաւք խնամարկէին նոսին զմեզ: Եւ յայն ժամ ոչ

¹ Բնագրում՝ «անձկալին»:

² Ա Ներսէս:

³ Նախապէս գրուած է եղել այլ բառ, թերեւս «զթագաւորս», ապա ջնջած եւ ուշ գրչութեամբ փոխարինուած առկայ ընթերցումով:

⁴ Բնագրում՝ «եբարց»:

⁵ Բնագիրը վերահամեմատող մէկը այլ գրչութեամբ բացթողումը լրացրել է լուսանցում (p. 6v):

⁶ Ա մնացանք:

գոյին այնպիսի մխիթարիչք եւ սփոփիչք, որովք ուրախանային ի սիրտս իւրեանց, քանզի ըստ առաքելոյ՝ ի ներքուստ մարտք էր եւ յարտաքուստ արհաւիրք¹ հնոյն Իսրայէլի, Դոր էր յայնմ ժամու ամենայն գլուխ ի ցաւս, ողբս դառնագինս² ի վերայ նորոյս Իսրայէլի, եւ ամենայն սիրտ ի տրտմութիւն ոտից մինչեւ ցգլուխ. ոչ ոք էր առողջ, որ ապահով լինէր նոցա:

Եւ արդ, թէպէտ վասն մեղաց մերոց Աստուած էհար զմեզ, այլ ոչ իսպառ բարկացաւ եւ թէպէտ մատնեաց զմեզ ի ձեռս նեղչաց մերոց անաւրինաց խստաց³ եւ ապստամբողաց եւ արար նախատինս դրացեաց ծաղր եւ այլն կատա[կա]նաց, այլ ոչ իսպառ խստացոյց զբարկութիւնն իւր եւ մեկնեցաւ ի մէնջ: Այլ յիշեաց զուխտ իւր եւ զղշացաւ ըստ բազում ողորմութեան իւրում եւ զթութեամբ իւրով ընկալաւ զմեզ, յաւիտեան պահեաց առ մեզ զողորմութիւնն իւր եւ հաւատարիմ ուխտն իւր ընդ մեզ: Ծագեաց այնուհետեւ զեղջիւր փրկութեան ի տանէ Դաւթի ծառայի իւրոյ վասն Հայաստան ազանց, այսինքն՝ զերանելին ասեմ, եւ զՔրիստոս ասէր բարեպաշտաւն զթագաւորն՝ Աշոտ յարիական ցեղէ Բագրատունեաց, որ արդար եւ զարմ եւ զաւակ է մարգարէին Դաւթի, որպէս խոստացաւ⁴ Աստուած ի վերայ ժառանգի նորուն՝ պահել յաւիտեան զողորմութիւնն իւր, կատարեցաւ ի վերայ սորա: Եւ բարձրելոյն ձեռն ընկալաւ զսա, եւ բազումն հզաւրին զաւրացոյց զսա, ողորմութեամբ իւրով ճշմարտութեամբ գնաց առ սա, եւ անուամբ իւրով բարձր արար զեղջիւր սորա, առաջի սորա զթշնամիսն եւ զատելիս ի պարտութիւն մատնեաց:

Եւ արդ, ի գալստենէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ էր ամբ ՊԶԸ. (887) եւ մերոյս թուականն ՅԼԶ. (336/887): Այս Աշոտ որդի Սմբատայ եւ սպարապետ Հայոց ի զաւակէ Աբրահամու եւ ի մարգարէին Դաւթի, որ ի ժամանակս⁵ գերութեանն Բաբելացւոց ի Հայկազանց մեր պսակաւորաց խնդրեալ եղեն նախնիք սորին ի Նաբուգոդոնոսորայ արքայի Բաբելացւոց եւ յաւուրս Վաղարշակայ Արշակունոյ զթագադիր ասպետութեան հաւատացան: Ի կռապաշտ թագաւորացն մերոց բա-

¹ Առ Կորնթ., է. 6:

² Այս հատուածը բնագրում ընդգծուած է վրիպման նշաններով, առկայ է լուսանցագրութիւն՝ «Ողբասաց մարգարէն էրէմիաս պիտէր առ նոսա, որ արձակէր ողբս դառնագինս»:

³ Բառս յետոյ է աւելացուած:

⁴ Նախապէս եղել է «խոստաց»:

⁵ Բնագրում՝ «ժամանակա»:

զուգում չարչարեցան վասն աստուածաշնորհության ըստ Մովսէսի Խորենացուն եւ լուսաւորական ժամանակիս ի վերայ մովսիսական աւրինացն զաւետարանականն ընկալան շնորհս ի Քրիստոս հաւատով: Եւ բազում անգամ զիշխանութիւն պետութեանս Հայոց առեալ՝ ի պարսկական կրակապաշտութեանցն եւ ապա ընդդէմ Տաճկաստանեայց զինեալ, որ եւ որդի ի հաւրէ ծննդաբանեալ մինչեւ ցայս աւր Աշոտ: Սա նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակաւ իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց եւ յաղթաւ ամենայն ազգաց շուրջանակի, պայծառացոյց զուխտս սրբոյ եկեղեցւոյ եւ զարդարեաց զեկեղեցիս Հայաստանեայց, զի էր այր քաղցր եւ հեզ, անարատ եւ անբամբաս կեանս ստացեալ եւ ոչ անաւրինեալ արտաքոյ աւրինացն Աստուծոյ. եւ բնաւին հաճոյ էր Աստուծոյ յամենայն վարս անբիծ:

Այս Աշոտ կեցեալ ամս ԻԱ. (21) եւ թագաւորեալ ամս Է. (7) փոխի մահուամբ առ Քրիստոս: Իսկ զկնի Աշոտոյ ՅԽ. (340/891) թականին թագաւորէ Սմայատ որդին նորա, տիրելով բոլոր հայրենեաց իւրոց Հայոց եւ Վրաց եւ ժառանգելով զքաղաքս հակառակորդաց: Յաւուրս սորա [եւ] հօր իւրոյ ի խաղաղութեանն եւ ի շինութեան են եղեալ բնաւ աշխարհս Հայոց ըստ մարգարէութեանցն՝ Հանգչել իւրաքանչիւր ընդ որդով իւրով եւ ընդ թղենեալ¹, եւ այսպէս բազմամարդութեամբ եւ ընչեղութեամբ մինչեւ հովուաց եւ անդէորդեաց եւ[ս] մետաքսեայս զգեցնուլ պատմուծան: Սա շինեաց զԱմեճափրկիչ² եկեղեցին յաւանին Ծիրակայ, զմբէթալորեալ բարձրագոյն յաւրինուածով եւ կոփուածու քաղաքորմով: Եւ այլ բազում տեղիս եկեղեցիս եւ շինութիւնս արարեալ յիւրում ժամանակս. եւ ի պատերազմի քաջութիւն անթիւ երեւեցուցեալ՝ եթէ ընդ Պարսիկս եւ եթէ ընդ թագաւորս Եգիպտացւոց: Եւ յետ այնորիկ վասն բարեբախտութեան եւ յաջողմանց սորին սատանայական նենգութեամբ մախացան շուրջ զիւրեաւ մեծամեծ նախարարք. ի Վրաց՝ Ատրնէրսն թագաւոր, եւ Գագիկ իշխան Վասպուրականի, որ էր քեռորդի Սմայատայ, եւ Աշոտ որդի Ծապոյ՝ եղբաւր Սմայատայ: Այսոքիկ ամենեքեան զաւրաւքն իւրեանց միաբանին ընդ Ուսուֆայ զաւրավարին Տաճկաց, ի բաց թողլով զթագաւորն Սմայատ, նախանձելով ընդ շինութիւն աշխարհիս, զոր իմացեալ թագաւորն Սմայատ գնենգաւոր խորհուրդս նոցայ՝ հանդերձ տերամբք Հայոց եւ ամենայն զաւ-

¹ Գ. Թագ., Դ. 25:

² Բնագրում՝ «զԱմենափրկիչ»:

րաւք զնաց ի վերայ Տաշրա գաւառին եւ Տփլեաց յԱփխազո[ւ]ն: Եւ ի միւս տարւոյն դարձեալ անթիւ գաւր գումարեալ Ուտֆայ գայ ի վերայ Սմպատա, եւ թէպէտ մարտիւ ընդ նմա¹ եւ այլ վասն սակաւութեան զարացն ոչ կարացին կալ ընդդէմ նորա, այլ ըմբռնեալ եղեւ ի նմանէ եւ տարեալ ի քաղաք Դվիւն՝ ընդ նմին եւ այլ ազատորդիք եւ ռամիկ արք ոչ սակաւ, որոց հրապոյր նենգութեան եղեալ կամէր ընչիւք դարձուցանել զնոսա ի հաւատոցն Քրիստոսի: Եւ ոչ հաւանելն նոցա՝ սուր ի վերայ եղեալ զամենեսեանս սրոյ ճարակ տայր: Եւ ի սոյն աւուրս հառ զանառիկ ամուրն Էրզնակայ եւ զորս ի նմա եգիտ տիկնայք ազատաց եւ այլ ժողովուրդք՝ զոմանս եսպան եւ զոմանս ի կախաղանս հարկ, որք ամենեքեան ուղիղ հաւատով կատարեցան ի Քրիստոս: Եւ այսպէս՝ Է. (7) ամ կացեալ ի Հայաստանս, խաւար հած սովով եւ գերութեամբ եւ չարչարանաւք: Եւ զերանելին Սմպատ եւ որքան չարչարանս կրեաց ի նոցանէ՝ ո՞վ կարէ պատմել: Եւ յետ այնքան կտտանաց կախեցին զփայտէ ի Դվին քաղաքի²: ԴՅԿԴ. (364/915), որ թագաւորեաց ամս ԻԴ. (24)³: Իսկ մնացեալ Բ. (2) որդիքն Սմպատայ՝ Աշոտ եւ Աբաս: Աշոտ փախստեայ երթայ ի Կոստանդնուպօլիս, ի դուռն կայսերն Յունաց Լեւոնի, իսկ Աբաս զնաց յաշխարհն Վրաց՝ փեսայացեալ նոցա դառնայ յաշխարհս մեր զկնի դառնալոյ եղբաւր իւրոյ Աշոտոյ ի Կոստանդնուպօլսէ:

Այս⁴ Աշոտ, որ ըստ քաջապինտ արիութեան իւրոյ Երկաթ անուանեցաւ, բազում գործս արիութեանն ցուցեալ ի Կոստանդնուպօլիս եւ յաշխարհին Յունաց, հրամանաւ Լեւոնի դառնայ յաշխարհս մեր եւ գտանէ զծառայս հաւր իւրոյ թագաւորիլ, եւ ինքն անուանեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ, այսինքն՝ թագաւորաց թագաւոր, եւ հալածական առնէ զԻսմայելացոց զաւրն յաշխարհէս Հայոց, որոյ ի մարտս զաւրաց ոչ պիտաւորէր, այլ անձամբ մղէր զպատերազմն: Այս Աշոտ զկնի հաւր իւրոյ կեցեալ ամս ԺԵ. (15), թագաւորեալ ամս Ը. (8) վախճանի ՅՀԸ. (378/929) թուականիս Հայոց:

Իսկ զկնի մահուանն Աշոտոյ թագաւորեաց Աբաս եղբայր նորա ամս ԻԴ. (24): Այլ սա յոյժ խաղաղութեան եւ շինութեան պատճառ ե-

¹ Բնագրումը «նմայ». այստեղ եւ այլուր յաւելեալ յ-ն չենք նշանակում:

² Լուսնացաբերութիւն՝ «այնպէս ետ ի մահուն: Կատարեցան ի Քրիստոս»: Սմբատ թագաւորի հետ կապուած ողջ դրուագը քաղուած է Ասողիկի Պատմութիւն տիեզերականից (Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161-165):

³ Աւելացումը գրչինն է:

⁴ Յաւելում է:

ղեալ աշխարհիս Հայաստանեայց՝ ըստ քաղցր բարուց իւրոց եւ ըստ քաջազաւր զաւրութեանն, որով յաղթող գտաւ քան զամենեսեան. զՎրաց եւ զՍարմատացոց ասպատակն դարձոյց յաշխարհէս Հայոց, որ ի միում աւուր բազմախուռն¹ ամբոխիւք եւ բիւրաւոր զաւրաւք ելանէր Բէրմ² բէլապէս ամբարտաւանութեամբ իշխանն Ափխազաց, անապատացուցանել կամելով զաշխարհս Հայոց: Եւ դեսպանս առաքէ առ Արքաս թագաւորն՝ մի՛ աւրհնել նմա գեղեղեցին ըստ ուղղադաւան հաւատոյ սրբոյն Գրիգորի, վասն զի իւր գալ կատարել քաղքեղոնական սահմանաւն, զի էր շինեալ թագաւորին զԿաթողիկէն սուրբ ի քաղաքն Կարուց վիմարդին, արձանաւք որձաքար, պողովատատաշ վիմաւք, բոլորապէս գմբէթաւորեալ, պայծառ զարդուք, երկնանման խորան: Եւ զայս պատգամս լուեալ թագաւորին՝ գումարտակ զաւրաց արարեալ այրուծիոյն Հայոց, հասանէ ի գետն Կուր, բանակի ընդդէմ բանակի, եւ ի միում աւուր սկսան զաւրացն Ափխազաց ասպատակ առնել, զոր իմացեալ զաւրացն Հայոց՝ յարձակեցան ի վերայ նոցա: Երկոքին կողմանքն պատրաստեցան ի մարտ պատերազմի: Եւ թագաւորն Արքաս զԱստուած իւր աւգնական կարգալով առեալ զանձամբն զգէնսն իւր եւ Հէար զնոսա սաստիկ հալածելով: Եւ իբրեւ սկսան ի փախուստ դառնալ զաւրքն նոցա, յայն ժամ զաւրացն մերոց զհետմտեալ՝ զամենեսեան զնոսա սրոյ ճարակ տային եւ յաւարի առեալ զամենայն բանակս նոցա: Եւ զԲէրմ անաւրէն ձերբակալ արարեալ ածին ի քաղաքն Կարուց, ասելով ցնա թագաւորին. Տեսցես զգեղեցկաշէն² եկեղեցիդ, զի այլ ոչ եւս տեսանելոց ես: Եւ իսկոյն հրամա[յ]եաց փորել զաջս նորա: Իսկ զխաւարեալ պատկերս նորա գնեցին արծաթով ազգ նորա, եւ ուխտ խաղաղութեան ընդ Հայս հաստատեցին երդմամբ՝ մի՛ այլ լինել պատերազմ ի մէջ նոցա: Եւ յաւուրս սորա փայլէին հովիւք բանաւոր հաւտին Քրիստոսի իբրեւ զարեգակն յամենայն տեղիս: Եւ պայծառացան ջահապէս հաւատ[ք] քրիստոնեական, եւ ի բազում տեղիս շինեցան յոլովածախ ընչիւք գեղեցկաշէն եւ գմբէթաւոր եկեղեցիք Քրիստոսի եւ վանորեայք քրիստոսակրաւն միաբանակեցաց, յորս Յ. (300) եւ ԾԾ. (150) եւ Ծ. (100) եւ յայլ բազում միայնարանս ըստ իւրաքանչիւր չափու ժողովեալ ի մի վայր, որ ամենեքեան առաջի ամենատես աչացն թուեալ են: Են որք երեւելի առնեն նշանագործութիւնք, եւ են

¹ Նախապէս եղել է՝ «բազմախառն»:

² Ա գեղեցկաշէն:

որք ծածկաբար պարապելով արիական զինուժ՝ յաղալթա երկարածիգս առ ի պահպանութիւն եւ յաւգնութիւն կենաց թագաւորութեան բարեպաշտին Աբասայ: Եւ մեք սակաւ յիշատակութեամբ զանուանս հռչակեալ վանորէիցն արձանացուցուք. առաջին վանքն Կարմրջաձորոյ եւ զԿապուտքարն ի գաւառին Արշակունեաց եւ զԴպրէվանքն ի Շիրակ գաւառի եւ զհռչականունն Հոռոմոսիմ կոչեցեալ վանք. եւ զի կոչէին զերիցունս Հոռոմոց՝ վասն այնորիկ անուանեցաւ մինչեւ ցարդ Հոռոմոցի վանք: Յառաջնորդութեամբ Յովհաննէս արհեպիսկոպոսին շինեցին եւ եկեղեցի մի յանուն ամենասրբուհոյ Աստուածածնի ի վանքն, որ կոչի Սաճաճիմ, ի սահմանս Լոռէ քաղաքին, որ էր զեղեցկայարմար եւ չքնադատես կոփուածով¹ եւ պողովատաշ վիմաւք, գմբէթաւորեալ եւ երկնանման խորան կառուցեալ, ի վերայ գագաթան Նշանն ամենայաղթ առ ի պահպանութիւն յուսով ի նա դիմելոց եւ ի հերքումն մարգարաւան հերձուածողացն: Եւ կեցեալ բարւոք քաղաքավարութեամբ աստուածասէր թագաւորն Աբաս ի ՆՔ. (302/853) թվին փոխի աստի կենաց յերկիրն կենդանեաց, եւ որում ցանկայրն՝ միշտ հանգչի հոգւով առ նա²:

Եւ զկնի Աբաս[ա]յ թագաւորեաց Աշոտ, որդի նորա, որ եւ Ծաճճաճ կոչիւր, ամս ԻԵ. (25), եւ Մուշեղ եղբայր նորա առ նովաւ թագաւորեաց ի Կարս: Այս Աշոտ խաղաղասէր բարւոք կալեալ զաշխարհս Հայոց՝ խոնարհութեամբ եւ ողորմածութեամբ անցոյց զամենեքումբք, վասն զի զգօ[ն]ջացեալսն, զկաղսն եւ զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն եւ բարձակից ինքեան առնելով ի խրախճանութիւնսն. զոմանս ի նոցանէ իշխան եւ իշխանաց իշխան եւ կիրապաղատս անուանէր եւ զբաւանդոր նոքաւք. զքոսն կարմիր եւ զվէրս նոցա առաջի աչաց իւրոց փոխանակ զարդուէն եւ ական փայլելոյ համարէր³, այլ եւ զբաժակն թագաւորական ըմպելեաւք մատուցանէր նոցա: Եւ յորժամ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինւոյն՝ յայնժամ զմնացորդս նոցա առեալ ինքն ճաշակէր: Եւ այնքան առատաճեռութեամբ բաշխէր տուրս կարաւտելոց, մինչեւ ի մահուն իւր ոչ լինէր դրամ գանձատան նորա, այլ եւ զկա-

¹ Բնագրում՝ «կոխուածով»:

² «ՆՔ. թվին»-ը կրկնուած է այլ գրչութեամբ: Աբասի թագաւորութեան տարիներ ի եղելութիւնների շարադրանքը հմտ. Ասողիկ, էջ 171-180:

³ Բնագրում՝ «համարեր»:

պոլսո զարդուցն եւ բազմականաց եւ որմոց տայր կարաւտելոց: Եւ քաւեաց զմեղս իւր ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց¹:

Յաւուրս սորա ի բազում տեղիս շինեցան կրաւնաւորաց եւ ճգնաւորականաց տեղիք, նաեւ ի Սեաւորդեաց աշխարհի եւս՝ կամակացութեամբ թագաւորիս մեծամեծ արդեամբք եւ բազում ծախիւք բարեպաշտուհւոյս եւ տիկնաց տիկնայ Խոսրովանոյ՝ թագուհոյս: Կառուցան մեծամեծ եւ հռչակաւոր ուխտք երկնանման եւ գմբէթաւոր խորանք, հաւասարակեաց եւ միաբանակեաց դադարք, աստուածաբանակաց եւ խաչաբարձից տեղիք գեղեցիկ յաւրինուածով² եւ կոփուածու պողովտատաշ քարով, յարմարանկար ձեւաւք եւ շքեղափայլ տեսեամբ, որք եւ տեսողաց հիացումն եւ լսողաց զարմացումն. Խաչն տերունական եւ Նշանն աստուածական հաստահեղուս կառուցեալ ի գլուխս նոցա՝ իբրեւ զթագ արքայական, որոց երկոցունց անուանք տեղեացն են այսոքիկ՝ Հաղբատ եւ Սաճաճիմ, հանդէպ միմեանց, եւ միակրաւնք ի տան Աստուծոյ արանց Շից (500) եւ Բ. (2) առաջնորդ՝ Հաղբատայ ճգնազեաց Սիմէոն ծառայն Աստուծոյ, իսկ ա[ռաջնորդ] Սաճաճայ՝ Յովհանն[ն] Եւ գիտնական այրն Աստուծոյ³, որ էր թվական Հայոց ՆԺ. (310/861):

Եւ արդ՝ բնակիչք եւ միայնաւորք, որք էին ի հռչակաւոր սուրբ մենաստան արդարացեալք՝ փայլէին խստակրաւն վարուք իւրեանց՝ իբրեւ զլուսափայլ ակունս ոսկէճաճանչ նշուլիւք ընդ ոսկւոյն կեփազեայ, հաստատելով ի գլուխս ծայրագոյն առաքինութեան մարգարիտն, ոչ ինչ այնուհետեւ փոյթ եւ հոգ մարմնական ունելով ի վերայ անձանց իւրեանց, քանզի բնաւ ծախք եւ պիտոյք սոցա յարքունուստ էր շնորհեալ առաւել քան զկարիս ազնուազնն եւ բարեպաշտուհի դշխոյն եւ բամբիչն ամենայն Հայկազեան զարմից Խոսրովանոյ՝ առ ի պարապեցուցանել զնոսա յաղաւթս ձիգս եւ երկարս վասն կենաց արքային Աշոտոյ եւ ազատորդեաց նորա Սմբատայ եւ Գագկայ եւ Գուրգենայ:

Եւ արդ՝ այս արձան յաւիտենական եւ վկայ հաստատութեան շինուածոյս յարտացուցեալ եղեւ ի յԱստղնկա⁴ պատմագրքէս, որ էր գրեալ Ստեփանոսի Տարաւնեցոյ եւ ի Կիրակոս պատմագրքէ, եւ միւս եւս

¹ Ողջ պարբերութիւնը քաղուած է Ասողիկից (էջ 181):

² Նախապէս եղել է՝ «աւրինուածով»:

³ Այս ընդարձակ հատուածը՝ «Եւ գլինի Աբասայ... այրն Աստուծոյ», քաղուած է Ասողիկից (1885 թ. հրատ., էջ 180-181), մասնակի ընդմիջարկումով:

⁴ Կարգա՝ «յԱսողկայ»:

գոյր պատմագիրք, յորում գրեալ էր, գորոյ անունն ոչ կարացաք գիտել, որոյ վասն աղաչեմք ներել մեզ, քանզի կարի փտեալ էր, որոյ ոչ սկիզբն գոյր եւ ոչ վերջն, եւ այլ եւս բերից մեծապատիւ վկայ զՍիմէան քաջ քարտուղարն Սանահնու, որ զսրբուհոյ Աստուածածնիս հիմնարկութեանն եւ աւարտմանն ականատես էր եղեալ, որ ի ժամուն յայնմիկ գրել զգիրս Բարադի Կեսարացոյ Յաղագս ճրգնաւորաց եւ նորուն յիշատակարանի գրեալ այսպէս. «Եւ անարժանս ի կրանաւորաց փցուն գրիչս Սիմէան ի թուականութեանս Հայոց ՆԻԱ. (421/972) ի նորաչէն վանքս կոչեցեալ Սանահն, հրամանաւ հաւր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիցս շինութիւնն ամբ Զ. (6), զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին Խոսրովանոյ, ամուսինն Աշոտոյ Հայոց շահնշահի՝ որդի Սմբատայի Բագրատունոյ Հայոց թագաւորի, եւ յառաջին ամի հայրապետութեան հոգեւոր հաւրն հանուրց տեառն Խաչկալ արժանաւոր վերադիտողի եւ յեպիսկոպոսութեան մերումս նահանգի գաւառիս Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հաւտապետի, որ եւ նորա յառաջնորդութեան են ամբ Բ. (2) ի թագաւորութիւն Աշոտոյ եւ նորին որդւոյ Սմբատայ. քաջք եւ յաղթողք թագաւորք Հայոց: Արդ, որք ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք ի բանիս գրոցս յայսմանէ յիշեալիք ի մաքրամատոյց յաղաւթս ձեր զԱշոտ Շահնշահն եւ զշինաւղ սուրբ ուխտիս զբարեպաշտ եւ զաստուածասէր թագուհին եւ զիւրեանց որդեակսն՝ զարի եւ քաջ շինաւղն Հայոց թագաւորն Սմբատ եւ զեղբարս նորին զԳագիկն եւ զԳուրգէն, եւս առաւել յիշելոյ արժանի համարեալիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր առ Քրիստոս Պաշտօնաւորս, որ սկիզբն արար վանիցս շինութեան եւ փոխեցաւ ի դասս անմարմնոցն, որոյ հանգստեան են ամբ Բ. (2): Եւս առաւել յիշեալիք զնորին փոխանորդ, զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր՝ մաքուր յոյժ եւ ամենայն առաքինի գործաւք լցեալ: Յիշեալիք եւ զմիաբան ուխտիս մեր եղբայրութեանս, զի աղաւթիւք ամենայն սրբոց խաղաղացուցէ Աստուած զկեանս մեր յամենայն վրդովմանց շարժման չարին՝ յերեւելեաց եւ յաներեւութից: Փառք Աստուծոյ յամենայն ժամ. ամէն: Աղաւթս արարեք եւ իմ անպիտանութեանս, որ ողորմի ինձ Աստուած յորժամ բանքն սպառին եւ գործք թագաւորին: Եւ որք յիշեք՝ յիշեալ լիջիք ի Տեառնէ Աստուծոյ աստ եւ ի վերջնումն ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք անգրաւ [յաւ]իտենին. ամէն»¹:

¹ Յիշատակարանը այստեղից քաղել եւ հրատարակել է հանգուցեալ ձեռագրագէտ Ա. Մաթեւոսեանը (տես «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ». Ե-ԺԲ. դարեր, Երեւան, 1988, էջ 60-61):

Եւ յետ ամաց ինչ անցելոց փոխի մահուամբ առ բաղձալին իւր Քրիստոս աւրհնեալն յԱստուծոյ եւ գովելին ամենայն սրբոց, քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ թագաւորն Աշոտ, որ մականուամբ Ողորմած կոչեցաւ, որ էր թուականն Հայոց ՆԻԶ. (426/977):

Եւ ի նոյն աւրն թագաւորեաց Սմբատ որդի նորա՝ ամս ԺԳ. (13). սա լիալիր արկեալն պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անույ Սխտրան գետոյ մինչ ցճորն Ծաղկոցաց՝ կրովք եւ վիմովք մածուցեալ, մահարձանաւք բրգացն բարձաբերձ պարսպեալ, բա[րձր]ագոյն¹ քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին եւ մայրաքերան դրամք եւ երկաթաբամ, հաստահեղոյս, բեւեռապինդ ամրացուցեալ: Արկանէ եւ հիմն մեծաշէն եկեղեցւոյն Կաթողիկէ, որ այժմ ասի Երրորդութիւն ի նոյն քաղաքին Անույ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ, որ կաթողիկոսարանին եկեղեցին շինեաց: Եւ էր յայն ժամ խաղաղութիւն եւ շինութիւն աշխարհիս Հայոց²:

Եւ արդ, որպէս սովորութիւն է աշխարհակալ թագաւորաց եւ մեծամեծաց ի ժամանակաց ժամանակս գնեալ եւ զբաւանդու շուրջ զհայրենեաւք եւ զաշխարհաւք եւ մանաւանդ ի տեսութիւն արեանառու ընտանեաց³ եւ հարազատ եղբարց: Ի սոյն ժամանակս պատահէ եւ բարեպաշտ թագաւորիս⁴ Սմբատայ երթեալ ի տեսութիւն եղբարն իւրում հարազատին Գուրգէնայ, որ էր յայն ժամ իշխան բնաւ երկրին Տաշրայ: Եւ ի բազում աւուրս կեցեալ առ միմեանս հանդերձ ամենայն ազատագունդ հայկազեան զաւրաւք, խնդան եւ ուրախանան ի մարմնական խրախճանութիւնս անպակաս ցնծութեամբ եւ յաւարտմանն յիշեն զհոգեւորանոց եւ զմիաբանակեցաց տեղիսն սրբոց, այնինքն՝ զՍաւառնոյ սուրբ Աստուածածնի կաթողիկէս, որ էր հիմնարկեալ եւ աւարտեալ հաւրն եւ մաւրն իւրեանց աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորին Աշոտոյ եւ տիկնաց տիկնոյն Խոսրովանոյ⁵: Եւ իբրեւ կատարին զուխտս իւրեանց, փափագեցան յայն ժամ եւ իւրն ունել ընտանի Երու-

¹ Բնագրում՝ «բացագոյն»:

² Հմմտ. Ասողիկ, էջ 187-188:

³ Սկզբնապէս գրուած է «արեան աւուրն ընտանեաց», ապա ջնջուած է ու վերելում նոր գրչութեամբ փոխարինուած ներկայ ընթերցումով:

⁴ Բնագրում՝ «թագաւորես»:

⁵ Բնագրում՝ «Խոսրովանուշն»:

սաղէմ¹ եւ զաւակ հոգեւոր ի տանս Աստուծոյ, գրէ կոնդակ եւ արձան յաւիտենական թագաւորական հրամանաւ՝ աւրինակ զայս [. . .]²:

«Որ զաւրացոյց իմ տկարութիւնս սկիզբնաւորել եւ աւարտումն հասանել այսքան մեծագին մարգարտի աստուածընկալ կտակիս Քրիստոս Աստուած՝ նմա փառք ամենայն արարածոց այժմ եւ միշտ եւ յաւիտենա յաւիտենից. ամէն:

Շնորհիւ ողորմութեամբ Տեառն ըսկըսայ եւ աւգնութեամբ նորին կա[տարեցի. . .]»³:

2

[ԿԱՐԳ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ]⁴

A 67r-69r

B 20v-22r

...իսկ Հայկազունք ըսկիզբն առեալ յԱբեթէ, տիրեցին աշխարհիս՝ կարգ ըստ կարգի թագաւորեալ մինչ յԱրշակունիքն ամս ՎԿԱ. (3061) (sic!):

Թագաւորք Արշակունեաց. Վաղարշակ եղբայր Արշակայ Մեծի, որ եղեւ ըսկիզբն Արշակունեաց ամս ԻԲ. (22): Նորին որդի Արշակ՝ ամս ԺԳ. (13), Արտաէս՝ ամս ԻԵ. (25), Տիգրան՝ ամս ԼԳ. (33), Արշաւ՝ ամս Ի. (20), Աբգար՝ ամս ԼԸ. (38), Սանատրուկ՝ ամս Թ. (9), Երւանդ՝ ամս ԻԱ. (21), Արտաշէս՝ ամս ԽԱ. (41), Տիրան՝ ամս ԻԱ. (21), Տիգրան՝ ամս ԽԲ. (42), Վաղարշ՝ ամս Ի. (20), Խոստրով՝ ամս ԽԸ. (48), անիշխանութեանն՝ ամս ԻԷ. (27): Եւ ապա Տրդատ թագաւորեաց Հայոց եւ առաջնումն ամին սկիզբն արար չարչարանաց սրբոյն⁵ Գրիգորի: Ի Դ.էք Ժ.անին (sic!) (14) սուրբ Հոնիմսիմանք ի Հայս եկին եւ ի ԵԺ.անին (15) մարտիրոսացան: Ժողովին ժամանակն յԱդամայ ամք ԲՇ. (5500) եւ ի Փրկիչէն՝ ամք ՅԺԱ. (311): Տրդատ թագաւորէ ամս ԾԶ. (56), Խոստրով՝ ամս Թ. (9), Տիրան՝ ամս ԺԱ. (11), Արշակ՝ ամս Լ. (30), Պապ՝ ամս Ե. (5), Վարադդատ՝ ամս Դ. (4), Արշակ եւ Վաղարշակ՝ Ե. (5), Խոստրով՝ ամս Գ. (3),

¹ Նախապէս գրուած է եղել «ԵՄ», որ յետոյ ուշ գրչութեամբ ու ձեռքով փոխարինուել է «Եդէմ»-ի:

² 23r եւ 23v էջերում տաս տող բաց է թողած լրացնելու համար, որ այլեւս չի կատարուած:

³ 4 թերթ կտրուած է: Եւ ընդօրինակելիս այդ թերթերն արգէն չեն եղել, ուստի գրիչը զանց է առել եւ սոյն հաստուածը:

⁴ Ա-ն խորագիրը չունի, ընդօրինակուած է նախորդ բնագրից խիստ տարբերուող գրչութեամբ ու այլ գրչի ձեռքով:

⁵ Ա -սբ բուն:

Վոսմշապուհ՝ ամս ժէ. (17), նոյն Խոստրով՝ ամ մի: Անիշխանութեան՝ ամս ժԱ. (11), Արտաշիր՝ ամս Ձ. (6), Խոստրով՝ ամս ԼԱ. (31): Աստանօր է ըսկիզբն նորոյ տոմարիս, ըսկսեալ թագաւորութիւն Արշակունեաց: Ը. եւ ի ժ.ն (18) ամէ երկրորդէ Եգետիա Պտղոմեանց, թագաւոր¹ ի Եգիպտոսի, դադարէ ի ԻԴ. (24) ամն Թէոդոսի Փոքու, որք տիրեցին աշխարհիս Հայոց ամս Ձ[Ճ]ԾԹ. (659): Ապայ մարզպանք՝ ամս ՃԼէ. (135): Ի թուականութեան Յունաց ՅԴ. (304) եւ ծընըդանն Քրիստոսի Ձ[Ճ]ԾԹ. (653) (sic!) կարգեցաւ թվական Հայոց:

ԹԱԳԱԽՈՐՔ ՎԵՐՋԻՆՔ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ²

Ի բառնալ Արշակունեացն մինչեւ ի Բագրատունիքն ամք ՆԼԴ. (434) միջոցն: Յետ Վաչէի Կամսարականի Բագրատունիք եղեն իշխանք Հայոց: Առաջին իշխանն ի Բագրատունեաց Դաւիթ եղեւ, տիրեաց Հայոց ամս ժԸ. (18) եւ ապա Սմբատ որդի իւր՝ ամս ԻԲ. (22) եւ ապա՝ Աշոտ Մսակեր ամս Ի. (20) եւ ետ սորա՝ որդի իւր Սմբատ, որ Աբլաբասն կոչիւր, ամս Լ. (30) եւ ապա Աշոտ որդի սորա յաւուրս Վապի Յունաց թագաւորի³ թագաւոր[ե]աց ամենայն Հայոց ամս Ե. (5) եւ նախ քան զթագաւորելն Հայոց եւ Վրաց իշխանաց իշխան կացուցեալ ամս Լ. (30), որ եւ առաւել բարէսէրն լինելոյ՝ Բարեպաշտ անուանեցաւ, եւ յետ սորա Սմբատ որդի նորա, զոր Տիեզերակալն անուանեն, թագաւոր ամս ԻԴ. (24): Ի սորա աւուրս եւ հաւր իւրոյ եղեւ խոր խաղաղութիւն Հայոց, եւ ՅԿ. (360) թուականին եկն Աքուալայ որդին եւ աւեր[ե]աց զՀայս եւ կալեալ Սմբատ ի Դվիմ՝ ի փայտ հանէ, եւ Աշոտ որդի Ծապոյ[ն]ոյ եղբօր Սմբատայ կացուցանէ ի տեղոջ Սմբատայ, որ թագաւորեաց Հայոց ամս ժԸ. (18), եւ ապա Աշոտ որդի Սմբատայ թագաւորեաց ամս Ը. (8). սա ան՝ անեցաւ Յունաց թագաւորէն Ծաղնշափի եւ վասն անյաղթ քաջութեանն Երկաթ անուանեցաւ: Եւ յետ սորա եղբայր իւր Աբաս ամս ԻԴ. (24): Ի սորա յաւուրս եղեւ շինութիւն վանորէից. առաջինն Կարմնշայ-ձորոյ եւ զԿապուտքարն ի գաւառին Արշակունեաց եւ զԴապրեվանքն ի Ծիրակ գաւառի եւ զհռչականուն⁴ Հոռմոսիմ կոչեցեալ վանք, եւ զի կոչէին զերիցունս Հոռմոց: Առաջնորդութեան Յովհաննէս արհեսպիսկսպո-

¹ Ա թագաւոր:

² Սոյն բնագրի մէկ այլ տարբերակ ըստ Հ^մ 1737 զրչագրի տպագրուած է հանգուցեալ Վ. Յակոբեանի կազմած «Մանր ժամանակագրութիւնների» երկրորդ գրքում (Երեւան, 1956, էջ 501-502):

³ Ա թագաւորի:

⁴ Ա հռչականուն

սին շինեցին եւ եկեղեցի մի յանուն ամենասրբուհոյ Աստուածածնի՝ ի վանքն, որ կոչի Սաճաճի՝¹ ի սահմանս Լաւո՛ւ քաղաքին. եւ թագաւորն փոխի աստի կենացս ՆՔ. (402/953) թվին: Եւ զկնի սորին Աշոտ որդի իւր ամս ԻԵ. (25) եւ զեղբայր իւր զՄուշեղ Կարուց կացուց թագաւոր. սա զգոծացեալսն իշխանաց իշխան կացուցանէր եւ առատածեռն էր առ ամենայն կարաւտեալս: Յաւուրս սորա եւ ի ՆԺԵ. (415/966) թուականի ի Սեւորդիսն շինեցան Հաղբատ եւ Սաճաճի, Ժ. (10) ամաւ Հաղբատ յառաջ շինեաց կինն Աշոտոյ Խոստրովան[ի]՝ եւ ապա Սաճաճի՝ վասն արեւշատութեան որդոց իւրեանց Գորգեմայ, Սմբատայ եւ Գագկայ: Իսկ սորա համակամ սիրով յերիս բաժանեն զթագաւորութիւն՝ հայրազուրիս առնելով զՍմբատ, եւ Գորգեմ տիրէ Գոգարացոց կողմանս, ըսկսեալ ի Գագայ Խառայ մինչեւ ի դուռն Տփխեաց: Եւ վարեաց սա զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ յոգնապատիկ բարէպաշտութեամբ եւ անուանի եղեալ, յոլովակի եղեալ արութեամբ՝ թագաւորեաց ամս Ծ. (50) եւ կամայաւժար կրանաւորի ի վանսն Սաճաճի ամս Ը. (8), որով եւ փոխի մահուամբ: Իսկ ի տեղի իւր կացուցանէր զէրէց որդի իւր զԴաւիթ, որ եւ նա բարւապաշտութեամբ վայելէ ի հայրենի իշխանութեան²: Եւ ապա Կիրիկէ որդի իւր զկնի նորա թագաւոր, յորոյ ժամանակս Ալփաւաւն սուլթանն հնազանդէ զՎիրս եւ զՀայս եւ առնու զԱճի [ի] տաւնի Աստուածածնին եւ սրոյ ճարակ տայ զքնակիչս քաղաքին: Իսկ Կիրիկէ եւ թագաւորն Վրաց Գաւրգի հնազանդութեամբ երկուց տիէզերապետաց՝ Յունաց եւ Պարսից վարեն զիշխանութիւն իւրեանց, իսկ յետ Կիրիկէի սուղ ժամանակի ի վերայ անցելոյ մերժին որդիք նորա ի հայրենաց իւրեանց. աւր ըստ աւրէ նուազութեան հասանելոյ, եւ տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւթացիք Տաշրայ: Եւ ապա զաւերացեալն Աստուծով Դաւիթ թագաւորն Վրաց ընդ իւր նուաճէ զամենայն իշխանութիւնն Բագրատունեաց եւ բազում քաջութիւն յաղթութեան ընդդէմ Պարսից կատարէ, եւ զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Դէմէտրէ: Եւ յետ նորա կրսեր եղբայրն Գորգի թագաւորէ եւ առնու զԱճի: Գաւրգի հայր է պարոն Թամարիս, որ թագաւորեաց Վրաց-Հայոց՝ աւգնութեամբն Զագարէի եւ Իվանէի, եւ յետ նորա՝ Լաշա-

¹ Յաւելագրութիւն՝ «ԳՃԼ. (330/881) թվին»:

² Լուսանցագրութիւն Յովսէփ Արղութեանի ձեռքով՝ էջ 69ր. «Որ թաղեալ կայ անդ ի վանքն Սանահին, որոյ գերեզմանն յայտնի է մինչեւ ցայսօր»:

Գօրգի: Եւ այլ ոչ եմ տեղ[ե]ակ¹, թէ ինչպէս եղեւ. թաթարն երեկ, շատ տեղ աւեր[ե]աց. Մահմետի ԿԸ. (68) թուականին երեւեցաւ²:

3

ՎԱՍՆ ՍՔԱՆՉԵԼԵԱՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ

A 27v-28v

B 19r-19v

էր եւ պատահումն ի վանսն Սաճափիճ կոչեցեալ, զոր տայ մեզ գրով իմաստուն պէտքերուն Սարկաւագ եւ ասէ ա[յ]սպէս, թէ՛ Յորում ամի թուականն Հայոց ՇԾԹ. (559/1110) էր աւգոստոս ամսոյ ԳԺ.անն (13), որ է նոյն ինքն Իզոս, միով աւուրբ յառաջ քան գտաւն Հանգստեան Աստուածածինն Մարիամու, յաւուր շաբաթու ընդ առաւաւտանալն, մինչ դեռ կային եղբայրքն ամենեքեան ի սուրբ պաշտմանն, եւ թագաւորն Ռաիթ, որդի Կիւրիկէ[ի] ընդ նոսա ի վանսն Աստուծոյ՝ կոչեցեալ Սաճափիճ, ոչ ուրուք զգուշութիւն արարեալ եւ ոչ գուշակաւք ուստէք եղեալ, յանկարծակի յարեան եւ կալեալ զդուրս եւ զկողմանս աղաւթարանին՝ շուրջ պատեալ ամբարշտացն պարսկային Սկիւթացւոցն՝ մերկ զինուք պատրաստականաւք խժարան ձայնիւ զաղաղակ եղեալ, անդերծ զամենեսեան ի բուռն առնուլ եւ մանաւանդ զարքայն կարծէին, եւ չէր հնար բնաւ գտանելոյ փրկութեան եւ կամ թաքչել անդ ումեք: Յայնժամ աղաղակեն առ Քրիստոս, որ հաճեցաւ լինել մարդ՝ վասն մարդկան խնայեալ յեկեղեցի իւր՝ ապրեցուցանել զթագաւորն ամենեքումք հանդերձ ի բարեխաւսութիւնն ծնաւդի իւրոյ սուրբ կուսին Մարիամու: Եւ ընդ մէջ նոցա անցեալ զնացին խաղաղութեամբ, որպէս եւ ինքն երբեմն ընդ մէջ Նազարացւոցն, բայց սակաւք ոմանք ըմբռնեցան յեղբարցն, երկուք ոմանք մեռան սրով³:

¹ «Եւ այլ ոչ եմ տեղեակ...» ամփոփումից կարելի է եզրակացնել, թէ այս կարճաբան ժամանակագրութեան հեղինակը ապրել է ԺԳ. դարի 40-ական թուականներին առաջ:

² Նախադասութեան երկրորդ հատուածը B-ն չի ընդօրինակել:

³ Յովհաննէս Սարկաւագի կորած «Պատմութեան» այս դրուագը ծանօթ է Հայագիտութեանը (տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամեան, Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երեւան, 1956, էջ 35. Կ. Ղաֆադարեան, Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, էջ 51): Հանգուցեալ կարգալոյծ եպիսկոպոս Վահան Տէրեանը տողերիս հեղինակին քանիցս խոստանում էր ցոյց տալ իր ձեռագրական հաւաքածոյում գտնուող այդ Պատմութիւնը: Թէ ինչ եղաւ հաւաքածոն եւ նրա մէջ արդեօք կա՞ր այդ պատմական երկը՝ ապագայի պարզելիք է:

4

[ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ]

[981]

A 77v

Ողորմած Աշոտոյ որդին, որ Վրաստան թագաւորին հետ միաբանեցան, Գօրգի թագաւորն փէշքաշ ետուր Վրաստան թագաւորին Իլուդարէն, Ղալդուլիւն, Մէփորայ ձորն, Կոխքայ ձորն, Ծօպայ ձորն¹, Տաշիր, Կանկառք, Գոեխձ[ո]րն, Պիծակ, Ջաւախք, Արտայրան Վրաստան սինուռն՝ մինչեւ Գօգարանց սինուռն², մինչեւ Կարուց սինուռն, Անանիայ Ծիրակացու վիճակն, Մարմարաշիւո սինուռն, Ղալախայ սինուռն: Ողորմած Աշոտոյ որդին փէշքաշ ետուր Վրաստան թագաւորին սինուռն՝ Արդարայ ջուրն իր սարովն, Գօգարանց սարն, Ղարախալն թէմ եւ վիճակ հաստատեցինք Սանահնոյ վանքին եւ մեր գերեզմանաւորանն, որ Բագրատունեաց ազգայ: Ով որ մեր տո՛ւած բանիս հակառակ լինի՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոցն ահիծած լինի: Թուականութիւնն Հայոց ԳՃԼ. (330/881)³:

5

A 117r-118v

B 28r-29r

Ի ժամանակս անաւրէն բռնաւորացն Ջաղաթայիցն, զոր բոլոր աշխարհս տիրելով եւ աւերելով շրջէին, զաւրագլուխ մի զաւրաւք իւրովք եկեալ ի Ջորն Սետրդեաց վասն աւերելոյ վանորէիցն Հաղբատու եւ Սանահնոյ եւ կարմունջէրացն քանդելոյ. ի նոյն զաւրացն յիսնապետ⁴ մի առաջ գնացեալ, հասեալ Սանահնի՝ ի այն տեղն, որ Գ. (3) կրաւնաւորք եւ ԲԺ. (12) սարկաւանդունք վանից անաւթն, սուրբ նշանք եւ ըսգեստք տարեալ ի արեւմտեան կողմն պահեալ եւ եկեալ [էին] հասեալ ի մէջ տափին, պատահեալ անաւրէն զաւրացն, բազում նեղութիւն ետուն՝ թէ սրբութեանց տեղիքն նշանց տան: Եւ միաբանքն ոչ կամեցան զսրբութիւն գերի տալ, եւ անաւրէնքն սուր եղեալ նահատակե-

¹ A սրբագրուած է՝ «Ծոփայ»:

² A սինուռն:

³ A նախապէս գրուած է եղել «Յձիւ», սակայն ջնջել եւ այլ գրչութեամբ աւելացրել են «ԳձԼ.» (sic!): Ուղղելի է՝ ԴձԼ. (981): «Ղալախ» (իմա Արուճ) տեղանունը ԺԳ. դարից ոչ չուտ խմբագրութիւն է մատնանշում:

⁴ A յիսնապետ:

ցին Գ. (3) կրանաւոր եւ ԲԺ.ան (12) սարկաւագ, եւ յետոյ առաջնորդք Գ. (3) խաչ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանացն, որ մինչեւ ցայժմ ասի Գ. (3) խաչ: Եւ ի նոյն ժամն զաւրապետն անաստուած խորհուրդ արարեալ, եթէ անցնինք Աւագ կարմուռն զվանորանքն քանդենք եւ յետոյ զկարմունջն քանդենք: Հասանին սուրբ ուխտն Սանահին, այրեցին զփայտեղէն շէնքն եւ յետոյ ըսկիզբն արարին ի հիւսիսոյ կողմն պարըսպէն. լախմով քանդեցին մինչեւ հասան ի Մեծ գաւիթն, զոր պատի մէկ երշտն քանդեալ են, կամէին զամեն եկեղեցիքն նոյն կերպովն քանդեն: Ողորմութեամբն Քրիստոսի եւ բարեխաւսութիւն սուրբ Աստուածածնի հասաւ ի սուրբ ուխտէն, զոր Բ. (2) բռնաւոր Զաղաթայի զաւրացն հակառակ եղեն միմեանց, սուր եղեալ միմեանց կոտորեցին, զոր դիւանի կարիք եղեն, թողին զաւերութիւն¹ եւ քանդելն եկեղեցաց եւ ելան ի մեծն Զաղաթայն, որ ի Վրաց դաշտին կայր, վասն զանգատի եւ դիւանի, եւ սուրբ վանորայքն ազատ մնացին շնորհաւքն Քրիստոսի այս աւրէ, զոր արար Տէր. եկայք ցնծասցուք եւ ուրախ եղիցուք ի սմա:

6

[1634]

A 119r-124r

B 29r-31r

Յետ Բարսեղի նստի Աթոռն Սանահին Ղուկաս եպիսկոպոսն, այր ընդ իր եւ փառաւոր, որդի պարոն Զումին, թոռն պարոն Վասակին: Ի սորա ժամանակն ոչ գոյր խաղաղութիւն երկրին Տալոց, Վրաց, Աղվանից եւ Հալոց, զի ազգն Իսմայելացոց տիրեալ էին ի բերդորէից եւ ի քաղաքաց: Ի սոցա ժամանակս թագաւորն Վրաց Սիմէոն խանն իւր զաւրաւքն շրջէր ի մէջ Վրաց, որ ոչ հնազանդէր Իսմայելացոց ի Պարսից թագաւորի հրամանաւն: Եւ իւր քաջութեան զօռովն ոչ տայր հանգիստութիւն Իսմայելացոց². ոչ բերդէ դուրս կարէին գալ եւ ոչ երկիրն կարէին շրջիլ ի ահէ Սիմէոն³ խանին: Եւ ազգն Արդութեցիք ի գեւղն Սանահին ամրանային եւ ոչ հնազանդէին Իսմայելացոց, քանզի ի սկզբա-

¹ Բնագրում՝ «զաւրութեան», ապա սրբագրուած՝ «զաւերութեան»:

² A Իսմայելայելոց:

³ A Սիմաոն:

նէ հնազանդ եւ ծառայ էին Բագրատունիաց թագաւորացն, ոչ ելանէին ի ծառայութենէ նոցա: Իսկ Ղազախն, որ ի Լաւոյ բերդն կային, չար նախանձու կամեցան աւերել զՍաւառիս: Փաշի եղբայր Դաւիթաբէկն սրտմտեալ բարկութեամբ զաւրբ գումարեալ, եկեալ ի վերայ Սաւառնոյ, ա[յ]սր եւ անգր շրջեալ՝ ոչ կարէին պակասեցուցանել ինչ մի, բայց ալեւոր միայն էին սպանել:

Իսկ այրքն Արդութեցիք՝ քաջազանգուր եւ աղեղնաւոր, մտեալ ի մարտ պատերազմի եւ տիրեալ ի կածան ճանապարհի, փախուցեալ զզաւրքն Ղազախի եւ զհետմտեալ՝ կոտորեալ որպէս արտ ոճորէից¹ ոչ միայն իւրեանց կարողութեամբն, այլ զաւրութեամբ սուրբ Աստուածածնիս, քանզի յետ պատերազմին ազգն փաճնող Ղազախացն պատմէին այսպէս, թէ՝ Յորժամ բոլորէինք ի գեւղն Սաւառիս, կանանց դրաւչա մի ելանէր եկեղեցուցն, փոքր ինչ զաւրաւք գայր ի վերայ մեր. երբեմն կերեւայր իբրեւ սրբնթաց ձիաւոր ի վերայ երկրի, երբեմն երեւէր՝ թեւաւոր գային բարձր յեւթոյն: Յորժամ տեսանէինք այն սքանչելի դրաւչէն՝ նուաղէր սիրտ մեր, խաւարէր աչք մեր եւ թուլանայր բազուկ մեր, որ ոչ կարէինք աղեղ կամ սուր բռնել ընդդէմ թշնամեաց մերոց. եկեալ անխնայ կոտորէին զմեզ որպէս զոչխար ի սպանդանոցի:

Եղեւ ուրախութիւն քրիստոնէից: Յետ ժամանակ մի խաղաղութիւն ձգեալ Նազար փաշէն, եւ անհոգս եղեալ քրիստոնեայքս. Գ. (3) եւ Դ. (4) տարուց յետն եկեալ Նազար փաշէն որդովքն իւրովք Մաքմատ փաշայիս գոռայր առիծաբար եւ բարկութեամբ այլ ի վերայ Սաւառնոյ. այսմ ժամանակի ոչ ունէին պատրաստութիւն՝ ոչ հոգեւոր եւ ոչ մարմնաւոր, որ ոչ արարին զԱստուած իւրեանց աւգնական: Եկեալ անաւրէնքն բոլորեցին. ոմանց բռնեցին, ոմանց՝ գերեցին, ոմանց սպանին, այլ զմնացեալքն եկեալ ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս եւ զԱստուած իւրեանց աւգնութիւն կարդային, եւ փրկեցեալ սրտիւք հասան ի դուռն առաջի յաջողեալ տեղին. այրեցած սրտիւ սուր եւ նետն եւ թվանք արձակեցին ի միմեանց վերայ, ջարդեցին զփաշային տղայն Մաքմատ փաշայն, բռնեցին այնպէս կոտորեցին, որ զտարած գերի կինն իւր բռնող թշնամիքն կալնէին կապէին, իւրեանքն զձին հեծնուին այնպէս յետս դարձուցանէին:

¹ Իմա՝ ծղօտի արտ:

Իսկ Նազար փաշէն ամաւթալի փախաւ եւ եթող որդին, եւ զէնք եւ զաւրք, ձի եւ ջորիք, որ ոչ գոյր թիւ աւուրցն¹: Եւ փաշայի տղայն տան ի Վրաց թագաւորին. մօտ տարի մի անտ գերի եկաց, յետ նորա եկին Սիմ[է]ոն խանն բռնեցին տարան Ըստըմբալ: Եւ մնաց Մահմատ փաշէն ի ձեռն Բագրատ խանին, եւ Բագրատ խանն ազատեաց ի առ հայրն իւր: Ժամանակ մի անցաւ՝ Ծառ Ապագն էրեկ երեւան: Մահմատ փաշէն այլվի երեկ ի վերայ Սանահնու. իբր իւր արիւնն հարցանէր, հետեակ զաւրքն զրկեց ի վերայ Սանահնու եւ ինքն զնաց հանդէպ գեղորէնքն աւար առնելոյ: Այնժամ եւ Աստուծոյ կարող զաւրութեամբն այլ առաջի յաջողմամբն բոլորեցին զամէն ձեռքաւոր արարին. ոմանց քրիստոնէից ազատ արին եւ այլն բոլորեցին, նման հօտի տարան ի վերայ հորի միոյ եւ իւրեանցէ մէկ տաճիկ ազատ արարին, որ այլոց գլուխն կտրատեց, մինչեւ ձի. (120) գլուխ զրկեցին Սիմ[է]ոն խանն եւ լաշերն հորն լցին, եւ փախածք ամաւթայ լի դարձան ի տունն իւրեանց: Յետ այս ամի Ծառ Ապագն աշխարհս տիրեց, եւ սով սաստիկ եղեւ, որ զմարդ, զռն եւ զկատուսն անխնայ ուտէին: Եւ նախասացեալ Ղուկաս պարոնտէրն բազում գուլթ եւ սէր եցուց ի վերայ քրիստոնէից, որ աւրէն մէկ անգամ աղքատաց եւ կարաւտելոց հաց եւ ապուր հոգայր եւ իւր ձեռովն սպասաւորէր զաղքատսն եւ զկարաւտեալսն, նման Ողորմածին Աշոտոյ:

Յետ այսմ ժամանակիս Ծառ Ապագն տիրեց աշխարհիս. Իսմայելացիքն դուրս հանեց, աշխարհիս խաղաղութիւն ձգեց, եւ Ղազախքն շահսեւան դարձան, մհալ գտան, որ Արդութեցոնցէ եղբարց ի վերայ միմեանց կոտորեցին եւ բազում նեղութիւնս հասուցին: Եւ յորժամ լուաւ Ծառ Ապագն, զՂազախն քչեց տարաւ դարագիրտ (sic!) եւ Արդութեցոնց ժ. (10) գեղ ջիլտու էրետ: Այսուհետեւ կան Արդութեցիք շահսեւան: Եւ նախասացեալ Ղուկաս պարոնտէրն զնաց Երուսաղէմ, Քրիստոսի լուսաբուխ գերեզմանն համբուրեց, յետ եկաւ Սանահն իւր տունն, իւր հայրենիքն հաստատեց զԱսմծէրու զԳօրգու ալգին, աւելոյց զԿոշայ ձորու մեծ այգին, յրնձանէն ի վերն աւելոյց, եւ Եպիսկոպոսի գեղն, որ Բարսեղ եպիսկոպոսն առեալ էր զաւերակ, զսա շինեաց, Ե-Ձ. (5-6) տուն յուհաթ կարգեաց եւ ինքն բարի մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս:

¹ Ուղղելի՝ «աւարուցն»:

7

[1666]

A267r

Ծիխի *զուռիաթն, որ թագաւորութիւն ա արեւ*՝ Ծառիսմէիւն *Ի Դ. (24) տարի այ, Ծառ Թամազն Ծ Դ. (54) տարի ա[յ], Փոքրիկ շահն՝ Ա. (1) տարի, Խուդաբանդէն ԺԲ. (12) տարի, Ծառ Աբազն՝ ԽԲ. (42), Ծիխ-Սեփիւն՝ ԺԳ. (13) տարի, Ծիխ Սեփու տղայ Ծառ Այբազն՝ Ի Դ. (24) տարի, ապա Ծառ Սուլէիմանն թախտն ելաւ: Թվին ՌՃԺԵ. (1115/1666):*

8

[1694]

Ծառ Սուլէիմանն *ԻԸ. (28) տարի շահութիւն արաւ*: Ծառ Սուլթան Հուսէինն *թվին ՌՃԽԳ.ին (1143/1694) թախտն ելաւ*:

9

[1719]

A267r

Ես՝ Մողմու Տէր Ծմալոնս գրեցի: ՌՃԿԴ. (1164/1719):

ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆՔ

10

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԶԱՀԻՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՒՆ

[966-989]

A 26r-27v

B 16v-17r

Կամաւն ամենազաւրին Աստուծոյ, ես՝ Գալոգէն թագաւոր, Յաբ-
շաֆի որդի Աշոտոյ Ողորմածի [յ]ազգէ Բագրատունի, յիշել զմեզս իմ եւ
առաջի մտաց իմոց ունելով զահեղ դատաստանին եւ ետու առնել ի
հալալ գոյից իմոց ջահ մի՝ ունելով յինքեան կանթեղս ձ. (100) եւ եր-
կոտասան, զի որպէս հոլովելով արեգակն ի ծիրանոյ յերկնից եւ զդէմս
ի յերկիր ունելով եւ պայծառացուցանելով զսա ըստ նմին աւրինակի
եւ ջահս այս ճախր առեալ ի գմբէթ կաթողիկէիս եւ ոչ զդէմս ի վայր
դարձուցանելով եւ կամ հեղլով զձէթն, այլ ի պայծառութիւն եւ ի լու-
սաւորութիւն սուրբ Կաթողիկէիս: Եւ ապա հափաւոր ջահ մի այլ ա-
նուն սրբոյ քառասնիցն՝ ունելով յինքեան կանթեղս ըստ թվոյ նոցա:

Եւ արդ, բերելով զնմանութիւն լուսնի, զի որպէս լուսինն ի գիշե-
րի ծագէ եւ խոնաւ ճառագայթիւք իւրովք հասուցանէ զպտուղ երկրի,
նաեւ¹ ուղեկցութիւն² ճանապարհորդացն, այլ եւ ի մխիթարութիւն
այնոցիկ, որ թիաւարեն³ ի վերայ ամեհի ալեաց ծովուն, այսպիսի աւ-
րինակաւ եւ ջահս այս պայծառացուցանէ գաւիթ զսուրբ Աստուածած-
նիս եւ զսուրբ Կաթողիկէիս Սաճաֆնոյ՝ ի ծնաւդաց իմոց գերեզմանա-
տանս Բագրատունեաց, որ են տեղի՝ հասուն եւ կատարեալ առնելով
զպտուղ հոգւոյն, այլ եւ ճանապարհ արարան ի վերին կայեանս եւ
շաւիղ, որ անցուցանէ ընդ [յ]որդահոսան բռնութեան ալէկոծութեան
գեհենին:

¹ Ա նայ եւ:

² Ա ուղեկցութիւն:

³ Ա ձիաւարեն:

Եւ արդ սոքա, որ վառեալ բորբոքին ի տանէ տերունականաց եւ յիշատակ ի սրբոց մարտիրոսաց՝ մինն ի տենջեան¹, ի ժամ սոսկալի պատարագին, եւ միւսն՝ ի մէջ գիշերի ի լուսաւորութիւն սրբոյս² եւ ի պայծառութիւն մանկանց նոր Սիրովի, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն:

11

[ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ ՍՄԲԱՏԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ՝ ՍԱԿՍ
ԹԵՄԻՑ ԵՒ ՎԻՃԱԿԱՅ ՍՐԲՈՅ ՎԱՆԻՑՆ
ՍԱՆԱՀՆՈՅ]³

979

A 24r-26r

B 17v-18r

Կամաւք ամենազաւրին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն, ես՝ Սմբատ Բագրատունի թագաւոր Հայոց, թողն Տիեզերակալ եւ մեծ թագաւորին Սմբատայ որդւոյ թագաւորին Աշոտոյ Ողորմածն կոչեցելոյ, եկի ի տեսութիւն սուրբ ուխտիս Սաճաճնիս, զոր շինեալ էր թագաւորն Աշոտ եւ Խոսրովանոյ թագուհին՝ Հայրն եւ մայրն իմ: Եւ տեսի, զի աստուածաշէն եւ թագաւորաշէն էր, վասն որոյ եւ սիրեցի եւ սիրոյ նշան արարեալ՝ Հաստատեցի զսա Աթոռ եպիսկոպոսութեան եւ սահմանեցի զվիճակ Սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Հայրս վանանց զԵսայի ետու առնել եպիսկոպոս մեծի Հայրապետին Հայոց Խաչկալ եւ անդառնալի հրամանաւ մերով եւ զրով ետու վիճակ եւ երկիրս զայս Սաճաճնիս զամենայն երկիրն Տաշրաց՝ զՎերին եւ զՆերքին, մինչ ի լեռն Բագուս, յայսկոյս եւ յանկոյս, մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին եւ մինչ ի սահմանս Տփիս[ե]աց եւ Վրաց, եւ ի սահմանս Նիգ գաւառի եւ մինչեւ ի սահմանս Կայեանոյ, եւ զսահմանս Ծաղկոցաց, մինչ ի սահմանս Տան Ծիրակալ:

¹ Բնագրում՝ «տըւընջեան»:

² A սուրբ այս:

³ A-ն անխորագիր է: B-ն ունի՝ «Հրովարտակ՝ շնորհեցեալ ի թագաւորէն մերմէ Աշոտոյ սակա թէմից եւ վիճակաց սրբոյ վանիցն Սաճաճնու եւ Հաստատեալ այս յարքայէն մերմէ, ամենից Վրաց եւ Կախից, որոյ Հաստատութեան բանքն արտաքոյ էջիս գրին՝ ի վրացերէնէն ի Հայերէնն թարգմանութեամբ»: Հրովարտակի մագաղաթէ բնագիրը Արդութեանների տանը տեսել, պատճենել եւ հրատարակել է Սարգիս վրդ. Զալալեանցը (տես «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա., Տփղիս, 1842, էջ 43-44. վերահրատարակութիւնը տես «Բանասէր», Հ. է. (1905), էջ 75-80): Նոյն «խական ձեռագիր հրովարտակէն գրեալ ի մագաղաթի» օրինակուել եւ հրատարակուել է Գրիգոր ա. ք. Մանդակունու «Ոսկի բարեկամ Հայ ընտանեաց» Հանրագիտարանում (Թիֆլիս, 1912, չորրորդ տպագրութիւն, էջ 607-608). եղած տարբերութիւններն աննշան են:

Ես՝ Սմբատ թագաւոր իմ թագաւորական իշխանութեամբն եւ կաթողիկոսաց հրամանաւքն զԱթոռս զայս եւ զվիճակս հաստատեցի ի Սանահինս սուրբ Աստուածածնիս, որ էր գերեզմանատուն նախնաց մերոց, վասն յիշատակի հաւր իմոյ եւ մաւր՝ թագաւորին Աշոտոյ եւ թագուհւոյն Խոսրովանուշիկ, ինձ՝ կենաց եւ յետ մահու ի զարդ սուրբ Աստուածածնիս, որպէս զհայրն իմ եւ զմայրն նորոգել էին եւ զարդարեալ զարդարանաւք եւ յովով գեաւորէիւք եւ հայրենեօք, սարով եւ ձորով:

Եւ արդ, եթէ ոք իմ հրամանացս եւ տուեալ սիգիլիս հակառակի եւ կտրէ եւ խափանել ջանայ ի թագաւորաց կամ իշխանաց եւ ի կաթողիկոսաց զիմ հաստատեալ վիճակի՝ թագաւորին Հայոց Սմբատայ, երեք հարիւր տասն եւ ութ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Գրեցաւ ի թուականին Հայոց չորս հարիւր քսան եւ ութ (979):

* * *

Ի սոյն աւերինակաւս Դաւիթ թագաւորն եւ Դեոսկորոս կաթողիկոսն եւ Միքայէլ կաթողիկոսն կարգեալ եւ հաստատեալ, [ս]իգէլ արարեալ են, որ կայ հաստատուն անխափան:

Ծան. 1 Բ-ի ընդօրինակութիւնը կատարուած է հրովարտակի բնագրից, որին կից եղել են հետազոտողի դատարանային տպագրութիւնը, որին կից եղել են հետազոտողի տպագրութիւնը: Ա-ն անծանօթ է այդ ամենին: Ստորեւ տրուած են այդ տարբերութիւնները.

Լուսանցագրութիւններ.

ա) «Մեք՝ ամենից Վրաց, Կախից եւ այլոց արքայ Հերակլ երկրորդ, տեսի զայս գիր երանելի նախնւոյն իմոյ թագաւորիս այս. ես եւս այսպէս հաստատեցի, զի լիցի անփոփոխ» (էջ 17v):

(Կնիքի առկայութիւն մատնագուցող շրջագիծ):

բ) «Ծառայ ծառայից Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Փիլիպոս, որ եւ ողորմութեամբն նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց, իմով ձեռամբս գրեցի. թուին ՌՂԸ, (1088/1639) յունիսի Դ. (4) զկոնդակս նորոգեցի»: (էջ 18r)

(Կնիքի առկայութիւն մատնագուցող շրջագիծ)

Ծան. 2 Բ ձեռագրում Աշոտ արքայի հրովարտակին հետեւում են մի քանի ուրիշ վաւերագրեր, որոնք թերեւս բուն հրովարտակի վրայ են գրուած եղել: Դրանք են՝

ա) «Ողորմած Աշոտոյ որդին, որ ընդ Վրաստան թագաւորին միաբանեցաւ, Գօրգի թագաւորն փէշքաշ ետ Վրաց տան թագաւորին՝ Ելուդարէն, Ղայիդուլին, Մէփուրայ ձորն, Կոխալայ ձորն, Ծօփայ ձորն, Տաշիր, Կանկառք, Գոեխձորն, Պեծակ, Զաւախք, Արդահան Վրաց տան սինօռն՝ մինչեւ Գօգարանց սինօռն, մինչեւ Կարուց սինօռն¹, Անանիայ Շիրականց-ւոյ վիճակն, Մարմաշէնու սինօռն, Ղփշաղաց սինօռն:

Ողորմած Աշոտոյ որդին փէշքաշ ետ Վրաց տան թագաւորին. սինօռն² Արդարայ ջուրն դար-սարովն, Գօգարանց սարն, Ղարախաչն. թէմ եւ վիճակ հաստատէինք Սանահնու վանքին եւ մեր գերեզմանատանն, որ Բագրատունեաց ազգին: Ով որ մեր տուած բանիս հակառակ լինի՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծեալ լինի: Ի թուականութեանն Հայոց ԴՃԼ. (430/981)» (էջ 18):

Ծան. A-ի (77v) համեմատութեամբ (տե՛ս այստեղ Մ⁴ 4) կան տարբեր-թերցումներ, ուստի անհրաժեշտ նկատեցինք կրկնել:

բ) «Ի թուին ՇԺ. (510/1061), ի թագաւորութեանն Կիրիկէի որդւոյ Դաւթի արքայի եւ ի հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի ես՝ Ծապուհի իշխանաց իշխան, որդի Գարբանիելի ի տոհմէ Պալիսաւու, յազգէ Արշակունայ, իմ հալալ ընչիւք գնեցի գլուխակն ետու մայրաքաղաք Սանահնու սուրբ Աստուածածնիս: Արդ, որ հանէ ի սմանէ մեր մեղացն պարտա-կան լիցի» (էջ 18v):

գ) «Ի ՇԺԲ. (512/1063) թուին, ի հայրապետութեան տեառն Դէոսկորասի, ի թագաւորութեանն Կիրիկէի եւ Սմպատայ, ես՝ Անուշ թագուհի, դուստր Դաւթի արքային, շինեցի զնշխարհատունս եւ գեկեղեցիս եւ ետու զնորաշէնն ի Սանահնիս՝ վասն թողութեան մեղաց իմոց եւ իմ եղբարցն արեւշատութեան: Արդ, առաջնորդն Սանահնայ վանիս պարտա-կան է առաջի Աստուծոյ, որ յամենայն եկեղեցիս ինձ ժամ առնիցէ: Ով խափանէ՝ ի երից սուրբ ժողովոյն անիծեալ եղիցի» (էջ 18v-19r):

¹ Բնագրում այսուհետ՝ սինօռն:

² Բնագրում՝ «սինօռն»:

Կամաւ եւ օգնականութեամբն Աստուծոյ, մեք՝ արքայից Վրաց եւ Կախից երկուց Աթոռոցն տիրապետող, արքայ արքայից Ռօստօմ եւ զուգակիցն մեր թագուհեաց թագուհի Մարիամ, անդրանիկ եւ սիրելի որդեակն մեր եւ ժառանգն Լուարսաք ահա սոյն գիր ողորմութեան նորոգեալ շնորհեցաք գերահռչակ սրբոյ վանիցն Սաճաճնու առաջնորդ Սարգիս արհիեպիսկոպոսիդ, քանզի յառաջ քան զայս դիմեալ ձեր ի յարքունական դուռն մեր՝ ետուք հաճել մեզ ընդ նորոգումն հնագոյն գրեանցն եւ քօթուղացն սրբոյ վանից, եւ տեսաք ի նոյն գրեանս ձեր, զի արքայն Սմբատ՝ որդին արքային Աշոտոյ, ընծայեալ էր սրբոյ վանիցն Սաճաճնու թէմ եւ վիճակ բազում գեօղորայք եւ տեղիք, որ յայնմ օրէ մենչ ցարդ անցանելով ամբ ՀԱ. (71) (sic!)՝ ոչ ոք էր խափանեալ զայն, մինչեւ զի ի երանելի եւ երջանիկ նախնեաց մերոց արքայից եւս հաստատեցեալ էր եւ յաւելեալ, որոց զիւրաքանչիւրցն զգիր ի ձեռս քոյ պատրաստի ունէիր, զորս տեսանելով՝ ահա մեք եւս շնորհեմք եւ հաստատեմք սոյն գրով զտեղիսն Սօմխէթու եւ Բարաթեցոց մինչ ի քաղաքն Տիխիզ, որով կերպիւ մինչ ցարդ ունեցել էք ի կողմն Երեւանու Ծաղկոցաձորն մինչ ի սահմանս Աղիստէփու, Թիրակայ թէմն, Բամբակաձորն եւ Լօռու թէմն, որպէս եւ ի հնոց գրեալ ունիք՝ զԼօռու գեօղն եւ զՈճնակն, որոյ սահմանն է ի կողմն արեւելից՝ մինչ ի Ջաղացի ջուրն, եւ մի կողմն՝ ի Մխրիանու խաչն եւ ի Մեծ ջուրն։ Իսկ ի կողմն արեւմտից՝ մինչ ի Նոր վանից ջուրն եւ միւս կողմն՝ ի Եղնախաղն։ Նաեւ՝ Դարի գեօղն իւր սահմանաւն եւ զոր ինչ ի Լօռի. կամ այգի, կամ հող՝ գնոց առեալ եւ կամ առանց գնոյ, ջաղացք կամ ջուր, սար եւ կամ դաշտ ունէիք՝ մեք եւս հաստատելով շնորհեցաք։ Այլ եւ ի Սօմխէթ աւերակ տեղի մի գոյր, երանելի եւ երջանիկ նախնեացն մերոց արքայից, յորում նախորդքն ձեր արհեպիսկոպոսքն սրբոյ վանիդ կառուցեալ էին զեկեղեցի, զոր ազատ պահելով մեր ի թագաւորական հարկապահանջութեանցն, մինչեւ ցարդ ոչ գոյ նշան[ակ]եալ ի հաշուագրի մերոյ, եւ ոչ թէ երբէք հարկ ինչ պահանջեցեալ, նմանապէս եւ այսուհետեւ ոչ ոք կարէ իշխել զայն ի հաշուագիր մուծանել եւ կամ զարքունական հարկս խնդրել։ Նաեւ ի ձէնջ գնեալ եւ շինեալ Սամծէվրիսու այգին իւր մառանովն, Տալաւերու այգին իւր սահմանաւն, Դարբասու այգին իւր մառանովն եւ տնէրովն, որք էին շնորհեալք եւ ընծայեալք սրբոյ վանիցն Սաճաճնու, ահա մեք եւս հաստատեալ նորոգեմք։ Առ այս ոչ ոք կարէ վէճս առնել կամ խափանիլ եւ կամ պակասեցուցանել, ոչ ի յարքայից եւ ոչ ի թագուհեաց, ոչ ի մեծաց եւ ոչ ի փոքերց, զի մեք հաստատեալ եմք սակս յօժանդակութեան հոգւոյ մերոյ։

Վեհազուհիցդ յայտ առնեմ եւ ստորնայնոցդ հրամայեմք. մերս արքունական դրան վէքիլ վէզիր, Լօռու սուլթան եւ գործակալք Սօմխէթու, տարուղայ եւ մէլիք, մեք այսպէս հաստատեցաք, եւ դուք եւս մի ջանայք առ ի խափանել, այլ լերուք օգնական եւ ձեռնտու:

Գրեցաւ սոյն այս գիր հաստատուն եւ անփոփոխ ի թվականութիւնն Հայոց ՌՃԱ. (1101/1652) եւ ի քննիկոն Վրաց ՃԽԵ. (145/1457)¹ ի թագաւորութեանն մերոյ քսան եւ մի երրորդի եւ ի ձեռն մերս արքունական դրան ատենադպեր Փիրալիիմ:

Սոյնս այս՝ այսպէս հաստատեմք ի ՌՃԸ. (1108/1659): Ծաճաւազ եւ Մարիամ:

Զսոյն բարձր հրաման կատարեմք եւ մեք այսպէս, զոր յաւիտեան ոչ ոք կարէ եղծանել:

Գիօրգի, Լէվան

(կնիքի վրայ եղել է)

Սալթիսուցես

Յիցի

Վախտանգ

Մեք՝ արքայ ամենայն Վրաց, Կախից եւ այլոց Հերակլ երկրորդ հաստատեմք զսոյն գիր ի թուին Հայոց ՌՄԽԶ. (1246/1797), ապրելի ժԸ. (18):

Ծան. Վաւերագրի թարգմանութիւնը, հսկասակ գրչութեան հնաւանդ ոճի, տեղի է ունեցել Ներակլ Բ.ի հասարարումից յետոյ (1797 թ.), քանի որ անբողջութեամբ նոյն ձեռքով է ընդօրինակուած: Ռոստոմ թագաւորի այս նորոգութեան գիրը կամ հրովարտակը «Բէօթուկից» ընդօրինակելով հրատարակուել է «Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց» հանրագիրարանում (Թիֆլիս, 1912, էջ 610-611): Նոյնը՝ Ս. Զալալեանց, «Ճանապարհորդութիւն...», Ա., էջ 46-48:

¹ Վաւերագիրը թարգմանելիս թուականի փոխանցման վրիպում է տեղի ունեցել, սպասելի էր ՅԽ. (340):

ՆՈՒՒՐԱԳԻՐՔ ԻՇԽԱՆԱՑ

13

[ՆՈՒՒՐԱԳԻՐ ԶԱՔԱՐԷ ՇԱՀՆՇԱՀԻ]¹

1214

A 29r-31v

B 24r-25r

Անունն Աստուծոյ՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ:

Ի ժամանակիս մեր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սաճաճնու ամենայն լի շնորհաւք Աստուծոյ վարդապետն Գրիգոր որդի Աբասայ, զոր հոգայր իմաստութեամբ զայր - այրականութիւն վանից, ես՝ մանտատուրթաւ-խուցէս ըսպասալար Զագարէս, եւ եղբայրս իմ աթաբակ Իվանիս, որդի[ք] բարի շառաւիղ Սարգսի, երկրպագութիւն [արարի] Սուրբ Աստուածածնիս եւ Կաթողիկիս. բերկրեցաւ սիրտ ամենեցուն, եւ մեր սիրտս այս էր, որպէս ասէ Տէրն [յ]Աւետարանն, թէ՝ Ուր² գանձք ձեր են, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին³: Կամք արարչին՝ սիրոյ ծնաւդաց հանգստեանս միշտ, որ շինեցի զեկեղեցիս ի վերայ սոցայ արարի զգանձագին հայրենիք մեր ի սուրբ ուխտիս ի Սաճաճնիս: Եւ շինեալ էր զթագաւորն մեր տիեզերական Գարգէն եւ Խոսրովանու թագուհինն, եւ ես այլ հաստատեցի ընծայ, զոր Դաւիթ իշխան՝ որդի Օդրոկայ գնեալ էր զՈրճակն եւ տվեալ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս: Եւ ես մանտայ[տ]ութաւխուցէս ամիրսպասալար Զագարէս եւ աթաբակ Իվանիս՝ եղբայրս իմ, հաստատեցաք անդառնալի հրամանս. զՈրճակն⁴ եւ զՈրճակայ⁵ գոմն, զՎաշխն եւ զՎաշխայ սեռն, զԴարքն եւ զՆորաշէնն եւ զՀալալաշէնն ամենայն խարճէ ազատ ի պատրողական ցեղէ: Եւ տեսաք, զի աստուածաշէն էր եւ թագաւորաշէն, եւ բերկրեցաւ սիրտ մեր

¹ Նուիրագիրը լոյս է տեսել Կ. Ղաֆադարեանի ընթերցմամբ ու թուականի ճշգրտմամբ (տե՛ս նրա՝ Սանահնի վանքը..., էջ 55-56):

² Ա որ:

³ Ղուկ. ԺԲ. 34:

⁴ Ա զգոռնակն:

⁵ Ա զգոռնակայ:

վասն պատճառին հմար (!), որ կու հրամայէ Փրկիչն [յ]Աւետարանն. Երանի աշնոցիկ, որ ունիցի յիշատակ ի Սիոն եւ ընդանի վերինն Երուսաղէմ¹: Աստուած չնորհաւոր անէ սուրբ Աստուածածնիս ի մեր գերեզմանատանս զՈրնակն եւ զՈրնակայ գոմն իւր Դ. (4) կոպարովն, սարովն եւ ձորովն, ջրովն եւ ջաղացովն, զՎաշ[խ]ն եւ Վաշ[խ]այ սեռն իր ամեն սահմանովն՝ սարովն եւ ձորովն, ջրովն եւ ջաղացովն, իր ամեն² հորսազահովն, զԴարքն եւ զՆորաշէն, Հալալաշէն տվաք սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթողիկ[է]իս եւ մեր գերեզմանատանս անդառնալի հրամանաւ մեր. չիշխէ ոք³ հակառակէք՝ ոչ իմոց եւ ոչ աւտարաց, ոչ ազատաց եւ ոչ ազատորդաց, [որ ոք] անտքնի ու հակառակել կամենայ կամ իմոց կամ աւտարաց՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած է եւ իմ մեղաց տէր է առաջի Աստուծոյ, եւ պատիժն Կայենի եւ վարձքն Յուդայի առնու, հետ խաչ հանողացն տանջեսցի, ի անշէջ գեհեանքն մաշեսցի, Կորիսայ եւ Բեհեղգեբուդիցն⁴ լիցի մասնակից, յաւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած է, զպատիժն Յուդայի առցէ եւ ուրացողացն լինի դասակից եւ պսակակից: Կատարողքն յաղաչանացս աւրհնին կամակցութեամբն Աստուծոյ, եւ հակառակողքն պատիժս կրեսցեն:

Այսպէս գրեցաւ Աթրապիկ սարգաւանի ձեռամբս:

Ես՝ մանտատուրթուխուցէս Համագասպ որդի Սարգսի, տէրս Աղէկու վկայ պարոն Ծափնշափի հրամանացս:

Ես՝ Բուրբէս, տէրս Աւգարվայ վկայ եմ այս հաստատ սիկիլիս, որ էր պարոն Ծափնշափի սուրբ Աստուածածնիս եւ իւր գերեզմանատանս:

Ես՝ Մարգալան, տէրս Ագարակու վկայ եմ ի վերն գրածէ:

Ես՝ Վասակ Կուճիպարկս վկայ եմ անդառնալի հրամանացս պարոն Շահնշահի, զինչ ի վերն գրած է:

Ուճնա տէր⁵ Կալխանու վկայ [եմ], զի անդառնալի հրամանք է պարոն Շահնշահի:

Ես՝ Գարգառուց տէրս վկայ[յ] եմ Ղազիս, որ գրեցաւ գիրս հրամանաւ պարոն Ծափնշափի եւ աթայբակ Իւանէի ի դրան սուրբ Աստուած-

¹ Հմմտ. Եսայի, ԼԱ. 9:

² Ա Ամէն:

³ Ա վանք:

⁴ Բնագրում՝ «բեհեղիցն»:

⁵ Բնագրում՝ «տես»:

ծածնիս եւ առաջնորդութեանն Գրիգորի վարդապետի որդի Աբասայ ի թվականիս Հայոց ՈԼ Գ. (633/1184)¹:

14

[ՆՈՒԻՐԱԳԻՐ ՇԱՀՆՇԱՀ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻ]

[1251-1259]

A 32r-35r

B 25r-26v

Շնորհիւ Տեառն եւ ողորմութեամբ նորին ես՝ Ծառնառ որդի մեծին սպասալար Զագարիայի, եկայք յերկրպագութիւն² սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթողիկէիս, բերելով զխոստացեալ պարգեւս, եւ բերկրեցաւ սիրտ ամենեցուն, եւ մեր ս[ի]րտ այս է, որպէս ասէ Տէրն Աւետարանաւն, թէ՛ Ուր գանձք ձեր են, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին³:

Կամաւք⁴ արարչին եւ հրամանաւ ծնողաց իմոց ամիրսպասալար Զագարէի, աթաբակ Իվանի արարի զգանձագին հայրենիքս մեր ի սուրբ ուխտիս Սանահինս, զոր շինեալ էր տիեզերակալ թագաւորն մեր Գարգեմ եւ Խոսրովանուշ թագուհին: Եւ ես այլ հաստատեցի ընձայ զՈրնակն⁵ ի վանքիս եւ զգանձագին հայրենիքն մեր, զոր նախնիքս մեր սպասալար Զագարէս եւ աթաբակ Իվանիս հաստատեալ են անդառնալի հրամանաւ ամենայն խարճէ ազատ ի պատրողական ցեղէ, եւ ես այլ կրկին հաստատեցի զգանձագին հայրենիքն մեր, զոր տվեալ էին՝ զՆերքին Տաշիր, յՈւնուս իւր ամեն բոլոր սահմանովն, զԽոշոռնի եւ զԾոր իւր ամեն սահմանովն⁶ մինչեւ Ծորոդա լերամբ ի դրանս է Սուրբ Աստուածածնիս եւ ի մեր գերեզմանատանս վասն պատճառին, որ կուհրամայէ Փրկիչն մեր Աւետարանն, թէ՛ Երանի այնոցիկ, որ ունիցի յիշատակ ի Սիովնի եւ ընդանիք վերին Երուսաղէմի⁷: Աստուած շնորհաւոր անէ զՈրնակն սուրբ Աստուածածնիս եւ ի մեր գերեզմանատանս եւ ընդանիք վերին Երուսաղէմի, զՆերքին Տաշիր՝ յՈւնուս, յԱմուս, զՀակոբ, զԽոշոռնի եւ զԾոր, զՏէփուր, զյամուրն Ծորթթայ, զԾովաւեր, զԿատաւեթ լերամբ եւ դաշտով, ջրով եւ ջաղացով տվաք սուրբ Աստուածածնիս եւ ի

¹ Այս թուականի եւ գործածուող տիտղոսների միջեւ կան անհամաձայնութիւններ: Ոճական անհարթութիւնները ընդօրինակման արդիւնք են:

² Ա երկրպագութիւն

³ Ղուկ., ԺԲ. 34:

⁴ Բնագրում՝ «կամօք ձեր եղիցին». վերջին երկու բառի վրայ վրիպման նշաններ են:

⁵ Ա զորն գեղնակն:

⁶ Ա սահմանօն:

⁷ Հմմտ. Եսայի, ԼԱ. 9:

մեր գերեզմանատանս տվինք յՈւձուճ իւր ամեն բոլոր սահմանաւն, զԽոշոռնի՝ լերամբ եւ դաշտով իւր ամենայն սահմանովն ի Յորրթայ, զԾովաւեր իւր ամեն սահմանաւն. չէ իշխել ոք՝ հակառակել անդառնալի հրամանաց մերոց՝ ոչ իմոց, ոչ աւտարաց, ոչ ազատաց եւ ոչ ազատորդաց: Ով ոք անտրքնի ու հակառակել սիրտ անէ՝ կամ իմ ազգէ կամ աւտարաց ի Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած է եւ իմ մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ, եւ զպատիժն Կայեանի եւ վարձքն Յորթայի առնուն, հետ սատանայի տանջեսցի, ի անշէջ գեհենեանքն մաշեսցի, Կորխայ եւ Բեհդադուղի՝ լիցի մասնակից, աւձէն մինչեւ ի Նեոն անիծած է եւ մասնակից խաչահանուցն եւ ուրացողացն լիցի դասակից եւ Մահոզքն սրբոցն լինին՝² պսակակից: Կատարողք աղաչանաց մերոցս աւրհնին ի Աստուծոյ եւ հակառակողքն պատժին:

Գրեցաւ Օւքրօպիլ սարկաւաքի ձեռամբս:

Ես՝ մանդաղուրթուխուցէս Համագասպ որդի Սարգսի, տէրս Աղէկու վկայ եմ. պարոն Ծաղնշափի հրամանք է այս:

Ես՝ Բուքէս, տէրս Աւգարվայ վկայ եմ այս հաստատ սիգիլիս, որ ետ պարոն Ծաղնշափն սուրբ Աստուածածնիս եւ իւրեանց գերեզմանատանս:

Ես՝ Մարգպանս, տէրս Ագարակայ վկայ եմ զինչ ի վերին գրած է:

Ես՝ Վասակ Կուճիպարկս, վկայ եմ անդառնալի հրամանացս. պարոն Ծաղնշափի հրամանք է զինչ ի վերն գրած է:

Ես՝ Ումէկս, տէրս Կողէսամու վկայ եմ, զի անդառնալի հրամանք է պարոն Ծաղնշափի:

Ես՝ Ղուլիս, տէրս Գարգառուս վկայ [եմ]:

Գրեցաւ զիրս ի զրունս սուրբ Աստուածածնիս առաջնորդութեան Աւետիս վարդապետի: Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

¹ Բնագրում՝ «բեհեզի»:

² Յաւելում լուսանցքում:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆՔ

15

1298

A 78r-84r

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարձրորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էիցս համայնից ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ ամենայնի յաւրինողին տիրապէս ի յինքազաւր պետութենէն Հաւր եւ Որդւոյ եւ ամենասուրբ Հոգւոյն ի մի իշխանութիւն զաւրութեան: Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութիւն ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին Գրիգորիոս ծառայ Յիսուս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետի Մեծաց Հայոց եւ կաթողիկոս Հայկազանց Հանուրց, զոր զրեցաք ի յամէնաւրհնեալ եւ յաստուածայգարդ յԱթոռդ Սաւառնիդ եւ յամենայն սահմանեալ վիճակ դորա ի վանքի, յանապատ եւ յագարակ, որոց այդոցիկ բնակչացդ առ հասարակ, պատուական եւ աստուածահաճոյ քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնաց, հոգեւոր տանուտերացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից ողջոյն սիրոյ եւ աստուածային աւրհնութեան առաքեցաք ձեզ յառաքելական Աթոռոյս ի մերոյ սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարթողոմէոսի եւ ի հանուրց Լուսաւորչիմ եւ բազմաչարչար նահատակիին սրբոյն Գրիգորի եւ սրբոց Հռիփսիմեանց եւ Գալիլեանց եւ ամենայն բազմութեան սրբոցս, որ աստ են, որոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկեսջիք յամենայն վտանգից հոգւոյ եւ մարմնոյ:

[Գ]իտուութիւն¹ լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, որ վասն զի Տէր Յոնաննէս, որ նախ եպիսկոպոս էր, զնա (sic!) ի բաց² էր թողեալ զվերոյ անուանեալ քաղաքիդ հոգաբարձութիւնն եւ զձեռադրութիւնն եւ զատեալ՝ ի վանս կեայր, եւ յաղագս այնոցիկ, որպէս ի բաժնի թողելով հովիւն՝ գայլք ի վերայ վազեն եւ փողոտեն զհաւտսն, այսպէս եւ վաճառեալ էին անուպա[յ] արք անաստուածք զեկեղեցիդ, եւ զժողովուրդդ հանելով ի կապալ եւ ի մաքսաւորութիւն յամենայն ամի³, զոր լսելով՝ մեք պատուէր տուաք նուիրականացն մերոց բազում անկամ գալ եւ զՏէր Յոնաննէս ի քաղաքդ եւ ի վիճակդ իւր կոչել եւ բերել։ Եւ նոքա եկեալ պատմեցին մեզ մի անգամ, երկիցս եւ երեցս յերկու եւ յերեք տարի, եթէ բազում անգամ առաքեցաք, կոչեցաք զնա, եւ ոչ եկն։ Իսկ մեք կոչեցաք զնա առ մեզ՝ թերեւս եկեալ ինքն անձամբ առ մեզ ելք գտցուք վտանգին, եւ ոչ եկն։ Յաղագս այնորիկ մեք ոչ կարացաք թողուլ այրի զեկեղեցին եւ զհաւտն Քրիստոսի ի ձեռս գայլոց։ Այժմն յանձնեալ տուաք զձեզ ի Տէր Յոնաննէս Սանահնեցի, զոր մեք ձեռնադրեալ էաք եպիսկոպոս եւ եղաք յիւր վերայ, որ զՏէր Յոնաննէս նախնին յիւր տնվին եւ յեկեղեցին թողու եւ իւր ինչ մի ապրելիք տա[յ] ի վիճակէն, եւ լաւ եւ հարկեւոր տեսանէ եւ սիրով, եւ ընդունի, եւ այնպէս միաբանութեամբ եւ խաղաղութեամբ փառաւորեն զԱստուած այսպիսի պայմանաւ։ Կարգեցաք եւ հաստատեցաք զսրբազան արհիեպիսկոպոսդ զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ զՏէր Յոնաննէս ձեզ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ աստուածապահ քաղաքիդ Տփիսե[ա]ց, զի եկեալ գրաւորական հրամանաւս մերով՝ շրջեսցի ի միջի ձերում՝ աստուածային եւ սուրբ ողջունիւ խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի զնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ՝ տալով զանձինս իւր աւրինակ բարեաց ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով եւ լինել այցելու սրբոց, այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց. զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զղջացեալսն⁴ եւ ընդունել ապաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւագութեան եւ քահանայութեանն եւ ունել զիշխանութիւնն առաքելաբար, կապել եւ

¹ Բնագրում Գ-ն զարդագիր է եղել. գրիչը նրա առկայութիւնը չի կռահել կամ գիրը գիտակցաբար զարդագրելու համար բաց է թողել, որ մնացել է անկատար։

² Բնագրում՝ «բաց»։

³ Բնագրում՝ «ամ մի»։

⁴ Բնագրում՝ «զղջացեալսն»։

արձակել յերկինս եւ յերկրի: Դուք ամենեքեան, հոգեւոր որդիք մեր, զաստուածապատիւ եւ զառաքելաշնորհ սրբազան արհեպիսկոպոսդ ձեր զՏէր Յովնանէս, զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ, սիրով ընկալարուք եւ մեծաւ պատուով՝ իբրեւ զհրեշտակ Աստուծոյ եւ իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ աւգուտ է ոգւոց ձերոց, հնազանդ եւ հրապտակ լերուք: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս զիրաւունս, նաեւ զհաստանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնծանաց եւ զտեառնականսն անթերի եւ առանց տրտնջման տուք ի ձեռս դորա՝ զւարթ եւ առատ սրտիւ, զի զտուրս զվարթառատս սիրէ Աստուած¹: Եւ մի ոք հակառակող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, Զի մի պատժեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ աւրհնեալք եղիցին Աստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի նմին մնասցեն մինչեւ զղջացին: Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ հրամանիս մերոյ առ ձեզ իջցէ եւ շնորհք ողորմութեանն Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր. եւթնապատիկ բարձցէ ի ձէնջ եւ յաշխարհէդ ձերմէ յամենայն ցասումն եւ զպատահար: Տացէ ձեզ շինութիւնն, անդորրութիւնն եւ խաղաղութիւն, բուսաց եւ տընկոց աճողութիւն, պաճար² եղեն անասնոց ձերոց անսղիսալ ծնընդականութիւն եւ ամենայն բարեաց լիութիւն եւ առատութիւն: Արասցէ եւ զբանաւոր երկիր ձեր գործնականս եւ արդիւնականս գործել զարդարութիւնն եւ զամենայն գովելի տեսակս առաքինութեան, եւ աւրհնեսցէ զձեզ զամենեսեան հոգւով եւ մարմնով, որպէսզի զառաւրեայս վայելելով եւ երկնից թագաւորութեանն եւ արքայութեան հասանիցէք ընդ ամենայն սուրբս ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր:

Շնորհեցաք եւ ի ձեռն դորա ձեզ զեւղն աւծութեան զսրբալոյս եւ զաստուածագործակ միռոնն՝ ի լուսաւորութիւն նորածնելոցն աւագանաւն յորդէգրութիւն Հաւրն երկնաւորի եւ ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի յուսոյն մերոյ եւ Աստուծոյն աւրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն:

Գրեցաւ զիր հրամանիս մերոյ ի թվականութեանս Հայոց ԷՃԽԷ. (747/1298) ամսեանս յունվարի, որ աւր տասն եւ երկու էր, եւ յընտրքիոնին ԺԱ. (11).

¹ Բ Կորնթ, Թ. 7:

² Կարգա՝ «պատճառ»^o:

Եւ վասն առաւել հաստատութեան ձեռնադրեցաւ մերով իսկ սովորական ձեռնադրաւս եւ կնքեցաւ տիրական մատանեաւ՝ կամաւք բարերար մարդասիրին Աստուծոյ:

Ծան. B-ում սոյն կոնդակը համառոտուած է եւ վերածուած բովանդակութիւնը յուշող ծանօթութեան (էջ 41v):

16

1465

A 86r-90r

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեան եւ բարեյորդ մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահարաման հաստողին էիցս համայնից՝ իմանալեաց մշտաշարժից եւ ի [զ]գալեաց հոմասեռից:

Առաքեալ յընդհանուր ամենայն ծագս երկրի փառաւոր եւ յերջանիկ դիտապետէ նաեւ¹ ըն՝րեալ հայրապետէ, եպիսկոպոս եւ պատուիրար՝ (sic!) Գրիգորիոս կաթողիկոս Հայոց: Գրեմք [յ]աստուածադիր սուրբ Աթոռոյս երկնան[ման] Կաթողիկէ սուրբ Էջմիածնա[յ] եւ յաստուածամուխ սուրբ Գեղարդէ եւ ի շնորհաբաշխ Աջէ սուրբ Լուսաւորչէ եւ կուսանաց գերեզմանաց Հոփսիսմեանցս եւ Գալիսիանցս, զոր հռչակաւոր վանքդ՝ սուրբ ուխտդ Սանահն[յ] Աստուածածնի տաճարի՛, նախ հ[ա]րկօր եւ պատուելի ծերունիտ Տէր Յովհաննէս եւ այլ ամենայն միաբանքդ համաւրէն ժողովուրդ հոգեւոր որդիդ մէր:

Գիտութիւն լինի ձեզ ամենեցուն, զի սահմանէ մահկանացու բնութեանս մարդկան ամենայն հարազատ որդի ժառանգել զտուն² եւ զհայրենի հարց իւրեանց: Այսպէս եւ մեք, պատշաճ եւ իրաւունք համարեցաք զՏէր Բարսեղդ լինել ձեզ եպիսկոպոս եւ³ զի աւտարն վարձկան է եւ ոչ ճշմարիտ հովիւ, զի դա բնական մարդ է՝ սուրբ ուխտիդ ծնունդ եւ սնունդ եւ հարազատ տէր, վասն որոյ՝ ըն՝րութեամբն եւ հաճութեամբ եւ հաւանութեամբ ձեր եւ մեր ամենեցուն կամակցութեամբ, եւ կոչեցաք զդա ի կարգ եւ յաստիճան եպիսկոպոսութեան եւ առաջնորդութեան Սանահնոյ սուրբ ուխտիտ եւ աւրհնեցաք զդայ եպիսկոպոս եւ տէր ի վերայ ձեր ամենեցուն եւ պարգեւեցաք, եւ շնորհեցաք դորա թէմ եւ վիճակ Խոշորնոյ ձորն, զԾոփ գեղն եւ զՏէփուր, եւ զԽազան գումբէթն, եւ Աղճաղալէն, զԴրսեղ եւ զՀոգեդէն, զՔալիմի ա-

¹ Բնագրում՝ «նայեւ»:

² Բնագրում՝ «զտան»:

³ Բնագրում՝ «ոչդարտաւտոք աք», բնագրից օտարելու նշանով:

գարակն, եւ Աշկոյ հանքն, եւ զՈվաճիս գեղն լինել սեփհական վիճակ Սաճաճնոյ սուրբ ուխտին՝ անսճալ եւ անդառնալի հրամանաւ: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հակառակիլ դմա եւ բարձր հրամանի սուրբ Աթոռոյս կամ խոտեսցէ յիրաւանց դորա, կամ այլ ազգով ուժ հասուցանել դմա՝ ո՛չ ի եպիսկոպոսաց, ո՛չ ի վարդապետաց, ո՛չ ի քահանայից, ո՛չ յազգա[յնո]ց եւ ո՛չ յայլ մարդկանէ: Այնպիսիքն, որ հակառակին դմա՝ եղիցին ի ներքոյ դատապարտութեանն եւ բարկութեան Աստուծոյ եւ պատժոյ, յաւձէն մինչեւ ի նեոն նզովեալ եղիցի՝ որք հակառակութիւն արասցէ դմա: Իսկ հնազանդեալ դորա եւ հրամանիս մեր՝ աւրհնեալ լիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ [ի] մէնջ. ամէն¹: Իսկ կապեալք եւ բանադրեալքն ի դմանէ ի նմին մնացեն մինչեւ հնազանդեսցին եւ ապա առցեն զարձակումն եւ զթողութիւն: Կամաւ եւ ոչ ի հարկէ կամ բռնութեամբ ի Տէր Բարսեղ եպիսկոպոս է տ[էր] ձեր, որով եւ դուք, ամենեքեան, սիրելի որդի՛ք մեր ի Քրիստոս, զառաքելաշնորհ նորընծայ եպիսկոպոսդ ձեր մեծաւ սիրով եւ յոյժ պատուով ընկալաւորութեալ, որպէս զսիրեցեալ որդի մեր եւ իբրեւ հրեշտակ Աստուծոյ, եւ զառաքեալ Քրիստոսի ի դրանէ սուրբ յԱթոռոյս առ ձեզ առաքեալ: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունք, զոր աւերինաւք եւ կանոնաւք պարտիք տալ Աստուծոյ բաժին՝ անթերի եւ առանց խոտելոյ տո՛ւք ի ձեռս դորա, Զի զտուրս զուարթառատս սիրէ Աստուած²: Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ բարձր հրամանիս մեր առ ձեզ ի յաշխարհդ ձեր՝ իջցցէ շնորհք ողորմութեան Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր եաւթնապատիկ եւ լցուցէ զձեզ ամենայն բարութեամբ, բարձցէ ի ձէնջ եւ յաշխարհէս ձեր զամենայն ցասումն եւ զպատուհաս, զսով, զգերութիւն, զմահտարածամ, զթրութեալ, զժանգ, զկարկուտ եւ զայլ ամենայն պատիժ եւ³ պատուհասի, որ գան ի վերայ աշխարհի վասն մեղաց:

Շնորհեցաք ի ձեռն դորա ձեզ պատուական պարգեւս զսրբալոյս սուրբ մեռոն՝ զեւղն աւծութեանն:

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի մարդեղութենէն Քրիստոսի ՌԴԾԿԵ. (1465) ամի եւ ի մեր սուրբ Լուսաւորչէն՝ ՌԾԿԵ. (1165/1465) ամի, եւ մեր նստիլս ի սուրբ յԱթոռս, որ է ամ ԻԳ. (23) եւ ամիս է. (7):

¹ Բնագրում՝ «մենջ, ամեն»:

² Բ Կորնթ. Թ. 7:

³ Բնագրում՝ «ի»:

Գրիգորիոս ծառայ ծառայիցն Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու Սուրբ Միածնի:

Ծան. ա) *Բ-ն վերածում է համառօտ տեղեկատւութեան (էջ 42r):*

բ) Կարմրադէղ քնագրի վերջին բառից յետոյ *Ա-ն* ունի փակագիր, ուր առկայ են *ս, ք, իւ, գ* գրերը:

17

[1445-1465]

A 93rv

Ի Տէր Գրիգոր կաթողիկոսէ եւ պատրիարք[է] Վաղարշապատու եւ աստուածազարձ եւ մեծապայծառ սուրբ Աթոռոյ Սուրբ Էջմիածնայ սիրով Աստուած Հոգւոյն ժամանեալ հասցէ ողջուն¹ եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Կլտիկարայ երկրի գեղորէից, Ախլաքալաքայ, Թրիալէթու երկրիդ, քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ: Աւրհնութեամբ ծանիք Կլտիկարայ երկրի գեղորէից, Ախլաքալաքայ² եւ Թրիալէթու երկրի ժողովուրդք, Բարէթու³ եւ Կարծարծախու ժողովուրդք, զձեզ ամէն շնորհեցաք եւ տվաք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին թէմ եւ վիճակ. ձեր լի եւ անթեր պտուղն եւ հոգոյ բաժինն եւ սրբադրամն, զոր կարգեալ եւ սահմանեալ է հնոց, անխաբան տայք ի ձեռս Տէր Բարսեղ արքեպիսկոպոսիդ, որ դա՛մ տանի դուռն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնի, լուսն վառ պահէ, դուռն՝ բաց ու ժամաճեղն՝ հաստատ. աղաւթք, պաշտաւն եւ պատարագ լինի, ի նմանէ ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մասն եւ բաժին պարգեւեցէ. ամէն: Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնիք [յ] Աստուծոյ եւ հակառակորդք պատժին [յ] Աստուծոյ:

Ծան. ա) Բնագրի համառօտումը տե՛ս B 44r:

բ) Բնագրի սկզբում գրիչը սկսել է ընդօրինակել Սյրեփանոս կաթողիկոսի կոնդակը, բայց կռակել է սխալը եւ մասամբ ջնջել է կաթողիկոսի անունը: Գրիգոր կաթողիկոսի եւ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի համաժամանակեայ յիշարարութիւնը թոյլ է տալիս կոնդակը թուագրել առաջինի կաթողիկոսութեան տարիներով:

¹ Բնագրում՝ «ողջուն»:

² Բնագրում՝ «Ախլաքաղկայ»:

³ Բար[ալ]էթու (°):

[ԺԵ. դար]

A 90r-92v

Ի Տէր Բարսեղ կաթողիկոսէ Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու Սուրբ Աթոռուս Էջմիածնայ Հասցէ գիր աւրհնութեան եւ պահպանութեան եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ մայրաքաղաքին Տըփ-խիսու եւ Փաշիվանիցն եւ իւր բոլոր թէմին գեղանուն, որ է տէրունի սուրբ Էջմիածնայ՝ Կուսիսու եւ Վաշլեվանու, Դապախմելիքու, եւ Դուդամու, եւ Վարտայապան, եւ Կիկեթու, եւ Տագնա գեղու, Լիսու, Թէլէթու եւ Փաշիվանից թէմին քահանայիցն եւ ժողովրդեան՝ մեծի եւ փոքու առ Հասարակ ամենեցուն. ամէն: Զոր աւրհնութիւն աստուածային եւ բարձխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ աղաւթիւք սուրբ Լուսատուրչիմ միշտ եւ Հանապազ ի վերայ ձեզ եւ ի վերայ զաւակաց ձերոց. ամէն: Զոր եւ բազկատարած մաղթանաւք եւ արտասուակից Հառաջմամբ յուսամբ եւ Հայցեմք ամենաւրհնեալ կամացն Աստուծոյ, միջնորդ եւ բարեխաւս ունելով զամենասուրբս եւ զսիրելիս անուան իւրոյ, զի իւր աստուածային եւ արարչագործ եռանդն ա[ն]շարժ եւ նախախնամական սիրովն աւրհնեացէ զձեզ եւ Հայրական գըթովն գըթասցի [ի] վերայ ձեզ եւ ընձ Հովանաւ ամենազաւր աջովն եւ բարձր բազկաւն պատսպարեալ՝ պահեացէ զձեզ մեծաւ զաւրութեամբ եւ բարձր փառաւք, բարկավաճառ ճոխութեամբ ի զաւրութենէ ի զաւրութիւն եւ փառաց ի փառս, եւ ամենայն որ ինչ ձեր է՝ աւրհնելով աւրհնեացէ Տէր Աստուած եւ բազմեցուցանելով բազմեցուցէ որպէս զաստեղս երկնից, եւ որպէս զաւազ առ ափն ծովուն, ի ծագել առաւաւտուն՝ իջցէ շնորհքն եւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ ձեզ եւ լցուցէ զձեզ ամենայն բարութիւն Հոգեկանաւք եւ մարմնականաւք, ան՝ աստանաց ձերոց պտղաւբերութիւն տացէ Տէր Աստուած, բուսուց եւ տնկոց ձերոց՝ առատութիւն արասցէ, որդւոց եւ դստերաց ձերոց՝ երկար կեանք եւ առողջութիւն պարգեւեացէ Տէր Աստուած, ննջեցելոց ձերոց Հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւեացէ Տէր Աստուած ամենայնի. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լինի ձեզ՝ Փաշիվանից քահանայք եւ ժողովուրդք եւ բոլոր գեղանուն վիճակին. դուք Էջմիածնայ տէրունի էիք, զձեզ տի ի եւ շնորհեցի թէմ եւ վիճակ Սաւառնու Սուրբ Աստուածածնին, եւ Տէր Բարսեղ եպիսկոպոսն ձեզ վերադէտ եւ Հովիւ եւ առաջնորդ Հաստատեցի: Տի ի իշխանութիւն ի վերայ ձեզ կապելոյ եւ արձակելոյ. կապեալն ի ձեզանէ կապի եւ արձակեալն արձակեալ ե-

ղիցի: Ով դժա հնազանդ է՝ սուրբ Էջմիածնայ եւ մեզ է հնազանդ, ով դորա հակառակ է՝ սուրբ Էջմիածնայ եւ մեզ է հակառակ. հնազանդեալ[ք]ն աւրհնին Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց, եւ անհնազանդ[ք]ն պատժին եւ պատուհասին աւճէն մինչեւ ի նեռն: Այլ Փաշիվանից իրիցանին հրամանք չունին, որ եպիսկոպոսական եւ Աթոռի հախ ուտեն. դոցա հախն իրիցութիւն է, որ ուտեն՝ ան՝ գնին լրբութիւն անեն կամ թէ Աթոռի հախն մերձենան՝ կարքէն լուծած լինին, որոչա՞ծ ի փառաց Որդւ[ոյ] Աստուծոյ. ամէն: Փաշիվանքն իւր թէմովն եմ տ՛ ել, էլն Հախապատու է:

Ծան. *В-ն ունի համառօտ վերաշարադրանք (էջ 43v-44r): Վերադէտ (առաջնորդ) Բարսեղի (Արդութեանց) եւ Փաշիվանքի (աւարտուած 1432-ից առաջ) յիշատակութիւնը թելադրում է կոնդակս թուագրել ԺԵ. դարով, ինչք վերանայելի է դարձնում նրա պատկանելութիւնը Բարսեղ Ա. կաթողիկոսին (1105-1113):*

19

1556

A 95r-96r

Ի Տէր Միքա[յ]էլ կաթողիկոս[է] եւ ի Տէր Ըստեփանոս կաթողիկոս[է] ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնա[յ] քրիստոսահիմն եւ լուսակառուց, աստուածաշէն յերկնահանգոյն, շնորհաբաշխ եւ մեծապայծառ տաճարի եւ փոխանակ սուրբ առաքելոցն Բարդաղիմոսի, Թաթեոսի եւ ի յաջորդ սրբոյ Գրիգորի մեր Լուսաւորչի, յորմէ ժամանեալ հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Բամբկու ձորից քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ, Համգաշիմանիտ երկրին. Բաղաւաքիսիմ, Վհակնիտ ձորիդ, Ագատակու ձորիդ, Մարձայ գոմերն, Քարիմջ, Առջասպ, Ծոփի, Զիթուհանուց ձորիդ, Աւկանիդ:

Ի զրաւել աւրհնութեանս ծանիք, մեր հոգեւորդիք, դուք բնական² Սանահնու թէմ եւ վիճակ էք եղեր, եւ մեք այլ վերստին հաստատեցաք եւ տ՛ աք զձեզ Սուրբ Աստուածածնին եւ Տէր Բարսեղ արհեպիսկոպոսին, եւ ձեր ամենայն հասք³ եւ իրաւունք տայք ի դուռն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին:

¹ Բնագրում՝ «որոչաց»:

² Բնագրում՝ «բնական»:

³ Բնագրում՝ «հասկ»:

Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնիք [յ] Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց եւ ի մէնջ. բնական ձեր հոգւոյ տուն է, երթայ ձեր հոգոյ բաժինն ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին եւ բարեխաւս լինի ձեզ եւ ձեր որդւոցն եւ ձեր ծնաւդացն: Քանի վանից լոյսն պայծառ պահէ[ք]՝ Աստուած զձեզ պայծառացնէ եւ լուսաւորէ ձեր ծնաւդաց հոգւոյն. ամէն: Գրեցաւ թի ին Հայոց ՌԵ. (1005/1556):

Ծան. Բ-ն համառօտ վերապատմում է բովանդակութիւնը (Էջ 41v-42r):

20

1556

A 96v-98r

Ի Տէր Միքայէլ կաթողիկոսէ եւ ի Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսէ եւ ամենայն Հայոց պատրիարք[աց] Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնայ քրիստոսայհիմն, լուսակառուց, աստուածաշէն երկնահանգւոյն, շնորհաբաշխ եւ մեծափառ սուրբ տաճարիս Էջմիածնայ հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Լաւոռ գեղա[ւ]րէնցդ՝ յՈւծնայ, յԱմաւնո, Հակոսայ, Ծորբդայ, ի Վրաստանայ գեղաւրէնցդ՝ Կատաւէթու եւ իւր բոլոր գեղաւրէնցն, Ծովաւերու քահանայիցդ եւ տանուտրացդ եւ իւր բոլոր գեղաւրէնցդ՝ Տալաւերու եւ Մամխուտու եւ իւր բոլոր գեղաւրէնցն, Վերի գեղի քահանայիցդ եւ տանուտրացդ, զինչ որ Անդիկու առուն կտրէ՝ զամէն հաւասար:

Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիքդ մեր յՈւծում, Ամաւն, Հակոս, Ծորբդայ, Կատաւէթ, Տալաւեր, Մամխուտն եւ Ծովաւեր, Վերի գեղն ~ ձեր ամեն գեղի բոլաւրէնքովդ տվինք Սանահնու սուրբ Աստուածածնին, որ ձեր ամէն հասք ու իրաւունք, ձեր անթերի պտուղն, սրբաժըրամն, անկարծամահին հոգոյ բաժին տւի էք Տէր Բարսեղ արհեպիսկոպոսին, որ դայ տանի ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, լուսն վառ պահէ եւ ժամատեղն՝ հաստատ, որ ձեզ եւ ձեր նԱնջեցելոցն մասն եւ բաժին լինի: [Կատարողք] հրամանց մերոց աւրհնին [յ] Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն. ամէն: Ով որ հակառակի ու զայս բանս խախտէ՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն անիծած լինի, Յուդայի ու Կալեւի մասնակից լինի, աւձէն մինչեւ ի նեռն անիծած լինի, խաչահանողաց լինի դասակից եւ պսակակից, ուրացողացն լինի մասնակից:

Թագաւորութիւնն տաճկաց Ծաֆ Թամազիւն, վրացուն՝ Լվարսաւիւն, թվականիս Հայոց ՌԵ. (1005/1556) էր, ապրիլի ամսոյն ԺԲ. (12) այս թուխտս որ գրեցաւ սուրբ Էջմիածին հրեւանչցի Առուծի որդիքն՝ Տէր

Մարգարէն, Միր Վելիմ, Վելիշանն, Ապովն *վկայ են, որ ճշմարիտն հաստատեցին այս շուրջաբերականս բաւ է իմաստնացն ամէն սրբոցն. ամէն:*

Ծան. *Բ-ն ունի կոնդակիս համառօտ բովանդակութիւնը: Թերեւս ընդօրինակութիւնը կատարուած է ոչ Ա-ից, քանի որ Բ-ի գրիչը ծանօթագրում է «Այս եւս առանց թոյոյ» (Էջ 42v), մինչդեռ Ա-ն թուական ունի:*

21

[1576]

A 94r-95r

Ի Տէր Թաթնու եւ ի Տէր Գրիգորիոս կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց եւ ի պատրիարք Վաղարշապատու աստուածազարդ, քրիստոսայհիմն, լուսակառուց, երկնանման եւ վայելուչ տուն Աստուծոյ եւ պարծանք ամենայն հաւատացելոց սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնայ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ պահպանութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Տաշրաց երկրին եւ իւր Դ. (4) կողման սահրատովն. Ա. (1) սահրատն Հիմ Լաւոհն այ, մին՝ Ծէկ բերթն այ, մէկն Լաճվարդն այ, մէկն Ծալէն այ, մէկն լէ՝ Ծեճնայ. մէկն Բերթն այ, Քէճի ագարակն, Դարմայ թաղն, Ծոճկան, Քուրտաքարն¹, Բաքաքարն, Ջանտարու ձորն մինչեւ ի Աճարա ձոր:

Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր, որ առաջի ժամանակն էտ տեղարէնք Սանահնոյ սուրբ Աստուածածնին էր եղել: Մեք էլ տեսաք, որ հաստատ բան էր՝ ժամանակաց տված էր, մեք այլ վերստին հաստատեցինք:

Ով ոք որ այս թէմս եւ վիճակս հանել ջանայ ի դրանէ Սուրբ Աստուածածնէս՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետացն անիծած լինի, Յուդայի, Կալէճի մասնակից լինի, Քրիստոսի ահեղ դատաստանին սեւերես լինի, աւճէն մինչեւ ի Նեոն անիծած լինի:

Գրեցաւ գիրս ի թ՛ աւանիս Հայոց ՈԻԵ. (625/1176):

Ծան. *Բ-ն ծանուցում է համառօտ բովանդակութիւնը (Էջ 41v): Թուականը վաւերական չէ եւ կարօր է ճշգրտման: Էջմիածնից ուղարկելը եւ Լոռու քարքարոն յարուկ քառերի եւ քերականական ձեւերի առկայութիւնը ապացոյց են, որ ՈԻԵ-ի փոխարէն պիտի լինէր ՌԻԵ. (1025/1576): Ուրեմն կաթողիկոսը Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապարեցին է (1576-1590):*

¹ Բառիս առաջին կէսը աւելացուած է այլ ձեւերով:

[1570]

A 114v-116v

Ի Տէր Միքայէլ կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վարդապատու սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնէս, քրիստոսահիմն եւ լուսակառուց, աստուածաշէն նախնադոյն շնորհաբաշխ եւ մեծապայծառ տաճարիս եւ փոխանակ սուրբ առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի եւ ի յաջորդ սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին: Սիրով աստուածհոգոյն ժամանեալ հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն, աստուածային արժանաւորաւթիւնն ի վերայ Ոռայքերդու երկրիդ, նախ Ոռայքերդու քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ, Ղալթախշու գեղի տանուտէրացդ եւ Չընչխուտի քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ, Գաւրաճու քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ, Բուլախլուի տանուտէրացդ, Ղըզլ Լարաճի քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ: Զոր աւրհնութիւնն աստուածային եւ աղաւթք սուրբ Լուսաւորչիմ միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր եղիցի. ամէն: Այլ եւ աւրհնեսցէ Տէր Աստուած զձեզ յերկնէ եւ յերկրէ, ի ծովէ եւ ի ցամաքէ, ի հրեշտակաց, ի մարդկանէ եւ ամենայն գոյականէ, յերկնիցն ձեզ ցաւդ տայ հանապազ եւ յերկրէ՝ պտուղ: Այլ եւ աջն անեղին, բազուկն հզաւրին ձեզ պահապան լինի ի սկզբանէ տարւոյն մինչեւ ցկատարումն տարոյն՝ ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել. եւ աւրհնեսցէ զձեզ այն աւրհնութեամբն, որ ոչ անցանէ. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութեամբս ծանիք, հոգեւոր որդիք մեր, որ մեք եկայք թագաւորաշէն եւ աստուածաշէն վանքս Սաճաճիմ եւ տեսաք առաջին թագաւորացն եւ հայրապետացն հաստատեալ կոնդակսն, սիկէլն եւ արձանն, որ սինոռն էին կտրել. Նքա տունն, Թիրակախոռն, որ այժմ ասի Աշոտայ, Կալէն-Կեծոն մինչեւ ի Տըփիսիս, անտի մինչեւ ի Գոգարացիք: Այս միջոցս տի ել էին Սուրբ Աստուածածնին եւ հրաշափառ սուրբ Կաթողիկէի թէմ եւ վիճակ էին հաստատել եւ անիծօք փակել անդառնալի: Մեք զայն տեսաք եւ վերստին հաստատեցաք ձեզ թէմ եւ վիճակ Սաճաճիմ Սուրբ Աստուածածնին. այլ չունի ոք իշխանութիւնն, որ հակառակի եւ ներհակութիւն անէ՝ ո՛չ հայրապետաց, ո՛չ եպիսկոպոսաց, ո՛չ ազատորդաց, ո՛չ տանուտէրաց, ո՛չ քահանայից, ո՛չ ռամկաց: Եթէ ոք անո՞ գնի եւ խափանել ջանայ՝ նզովսն Կալէնի առցէ, զվարձս Յուդայի եւ խաչահան վանաց առցէ, եւ ինքն ի կենաց գրոյն ջնջեսցի:

Գրեցաւ թվականիս Հայոց ՌԾԹ. (1059/1610), նոյեմբերի ամսոյս 2. (6):

Ծան. B-ն վերապատմում է կոնդակի բովանդակութիւնը (էջ 42v-43r): Քանի որ կոնդակ տուողը Միքայէլ Ա. Սեբաստացի կաթողիկոսն է (1567-1576), ՌԾԹ. թուականը վրիպմամբ է ընդօրինակուած (այդպէս ունի եւ Bն): Սրբագրելի է ՌԺԹ. (1570):

23

[1545-1576]

A 44rv

Ի Տէր Միքայէլ եւ Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսէս եւ ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնայ [յ] հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ] պարոն մէլիք Ամիրջանիմ, պարոն մէլիք Դաւթիդ: Հարցանեմք զձեզ ի բերման ժամանակ[ի]ս. ծանիք, պարոնայք, որ Ծովի Քարիմջք, Մարձապ գոմէրն, Առշապն Սանահնու սուրբ Աստուածածնին թէմ եւ վիճակ էր. վերստին հաստատեցաք Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին:

Այն ում հրաման չկայ, որ մեր բարձր հրամանաց հակառակ լինի՝ կամ եպիսկոպոս, կամ մէլիք, կամ երէց: Ինչ մարդ որ այս բարձր հրամանաց հակառակ է՝ սուրբ Էջմիածնայ հակառակէ: Կատարիչք հրամանաց մերոց աւրհնին [յ] Աստուծոյ եւ ի մէնջ. ամէն: Եղիցի, եղիցի¹:

Ծան. B-ն ունի կոնդակի համառոտ վերաշարադրանքը (42r-v), արձանագրելով կոնդակիս «թարց թուոց» լինելը:

24

1577

A 98v-99v

Ի Տէր Առաքել կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատ[ու] սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնայ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ պահպանութեան եւ առաքելական աւրհնութեան ի վերայ Տաշրապ երկրին եւ Դ. (4) սահրատին, որ է Զալալաղոյ կարմունջն, Զպոլալուն, Ղարախաչն, Փղոլիկի սարն, Լաւքայ բերթն, Կաճաճկոտի խոռն, Ծալէն: Եւ ընդ խաղաղական հոգեւոր ողջոյնիս ծանուցումն լինի ձեզ՝ Տաշրոյ երկրի եւ բոլոր գաւառի քահանայք եւ տանուտէրք, դաւլվաթաւորք եւ ռամիկ ժողովուրդք, որ Սուրբ Էջմիածնայ բարձր հրամանաւն տե-

¹ Վերջին երկու բառը գրուած եւ ջնջուած է:

սաք, որ զձեզ Տաշիրոյ երկիրդ բոլոր բովանդակ զոր վերն գրած է, զսահրատներն, որ առաջին կաթողիկոսք գրել Ըն թէմ եւ սեփական վիճակ Սաճաճնոյ Սուրբ Աստուածածնին, եւ մեք վերստին հաստատեցաք զՏէր Բարսեղ արհեպիսկոպոս զձեզ հովիւ եւ առաջնորդ տվա՞մք: Եւ ով ոք հակառակի այս հրամանին՝ նզովեալ է յաւձէն մինչ ի Նեոն եւ յաւուրն յառաջին, միջին եւ վերջին: Զի գրեցաւ գիրս թվականիս Հայոց ՌԻԶ. (1026/1577) ամի, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ծան. Վերաշարադրանքն տես՝ B 42v: Կոնդակ տրտողը, անշուշտ, Առաքել աթոռակից կաթողիկոսն է (1566-1587):

25

1633

A 148r-152v

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարեյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էիցս համայնից ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց համասեռից: Այլ եւ ամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ յինքնագաւը պետութենէն՝ Հաւը եւ Որդւոյ եւ յամենասուրբ Հոգոյն ի մի իշխանութիւն զաւրութեան:

Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութեան ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին՝ Փիլիպոս ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետ Հայոց Մեծաց եւ կաթողիկոս Հայկազեան հանուրց, զոր գրեցաք ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածազարդ սուրբ յԱթոռդ Սաճաճնոյ, եւ յամենայն սահմանեալ վիճակի դորա՝ ի յաստուածապաշ գաւառսդ Սամիւէթոյ, Լաւոյ, Բամբկոյ ձորոյ, Տաշրա, Ուոս քերթոյ, Համգաշիմանոյ, Զիթաճաճնոց սարին եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առհասարակ, պատուական եւ սրբանէր քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնացդ, մեծահաւատ տանուտերացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ յամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից: Ողջոյն սիրոյ հանդերձ աստուածային աւ[ր]հնութեամբ առաքեցաք առ ձեզ հրամանաւ առաքելական Աթոռոյս եւ մերոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդողիմէոսի եւ մերոյ Լուսաւորչին եւ բազմաշար[չար] նահատակին սրբոյն Գրիգորի եւ ամենայն բազմութեան սրբոցս, որով կառուցեալ կայ մայրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածինս, ո-

րոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկեսցիք յամենայն վտանգից հոգւոյ եւ մարմնոյ:

Գիտութիւն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, զի զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ զՏէր Սարգիս եպիսկոպոսդ հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռդ Սահմանոյ յաջորդ եւ փոխանորդ¹ հանգուցելոյն առ Քրիստոս Ղուկաս եպիսկոպոսին: Եւ ձեզ ամենեսեան ի դայ յանձնեցաք հրամանաւ մերով, զի եկեալ առ ձեզ գրաւորական նամակաւս մերով՝ շրջեսցի ի միջի ձերում աստուածային սուրբ ողջունիւս խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի իբրեւ զքաջ հովիւ եւ առաջնորդ, գնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ, տալով զանձն իւր աւերնակ բարեաց՝ ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով, եւ լինել այցելու որբոց, այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց, զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զղջացեալսն ընդունել ապաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւազութեան եւ քահանայութեան եւ ունել իշխանութիւն առաքելաբար՝ կապել եւ արձակել յերկինս եւ յերկրի:

Այլ եւ դուք, հոգեւոր որդիք մեր, զարհիպիսկոպոսդ ձեր զՏէր Սարգիս՝ հոգեւոր եւ զսիրելի որդիդ մեր, սիրով ընկալարուք եւ մեծաւ պատուով իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ յաւգուտ ոգոց ձերոց, հնազանդ եւ հպատակ լերո՛ւք: Այլ եւ զայս պահանջեմք ի ձէնջ, զի եռափափա՞ն սիրով աւգնական լինիք դմա, զի զոր ի մէնջ ետես զկարգ ժամատեղաց եւ պայծառութիւն եկեղեցւոյ՝ եւ ի մէջ ձեր կարգաւորեսցիք ըստ կամաց Տեառն յամենայն յաւրինուածովք, եւ զարժանապէս սպասաւորութիւն պաշտման Տեառն արիապէս միշտ մատուցիք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ըստ գրեցելումն բանի, թէ եւ՝ Ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած², զոր պահանջէ ամենայն քրիստոնէից: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, նաեւ զհաս տանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց եւ զտեառնականսն անթերի եւ առանց տրտընջման տո՛ւք ի ձեռս դորա զուարթ եւ առատ սրտիւ: Եւ մի ոք հակառակող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, զի մի պատժեսցի [յ]Աստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ՝ աւրհնեալք եղիցին [յ]Աստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի

¹ Բնագրում՝ «փոխանորդ»:

² Եբր. ԺԳ. 16՝ «Զբարերարութիւն եւ զհաղորդութիւն մի՛ մոռանայք, զի ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած»:

նմին մնացեն մինչեւ զղջացին, որով եւ զձեզ ամենեսեան արժանի արացէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի միւս անգամ գալստեանն իւրում զերանաւէտ բարբառոյն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զանըսպառ յուրախութիւնսն¹. ամէն: Հայր մեր...

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի թ՛ականութեանս Հայոց ՌԶԲ. (1082/1633), յունվար ամսոյ ԺԴ. (14):

Ծան. B-ն համաոքագրում է բովանդակութիւնը (էջ 43r):

26

[1646-1655]

A 152v-157r

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Փիլիպոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու քրիստոսահիմն եւ լուսանկար, երկնաքատակ եւ աղինասարաս, սրովբէաճեմ եւ հրեշտակապար աստուածազարդ Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնութեան² եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային աւրհնութիւնն ի վերայ պայազատագարմ եւ ազնուատոհմ, պերճապատիւ եւ իշխանագուն, չքեղաշուք եւ բարգաւաճեալ, քաջազնատոհմ եւ վայելչասէր, ճոխափառ եւ պերճապաճոյճ, տեառնազաւր եւ յիսուսաստար Քրիստոսիւ զաւրացելոցդ անմիջոց բարձկամացդ իմոց եւ հաւատարիմ սիրելեացդ, քաջուղէշ ազատորդացդ³, պարոն մելիք Ղաւրխմազ-բէկիդ եւ քո ազատագունդ եւ հեծելազաւր ազատորդացդ, պարոն Վասակիդ, պարոն Զորապիդ, պարոն Սարուխանիդ, պարոն Ղարախանիդ, պարոն Հաղնազարիդ եւ ձեր ծաղկափթիթ⁴ եւ սաղարթազարդ որդոցն եւ դստերացն, նաեւ բոլոր Արդուքեցոց ջամիւթին՝ մեծի եւ փոքու առհասարակ եւ միահաղոյն ամենեցուն. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հաւրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ առատածիր բարերարէ⁵ եւ պարգեւատուէ. ամէն: Աւրհնեցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեցէ հոգով եւ մարմնով, տամբ եւ տեղեալք, զարմաւք եւ զաւակաւք, որդովք եւ դստերաւք, ծառայիւք եւ աղախնաւք, սիրելեաւք եւ բարեկամաւք, ընչիւք եւ ապրանաւք, վարաւք եւ

¹ Մատթ. ԻԵ. 34:

² Բնագրում՝ «աւրհնութիւն»:

³ Բնագրում՝ «քաջաուղէշ ազատորդ որդացդ»:

⁴ Գրուած է՝ «ծաղկափթիթ»:

⁵ Բնագրում՝ «բարերարարէ»:

վաստակաւք, այգեստանաւք եւ բուրաստանաւք եւ ամենայն գոյակա-
նաւք փարթամացուցեալ ճոխացուցսէ զձեզ Տէր Աստուած մեր:

Այլ եւ աւրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ նախախնամեալ
պահեսցէ անխռով եւ անսասան կենաւք պտղալից բարութեամբ եւ
ուռճալիւր զուարթութեամբ, բերկրալից ցԱնծութեամբ, զուարթալից ու-
րախութեամբ եւ ամենայն իրողութիւնս աւգնական եւ պահապան լի-
ցի ձեզ Տէր Աստուած մեր եւ ամենայն վտանգէ փրկեսցէ զձեզ, եւ ի
պատերազմի եւ ի նեղութեան զաւրավիզ լիցի ձեզ, եւ սիրտ թաքաւո-
րաց եւ իշխանաց յարածամ քաղցր պահեսցէ ի վերայ ձեր եւ զձեզ ե-
րեւելիս եւ պերճս արասցէ յամենայն տեղիս, որպէս զի զառաւրեայ
կեանս ձեր բարութք վայելեցէք՝ առողջ եւ ամբողջ մարմնով, պարա-
զայց ամաւք եւ խաղաղական կենաւք, եւ յետ աստեացս զերկնից ար-
քայութեանն արժանի արասցէ, հանդերձ ննջեցելովք ձերովք. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանուցումն լիցի սիրելեացդ իմոյ վերոնշ-
րեալ ազատորդացդ, զի եկն առ մեզ հոգեւոր որդին մեր Սարգիս եպիս-
կոպոսն, բայց, սիրելի՛ք, իմ կամքն այն էր, որ Միմաս վարդապետն եւ
Սարգիս եպիսկոպոսն ի միասին գային առ իս, նոցա բանն որպէս
պատշաճն էր՝ այնպէս հոգայի, եւ զիւրեանքն ի խաղաղութիւն համո-
զէի, սակայն ո՛չ եղեւ, զի ի մ[ի]ում ժամանակի ո՛չ եկին երկուքն. յոր-
ժամ Միմաս վարդապետն տեղս էր, Սարգիս եպիսկոպոսն չէր աստ, իսկ
այժմ Սարգիս եպիսկոպոսն եկն՝ նա չէ աստ: Բայց այնպէս սահմանեցի,
զի ի գարունն Միմաս վարդապետն այլ, Սարգիս եպիսկոպոսն այլ ի
միասին գան, որպէս ուղիղն է՝ այնպէս արասցուք: Բայց, սիրելի՛ք, մի՛
լիցի դուք այնպէս միտք անէք, իբր թէ Միմաս վարդապետն մեր որդի
կու համարիմք, Սարգիս եպիսկոպոսն՝ ո՛չ, զոր քաւ եւ մի լիցի: Եր-
կուքն այլ իմ որդի են՝ թէ՛ Միմաս վարդապետն եւ թէ՛ Սարգիս եպիսկո-
պոսն, որպէս որ¹ Միմաս վարդապետն իմ որդի է, Սարգիս եպիսկոպոսն
այլ նոյնպէս իմ որդի է: Իմ կամքն այն է, որ նոքա սիրով եւ խաղա-
ղութեամբ կենան եղբաւր պէս, նաեւ որպէս իւրեանքն իմ անընդմօջ
որդիք են, նոյնպէս այլ վանքերն ինձ միապէս են. չէ թէ կամենամ Սա-
նահնոյ թէմն կտրել Հաղբատայ տալ, կամ Հաղբատան Սանահնոյ տալ,
զոր մի՛ ա[րա]սցէ ամենազաւրն, այլ որպէս առաջին սուրբ հայրապե-
տացն հաստատած է, ես այլ զնոյն կամիմ հաստատել:

¹ Բնագրում՝ «որի»:

Դարձեալ՝ վասն այն երկու գեղին, այսինքն՝ Մամխուտ եւ Տալաւէր, որպէս յառաջմէ Սաճաճնոյ վանիցն թէ՛մ է եղեալ, մեք այլ կրկին հաստատեցաք. ո՛չ ոք խաւսող չլինի կամ բան ասող: Իսկ Միճաս վարդապետն եւ Սարգիս եպիսկոպոս որպէս եղբայր սիրով եւ խաղաղութեամբ կացցեն անվրդով վասն Նախադրան, եւ ի գարուն Միճաս վարդապետն այլ, Սարգիս եպիսկոպոսն այլ իւրեա[ն]ց կոնո՛ւ ակներն առնուն զան ի տեղս՝ դատաստան արասցուք. ում որ անկանի՝ Նախադրոմ այնոր լիցի: Բայց յաղագս Մամխուտոյ եւ Տալաւէրո՛ւ ինչպէս յառաջմէ Սաճաճնոյ վանիցն էր թէ՛մ՝ եւս կրկին հաստատեցաք: Ոչ ոք խաւսող չ[լ]ինի՝ թէ՛ ի մեծաց եւ թէ՛ ի փոքանց:

Ծան. Եւս համաձայնելով վերապարմում է բովանդակութիւնը (էջ 43rv): Թուականը որոշում ենք ըստ Սարգիս արքեպիս. Արդարեանցի առաջնորդութեան առաջին յիշատակութեան եւ Փիլիպոս կաթողիկոսի աթոռակալութեան վերջին տարուայ:

27

1656

A 157r-160v

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ կաթողիկոս Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ գերադէտակ, արփիաքատակ եւ արեգակնանման Սուրբ Աթոռս Էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան՝ շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ աւրհնութիւնն ի վերայ տիրապահ եւ քրիստոսախնամ Տաշրա երկրիդ քահանայիցդ, դաւլվաթաւորաց, տանուտեարց եւ առհասարակ ամենայն ժողովրդոց՝ մեծի եւ փոքու. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւնն յԱստուծոյ՝ Հաւրէ եւ ի Տեառնէ մերմէ ամենակալէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգոյն կենարարէ եւ բարերարէ եւ ամենազաւրէ. ամէն: Զոր աւրհնութիւնն¹ աստուածային եւ աղաւթ սուրբ Լուսաւորչիճ եւ սուրբ Կարայպետիճ եւ սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայիճ եւ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց եկեսցէ առատապէս ծաւալմամբ եւ հանգիցէ միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր եւ աւր ըստ աւրէ լցուսցէ զձեզ փառաւք, պատուաւք եւ արգասալիր ճոխութեամբ՝ իբրեւ զորթս եւ որպէս զոստոս սաղարթախիտ եւ պտղալից զրախտ տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտա-

¹ Գրուած է՝ «աւրհնութիւնն»:

կաց, կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենալք եւ պարագայց ամալք մինչեւ ի խորին ծերութիւնն. ամէն:

Այլ եւ աւրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեալք, զարմալք եւ զաւակալք, որդւովք եւ դստերալք, սիրելեալք եւ բարեկամալք, ընչիւք եւ ապրանալք, վարալք եւ վաստակալք, այգեստանալք եւ բուրաստանալք եւ ամենայն գոյականալք. աւրհնեսցէ զձեզ եւ պահեսցէ ընդ երկնաւորս. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանուցումն լիցի առ հասարակ սիրելի որդոցդ մերոց, զի տեսաք մեք, որ սակս այդ երկրիդ թէմի եւ ժողովրդեանն ի մէջ Սաւահանոյ եւ Հաղբատայ երկոցունց վանորէիցն չփոթ եւ աղմուկ եւ դաւի կայր, բայց գտաք մեք հաւաստեալ ի կոնդակաց առաջնոց թագաւորացն՝ թէ՛ քրիստոնէից, թէ՛ այլազգեաց, մանաւանդ ի հրամանաց եւ ի թԷթոց կարգելոց եւ սահմանադրութեանց առաջին կաթուղիկոսացն եւ հայրապետացն, որ ի Ղարախաչէն գայ հիւսիսակողմն Փղնդուկի սարն, Լաւքա բերդն, Կաճահկոտի խոռճալէն, Դաւթանդլուն, Հայտարբէկն, Պալուդայէն, Ղարաքիլիսէն, շրջապատն իւր բոլոր սահմանովն մինչեւ Փղնդուկի սարն. այս միջոցս՝ Լաւքարդն, Ծէկբերդն մինչեւ Ղարախաչի ջուրն որ օրան (*sic!*) Լոռվն կանցնի գայ Թէպետայ՝ տված էր Սաւահանոյ Սուրբ Աստուածածնին: Հիւսիսային կողմն, որպէս գրեցաք վերագոյն, զոր եւ մեք եւս հրամանաւ մերով եւ իշխանութեամբ հաշտեցուցաք զնոսայ ընդ միմեանս եւ վերհաստին բաժանողութեան եւ կարգելոյ առաջնոցն՝ որպէս գրեցաքն մի ըստ միոջէ յանուանէ զայսոսիկ առ հասարակ տուաք Սաւահանոյ Սուրբ Աստուածածնին սեպհական թէմ եւ վիճակ եւ կալուած ժառանգութեան ինքեանց:

Այսուհետեւ թէ ոք հակառակի ընդդիմանալով հրամանաց առաջնոցն եւ մեր բաժանել կամ հանել կամ խափանել զայս սահմանադրութիւնս՝ ինքն լիցի դատապարտեալ ի հրամանէն Աստուծոյ եւ տացէ պատասխանի առաջի անհղ ատենին, բայց կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականութեանն Հայոց ՌՃ. եւ Ե. (1105/1656), ի նոյնմբերի ամսոյ ԺԶ. (16) ի դրան Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի:

Ծան. B-ն վերապատմում է կոնդակի բովանդակութիւնը (Էջ 44v):

1661

A 161r-166r

Շնորհօք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարեյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաս[տ]ողին էիցս համայնից, ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ յամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ ինքնագաւը պետութենէն Հաւը եւ Որդւոյ եւ ամենասուրբ Հոգւոյն ի մի իշխանութիւնն զաւրութեան:

Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութեան՝ ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին, Յակոբ ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետ Հայոց Մեծաց եւ կաթողիկոս Հայկազեան հանուրց, զոր գրեցաք ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածազարդ սուրբ յԱթոռդ Սանահնիդ եւ յամենայն սահմանեալ վիճակի դորա ի յաստուածապահ գաւառսդ՝ Սոմխէթու ձորի, Մոխրաղաճու ձորի, Չիտալագու ձորի, Տալաւրու ձորի, ի Տաշրայ յերկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարսի եկեղեցոյ եւ Ղաշայ եկեղեցոյ եւ իւր շրջակայ գիւղորէից, Լաքայ յերկիրդ, յԱղէկու Մղարդէ մինչեւ Տաշրա սինուռն, ի Վհակնու ձորի, ի Դսեղ գեղի եւ իւր Ագարակի սահմանաց, ի Մարձու ձորի, ի Խոշորնու ձորի մինչեւ Աճարաձորն եւ Զանդարու ձորն, ի Բամբկու ձորի, Ղարաքիլիսէն իւր ամէն սահմանքովն, Որդնավայ ձորի, Ուռա բերդու երկրի, Համգաշիմանի եւ Զիթաճանուց սարի գիւղորէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր յերկրի եւ սահմանաց եւ ուրոց այտոցիկ բնակչացդ առհասարակ: Պատուական եւ սրբանուէր քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնացդ, մեծահաւատ տանուտէրացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից ողջոյն սիրոյ՝ հանդերձ աստուածային աւրհնութեամբն առաքեցաք առ ձեզ հրամանաւ առաքելական Աթոռոյս եւ մերոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ մերոյ Լուսաւորչին եւ բազմաշարժար նահատակին սրբոյն Գրիգորի եւ յամենայն բազմութիւն սրբոցս, որովք կառուցեալ կայ մայրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածինս, որոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկէսջիք յամենայն վտանգից՝ յերեւելեաց եւ յաներեւելից հոգւոյ եւ մարմնոյ. ամէն:

Գիտութիւն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, զի զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ՝ զՏէր Սարգիս եպիսկոպոսդ հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռդ Սաճաճնոյ յաջորդ եւ փոխանորդ հանգուցելոյն առ Քրիստոս Ղուկաս եպիսկոպոսին, եւ զձեզ զամենեւեան ի դա յանձնեցաք հրամանաւ մերով, զի եկեալ առ ձեզ գրաւորական նամակաւս մերով՝ շրջեսցի ի միջի ձերում աստուածային եւ սուրբ ողջունիւ, խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի, իբրեւ զքաջ հովիւ եւ առաջնորդ՝ զնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ, տալով զանձն իւր աւրինակ բարեաց ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով, եւ լինել այցելու որբոց այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց, զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զղջացեալսն ընդունել ապաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւազութեան եւ քահանայութեան եւ ունել իշխանութիւն առաքելաբար՝ կապել եւ արձակել յերկինս եւ յերկրի:

Այլ եւ դուք, հոգեւոր որդիք մեր, զարհիպիսկոպոսդ ձեր զՏէր Սարգիս՝ զհոգեւոր եւ զսիրելի որդիդ մեր, սիրով ընկալարո՛ւք եւ մեծաւ պատուով իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ յօգուտ ոգւոց ձերոց՝ հնազանդ եւ հպատակ լերո՛ւք: Այլ եւ զայս պահանջեմք ի ձէնջ, զի եռափափազ սիրով աւգնական լինիք դմա, զի զոր ի մէնջ ետես զկարգ ժամատեղեաց եւ զպաշտօնութիւն եկեղեցւոյ՝ եւ ի մէջ ձեր կարգաւորեսցիք ըստ կամաց Տեառն յամենայն յաւրինուածովք, եւ զարժանապէս սպասաւորութիւն պաշտման Տեառն արիապէս միշտ մատուցիք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ըստ գրեցելումն բանի, թէ եւ՝ Ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած¹, զոր պահանջէ ամենայն քրիստոնէից: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, նաեւ զհաս տանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց եւ զտեառնականսն անթերի եւ առանց տրտնջման տո՛ւք ի ձեռս դորա զուարթ եւ առատ սրտիւ: Եւ մի՛ ոք հակառակ[ալ]ող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, զի մի՛ պատժեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ՝ աւրհնեալք եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի նմին մնասցեն մինչեւ զղջացին: Որով զձեզ զամենեւեան արժանի արասցէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի միւս անգամ գալստեանն իւրում զերա-

¹ Եբր. ԺԳ. 16:

նաւէտ բարբառոյն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զանսպառ յուրախութիւնս¹. ամէն:

Հայր մէր, որ յերկինս...:

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի թուականութիւնս Հայոց ՌՃԺ. (1110/1661), մայիսի ամսոյ ԺԵ. (15):

Ծան. Բ-ն վերապատմում է (էջ 44v): Յակոբ Զուղայեցու սոյն կոնդակը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է Փիլիպոս կաթողիկոսի 1633 թ. կոնդակի բնագիրը (տե՛ս Տ^ի 25):

29

1664

A 205v-206r

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի թվին հազար հարիւր ԺԳ. (1664), նոյեմբեր ամսո մէկն, որ Յերուսաղէմ գնա[ց]աք վասն ուխտ անելոյ վանորէից, եկաք Սաճաճնոյ վանքն. Արդուքեցոց ջամիաթն ամենեքեան, որ այս սանատներոյս մէջն գրած կան, եւ այլքն իւրեանց բերանով իղրար արին ինձ մաւտ, թէ մեր յօժար կամօք Ոռմակա շինականքն իւրեանց հոգովն-ջրովն ծախեցինք Սարգիս եպիսկոպոսին, որ մեք այլ այսուկետ եւ ո՛չ խարճի, ո՛չ կոռի եւ ո՛չ հեծելի բան չունինք: Ես այլ վերահասու եղա, որ Սարգիս եպիսկոպոսն Արդուքեցոց վերոյ գրեալ ջամիաթիցն նոյն գիւղի շինականքն գնովն առեր էր իւր կամաւք յաւժարութեամբ. վախճ արար Սաճաճնոյ Սուրբ Աստուածածնին, եւ ո՛չ ոք՝ ո՛չ ազգական եւ ո՛չ օտարի ամենեւին բան չունի, իսկ սակս հաստատութեան գրոյս պարսից գրով եւ լեզուով ե՛ւ գրեցի, ե՛ւ մհրեցի, եւ քալանթար Քարախոստրով-բեկն վկայ:

Ծան. Բովանդակութիւնը հմնդ. Բ-45r:

30

1677

A 70v-75v

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարեյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաս[տ]ողին էիցս համայնից՝ ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ յամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ ինքազաւր պետութենէն Հաւր եւ Որդւոյ եւ ամենասուրբ Հոգւոյն ի մի իշխանութիւնն զաւրութեան:

¹ Մատթ. ԻԵ. 34:

Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութեան՝ ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին, Յակոբ ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետ Հայոց Մեծաց եւ կաթողիկոս Հայկազեան հանուրց, զոր գրեցաք ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածազարդ սուրբ Աթոռդ Սաճաճիդ եւ յամենայն սահմանեալ վիճակի դորա ի յաստուածապաշտ գաւառսդ՝ Սոմխէթու ձորի, Մոխրաղաճու ձորի, Չիտալագու ձորի, Տալաւէրու ձորի, ի Տաշրայ յերկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարսի եկեղեցոյ եւ Ղաւշայ եկեղեցոյ եւ իւր շրջակայ գիւղորէից, Լաւքայ երկիրդ, յԱղէկու Միարդէ մինչեւ Տաշրա[յ] սինուռն, ի Վիսկնու ձորի, ի Դսեղ գեղի եւ իւր ազարակի սահմանաց, ի Մարձու ձորի, ի Խոշորճու ձորի մինչեւ Աճարաձորն եւ Զաւղարու ձորն, ի Բամբկու ձորի Ղարաքիլիսէն իւր ամէն սահմանքովն, Որդնավայ ձորի, Ուռա բերդու երկրի, Սարույերի ձորի, Ղալղուլու երկիրն իւր ամէն սահմանքովն, Համգաշիմանի եւ Զիթաճիման սարի գիւղորէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր յերկրի եւ սահմանաց եւ որոց այ՛ ոցիկ բնակչացդ առ հասարակ: Պատուական եւ սրբանուէր քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնացդ, մեծահաւատ տանուտէրացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից - ողջոյն սիրոյ՝ հանդերձ աստուածային աւրհնութեամբն առաքեցաք առ ձեզ հրամանաւ առաքելական Աթոռոյս եւ մերոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ մերոյ Լուսաւորչիճ եւ բազմաչարչար նահատակին սրբոյն Գրիգորի եւ յամենայն բազմութիւն սրբոցս, որովք կառուցեալ կայ մայրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածինս, որոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկեսցիք յամենայն վտանգից՝ յերեւելեաց եւ յաներեւութից, հոգւոյ եւ մարմնոյ. ամէն:

Գիտութիւն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, զի զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ՝ զՏէր Բարսեղ եպիսկոպոսդ հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռդ Սաճաճու յառաջնորդ եւ զձեզ զամենեսեան ի դա յանձնեցաք հրամանաւ մերով. զի եկեալ առ ձեզ գրաւորական նամակաւս մերով, շրջեսցի ի միջի ձերում աստուածային եւ սուրբ ողջունիւ, խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի՝ իբրեւ զքաջ հովիւ եւ առաջնորդ, գնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ, տալով

զանձն իւր աւրինակ բարեաց ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով: Եւ լինել այցելու որբոց այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց, զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զղջացեալսն ընդունել ապաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւազութեան եւ քահանայութեան եւ ունել իշխանութիւն առաքելաբար՝ կապել եւ արձակել յերկինս եւ յերկրի:

Այլ եւ դուք, հոգեւոր որդիք մեր, զարհիւսկոպոսդ ձեր զՏէր Բարսեղ՝ զհոգեւոր եւ զսիրելի որդիք մեր, սիրով ընկալարո՛ւք եւ մեծաւ պատուով՝ իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ յօգուտ ոգւոց ձերոց, հնազանդ եւ հպատակ լերո՛ւք: Այլ եւ զայս պահանջեմք ի ձէնձ, զի եռափափագ սիրով աւզնական լինիք դմա, զի զոր ի մէնձ ետես զկարգ ժամատեղաց եւ զպայծառութիւն եկեղեցւոյ՝ եւ ի մէջ ձեր կարգաւորեսձիք ըստ կամաց Տեառն յամենայն յաւրինուածովք եւ զարժանապէս սպասաւորութիւնն պաշտման Տեառն արիապէս միշտ մատուցիք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ ըստ գրեցելումն բանի, թէ եւ Ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած¹, զոր պահանջէ ամենայն քրիստոնէից, այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, նաեւ զհաս տանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց, եւ զտեառնականսն անթերի եւ առանց տրտնջման տո՛ւք ի ձեռս դորա՝ զուարթ եւ առատ սրտիւ: Եւ մի՛ ոք հակառու կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, զի պատժեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնձ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ աւրհնեալք եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէնձ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի նմին մնացեան մինչեւ զղջացին: Որով զձեզ զամենեւեան արժանի արասցէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի միւս անգամ զալըստեանն իւրում, զերանաւէտ բարբառոյն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք զանձնապառ յուրախութիւնսն². ամէն: Հայր մեր, որ յերկինս...

Գրեցաւ գիր հրամանքս մերոյ ի թուականութիւնս Հայոց ՌձԻԶ. (1126/1677), օգոստոսի ամսոյ Ե. (5):

Ծան. Բովանդակութեան համառոտութիւնը տե՛ս B 45r-v:

Փաստօրէն նախորդ (N^թ 28) կոնդակի կրկնութիւնն է՝ տրուած Բարսեղ եպիսկոպոսին առաջնորդ նշանակելու կապակցութեամբ:

¹ Եբր. ԺԳ. 16:

² Մատթ. ԻԵ. 34:

Ընդ որս եւ ես՝ նուաստ ծառայ Քրիստոսի Եղիազար կաթողիկոս ընդհանուր ազանց Հայկազունեաց եւ սեռից Արամեան, որ ըստ տուչութեան Հոգւոյն սրբոյ պատրիարք անուանեալ եւ դիտապետ կարգեալ առաքելական Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, եւ փոխանորդ լեալ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, զկնի Յակոբայ կաթողիկոսի Զուղացոյ, որոյ հրա[մա]նաւ եւ ձեռնադրութեամբ կարգեալ էր հովիւ եւ առաջնորդ սիրելի որդեակն մեր Տէր Բարսեղ պարոնտէրն Սաճաճնու արքեպիսկոպոսարանի: Եւ զի հարկ է որդւոց չքակել զցանկ հայրենի, տեսեալ զթուղթս նախնեաց՝ եւ մեք նոյն գունակ ոչ կամեցաք ջրել եւ քայքայել զսահմանս յաւիտենականս, զի մի՛ փոխարէն ժառանգեսցուք զանէծս, այլ վերստին հաստատեցաք եւ կարգեցաք զսիրելի եւ զհարազատ որդեակն զԲարսեղ պարոնտէրն առաջնորդ եւ հոգաբարձու Աթոռոյն Սաճաճնու, յազազս որոյ պատուիրեմ ամենեցունց եղելոց թէմի եւ վիճակի դորին. քահանայից, երեսփոխանաց, իշխանաց եւ իշխեցելոց, ազատաց եւ ռամկաց, մելիքներաց եւ տանուտեարց, տօլվաթաւորաց եւ առհասարակ ժողովրդականաց, զի ամենայնի հլու եւ հնազանդ լինել առաջնորդի ձերոյ Բարսեղ պարոնտիրին, եւ տալ զամենայն ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ հասս եւ զիրաւունս անթերի եւ անպակաս, զոր ինչ կայ ի լիակատար գիրս կանոնաց: Այլ եւ ոք մի՛ իշխեսցէ ձեռնամուխ հասի եւ իրաւանց Աթոռոյդ լինել, եւ մանաւանդ ան՝ աստանաց նորին՝ ծախել կամ գրա՛ ել բնականացն եւ Բստացելոցն ընչիւք եւ դրամով, որք Բստացեալ են առաջնորդք վանիցն՝ թէ՛ առաջինքն եւ թէ՛ Բարսեղ պարոնտէրն, եւ ոյք ստանան զկնի սորին՝ ոչ ոք չունի հրաման եւ իշխանութիւն մերձենալ, որպէս հաստատեցաք հրամանաւ եւ բարձր իշխանութեամբ Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի եւ աստուածաէջ սուրբ Կաթողիկէի, որոյ կամք ի սպասաւորութեան սորին:

Եւ եթէ ոյք յանդգնին՝ զանց առնելով հրամանաւ մերով եւ չդնելով ունկն եւ չկատարելով զխձսս մեր, դատապարտեսցին յԱստուծոյ, իսկ կատարողք զհրամանս մեր եւ լսողք խձսից մերոց աւրհնեսցին յԱստուծոյ եւ սրբոց նորա եւ ի մէնջ:

Հայր մեր որ յերկինս...

Գրեցաւ նամակս հաստատութեան ի թուահաշութեան Արամագ-
նեայց հազարերորդի հարիւրերորդի երեսներորդի երրորդի, յամ-
սեանն Հոսմայեցւոց ԻԴ. (24) օրաթուի՝ յուլիսի, յԷջմիածին:

Ծան. ա) Սկզբում կաթողիկոսի կարմրադէղ կլոր կնիքն է, որի վրայ
կարդացում է. «ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՄՏՈՒԾՈ]Յ ԵՂ[ԻԱ]Զ[Ա]Ր Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ-
[Ի] Կ[Ո]Ս ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՅ» (75v):

բ) Բ-ն համառօտակի վերապարունում է շարադրանքը (էջ 45v):

32

1687

A 126r-129r

Քրիստոսի ծառայ Եղիազար կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատ-
րիարք Վաղարշապատու¹ երկնահանգէտ եւ աղինասարաս սրովբէայ-
ճե[մ քե]րովբէապար սրբոյ եւ մեծի Աթոռոյս Էջմիածնի: Յորմէ ժամա-
նեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք ա-
ռաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն ի վերայ
սեփհական թեմի եւ վիճակի Սանահնու վանից օրհնեալ նահանգացդ
Սօմխէթո ձորի, Կեռասու գիւղի, Մոխրադաճու ձորի, Չիտալագու ձորի,
Տալաւերու ձորի, Տաշրայ երկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ
եւ Ղօշա եկեղեցւոյ եւ իւր չրջակայ գիւղօրէից, Լաւքայ երկրիդ, Յաղէ-
կու Մղարդէ մինչեւ ի Տաշրայ սինօռն, Վհակնու ձորի, Դսեղ գիւղի եւ
իւր ագարակի սահմանաց, Մարցու ձորի, Խոշորնու ձորի մինչեւ Աճարա-
ձորն եւ Զանդարու ձորն, Բամբակու ձորի Ղարաքիլիսէն իւր ամէն սահ-
մանօքն, Որդնայվայ ձորի, Ուտաբերդու երկրի, Սարուէրի ձորի, Ղալդուկու
երկիրն իւր ամէն սահմանօքն, Համգաշիմանի եւ Զիթաճանուց սարի գիւ-
ղօրէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր երկրի
եւ սահմանաց, եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առհասարակ՝ քահանայից,
երեսփոխանաց, պարոնաց, մելիքներաց, տանուտեարց, դօլվաթաւո-
րաց, արուեստաւորաց, հողագործաց եւ առ հասարակ ժողովրդոցդ՝ մե-
ծի եւ փոքու, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ
կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս՝
յոյսն բնաւից ազանց եւ սեռից ամենայն Հայկազունեաց. ամէն:

¹ Մինչեւ այստեղ կարմիր թանաքով, կնիքի աջ եզրից (էջ 126r): Կաթողիկոսա-
կան կարմրադէղ կնիքի վրայ կարդացւում է «ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՄՏՈՒԾՈ]Յ Ե-
Ղ[ԻԱ]Զ[Ա]Ր Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի] Կ[Ո]Ս ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՅ»: Կենտրոնի պատկե-
րի տակ՝ «ԹՎ. ՌՃԷ.» (1107/1658):

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յառաւանակալ պարգեւատուէ եւ շնորհաբաշխ բարերարէ եւ յամենազօր մարդասիրէ. ամէն:

Աւրհնութիւն Հօր, պահպանութիւնն Որդւոյ եւ նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր լիցի եւ օր ըստ օրէ լցուցէ զձեզ պատուօք, փառօք եւ արգասալիր ճոխութեամբ իբրեւ զորթս եւ զոսոս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց՝ կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայծ ամօք մինչեւ ի խորին ծերութիւնն ձերովք ամենբօլմբք. ամէն:

Աւրհնեցէ զձեզ Տէր մեր եւ զարդարեցէ Հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղօք, զարմօք եւ զաւակօք, որդովք եւ դստերօք, սիրելիօք եւ բարեկամօք, ընչիւք եւ ապրանօք, վարօք եւ վաստակօք, այգեստանօք եւ բուրաստանօք եւ ամենայն գոյականօք, եւ օրհնեցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր յերկնէ եւ յերկրէ, ի ծովէ եւ ի ցամաքէ, ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ եւ յամենայն գոյականէ Հոգւոյ եւ մարմնոյ. ամէն:

Այլ եւ փրկեցէ եւ ազատեցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր յամենայն փորձանաց երեւելեաց եւ աներեւութից, յանօրինաց, յանիրաւաց, ի չարաց, ի պատրանաց, ի հերժուածողաց, ի կեղծաւորաց, ի մարդադէմ գազանաց, ի քարասիրտ բռնաւորաց, ի անիրաւ պահանջողաց, ի սուտ եղբարց, ի սուտ ընկերաց եւ ամենայն յորոգայթից. ա[մէն]:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեանս ծաներո՛ւք, Հոգեւոր որդիք մեր ի Տէր եւ լուսածնունդ զաւակք մօրս լուսոյ Սրբոյ Էջմիածնի, զի որպէս զսիրելի որդիդ մեր զԲարսեղ պարոնտէրդ Հովիւ կացուցեալ էր եւ առաջնորդ կարգեալ ի վերայ Սաճաճնու Աթոռիդ ի Յակոբ կաթողիկոսէն, որ էր նախքան զձեզ, եւ մեր տեսեալ զթուղթ նորին՝ կրկին եւ վերհասին հաստատեցաք եւ կարգեցաք ի տեղի իւր հոգաբարձու վանիցն եւ առաջնորդ ձեզ՝ վերագրելոց ժողովրդեանդ, եւ առաքեցաք առ ձեզ բարձր հրամանաւ եւ ճոխ իշխանութեամբն առ ի վերակացու լինիլ ձեզ եւ հովուել զհօտ Տեառն բարւոք քաղաքաւարութեամբ, եւ եղաք իբրեւ զճրագ ի վերայ աշտանակի՝ լուսատու լինիլ ամենեցուն, ոյք կարօտին, եւ առաջնորդել՝ որոց պիտոյանայ, եւ առանց աչառութեան խրատել զստահակս, ուղղութեանն ածել զյանցաւորս, հաստա-

տեղ զգայլթակեղեալն, կանգնել զգլորեալսն, յանդիմանել զոչեկեալն յօրէնս Տեառն եւ առաքելաբար ունել իշխանութիւնն կապելոյ եւ արձակելոյ ըստ հրամանին Քրիստոսի, որով տուաք իշխանութիւն եւ հրաման առնել զամենայն աներկիւղ եւ անկասկած: Վասն որոյ պատուիրեմ սիրելի որդոցդ մերոց, զի ի գալ դորա առ ձեզ ընկալարո՛ւք զդա բազում սիրով եւ մեծաւ ընդունելութեամբ իբրեւ զսիրտ մեր եւ զաղիս, եւ դուք զամենայն հաս եւ զիրաւունս սուրբ Աթոռոյն ձերոյ անթերի եւ անպակաս, զկանօնեալն ի սրբոյ Լուսաւորչէն, այսինքն՝ զսրբազրամն, զպտղին, զքառասնիցն, զհոգեբաժինն, զտէրունականն, զղիազարդն, զկողովուրտն¹, այլեւ տունք քահանայից, տունք երեսփոխանաց, տունք տանուտեարց, տունք գզրաց, տունք ազատաց, տունք եկամտաց, տունք յանկարծամահից զամենայն առաջնորդին է եւ վանիցն, զոր եւ առանց պատճառանաց իմիք լի եւ անթերի հասուցանել պարտիք ի ձեռն առաջնորդին ձերոյ եւ սիրելի որդւոյն մերոյ Բարսեղ տանուտիրին, որպէսզի տարեալ՝ զԱթոռն ձեր չէն եւ պայծառ պահեսցէ, զի լուսաւորութեամբ Աթոռոյն ձերոյ լուսաւորեսցին լապտերք հոգւոց ձերոց, եւ մի՛ ոք իցէ, որ ընդդիմակ եւ հակառակ երեւեսցի դմա, հնազանդք դմա՝ մեզ եւ սուրբ Աթոռոյս են հնազանդք, եւ հակառակքն նոյնպէս մեզ եւ Քրիստոսի հրամանին եւ սուրբ Աթոռոյս են հակառակք: Կապեալն ի դմանէ՝ կապեալ եղիցի, եւ արձակեալն՝ արձակեալ:

Խնդրեմ ի ձէնջ, սիրելիք, ամենայնի եւ ամենայն հլու եւ հնազանդ լինիք որպէս հօր հոգեւորի, եւ մի՛ այլոց նման ունիցիք զդա, այլ իբրեւ հարազատ հօր հնազանդութիւնն ցուցանէք դմա, եւ զամենայն խօսից եւ խրատուց դորին ունկնդիր լերուք աներկբայ, եւ ուրախ սրտիւ եւ զուարթ երեսօք զտուրս ձեր հասուցէ՛ք ի ձեռն դորին, քանզի «զտուրս զուարթ եւ առատս սիրէ Աստուած»², այլեւ՝ «որով չափէք՝ չափեսցի ձեզ»³: Եւ զի ոչ եթէ այլոց տայք նուէրս ձեր, այլ Սաճաճնոյ ձերոյ եւ Աթոռոյն տայք, զոր ինչ եւ իցէ՝ ուստի պարտիք առատաձեռն տրիւք օգնական լինել Աթոռոյդ ձերոյ, զի զարդարեալ եւ պայծառացեալ մնասցէ զԱթոռդ ձեր, զի ի տեսանել ձեր զնոյն ուրախութեամբն՝ ուրախ լինիջիք ի փառս եւ ի պատիւ անուան Տեառն

¹ Բնագրում՝ «զկողովուրտն»:

² Բ. Կորնթ. Թ. 7:

³ Մատթ., է. 2:

մեծի եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ անգրաւ յաւիտենիւ յաւիտեանս:

Եւ քանզի հնազոյն արձանագրով եւ նախնեաց հայրապետաց կոնդակով հաստատեալ էր զգրեալս աստի զամենայն, զոր եւ զնա եւս տեսեալ եւ հաստատութեանն նորին սակս կնքեցաք հաճութեամբն:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնեսցին յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն: Հայր մեր...

Գրեցաւ ի թուին Հայոց ՌՃԼԶ. (1136/1687), յամսեանն յուլիսի ժԲ. (12), ի զրան Սրբոյ Էջմիածնի:

Ծան. Բ-ն վերապարմում է բովանդակութիւնը, փոխում թուականը՝ ՌՄԼԶ. (1236/1787) (էջ 45v-46r):

33

1692

A 139r-141v

ԿԱԻՔ¹

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Նախապետ կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսանԱկար եւ երկնահանգէտ, մեծապայծառ եւ սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, որմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական հանդերձ աստուածային բազմապատիկ օրհնութեամբն եւ նախախնամական գրութեամբն ի վերայ աստուածախնամ Սաճաճնու վանից Սուրբ Աստուածածնի բոլոր թէմի եւ վիճակի սեպհական նահանգաց, գաւառաց եւ գիւղօրէից՝ Սօմէխէթու, Կետառու գիւղի, Մոխրաղաճու ձորի, Չիտալագու ձորի, Տալաւերու ձորի, Տաշրայ երկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ եւ Ղօշայ եկեղեցւոյ եւ իւրեանց շրջակայ գիւղօրէից. Լօքայ երկրի, Յաղէկու Մղարդէ մինչեւ ի Տաշրայ սինօռն, Վրնակնու ձորի, Դըսեղու գիւղի եւ իւր ագարակի սահմանաց, Բաբաճանայ ձորի, Մարցու ձորի, Խոշորնու ձորի մինչեւ յԱճարայ ձորն, եւ Ջանդարու ձորի, Բամբկու ձորի, Ղարաքիլիսու իւր ամէն սահմանօքն, Խաչերեսի ձորի, Որդնաւայ ձորի, Ուռաբերդու երկրի, Սարվերու ձորի, Ղալղուլու երկրի իւր ամէն սահմանօքն, Համգաչիմանի եւ Ձիթաճանուց սարի գիւղօրէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր երկրի եւ սահմանաց եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առ հասարակ. սրբանուէր քահանա-

¹ «է: ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՄՏՈՒԾՈ]Յ ՆԱՀԱՊԵՏ ԿԱԹ[ՈՒ]ՂԻԿՈՍ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ»: Կնիքը եւ սկզբնատողը՝ կարմիր թանաքով:

յից, պերճապատիւ մէլիքներաց, ազնուամեծար ազատորդեաց, իրաւասէր տանուտեարց, բարեպաշտօն երեսփոխաց, փարթամայոյզ դօլվաթաւորաց, վայելչագործ արուեստաւորաց, արդարավաստակ երկրագործաց եւ առհասարակ ամենայն ժողովրդականաց՝ մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու եւ հասակի հաւատացելոց ի Տէր. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ ողորմութիւն եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ՝ Հօրէ ամենակալէ եւ ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ. ամէն:

Զոր օրհնութիւն աստուածային եւ աղօթք սուրբ Լուսաւորչիմ եւ սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայիմ եւ Յովնանու Կարապետիմ եւ ամենօրհնեալ սրբոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնիմ եւ այլ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց՝ միշտ եւ հանապազ եկեացէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր ի տուէ եւ ի գիշերի, ի նստիլ ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել, ի վարել եւ ի վաստակել, ի սերմանել եւ ի հնձել, ի շինել եւ ի տնկել, ի գնել եւ ի վաճառել, ի սկիզբն տարւոյն մինչեւ ի կատարած տարւոյն, լի ամենայն բարութեամբ. ամէն:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեանս ծանուցումն լիցի հոգեւոր որդեացդ մերոց, զի որպէս զսիրելի որդիդ մեր զԲարսեղ պարոնտէրդ հովիւ կացուցեալ էր եւ առաջնորդ կարգեալ ի վերայ Սանահնոյ սուրբ Աթոռիդ ի լուսահոգի Յակոբ եւ ի լեւիազար կաթուղիկոսացն, որք էին յառաջ քան զմեզ: Եւ մեք տեսեալ զկոնտակ նոցին, կրկին եւ վերստին կարգեցաք եւ հաստատեցաք ի տեղի իւր հոգաբարձու վանիցն եւ առաջնորդ ձեզ՝ վերոնորդ ժողովրդեանդ եւ առաքեցաք առ ձեզ բարձր հրամանաւ եւ ճոխ իշխանութեամբ առ ի վերակացու լինել ձեզ եւ հովուել զհօտդ Տեառն բարւոք քաղաքավարութեամբ, եւ եղաք իբրեւ զճրագ ի վերայ աշտանակի՝ լուսատու լինիլ ամենեցուն՝ որք կարոտին, եւ առաջնորդել՝ որոց պիտոյանայ, եւ առանց աչառութեան խրատել զստահակս, յուղղութիւն ածել զյանցաւորս, հաստատել զգայթակղեալսն¹, կանգնել զգլորեալսն, յանդիմանել զոչեկեալսն յօրէնս Տեառն, եւ առաքելաբար ունել իշխանութիւն կապելոյ եւ արձակելոյ ըստ հրամանին Քրիստոսի, որով տուաք իշխանութիւն եւ հրաման առնել զամենայն աներկիւղ եւ անկասկած: Վասն որոյ պատուիրեմ հոգեւոր որդեացդ մերոց, զի ի գալն դորա առ ձեզ ընկալարո՛ւք

¹ Բնագրում՝ «զգայթագղեալսն»:

զգա բազում սիրով եւ մեծաւ ընդունելութեամբ, իբրեւ զսիրտ մեր եւ զաղիս: Այլեւ զամենայն Հասս եւ զիրաւունս սրբոյ Աթոռոյն ձերոյ անթերի եւ անպակաս զկանոնեալն ի սուրբ Լուսաւորչէն, այս ինքն՝ զսրբադրամն, զպտղին, զքառասնիցն, զհոգեբաժինն, զտերունականն, զգիւղապարզն, զկողոպուտն, այլ եւ տունք քահանայից, տունք մէլիքաց, տունք տանուտեարց, տունք երեսփոխաց, տունք ազատաց¹, տունք եկամտից, տունք ժամկոչաց, տունք զգրաց, տունք յանկարծամահից, տունք պոռնկաց զամենայն առաջնորդին է եւ վանիցն: Զորս եւ առանց պատճառանաց իմիք լի եւ անթերի Հասուցանել պարտիք ի ձեռն առաջնորդին ձերոյ եւ սիրելի որդւոյն մերոյ Բարսեղ պարոնտիրին, որպէսզի տարեալ զԱթոռն ձեր չէն եւ պայծառ պահեսցէ, զի լուսաւորութեամբ Աթոռոյն ձերոյ լուսաւորեսցին լապտերք հոգւոց ձերոց:

Եւ մի՛ ոք իցէ, որ ընդգիմակ եւ հակառակ երեւեսցի դմա, հնազանդքն դմա՝ մեզ եւ սուրբ Աթոռոյս են հնազանդք, եւ հակառակքն նոյնպէս մեզ եւ Քրիստոսի հրամանին եւ սուրբ Աթոռոյս են հակառակք: Կապեալն ի դմանէ՝ կապեալ եղիցի, արձակեալն՝ արձակեալ:

Պատուիրեմ սիրելի որդւոցդ մերոց, զի ամենայնի հլու եւ հնազանդ լինիք դմա որպէս հօր հոգեւորի, եւ մի՛ այլոց նման ունիցիք զդա, այլ իբրեւ հարազատ հօր՝ հնազանդութիւն ցուցէ՛ք դմա, եւ զամենայն խօսից եւ խրատուց դորին ունկնդիր լինիցիք աներկբայ, եւ ուրախ սրտիւ եւ զւարթ երեսօք զտուրս ձեր հասուցէ՛ք ի ձեռն դորին, քանզի «Զտուրս զուարթ եւ առատս սիրէ Աստուած»², այլ եւ «Որով չափով չափէք՝ չափեսցի ձեզ»³: Եւ զի ո՛չ եթէ այլոց տայք զնուէրս ձեր, այլ Սաճաճնոյ վանից Սուրբ Աստուածածնին եւ Աթոռոյն ձերոյ տայք զինչ եւ իցէ: Ուստի պարտիք առատաձեռն տրիւք օգնական լինիլ Աթոռոյն ձերոյ, զի զարդարեալ եւ պայծառացեալ մնասցէ զԱթոռն ձեր, զի ի տեսանելն ձեր՝ զնոյն ուրախութեամբն ուրախ լինիջիք ի փառս եւ ի պատիւ անուան մեծի Տեառն եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ անզրաւ յաւիտենիւ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Եւ քանզի հնազոյն արձանագրով եւ նախնեաց հայրապետաց կոն՝ ահով հաստատեալ էր զգրեալս աստի զամենայն, զորս եւ առա-

¹ Կրկնված է:

² Բ Կորնթ., Թ. 7

³ Մատթ., է. 2:

ըին կաթուղիկոսքն տեսեալ, եւ հաստատութեան նոցին սակս կնքեցաք եւ մեք հաճութեամբ:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ ի մէնջ. ամէն: Հայր մեր...

Գրեցաւ հաստատուն կոն՝ ակագիրս ի թուին ՌձԽԱ. (1141/1692), ապրիլի Բ. (2), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի:

Ծան. Վերաշարադրանքը տեսնւմ B 46v: Նիմնականում պատճենում է նախորդ կաթողիկոսների կոնդակները (հմմտ. Տ^ն 32):

34

1808

A 229v-235v

Է

ԿԱԻՔ

Ռայրապետական¹

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Դանիէլ կաթուղիկոս եւ ծայրագոյն պատրիարք ամենայն Հայոց առաքելականի եկեղեցւոյս Քրիստոսի, փոխանորդ սրբազանից առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ յաջորդի նոցին սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիմ մերոյ, որ եւ հայրապետ եւ հոգաբարձու լուսանկար եւ բարձրագահ մեծի Աթոռոյս Հայկազնեաց Սրբոյ Էջմիածնի, հրաշակերտեցելոյ ի Վաղարշապատ:

Յորմէ ժամանեցէ թուղթ սիրոյ ողջունի եւ օրհնութեան հանդերձ պահպանողական շնորհօք եւ զօրութեամբք սրբոյ Իջման տեղւոյս Քրիստոսի եւ համայն սքանչելագործ սրբութեանցն աստէն եղելոց՝ ի վերայ սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ լուսածնունդ հարազատ զաւակացդ սրբոյ Աթոռոյս, հայկասէր եւ լուսաւորչակրօն հաւատացելոցդ ի Քրիստոս, որք կայք բնակեալ ի յամենայն զաւառս եւ ի նահանգս սեփական թէմից եւ վիճակաց գերահռչակ եւ հրաշագարդ վանիցն Սանահնու, կառուցելոյ յանուն Սուրբ Աստուածածնի, այսինքն՝ ի բոլոր երկիրդ Սոմխէթու, Լօռոյ, Բամբակաձորոյ, Տաշիրու, Ղաչուլու, Համզաչիմանու, Ձիթհագից սարու եւ ի մէջ դոցա եղեալ համայն գիւղօրէից, սրբանուէր քահանայից, պատուելի մէլիքներաց, ազնուազարմ ազատաց եւ ազատորդեաց, իրաւասէր տանուտեարց, բարեպաշտօն իշխա-

¹ Իսկագրից ընդօրինակելիս գրիչը արձանագրել է հայրապետական կնիքի առկայութիւնը:

նաց, հաւատարիմ երիցփոխաց, արդարավաստակ հողագործաց եւ բնաւից քրիստոսասէր օրհնեալ ժողովրդականացդ խմբից՝ առ հասարակ մեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, եւ ամենայն չափու եւ հասակի: Խնդալ ի Տէր յարածամ:

Շնորհք, սէր, ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ իջեալ հանգիցէ ի վերայ ձեր ամենեցուն եւ ընդ ձեզ բնակեացի եւ զարդարեալ պայծառացուցէ զձեզ հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեօք, ընչիւք եւ ապրանօք եւ ամենայն բարութեամբք. ամէն:

Եւ ընդ ողջունի եւ օրհնութեանս գիտասջիք, սիրելի եւ հոգեւոր որդիք մեր եւ հարազատ զաւակունք սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, զի ի վերայ թէմից եւ վիճակաց Հախապատու եւ Սաճաճնու սրբոց վանիցն, որ գոյր վէճ ինչ եւ խօսակցութիւն, վասն այսր քանի ամիս է, որ ահա սիրելի մեր եւ առաջնորդն ձեր Առաքել արհիեպիսկոպոսն եկեալ էր աստ ի սուրբ Աթոռս, առ մեզ բերելով ընդ իւր զամենայն կոնդակսն նախնի սրբազան հայրապետացն եւ զթուղթսն բարեպաշտ թագաւորացն, զորս շնորհեալ են ընդ ժամանակս ժամանակս յանուն սրբոյ վանիցն Սաճաճնու, եւ լաւապէս յատկացուցեալ զամենայն թէմս եւ զվիճակս նորին: Եւ ի գալն իւր՝ գրեալ էր եւս առ Հախապատու առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսն՝ գալ ի սուրբ Աթոռս եւ բերել ընդ իւր զամենայն գրեանս՝ զունեցեալսն յանուն սրբոյ վանիցն Հախապատու, որպէսզի երկոքեանն ի միասին ընկալցին ի մէնջ զհաստատուն իմն վճռահատութիւն: Այլ սակայն, որովհետեւ ո՛չ եկն նա մինչեւ ցարդ, եւ սա այլ ո՛չ եւս կարացեալ համբերել՝ աղաչէր բազմիցս յետս առաքել զինքն, զի մի՛ յամելովն իւր աստ ընդ երկար՝ աւերեսցի եւ սուրբ վանքն ձեր, եւ դուք սիրելիքդ եւս ըստ որում մնացիք առանց հոգեւոր կառաւարչի յայսքան ժամանակս, վասն որոյ եւ մեք, խնայեալ ի ձեզ եւ ի սուրբ վանքն ձեր, յետս դարձուցաք ահա, շնորհելով ինքեան զայս կոնդակ առաջնորդական եւ վերահաստատութեան սեփական թէմից եւ վիճակաց սուրբ վանիցն ձեր, քանզի մինչ տեսաք, թէ նախնի սրբազան հայրապետքն մեր եւ երանելի բարեպաշտ թագաւորքն ի յամենայն կոնդակսն եւ ի թուղթսն իւրեանց զվերոյգրեալ թէմսն եւ զվիճակսն ամենայն յատկացուցեալ էին յանուն սուրբ վանիցն Սաճաճնու, մեք եւս, հետեւելով ճշմարիտ եւ անսայթաք շաւղաց նոցին, վերահաստատեցաք յանուն նմին սուրբ վանացն: Իսկ որ զկնի նախնի հայրապե-

տացն սրբոց՝ հոգեւոյս Ղազար կաթողիկոսն ի ՌՃԶԷ. (1197/1748) թուին Հայոց կոնդակ է տուեալ յանուն սրբոյ վանիցն Հաղպատու, նորին պատճառն՝ այսինքն սուրաթն, աստ գոլով, տեսաք, որ բաց ի Բամբակաձորոյ, զամենայն վերոյգրեալ թէմսն յանուն Հաղպատու վանիցն էր յատկացուցեալ, եւ վանքն Սաճաճնու զրկեալ իսպառ: Ուստի հոգեւոյս Սիմէօն սրբազան կաթողիկոսն յետկոյս նոյն կոնդակի սուրաթին իւր իսկ ձեռամբն գրեալ եւ կնքեալ վկայեալ էր այսպէս՝ ի գիտութիւն ճշմարտութեան յապայ տեսողաց:

«Ի ՌՄԺԲ. (1212/1763) թուին մերոյ, յորժամ նստաւ անարժանութիւնս մեր հայրապետ ի սուրբ Աթոռօջս Էջմիածնի, զայս կոնդակս (որ է իբր[ը]ու Ղազար կաթողիկոսի կոնդակի երեսն), Հեղալ արքայն ի լուսանցն գրեալ՝ իբր թէ իսկն տեսի եւ զսուրաթս կնքեցի, մեզ էր առաքեալ, խնդրելով զի եւ մեք սոյնանման կոնդակ տայցեմք. մեք եւս նոր նստեալ եւ ոչ Սաճաճնու եւ Հախպատու կոնդակսն տեսեալ եւ թէմից նորին տեղեկացեալ, հաւատալով սորին՝ կոնդակ գրեալ յղեցաք առ ինքն: Բայց ետ ամաց ինչ՝ ի տեսանելն մեր զկոնդակսն Սաճաճնու, տեսաք զի շատքն ի թէմիցս այսոցիկ Սաճաճնու եւ Աղարծնու վանիցն են, եւ ոչ Հախպատու, եւ զի նոքա զմեզ խաբեցին, վասն որոյ զայսքանս գրեցի ես Սիմէօն կաթողիկոսս իմով ձեռամբ եւ կնքեցի, զի յապայ տեսողքդ գիտասջիք, զի սուտ է թէ՛ իմ տուեալ կոնդակն եւ թէ՛ իմապիսեաց տուեալ կոնդակքն վասն Հախպատու վանից վիճակացն սոյն օրինակաւ: Ի ՌՄԻԱ. (1221/1772) թուոյն եւ ի հոկտեմբերի է. (7)»:

Արդ, սիրելիք մեր ի Տէր, յորժամ զայս եւս գտեալ տեսաք, որ Սիմէօն կաթողիկոսն խղճահարեալ կնքեալ էր եւ ձեռագրեալ ի վերայ զայսքան վկայութիւնս, եւ ստեալ մինչ իսպառ թէ զիւրն տուեալ կոնդակն եւ թէ զՂազար կաթողիկոսինն, առաւել եւս ճշմարտեցան հին կոնդակքն եւ թուղթքն նախնի հայրապետացն եւ թագաւորացն, զորս չնորհեալ են յանուն սրբոյ վանիցն Սաճաճնու, վասն որոյ մեք եւս խղճահարեալ հայելով թէ՛ ի կոնդակսն եւ ի թուղթսն երանելի նախնեացն եւ թէ՛ ի ճշմարիտ եւ յանստելի վկայութիւնս յայս, զամենայն վերոյիշեալ թէմսն եւ զվիճակսն յատկացուցաք յանուն սրբոյ վանիցն Սաճաճնու, զորս եւ այսու կոնդակաւ վերահաստատեցաք իսկ: Եւ զնոյն կոնդակի սուրաթն, յորոյ վերայ ձեռագրեալ եւ կնքեալ կայր այնքան ճշմարիտ վկայութիւնն Սիմէօն կաթողիկոսին, տուաք առաջնորդին ձերոյ Առաքել արհիեպիսկոպոսին՝ ի հաստատութիւն կոնդա-

կիրս եւ ի տեսութիւն համայն ճշմարտասիրաց: Իսկ ի վերոյիշեալ թէմիցն եւ վիճակացն, որ բազումք ի ժողովրդոց գնացեալ բնակեալ են ի կողմունս Քարթլայ եւ Կախէթու, վասն այսր հոգեւոյս Ղուկաս կաթողիկոսն, որ կոնդակ էր շնորհեալ առաջնորդին ձերոյ եւ յանուն սուրբ վանիցն ձեր հաստատեալ եւ յատկացուցեալ, մեք չգրեցաք ինչ աստէն, այլ թողաք այնպէս, մինչեւ երկուքեանն ի միասին՝ առաջնորդն ձեր եւ առաջնորդն Հախպատու, եկեսցեն ի սուրբ Աթոռս, զի յայնժամ քննեալ՝ արդարապէս զիսկութիւն իրին տացուք զհաստատուն վճռահատութիւն, եթէ ողջ մնացուք Աստուծով: Բայց եթէ առաջնորդն Հախպատու վերստին ընդդէմ կացեալ՝ ոչ եկեսցէ ի սուրբ Աթոռս, զոր ինչ արացուք նմա, ինքն լիցի պարտաւոր, եւ մեք՝ անպարտ, եւ Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակն եւս, զշնորհեալն վասն սրբոյ վանիցն ձեր վասն ի Քարթլ եւ ի Կախէթ բնակեալ ժողովրդոցն Սոմխէթու, ունիմք հաստատել յայնժամ իրաւամբ եւ արդարութեամբ:

Այլ եւ զայս գիտասջիք, սիրելի՛ք, զի յաւիտենական եւ երկնային փառաց արժանի երանելի արքայն Հերակլէս՝ ըստ մեծագոյն բարեպաշտութեանն իւր զՓոքր Բերդի եկեղեցին՝ զկառուցեալն ի Թիֆլիզ յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց, որ շնորհեալ էր հաստատուն գրով սուրբ վանիցն Սաճաճու, մեք եւս հայելով ի հռչակաւոր եւ յերեւելի գոլն նոյն սրբոյ վանիցն՝ պատշաճ համարեալ շնորհեցաք եւ հաստատեցաք թէմ եւ վիճակ լինիլ նմին, որպէս զի յորժամ դէպ լիցի առաջնորդին ձերոյ գնալ ի Թիֆլիզ, ունիցի անտանօր զարժանաւոր տեղի իջեւանի եւ մի՛ մնասցէ ի դրունս այլոց, որ ո՛չ է վայել այնպիսի երեւելի եւ հռչակաւոր սուրբ վանքին ձերոյ:

Ահա այսպիսի բարեմտութեամբ վերահաստատեալ զամենայն վերոյգրեալ թէմսն եւ զվիճակսն եւ զսուրբ եկեղեցին Հրեշտակապետաց յանուն սուրբ վանիցն Սաճաճու, շնորհեցաք զայս կոնդակ առաջնորդին ձերոյ Առաքել արհիեպիսկոպոսին, թողեալ միայն զվէճն, որ վասն ի Քարթլ եւ ի Կախէթ բնակեալ ժողովրդոցն Սոմխէթու:

Արդ, ուրեմն, պատուիրեմք սիրելեացդ մերոց ամենից՝ քահանայիցդ եւ ժողովրդոցդ առ հասարակ, զի զսիրելի եւ զհոգեւոր որդիդ մեր եւ զարժանապատիւ առաջնորդ ձեր զՏէր Առաքել հանճարունակ արհիեպիսկոպոսդ առընկալեալ մեծաւ սիրով եւ իւրավայելուչ պատուով, նախ՝ ըստ առաքելական հրամանին ունկնդիր լիջիք ամենայն ողբեհաճ բանից դորին եւ հպատակ կացջիք յամենայնի, զի եւ դա տքնելով միշտ առ պահպանութիւն հոգւոց ձերոց՝ հովուեսցէ զձեզ

խնդրութեամբ եւ մի՛ յոգւոց հանելով: Երկրորդ՝ յամենայն հաճելի գործս իւր օգնական եւ ձեռնտու լիջիք դմա վասն օգտի եւ շինութեան սուրբ վանիցն ձերոց, եւ մի՛ ոք ի ձէնջ հակառակ երեւեսցի դմա յիւրապատկան արարողութիւնս իւր եւ արտաքոյ կամաց դորին ձեռնամուխ լիցի ի գործս ինչ հոգեւոր օրինաց եւ եկեղեցւոյ, զի ամենայն բանք ձեր հաւատոյ եւ կանոնաց՝ պարտին գիտութեամբ եւ հրամանաւ դորին կատարիլ: Եւ երրորդ՝ զամենայն առաջնորդական եւ զվանքական հասոյթս եւ զիրաւունս ձեր ի ձեռս դորին հասուցիք անպակաս, այսինքն՝ զսրբադրամն, զաթոռահասն, զպտղին, զքառասնիցն, զհոգեբաժինն, զկողոպուտն, զդիւղարդն, զտէրունականն, զխաչօրհնէքն, զառաջնորդական թապաղն, զմատաղն, զվանից գանձանակն եւ զայլս՝ զորս դուք ունիք ի միջի ձերում զնախնական բարի աւանդութիւնս եւ զսովորութիւնս: Այլ եւ՝ տէրունիք եւս պարտին դմա հասանիլ, որք են աւուրք հինգ տաղաւարացն, տունք քահանայից, երիցփոխաց, ազատաց, եկամտից, յանկարծամահից, անհաղորդից, անյիշատակաց, ժամկոչաց, զգրաց, պոռնկաց եւ այլ այսպիսեաց, որք ամենեքեան առաջնորդինն են կանոնական հրամանաւ, զորս պարտիք լիովին դմա հասուցանել, զի կարողասցի եւ դա օր քան զօր պայծառացուցանել շինութեամբ եւ ամենայն բարեվայելչութեամբք զսուրբ վանքն ձեր՝ զյատկապէս տունն հոգւոց ձերոց ի փառս Աստուծոյ եւ ի հոգեւոր պարծանս ձեր եւ ի մխիթարութիւն, որ յիրաւի մեզ եւս ո՛չ սակաւ խնդրութեան լինի պատճառ: Եւ կատարողքդ այսմ հոգեշահ հրամանքս մերում եղիջիք յօրհնեալք յԱստուծոյ, յամենայն սրբոց նորին եւ ի մէնջ յարածամ. ամէն:

Գրեցաւ ի ՌՄԾԷ. (1257/1808) թուոյս մերում, ի յունվարի ելն, ի լուսակառոյց եւ ի բարձրագահ Մայր Աթոռս ամենայն Հայոց ի Սուրբ Էջմիածին:

Իւրոյ իսկ ձեռամբն ստորագրեալ էր՝

«Դաւիթ Կաթողիկոս Հայոց եւ պատրիարկ սրբոյ Էջմիածնի»:

* * *

Երանելի եւ հոգելոյս հայրապետին Դաւիթի շնորհեցեալ կոնդակս սոյն դաւթարիս մէջն անսղալ օրինակեցի ամենանուաստ մահտեսի Տէր Սիմէօն Տէր-Յովսէփեան, լուսարար Մօղմու եկեղեցւոյ, որ ի Թիֆլիզ:

Ծան. Բ-ն չունի այս կոնդակի համապատասխան քանի որ, ինչպէս երեւում է ընդօրինակումս Է մինչեւ նրա հրապարակումը:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ

35

1217

A 125v

Ի թվիս Հայոց ՈԿՁ. (666/1217):

Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, որդի Աբասայ [...]՝¹ եւ ետու վախմն ի գեղեմանացս մերոյ Աստուածածնու մեծ պաշարան եւ երկու տերունական սուրբ նշանն եւ ինն փերթ գիրք: Ինչ առաջնորդի ժամանակի որ այս սրբոց մասունքս տեղիցս հաննդ ըլի, այն առաջնորդն սոցա վերայ վրէժխնդիր չըլի. եթէ տեղիցս տանին այլ ետ տեղս չբերէ՝ մասն Յուդայի եւ Կալեմի առցէ:

36

1501

A 100r-101r

Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, թողն պարոն Արղութիմ, որդի պարոն Վասակիմ տվի վախմ Սահահնու Սուրբ Աստուածածնին Սամծերու Բ. (2) իգին իր ընծանովն, իր մառանովն, Տալաւերու իգին իր ընծանովն, զԽոշոռնու ձորի Բ. (2) այգին եւ Ծ. (50) աւրավար հող, Բրտաձորու այգին իր ընծանովն², Կոշաձորի Բ. (2) ջաղացն ու այգին իր ընծանովն, Քարալտակի այգին իր ընծանովն, Ուռայ³ բերթ իր յերկրովն, վաշ[խ]ն⁴ եւ զվաշխա սեռնովն, Ձիթահանուց ձորն, Մամխտտն, Մըղարթն, Բորթկայ Բ. (2) ջաղացն, Ղըզըլարանի ձիթահանքն, Աւգարվայ ձորու Բ. (2) այգին, Եպիսկոպոսի գեղն, Սամբու տունն ու տեղն, մառանն եւ զշրջապատն, Սահահնու վէրի մառանն, Աւգարվայ ձորու կարմունջն, Ջրանցի կարմունջն, Բրբըչանի կարմունջն, զԴարք գեղն, զՆորաշէն, Վերի Ծերաքա ձիթայհանքն, խաչ, ըսկի շուրջառ եւ եկեղեցւոյ անաւթ, գրիանք: ԶԾ. (950/1501) թվին:

¹ Բնագիրը թերի է: Թերեւս այժմ չպահպանուած վիմագրից է ընդօրինակուած:

² Բնագրում՝ «յընծանովն»:

³ Բնագրում՝ «ՈՒԼՈՒՅ»:

⁴ Թերեւս՝ «վարձն» (⁶):

Ծան. Թուակիանը սանգացում է այլ գրչությանը, այն կարելի է կարդալ նաև՝ ԶԺ., ՌԺ.:

37

1652

A 170rv

Ի ՌՃԱ. (1101/1652) թւին ի թագաւորութիւն երկրորդ Ծառ-Ապագի եւ Վրաց Բագրատունի Ռստամ շահնշահի եւ Հայրապետութեան տեառն Փիլիպոսի եւ Յակոբայ եւ ամիրայութեան մէջիք Ղորխմագի¹ եւ՝ Սարգիս եպիսկոպոս, որդի պարոն Բէրէքի, ազգաւ Արղութցի, նորոգեցի Ամենայնփրկիչ կաթողիկէն եւ զԱստուածածինն, զանկաւատունն, զՍուրբ Գրիգորն եւ զնշխարախուցն եւ զՄեծ դարպասն եւ զսկսայ² զՄեծ գաւիթն սուրբ առաքեալն:

Եւ եթէ իմ մեղացէս այլ երկարիմ, զմնացեալսն եւս կամիմ հոգալ: Եւ եթէ ոչ՝ կամք Տեառն աւրհնեալ եղիցի:

38

[1646-1681]

A 166v-170r

B 31v-32v

Յետ Ղուկաս եպիսկոպոսի եւ՝ ծառայից ծառայ նուաստ Սարգիս եպիսկոպոս, որդի պարոն Բէրէքի, թոռն պարոն Զուսի, հրամանաւ տեառն Փիլիպոսի նստանք ի յԱթոռս Սանահնիս, բայց պակասութիւն վանիցս յոյժ տարակուսանք եղեւ մեզ, որ զրկած եւ յափշտակ[ած] էր ի վանից մուլքս եւ Հայրենիքս, զոր բազում աշխատութեամբ ջանացաք առաջի մեծաց եւ իշխանաց ոմանց կաշառաւք, ոմանց գնելով, բայց շատ մնաց, որ ոչ եղաք ձեռնահաս: Եւ այս են մնացած եւ հաստատածն՝ զԿոշա ձորու մեծ այգին եւ իւր ներքեւն ճալէն, Էրատակի այգոյ տեղն, Կորիկատաւի յայգոյ տեղն, Սաղուձորի Բ. (2) յայգոյ տեղն եւ հողն, Ջաղացն եւ Կարսունջայ խելի Ջաղացն, Ծալէն իր բոլոր սահմանքն, Զրանցի Բ. (2) հողն իւր սահմանաւն, Քարազլիսի մեծ հողն, Ընկզեց փոսի Մեծ աղբիւնքն եւ զՓոքր աղբիւնքն, որ Շհառի Բ. (2) դէհն է, եւ զԽոտարքի հողն եւ զՎերի մառանն. այս հաստատ կայր ի հնոց, եւ ես շինեցի Զրանցի ջաղացն եւ հանեցի զԿիտի անի առուն եւ սահմանեցի զՋրապատի տեղն եւ եկեղեցոց դռներն, խաչկալք եւ փանջարայք,

¹ Բնագրում՝ «Զորխմագին»:

² Բնագրում՝ «զսկսայ»:

եւ վարդուրք, եւ շուրջառք, եւ այլ Բսպասք բազումք, եւ խախտեալ սկիհք, եւ խաչերք նորոգեցին, եւ Մովսէս գիրք, եւ Յովհաննէս գիրք, Միխայել գիրք, Վարդան, Ստեփանոս, Ռըստակէս, Կիրակոս գիրք, Բ. (2) Կանոնք, Աւետարանի լուծմունք, Շարակնոց, Աղթարացուց: Գնեցի այսոքիք եւ ետու Սուրբ Աստուածածնի դուռն վախճմ եւ այլ Բուն Սաղմոսարան եւ այլ Ժամագիրք գնեցի եւ այլ հին գրեանք նորոգել տի, որ ոչ գոյ համար, եւ Բ. (2) սուրբ Նշան պատուական եւ թագաւորական, եւ գլոմակ գեղն, որ առաջի թագաւորաց հաստատած էր եւ յետոյ Պարսից իշխանութեամբն խլած էր, եւ ես բազում աշխատանաւք եւ աղաչանաւք հաստատեցի, ժամանակ ինչ այլ ոչ եղեւ հաստատութիւն, բայց յետոյ գնեցի գլոմակն եւ ետու վախճմ Սուրբ Աստուածածնին. գրարքն ղատիմի կայր եւ Պարսից խլած եւ գեպիսկոպոսի գեղն, որ հաստատ կայր նախնեաց մերոց, եւ ես կրկին հաստատեցի եւ ամենայն խարճէ ազատեցի եւ գեկեղեցին շինեցի եւ Բ. (2) մեծ հող խմհատ արարի, եւ Սանահին կարմունջի ներքեւ հողն այգի տնկեցի զՄատնարկն, ի վերի գլխի հողն գնեցի, զՄեծ բաղչէն հետ մատնարկին խլած էր, այն եւս գնեցի, Ընկզեց փոսի բարակ հողն եւ ձորի ճամփէն գնեցի, Հաւսմիտի թուռն ու տեղն Մանուշարէն գնեցի, Քրտընկանց տուռն ու տեղն ի Գասպարէն գնեցի, Քիստուսի տուռն ու կալն Ատիբէկէն եւ Ղարախանէն գնեցի, այլ եւ զհին մարագն փոխեցի, Թաւլի տակի Բ. (2) բակն եւ Ծաւլանց բակերն եւ զամենայն փայտեղէն տներն ըստ պատշաճին զամէն նորեցի եւ Խ. (40) բեռէն նոր կարաս հաստատեցի: ԶՍամէրու դռանն արձանաքար կանգնացուցի, զՏաշտաձոր Գ. (3) մեծ հող գնեցի, զԳիլագտակին Ա. (1) հող Ծախկերտուցն վախճմ արարինք, Քարալտակի յիգին տվինք, Գ. (3) հող Փարսատանցն առանք. մէկն յետ ծախեցինք, Բ. (2) հողն Ծախկերտու հողովն տվինք Դարպասի գլխի մեծ խմհատն Տիրոսիցն առանք՝ բացածն ու բացուելուն: Քարկապի փոքրն հողն առանք, Դարպասի մեծ այգին, Զուսի ծիլն եւ զՄորանց ծիլն ճալէնովն գնեցինք եւ զՍամմերու Գոգիպանց ծիլ այգին առանք եւ վախճմ հաստատեցինք, եւ զմառանն նորոգեցինք եւ հաստատեցինք եւ ամենայն դաւուց ազատեցինք, եւ զՄարտիրոսի գոմն գնեցի մէզրին տուռն շինեցի, եւ զՏաւաւերու այգին Ղարալտակի տղայ Խանիմի ծիլն գնեցի եւ ամենայն թէմ եւ վիճակ, հին եւ նոր երկիր եւ գեղորէք թագաւորաց եւ հայրապետաց մհրով եւ կնքով հաստատեցի:

39

[1681°]

A 42rv

Անուան Աստուծոյ, ես՝ Հայր Յովհաննէս, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սանահնոյ, մեծաւ աշխատութեամբ շինեցի զԿորիկատափայ այգին, որ Աւետիս վարդապետի խաչն մէջն է, եւ Հաստատեցի վախմ Սուրբ Աստուածածնին եւ կանգնեցի Սուրբ Աստուածածին անուամբ խաչս, որ ընդ հովանեաւ Սուրբ Սարգսիմ կայ: Եւ գրեցի կտակս այս, որ ով որ Կորիկատափի յայգին բանացնէ, նորա հասիլէն մեծ մառանի աւագ կարասն լցնէ, Վարդավառին բերէ սուրբ խաչիս մօտ ուխտ կատարէ: Կատարողը հրամանաց մերոց աւրհնին [յ] Աստուծոյ. ամէն:

40

1687

A 129v-135r
B 35r-38v

Ի թուականութեանս Արամեան տոհմի եւ հայկական զարմի հազարյերորդ[ի] ինսուններորդի եւ երեք աւելորդի յաջորդեաց ի մեծափառ ուխտն Սանահնիմ կոչեցեալ Սարգիս ոմն՝ եպիսկոպոս լեալ ի ցեղէն Արդութեանց, ի սեռէն Վասակաց որդի Բէքէքիմ, այր ջատագով եւ կորովի, հմուտ նԱրբից եւ արտաքնոց, տեղեակ խազից եւ երաժշտական եղանակաց: Մինչ ի սա, ի լԱրդութական տոհմէն յեօթ եպիսկոպոսունք յաջորդեալք էին, սա՛ ռութերորդ պարոնտէր նստաւ այսմ մեծի գահի:

Արդ, ես՝ նուաստս եւ հոյսկն յամենից եւ տկար տրուպս յառաջնորդաց Բարսեղ, որ եմ որդի եղբօր մեծի հեղինակիս վերոյգրեալ Սարգսիս՝ Թէմուր կոչեցելոյ: Իբրեւ էհաս հա՛ն իմ Սարգիս ՌժժԶ. (1116/1667) թուականն, արար զիս՝ հէքս կուսակրօն քահանա: Զկնի հինգ ամաց ետ ձեռնադրել զիս եպիսկոպոս ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին՝ ձեռամբ սրբազան հայրապետին Յակոբայ: Եւ արար զիս ժառանգ մեծի Աթոռոյն Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնիս, եւ իմ՝ ոչ գիտելով տաժանմունս եւ բազմադէմ վիշտս հոգաբարձութեանն:

Արդ, եթէ կամօք եւ թէ թարց կամաց եղէ վերաժտեսուչ եւ խնամատար այսմ Աթոռոյս Թ. (9) ամ կենդանութեան տեառն իմոյ հոգ տարեալ հովեցի զժողովուրդ վանացս: Իսկ զկնի մահն ան տեառն իմոյ եղէ ինքնազլուիս առաջնորդ:

Արդ, զչարիքս իմ, որ գործեալ իցեմ ընդ վանացս՝ թող այլք պատմաբանեսցեն: Նաեւ բոլորն գիտէ Քրիստոս, որ այս կողմանէս առանց

խղճմտանաց եմ: Իսկ զարդիւնս եւ զբարիս, որ հասուցի վանացս՝ ես ինքնին ի թիւ արկից. նախ քան զամենայն Սեկեղեցական կահս եւ անօթս եւ սրբութիւնսն թի հցից. մէկ Աւետարան, մէկ Մաշտոց, մէկ Շարակնոց, մէկ Ատենի, մին Առաքել պատմագիրք՝ բասմա, երշք Սաղմոսարան: Գրեանք այս էր: Արծաթեղէնսն այս է. Լուսաւորչի աջոյն մասն կայր ի վաղընջուց, զայն արծաթապատ ետու առնել գեղեցկադիր յօրինուածով ոսկով ելուզեալ, երկու շար ակամբ պաճուճեալ մատանիի մատն եւ գիր ի վերայն, մէկ արծաթէ վարչամակ՝ այլ ի պատկերօք եւ ոսկւընով, մէկ փոքր սուրբ Նշան, մէկ այլ խաչ՝ բազմախուռն ակամբ եւ քանդակով, մէկ արծաթէ ÷ ուռւվառ, գազաթն Թօմա[ի]ի սուրբ առաքելոյն, որ կայր աստ ի նախնեաց, զայն եւս ետու արծաթապատ առնել, ծախքն մասն ինչ ես հոգացի եւ մասն ինչ ետու հոգալ հօրաքեռ զստերն իմոյ, որում անունն Լէլի ճանաչիւր, մէկ ազնիւ սաղավար¹ այլ ի արծաթի յելտուզած, հանդերձ պատկերօք երկու շար մարտնոք՝ խաչ ի գլուխն: Զայս Գօրկի խանն ետուր նուէրք սուրբ վանացս եւ ընծա ինձ, քանզի ես կրկնապատիկ առաքեալ էի նմա աղերս, վասն որոյ հատոյց մասն ինչ յետս: Խնաս այս Գօրկի որդի է խանին Տախտանց, որում անունն էր Ծառնվազ, որ զկնի մահւան հօրն ինքն գրաւ հաց զխանութիւնն: Շորեղէն՝ երեք զառ շուռջառ, ԺԲ. (12) շապի[կ]ք, պղինձ մին ջուխտ ծնծղայ, երկու հատ զանկակ, Դ. (4) մաղաշ, այլեւ հինգ հողովթափ, մէկ զառ զունար ազնիւ մեծագնոյ, երշք այլ ուրիշ¹ զունար, մին հաղորդատուի: Մնա[յ] ասել բրդեղէնսն, ապիկեղէնսն, երկաթեղէնսն եւ այլն յամենայն ի մէջ եկեղեցոյս եւ արտաքինս, զի այն Սամենայն Քրիստոս գրեսցէ եւ մի՛ մոռասցի: Զի այս Սամենայն վասն յուսոյ արքայութեան անէ, իսկ զարտաքին ջանն մեր այս է. ի մէջ վանացս ինչ փայտեղէնք կայր զամէն անպիտանացեալ էր եւ խարխալեալ, բովանդակն քակեցի եւ նոր նորոգեցի գեղեցիկ² քան զոր էրն: Այլ եւ նոր շինւացք եւս զոր չէր լեալ բնաւ. ի ձորն մեր նոր հնւան եւ գոմ շինեցի, երկու օրավար այլ առ ի կա[յ], մերձ Ներքի յայգոյն. եթէ Աստուած կամակցի՝ կամիմ միացուցանել ընդ յայգուն:

Իսկ ի մէջ թէմիցն Սամծերու գէկէլանց Ղազարեմ այգին գնեցի ընդ հին յայգուն խառնեցի, նոր հնծան շինեցի՝ քարն եւ փայտն. Եպիսկոպոսի գեղումն Ծարքարու ազնաորդոցէն ԻՅ. (25) օրավար հող գնեցի եւ

¹ Բնագրում՝ «որիշ»:

² Բնագրում՝ «գեղեցիք»:

արարի վախժմ: Դարապատու այգին, Սամեպու տներն եւ հողերն, որ Սարգիս եպիսկոպոսն գնեալ էր, քաթալիկոսն Վրաց ի յինքն գրաւ եաց կենդանութեամբ Սարգիս պարոնտէրին: Իսկ զկնի մահի ան պարոնտէրին ես անարժանս բազում նեղութեամբ եւ յոլով կաշառօք յետ առի ի նմանէ. իմ խառն շատ գնաց, քան տեառն իմոյ, որ յառաջմէ գնեալ էր: Եպիսկոպոսի գեղի եւ Չխչօպանու սինուռումն կարմուռնճի ջէրկա հողերն իմացուցի, զի չըխչօպանցիք դաւ ի առնէին, որ եւ Գօրկի խանին ծանուցաք, դիվան Ռըստէվանն եկն բանիւ խանին, սինուռ էհատ, զամէնն ի մեզ դարձոյց: Մեր էր եւ մեզ արար, եւ ես հաստատեցի վանացս: Տալալէրու հնձանն նոր շինեցի՝ քարն, կիրն եւ փայտն: ՅՈռնակ գեղի կէս շինականն Սարգիս եպիսկոպոսի գնած էր եւ վախժմն էր արարեալ վանացս: Մեր ազգական ազնաորդիքն չարութիւն արարին. Թափնազ Ղուլի-խանիմ խլել ետուն, որ նստէր ի բերդն Լօռէ, այլ մեր Սաւահիմ գեղումս ինչ հող ու ջուր որ ունէաք՝ զամէնն ղումսութեամբ խանին գրաւել ետուն: Բազում կաշառօք եւ պէսպէս փէշքաշօք թափեցի, շատ բան ծախեցի ի դրունս խանին եւ մեծամեծացն՝ հազիւ ի մեր կողմն արարի: Համարեսջիք թէ վերստին գնեցի եւ արարի վախժմ: Յեթանասուն կարաս մառան ձգեցի՝ յերեսուն ի Սուխէթ եւ քառասուն ի վանքս: Այսոքիկ թէմ նոր հաստատեցի վանիցս. թէպէտ յառաջմէ մեր էին լեալք եւ ժամանակ ինչ անմարդաբնակ եւ ամալի էին եղեալք: Նաթմոյս (sic!) շնորհիւն Քրիստոսի շինութիւն եղեւ, եւ մեք մերն ի մեզ տուաք սահմանել, հաստատուն եւ անջինջ կոնտակ առաք ի սրբազան հայրապետէն մերմէ՝ յԵղիազար կաթողիկոսէն: Վերոգրեալ թէմքն են այսոքիկ. Զիլդու գետի յայն կողմն, Չիպուղլուի ձորովն, Յերգատուկիմ վերայ Սարուէրն, Ղալղուլիմ, Յելու դարէն մինչ ի Ղարսա եւ Զաւախէթու սինուռն հաստատեցաք սուրբ տանս: Ով ոք հանել ջանա[յ]՝ միայն իմ մեղացս տէր կենա[յ] եւ ոչ բազում մեղաց, քանզի ես միայն այսքան մրձեցա[յ] մինչեւ զամենայն փտեալս, բեկեալս, կորեալս, յափճտակեալս վերստին նորոգեցի եւ վախժմ արարի Սաւահիմու Սուրբ Աստուածածնիս, քանզի սորա էր սեփական եւ սորա եղեւ վերստին սեփական:

Ով սրբազան հայրք եւ եղբայրք, որ զկնի մեր գայք յաջորդէք եւ վախելէք, յիշեսջիք զիս՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, զհոգեւոր ծնողն իմ Սարգիս հանգուցեալ եպիսկոպոսն, զմարմնաւոր ծնողսն իմ հանդերձ իւրայնօքն յամենեքումբ: Նաեւ՝ հոգեւոր եւ հարազատ մեր Վարդան

քրիստոսաքարոզ եւ տիեզերալուր վարդապետն, որ է սիրելի մեր եւ ցավակից սուրբ տանս, զի է մեծ միաբանից գլուխն եւ զոր ինչ բարիք որ արարաք վանացս՝ նա ընդ մեզ էր եւ ա՛հ ելի ջանք եւ հոգ տարաւ քան զիս, որոյ Տէր լիցի վարձատրիչ: Այլ եւ յիշեսջիք գկուսակրօն միաբանք վանացս զԲարսեղ եւ զԽաչատուր եւ զմիուս Բարսեղ, զՄարտիրոս, զՌաիփ քահանայքս, նաեւ՝ [զ]Բալրամ հօրեղբայրն իմ, որ է հոգաբարձու տանս, այլ եւ Էտիշէլ սարկաւաք, որ է մերձաւոր մեր, որ բազում աշխատանս առնէ վանացս՝ յարաժամ շրջելով ի թէմս մեր՝ սակս օգտի տանս. ի Տեառնէ առցէ զվարձս: Այլ եւ Ոսկան փակակալ յիշեսջիք: Բովանդակ միաբանք էին ևս. (40)՝ աբեղայք, մոնթք, տնտեսք, ծառայք եւ այլն յամենայն:

Արդ, զերեսս իմ ի գետնի եղեալ արտասպալգոջ մա՛Էթմամբ զամենեսեանդ ի գութ արկանեմ, որ առ ապա գալոց էք, միով ողորմեա[յ]իւ յիշել զհա՛ն եւ զհոգեւոր ծնողն իմ զՍարգիս եպիսկոպոսն. թերեւ Տէր թողցէ զանցանս նորա եւ զիս՝ հոյսքս յամենից, զի ներուժն շնորհացէ Քրիստոս աններելի յանցանաց իմոց՝ հանդերձ իմայնօքն յամենեքումք, զի եւ դուք յիշեալ լիջիք ամէնունակ նորին շնորհացն, քանզի առատ է եւ ճրի պարգեւէ ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս, զցօղ արեան իւրոյ կաթեցուցէ ի հոգիս հաւատացելոց իւրոց Քրիստոս Աստուածն մեր. նմա փառք հանդերձ հարբ եւ ամենասուրբ հոգովն՝ այժմ եւ յարակայ. ամէն:

Արդ, ծրագրեալ եղեւ կոնդակս ի թվականութեանն Հայոց ՌՃԼԶ. (1136/1687) ամի, ի թագաւորութեանն պարսից Շահ Սոլեյմանի, ի հայրապետութեանն Սուրբ Էջմիածնի տեառն Եղիազարու սրբազան հեղինակի եւ յաջորդութեանն սուրբ վանացս Սաճաճնոյ վերոյգրեալ անարժանիս՝ Բարսեղ եպիսկոպոսին, և եւ Բ. (42) ամաց կենաց իմոց եղեւ այս: Դարձեալ կրկին անգամ զեկուցումն լիցի ներկա[յ]իս ապառնեաց սրբաձնուէր եւ յիսուսակիր անձանց, զի թէպէտ բազում արդիւն արարաք սուրբ տանս, զայն ոչ ի թիւ արկանելն բաւն¹ վարկաք, այլ միայն այն, որ գնոց գնեցաք կամ գրաւեցաք, կամ կաշառօք թափեցաք, կամ պարգեւօք ըստացաք, կամ բռամբ տիրեցաք, զի հոգիս իմ զրկեցի եւ սուրբ Աթոռս ծաղկափթիթ զարդարեցի:

Արդ, ով ոք որ նենգութիւնն արասցէ իմ ըստացեալ իրացն, զոր յիշատակ եղի Սուրբ Աստուածածնիս, անէծք ոչ կարդամ, այլ Քրիստո-

¹ Բնագրում՝ «բօն»:

սի սոսկալի դատաստանին դատախազ եմ նորա, իսկ որք անխնամ պահեն՝ իւրեանք եւ իւրեանց խղճմտանքն: Եւ որք խնամօք պահեն՝ պատուեալ եւ պսակեալ լինին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ, որ է օրհնեալ անկէտ յաւիտենիւ. ամէն¹:

41

1691

A 137r-138r

B 40r-40v

Ի թվաբերութեանս Հայկազ[ե]ան տօմարի ՌՃԽ.երձորդի (1140/1691), ի թագաւորութեան Պարսից Ծաֆ Սուլէմանիմ, ի բռնակալութեան տանս Վրաց, որ ի քաղաքին Թիվիզ, Նազարալի խանիմ, որ է թոռն Թամուրազ թագաւորին Կախէթու:

Ես՝ վերոգրեցեալ Բարսեղ եպիսկոպոս, յառաջնորդ սրբոյ ուխտին Սանահնոյ, որ եմ եղբորորդի մեծի եպիսկոպոսին Սարգսի, ընդ բազում արդեանցն, որ արարի ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս, այլ եւ նոր նորոգեցի Սամէպու Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցու խաժտեալ տեղիքն կոփի ածօք վիմօք, նաեւ պարիսպն եւ պատշաճ տներ, քանզի նա ի բնէ կացարան եւ ապա հօվարան է սուրբ վանացս: Այլ եւ գնեցի արծաթի սուրբ Նշան մի մարգարտաշար, ականակուռ եւ ելուզեալ, ետու վախմ Սուրբ Աստուածածնիս: Այլ եւ իմ հօրոքձր որդին Ծիօշն պատի ական զարպաւ շուռջառ մի ետ յիշատակ Սուրբ Աստուածածնիս իմ յառաջնորդութեամբն: Այլ եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, գնեցի Սամծէր Քաւքընանց Նաւասարդէն եւ իւր եղբայր Խէչըկէն եւ նոցին որդոցէն այգի մի, որ վանից այգու կից էր, եւ կոպար ընդ նմա խառնեցի ի մի ընդ մեր Սայգուն եւ ետու յիշատակ Սուրբ Աստուածածնիս: Այլ եւ Բ. (2) արծաթի թաս եւ մին ծեռաց սուրբ Նշան, Բ. (2) Շարակնոց գրնվի, Բ. (2) Քարոզգիրք, Բ. (2) Մաշտոց գրօ՛ ի. Ա. (1)՝ Բուռն Ա. (1)՝ ձեռաց ետու յիշատակ սուրբ վանացս վասն յուսոյ արքա[յ]ութեանն, Զ. (6) խալի Վեղեցուն, Լ. (30) խալի դուրսն ի Բսպասուռ եր՝ եւեկաց՝ ի պարծան Սուրբ Աստուածածնիս:

Որք հանդիպիք՝ մեղաց թողութիւն խնդրեցէ՛ք ի դիւրալուր Տեառնէ զիմն եւ զիմոցն, զի եւ ձերն թողցէ Քրիստոս Աստուածն համայնից, որ է օրհնեալ յաւիտենանս. ամէն:

¹ Յիշատակարան գրչի. «Գաղափարօղ նամակիս Սարգիս գեղջուկ նորաբողբոջ քահանայ յիշեալիք»:

42

[1672-1712]

A 135v-136v

B 38v-39r

Արդ, ես՝ տրուպս քան զամենեսեան զվերոյգրեալ Բարսեղ եպիսկոպոս, յաջորդ Սանահնո եւ եւս ընդ յոգնակի արձեանց իմոց, զոր արարի ի դրունս Սուրբ Աստուածածնիս, գնեցի հին՝ օրավար հող Տաշտաձորեցի Մալումիցմ եւ եձի վախմ եւ յիշատակ ի դրունս Սուրբ Աստուածածնիս, ընդ սմին եւ նորոյգեցի զձորի Մեծ քարեա կամրճի հիմն արեւմտեան կողմանէն, զոր շինեալ էին մեծալհաւատ իշխանքն՝ սպասալարն Զաքարիայ եւ եղբայր իւր Իվանէ, որ եւ ընդ բազմաթամանակեա գոլոյն եւ յոգնագնաց հեղեղացն քակեալ եւ փլփլկեալ էր հիմն, զոր եձեալ էին թրծեալ աղիւս ճարտարքն յառաջինք՝ ոչ գիտեմք գիտութենէ, թէ անգիտութենէ: Ուստի խոռոչս եւ ծերպս արարեալ, ջրոյն մտաք ի ներս, եւ էր վիհ մեծ ըստ նմանութեան յայրի, որ եւ բազմաջան երկամբ եւ յոլովատածան կրիւք նորոգեցաք վերստին ապառաժ եւ անհեթեթ վիմօք եւ բռամած պնդութեամբ¹:

Նաեւ արծաթեա գօտի մի ժամարարի ետու առնել, զոր քամար յորջորջեն: Այլեւ ընդ ժամանակս իշխանութեան իմոյ հօրաքեռ դուստրն իմ Լէլի կոչեցեալ, զոր եւ վերոյգրեալ ճառին յիշեցաք, սակս արդեանցն ետ վերստին զառ շուճջառ մին, ընդ նմին՝ գեղապաճոյճ վզուրար մի ժամարարի մարգարտաշար եղերօք, կենդանանկար պատկերօք եւ ոսկէթել յօրին՝ ածով, այլ եւ վարչամակ մի եւս մարգարտաշար յօրին՝ ածօք յիշատակ ետ ի դրունս Սուրբ Աստուածածնիս, որ եւ զտրիտուրն ամենապարգեւ Փրկչէն ընկալցի եւ յիշատակ նորին օրհնութեամբ լիցի, եւ մեզ մասն ընդ նմին եղիցի, եւ մերայնոցն նշուլ ինչ լիցի եւ խնամողացն մեղաց թողու թողութիւն լիցի ի Քրիստոսէ, որ է օրհնեալ հանդերձ հարբն եւ ամենասուրբ հօգօվն անզրա՛ յա՛ իտենի՛ . ամէն:

43

1694

A 138rv

Ի թուին ՌՃԽԳ. (1143/1694) ի թագաւորութեանն Պարսից Եաճ Սուլէմանի որդոյն եւ Վրաց թագաւորութեանն Նազարալի խանին, որ թողն էր Թամուրազին:

¹ B-ն այլեւս չի շարունակում:

Եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, որ եմ առաջնորդ սուրբ ուխտին Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին, գնեցի Բէկումեանց Պալատին եւ յիւր ՀԱՆՃԱՆՈՎՆ եւ զՆՈՎՆ եւ յիւր գլխի Հողերովն, խոտանոցի ձորովն եւ Սիւր Բիր Հարքովն: Կամակցութեամբ ետ պարոն Ուզբաշովն եւ չիւր որդի Թամագովն եւ մեր ճորտ Ուլուխան:

Թէ յետ եւ յառաջ տայ այս բանիս՝ նա ԺԲ. (12) թուման ջուռում տԱւօղ լինի հէքիմին:

Եւ քուլ մեք՝ Արդութի որդիքս, մեծ եւ փոքրս, վկայ եմք այսմ բանիս: Եւ զայս յայգիս խառնեցի Կոշաձորոյ մեծ յայգին:

Դարձեալ եւ զայս թուիս, որ է ՌՃԽԳ. (1143/1694), եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, գնեցի Զօրիմի որդի Օղուզիցն վանից մեծ յայգոյ գլխին որ Հող կայր Մելքիսեդիկն էր, որ Օղուզիմ փայ էր ընկել, որ մէկ ծայրն իշանոցն էր զիպել, զայն գնեցի Օղուզիցն եւ վախմն արարի Սուրբ Աստուածածնիս Սանահնոյ:

Եւ դարձեալ՝ վերԱստին գնեցի Մանուշարիցն եւ յիւր որդի Փարսադանիցն Բօլի յետեւի Խոտանց Հողն եւ վախմն արարի ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս:

Եւ դարձեալ՝ ի մերում ժամանակիս Ծամշի որդիք՝ Բէժանն, Փարէմուզն, Գումիէն եւ Գօտեդիցն եւ մէկ ձեռք պատարանի ըսգեստ վախմն արարին ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս իւր եղբօր՝ Բալիմդուրի Հողոյն. եւ իւրեանց յիշատակն ա[ւր]հնութեամբ եղիցի. ամէն:

44

1813

A 220v-221v

Ես՝ ներքոյ ստորագրեալս Սանահնայ վանից առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոս, զայս թուղթ յիշատակութեան գրեալ եւ ստորագրեալ կնքեմ ի մատենագիրս սուրբ վանից մերոց այսու բանիւ, որ Հանգուցեալ մայրն իմ Խանումն եւ կողակից Մարմարն ի կենդանութեան իւրեանց, ի վայելումն յետագայ որդւոց եւ զաւակաց իւրեանց՝ հալալ արդեամբ եւ աշխատանօք իւրեանց առեալ էին Ղուկասանց երկու եղբօր՝ Աւետիսի եւ Սարգսի բաժին այգւոյ տեղն, որ է ի ներքոյ Սմբատանց այգւոյն եւ կից վանքի այգին, զոր ետ մահուան յիշեալ մօրն եւ կողակցւոյն իմոյ, զՀոգեւոր յիշատակ նոցա առաւել համարելով, քան զմարմնաւորն, վասն որոյ զնոյն տեղին այգւոյ միացուցի ընդ վանքի այգին եւ մեծաւ աշխատանօք հոգ տարեալ՝ շինեցի, տնկե-

ցի եւ արարի այգի պտղաբեր եւ, ի բաժին հոգւոց նոցա, ընծայեցի Սա-
նահնայ սուրբ վանից՝ ի մշտնջենաւոր յիշատակ հոգւոց մօրն եւ կո-
ղակցւոյն իմոյ: Այսուհետեւ վանքն պարտ է վայելել զայն ընդ այգ-
ւոյ իւրոյ, եւ ոչ ոք ի սերնդոց իմոց կարողացի մերձենալ եւ կամ տի-
րապետել զայն, զի այնպիսին դատապարտեալ գտանելոց է եւ հոգւով
պարտական առաջի արդար դատաստանին Աստուծոյ:

Գրեցաւ յամի 1813, յօգոստոսի 13, ի Թիֆլիզ. Առաքել արքեպիսկո-
պոս՝ առաջնորդ սրբոյ վանիցն Սանահնայ:

45

1897

A 222v

Երջանիկք դուք եւ աստուածասէր եւ կրօնասէր նախնիք, այժմ
զարթիք եւ տեսէ՛ք բաց աչօք, թէ յայդքան նուիրանաց եւ վախմից
որքա՞ն մնան ի տիրապետութեան հռչակաւոր վանիցն Սանահնոյ:

1897 ամի:

Սարգիս եպիսկ.

Ի ՎԻՄԱԳՐԱՑ ՍԱՆԱՀՆՈՅ

46

1061

A 109rv

ԹՎԻՍ ՇԺ. (510/1061)¹:

*Թագաւորութիւն Կիւրիկէի՝ որդւոյ Ռաւթի արքայի, Հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի եւ՝ Ծապոյցի իշխանաց իշխան, որդի Գարբա-
նիելի ի տոհմէ Պալիստունի, [ի] ազգէ Արշակունայ, իմ հալալ ընչիւք
զնեցի զԱրղնթապ տափ, ետու մայրաքաղաք Սաւառնոյ Սուրբ Աստուա-
ծածնիս:*

Արդ, որ սորանէ հանէ՝ մեր մեղացն պարտական լիցի:

*Ծան. Վիւնագրի հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, Սանսահնի վանքը եւ
նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, ՏՊՆ 105, էջ 147-148:*

47

1063

A 108rv

*Ի ՇԺԲ. (512/1063) ԹՎԻՆ: Ի Հայրապետութեան տեառն Ռէոսկորոսի,
ի Թագաւորութեան Կիւրիկէի եւ Սմբատայ, եւ՝ Անուշ Թագուհի, դուստր
Ռաւթի արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ եկեղեցիս եւ ետու զնորա-
շէնքն ի Սաւառնիս վասն իմ մեղաց թողութեան եւ իմ եղբարցն արեւ-
շատութեան:*

*Արդ, առաջնորդ ի Սաւառնիս պարտական է առաջի Աստուծոյ, որ
ամէն եկեղեցիս ինձ ժամ առնիցէ: Ով խափանէ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն
անիծած լինիջի. ամէն²:*

*Ծան. Ընդօրինակումը է վիւնագրից: Ժամանակին այն վերծանել եւ
հրատարակել է Ս. Զալալեանը (էջ 32-33): Վերջին հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆա-
դարեան, նշում աշխ., արձ. ՏՊՆ 179, էջ 187:*

¹ Լուսանցագրութիւն՝ «էս սուրբ Գրիգորինն այ»:

² Լուսանցագրութիւն. «էս վերի խորանին այ»:

[1181]

A 36v
B 20r-v

Ես՝ Մարիամ Բագրատունի, զուստը արքային Կիրկի, մեծաւ յուսով կանգնեցի զսիւնս այս եւ ետու իմ հայրենի սուրբ նշան մեծաթափ պահարանաւք ի Սուրբ Աստուածածնիս, [սկեան] արծաթի եւ տաւնացո[ւ]ցաք: Պարտական են Գ. (3) Խ.ուս (քառասունս) եղբայր այժմ եւ զկնի վաղճանի իմոյ Նաւակատից աւրն, զՎարդավառն ինձ պատարագեն զՔրիստոս մինչ ի կատարած աշխարհի:

Ծան. Արձանագրութիւնը ընդօրինակուած է աղաւաղումներով: Բնագրի վերծանութիւնը եւ թուագրման հիմունքը տես Կ. Ղաֆաղաբեկ, Սանահինի վանքը..., արձ. Տ^ն 28, էջ 114:

48ա

A 37r

Ես՝ Բորենայ եւ նոյն արքային զուստը, քոյր Մարիամայ կան՝ նեցի զսիւնս. եւ զիս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

Ծան. Վերծանութիւնը տես նոյն տեղում, արձ. Տ^ն 29, էջ 114:

48բ

A 37r

Ես՝ Յոուսուբնայ զնմին (sic!) արքային զուստը, կանգնեցի զսիւնս՝ լինել ինձ սիւն լուսոյ կենաց յաւիտենից:

Ծան. Վերծանութիւնը հմնւր. նոյն տեղում, արձ. Տ^ն 30, էջ 115:

48գ

A 37r

Ես՝ Ռուսուդանի հօրաքոյր եւ Թամար՝ մայր Թագուհեացի զսիւնս կանգնեցաք. զմեզ յիշեցէ՛ք:

Ծան. ա) Ընդօրինակումը կատարուած է սեան վրայից եւ սխալաշար է: A-ն չունի: Նմնւր. նոյն տեղում, արձ. Տ^ն 31, էջ 115:

բ) B-ի լուսանցներում նշումներ կան, թէ ուր են գրւում սոյն վիմագիր արձանագրութիւնները: Դատելով B-ի ունեցած նշանակալի տարրերէր-ցումներից ու տեղադրութեան նշումից՝ ընդօրինակողը վիմական բնագրերի սրուգում-սրբագրումներ է կատարել: Թուագրումները ըստ շինարարական արձանագրութեան:

49

[1181]

A 107v

Ես՝ Յոռուագնայ հայրաքոյր Թամար, մայր թագոյհոյ, սիւնս կանգնեցաք. զմեզ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

Ծան. Վիմագրում սրուգապէս գրուած է՝ «Ես՝ Ռուսուգան, հայրաքոյր Թամարի, մայր թագուհեացոյ զսիւնս կանգնեցաք, զմեզ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս» (տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^դ 31, էջ 115): Թուագրումը՝ ըստ ժամանակի շինարարական արձանագրութեան:

50

1181

A 35v-36v

B 20r

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեան եւ բարեյորդ մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էիցս համայնից, ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ ամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ յինքնազաւր պետութենէն¹:

Ի թվականութեանս ԶԺԼ. (630/1181), ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Գէորգայ եւ ամիր-խապասաւարութեան² Սարգսի եւ որդւոյ իւրոյ Զագարիայի եւ Իվանի եւ ամիրաութեան Քրթի ես՝ Ովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, շինեցի զեր÷ե[մ]ն լեալ զեկեղեցիս աւգնութեան Ամիր Քրթից եւ վարդապետի մեծի թագաւորին (sic!) եւ Քրիստոսի Աստուծոյ, որ զգաւիթս շինեցի [ի] հիմանց մեծաւ յուսով զաշարհակից եղբայրս եւ զհայրս Ովհաննէս, զարժանի ամենայն աւրհնութեամբ, զի աւուրս սոցա կրկին ազատեցաւ զեկեղեցիքս մեր ամենայն հարկէ: Յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

Ծան. Տեքստը ընդօրինակուած է Ամենափրկիչ եկեղեցու մուրթի ճակարակալ քարի արձանագրութիւնից՝ աղաւաղումներով: Վիմագրի սրոյգ վերծանութիւնն ու ծանօթագրումներ տե՛ս պրոֆ. Կ. Ղաֆադարեան, «Սանահնի վանքը... արձ. Տ^դ 12, էջ 104-105):

51

1183

A 46rv

Սանահնու Սուրբ Աստուածածնայ մեծ տաճարի դրան արձանն է. ՈԼԲ. թուին (632/1183):

¹ B-ն այս հատուածը չունի: Այն չկայ եւ կառոյցի վրայ:

² B ամիրսապասաւարութեան ի:

Ի թագաւորութեանն Վրաց Գեորգէի, ես՝ Օրբէլեան Իւանէ սպասաւարտ, թոռն Մեծիմ Իւանէ սպասաւարին եւ որդի Սմբատայ սպասաւարին, ըստ նախնեաց սովորութեանն եկի ուխտ Սանահին Սուրբ Աստուածածնիս: Ուխտիս առաջնորդն էր Տուտի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսն: Տեսի զյիշատակարանս նախնեաց մերոց, որ մեր ամենայն գաւառքն՝ թէ՛ քաղաք եւ թէ՛ գիւղք, ազատօք եւ շինականօք, յերանելի թագաւորաց եւ ի նախնեաց մերոց վախճ էր տաժ Սուրբ Աստուածածնիս եւ նզովիւք փական էր: Մէք եւս՝ նախնեացն մերոց Հետեւելով, մեր ամենայն գաւառքն՝ քաղաքօք, գիւղիւք, ազատօք եւ շինականօք վերստին վախճ տւաք Սուրբ Աստուածածնիս: Ով ոք յանդգնի եւ Հանել ջանայ Սուրբ Աստուածածնէս մեր տաժ վախճ՝ կամ թագաւորաց, կամ կաթողիկոսաց, կամ եպիսկոպոսաց, կամ իշխանաց, կամ ազգականաց, կամ ազատաց, կամ շինականաց, ՅԺԸ. (318) Հայրապետացն նզովեալ եղիցի, պատիժն Յուդայի եւ Կալէնի առցէ, Սուրբ Աստուածածնայ խռովանքի գայ, յօճէն մինչեւ ի Նեոն անիծած է, Քրիստոսի դատաստանին մեզ պարտական լինի եւ սեւ երչս: Ով մեր յիշատակարանն ջնջէ՝ ջնջեալ լինի ի դպրութենէն կենաց. ամէն, եղիցի:

Սուրբ ուխտիս միաբանքն խոստացան տարէնն մէկ քառասունք պատարագ մատուցանել անխափան՝ վասն քաւութեան մեղաց մերոց:

Ծան. Ս. Զաւրաբանցի ընդօրինակութիւնից քաղելով արձանագրութեան տեքստը, վերահրապարակել է Կ. Ղաֆադարեանը (նշում աշխ., արձ. Տ^մ 184, էջ 189):

52

1184

A 108v-109r

Եւ յամին, յորում եղեւ [կատարումն] արքային վրաց Գեորգէ, ես՝ Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտի Խաչեմացոյ, բնակեալ ընդ Հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնիս, կանգնեցի զխաչս ի վերայ Հանգստարանիս իմոյ՝ ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս: Եւ արդ, անկեալ դնիմ առ ոտս քո, նշան՝ Աստուծոյ, եւ աղաչեմ անբարբառ չրթամք, զի մեծի երեւման քո լիցիս բարեխաւս անարժան ծառայիս Քրիստոսի:

Որք երկրպագէք՝ յիշեալիք ի Քրիստոս Յիսուս:

Կանգնեցաւ ի Հայրապետութիւնս Ովանիսի, որում ամի նորոգեցաւ Կաթողիկէ սուրբ, թի իս ԶԺԼ Գ. (633/1184). զՄխիթար կազմողս յիշեցէ՛ք:

Ծան. Ընդօրինակում է Տուրեքոդու խաչքարի թիկունքի վիմագրից: Տրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^մ 169, էջ 180:

53

[1191]

A 111r

Թագաւորութիւն Վրաց Գարգէ, ամիրսպասալարութիւնն Զագարէ եւ Իւանէ, ես՝ Քուրթ, Համագասպ, Սարգիս, որդի[ք] Սմբատայ, որդոյ Համագասպայ, տվաք Մաթիշու կէսն Հայրենեաց ի մեր հողս ի Սանահնիս՝ մեր մեռելոյ հոգւոյն եւ մեզ արեւշատութեան:

Ընկալաք Հայրս Ովանէս եւ միաբանքս, տ՛աք զՀամբարձման ժամն զամենայն եկեղեցիք: Կատարիչք աւրհնին ի յԱստուծոյ:

Ծան. Որոշ կրճարումներով ու աղաւաղումներով ընդօրինակում է ժամնարան վիմագրից: Տրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^մ 13, էջ 105-106:

54

1217

A 110rv

Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, որդի Աբասայ, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնիս, ետու խաչ մի մեծ, ԺԳ. (13) գիրք: Գրեցաւ ինձ ամէն եկեղեցիքս Բարսեղի տաւնին ժամ առնեն մինչեւ կատարած աշխարհիս: Որք յաւժար կամաւք կատարեն՝ աւրհնին [յ]Աստուծոյ: Իցէ ոք խափանէ...

Ծան. Ընդօրինակում է Մեծ գաղթի 1217 թ. վիմագրից: Տրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^մ 33, էջ 116:

55

1217

A 107rv

Ի Թվիս ՈԿԶ. (666/1217): Ես՝ Գրիգոր որդի Աշոտոյ, ետու իմ որդաւքս զիմ տուն Հայրենիքն զԼորիսն իր ամէն շահու զենովն եւ այլ աւելի հողով Աստուածածինս, եւ իմ սարի խոտհարքի տեղն. եւ հաստատեցի ինձ Խաչգուտին տաւնն¹ զամէն եկեղեցիս մինչեւ կատարած աշխարհիս:

Արդ, ով որ իմ զրիցս խափանէ՝ Յուդայի, Կայեանի մասնակից եղիցի:

¹ Բնագրում՝ «տունն»:

Ծան. Ընդօրինակում է Մեծ գաթի վիմագրից՝ համառոտումով ու աղափարումով: Նրապ. րեն՝ Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^ն 49, էջ 128:

56

[1214-1217]

A 106r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Վասակ որդի Սմբատայ, ետու Աստուածածնին իմ ամուսնոյն հոգայփային ի Բերթիկ զՏիկնաքարին [այգին] եւ զՓոքր այգին, զԳորոնոնք զշինական, ազատ ի զաւրէ, Սալամանց հողն ամէն շահու գենովն: Ով իմ տն ամն Աստուածածնոցն հանէ՝ Յուդայի [բաժին] եւ սուրբ հայրապետաց նզովք առցէ:

56ա

A 106rv

Եւս եւ 1/2 Վասակս եւ զամուսինս իմ 1/2 խաթունս, տն աք Սուրբ Աստուածածնին մեր որդոյ Քուրդաշահին հոգւոյն զՄուսէս եւ զՄարգարին որդին իւր շահու գենովն եւ Ժ. (10) աւրավար հող լաւ աղբինքն, ազատ ամենայն հարկէ: Կատարողք ի հրամանաց մերոց աւրհնին ի Աստուծոյ:

Ծան. Համառոտումով ընդօրինակում է Մեծ գաթի միջին թաղի երկու վիմագրից: Նրապ. րեն՝ Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^ն 46, էջ 122-123: Արձանագրութիւնը թուագրելի է Գրիգորի առաջնորդութեամբ: Ուշագրաւ է «ազատ ի զաւրէ, Սալամանց հողն» ընթերցումը, որը չի նույնանում Կ. Ղաֆադարեանի վերծանութեան հետ՝ «յազատ ի զԱրէսալունանց հաւն»:

57

1222

A 107v-108r

Ես՝ հայր Ռհանէս, գաւառաւ Խաչեմեցի, եկեալ բնակեցայ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ շինեցի զհիւրատունս վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ արեւշատութեան տէրանց մերոյ Զագարէի եւ Իվանէի ետու ի հիւրատունս Կոշայձորու այգին, զՈռնակագոմն¹, զԶորի ալգին, զտներն եւ զհրատուն, զհողն, որ վերի դէհն է. թվիս ԶՃՀԱ. (671/1222):

¹ Բնագրում՝ «զգՈռնակագոմն»:

Ծան. Տամառօրմամբ եւ աղաւաղումներով ընդօրինակուած է Սանահին գիւղի այգիների մէջ գրկնուող խաչքարի թիկունքի վիմագրից (1205 թ.): Նրաւ. րենս Կ. Ղաֆաղարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^մ 174, էջ 183-184:

58

1222

A 103v

Ի ԹՎԻՍ ՈՀԱ. (671/1222):

Ես՝ Դաւիթ իշխանս, որդի Ծողրկայ, գնեցի զՈռնակագոմի¹ կէսն եւ շինական մի Հալալաշինի, մԱշակն դմնացուի² եւ սպիտակ սուրբ նըշանն, եւ Բ. (2) չուրջառ, ընծայեցի Սուրբ Աստուածածնիս, եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Տէր Ոռնա՛ն միաբանքաւ տի ի[ն] զսուրբ Գրիգորի տաւնն, որ հետ յեղիական շաբաթն եւ զկիրակէս եկեղեցիքս շաբաթ աւրն ինձ՝ Դաւթի եւ Կարճրկայ, զկիրակի աւրն՝ Սարգսի եւ զԾերբարքին:

Արդ, որ զմեր ընծայս հանէ եւ ի սուրբ եկեղեցոյս՝ Յուդայի եւ Կալեմի նըզովք արցէ:

Ծան. Ընդօրինակուած է աղաւաղումներով, հրաւ. րենս Կ. Ղաֆաղարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^մ 15, էջ 108:

59

1226

A 105v

ԹՎԻՍ ԶԺՀԵ. (675/1226): Ես՝ Հասան եւ Վախախ ամուսինն իմ տվաք Սանահնուս ի Ծաթերու ի Ծատարեւանք ամէն շահովն Ի. (20) աւրավար հող:

Ես՝ Տէր Ոռնա՛ն, միաբանքս տվաք շրեման խաչին պատարագել: Կատարաւդք հրամանաց մերոց աւրհնին Աստուծոյ:

Ծան. Ընդօրինակուած է Մեծ գաթի հիւս. նաւի կամարի վիմագրից՝ խաթարումներով (դրանցից կարելորդ «մի»ն Ի. (20) կարդայն է): Վերծանութիւնը րենս Կ. Ղաֆաղարեան, նշ. աշխ., արձ. Տ^մ 56, էջ 133:

60

1229

A 107r

Ի ԹՎԻՍ ՈՀԸ. (678/1229): Անուամբն Աստուծոյ ես Համլիկ՝ որդի Սմբատայ, ազգէ Համագասպանց, ետու մեծաւ յուսով Աստուածածնիս

¹ Բնագրում՝ «զգՈռնակագոմի»:

² Ուղղելի՝ «լմնածուի»:

զկկվայշէն իր յեռանդամն, Ա. (1) Սարտ լիքն հող ի Կարմիր քարն: Ով զայս հանէ Սուրբ Աստուածածնէս՝ Յուդայի, Կալեմի նզովք առցէ:

Ծան. Կրճարումով ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի վիմագրից: Տրատր. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշիւ., արձ. Տ^տ 52, էջ 130-131:

61

1234

A 104r

Ի թվիս ՈԶԳ. (683/1234): Ես՝ Աբրահամ վարդապետ, աշակերտ Աստուածածնիս ետու իմ թագաւորական եւ տ[է]րուանակն սուրբ Նըշանս մեծածախ պահարանաւք եւ զիմ մատնարգս եւ բազում աշխատութեամբ շինեցի՝ ի գրատանս: Ընկալայ ես՝ Գրիգոր վարդապետ, առաջնորդ Սահաբնիս, ամ»ն մի[ա]բան[աւքս] հաստատեցաք սուրբ Յակովբա կիրակի տաւն սուրբ Նըշանիս եւ ամենայն եկեղեցիքս, որ պատարագն Աբրահամ վարդապետին առնէ՝ մինչ ի կատարած աշխարհիս: Կատարիչք աւրհնին [յ]Աստուծոյ: Ով որ զնշանս հանէ ի գրատանէս՝ նզովեալ եղիցի:

Ծան. Ընդօրինակուած է գրատան նախագաւթի պատրի վիմագրից: Ստրոգ վերծանութիւնը տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշիւ., արձ. Տ^տ 127, էջ 161-162:

62

[1271]

A 110v-111r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Տէր Յովանէս, ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, առաջնորդ սուրբ ուխտին Հաղբատայ, ըստ նախնեաց իմոց մեծաւ յուսով միաբանեցայ Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու կազմել մեծապահարան սուրբ նշան եւ ետու Ը.ոց (8) վեցկի պատրաստութեամբ: Եղբարքս սահմանեմին ինձ տաւնս Յովհաննու Նաւասարդին եւ Յինանցն իմ յանունս պատարագեն ի Քրիստոս: Կատարիչք աւրհնին [յ]Աստուծոյ:

Ծան. Մեծ ժամատան վիմագրից ընդօրինակուած է որոշ կրճարումներով: Տրատր. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշիւ., արձ. Տ^տ 34, էջ 118:

63

[ԺԳ. դար]

A 104r

Ես՝ Վաչէտ, որդի Վաչուտին, ետու զիմ դրամագին զայգին՝ Բազալի այգին ի Ծեմգաւիթս Սահաբնու Սուրբ Աստուածածնիս, եւ [ի] առաջ-

նորդութեան Որոնէսի միաբանքս հաստատեց[ին] զՓիլիպոս առաքելի տաւնն պատարագել զամենայն եկեղեցիս՝ Ռաւթի եւ իմ եղբաւրն անխափան մինչ ի գալուստն Քրիստոսի:

Ծան. Մասնակի փոփոխութիւններով ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի հարսւ. պատրի վիմագրից: Նրաւր. տե՛ս Կ. Ղաֆաղարեան, նշուած աշխ., արձ. Տ^դ 60, էջ 136:

64

[ԺԳ. դար]

A 104v-105v

Ես՝ ամիրսպասալար Մախ[ա]րգրձել, որդի Ծաղնշահի, այս ժամս, զի սաւղրամիշ արար եւ զերկիրս աւեր տեսայ, եկի վանքս եւ տեղս անմարդ գտաք, որ իմ մհասիլած եւ՝ առաջնորդէ, եւ՝ այլ հարկէ աւերած էր եւ զեկեղեցիքս փակած: Որ զայս աւեր տեսաք, մահու հափ տըրտմեցաք, որ Աւագ գատկին զգարդենիք¹ քաշին, շատ նախատինք արարին:

Ես՝ ամիրսպասալարս Մախարգրձելս եւ ամուսին իմ Վալմանի ուխտ դրաք Աստուածածնիս, եւ մեր պապանց գերեզմանսն այսչափ եկեղեցիք ամէն հարկէ ազատեցաք, որ այսմ հետէ ոչ մհասիլէ² եւ ոչ այլ հարկէ Սաղահինս միաբանից եւ միաբան ժողովեն, եւ հաստատեցաք, որ եւ մեր կամ եղբարց մերոց, կամ ազգականաց, կամ վանից հրամանք խափանել ջանայ՝ ի դաւանութենէն որոշեալ լինի, ընդ աւճի եւ ընդ Նեոին լիցի: Կատարողք հրամանաց աւրհնին Աստուծոյ:

Ծան. Ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի միջին նաւի թաղի վիմագրից՝ աղաւթումներով: Նրաւր. տե՛ս Կ. Ղաֆաղարեան, նշուած աշխ., արձ. Տ^դ 47, էջ 125-126:

65

[ԺԳ-ԺԴ. դարեր]

A 37v-38r

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ որդիք Բէկիւն եւ Խուրթուիւն, Թոռն Կուճիպարկիւն ընժայեցի Սուրբ Աստուածածնիս եւ իմ մաւրս գերեզմանաց զմեր որդին զՎարդանն, որ տայ ձ. (100) լիտր ձէթ ի Սուրբ Աստուածածնիս. Ծ. (50) լիտրն Աստուածածնին եւ Ծ. (50) լիտրն իմ մաւր գերեզմանացն ամ»ն տարի անխափան: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ խափանել

¹ Ուղղելի՝ «զվարդապետ»:

² Բնագրում՝ «մըհասիլէ»:

զվերագրելոց իմոց կամ աւտարաց, որ գրեցաւ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս՝ ամէն միաբանուցս եւ վկայութեամբ մեծամեծացս ազատաց Տաշրա: Թէ ով յանդգնի խափանել զտուրս մեր՝ նզովք առցէ յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց:

Գրեցաւ գիրս յառաջնորդութեամբ Ովհագիսի եւ ի փակակալութիւն Սամուէլ վարդապետին ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան. ամէն:

Ծան. Ընդօրինակուած է այժմ չպահպանուած վիմագրից: Կ. Ղաֆադարեանի քննագիրը քաղել է «Բեթունի» ձեռագրից եւ զետեղել է իր գրքում (արձ. Տ^մ 185, էջ 189):

66

1315

A 109v-110r

Ի թվիս ՈԿԴ. (664/1215): Կանգնեցաւ խաչս Սարգսի որդոցն Սմբատայ, Թոռն Համագասպանց, որ մեռաւ ի պատերազմի եւ թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնիս, եւ որդի նորա Սմբատ եւ ամուսին Աղուտ ետու ի Մղարդն¹ զԱբուսաթանց Հայրենիքն՝ ամէն շահու գենովն Աստուածածնիս եւ Խ. (40) աւրավար հող:

Ով զայն հանէ Աստուածածնէս՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեսցի:

* * *

Ես՝ Հայր վարդապետ Գրիգոր, Վարդան եւ միաբանքս տվաք զամենայն եկեղեցիքս Քառասնից տաւնին Բ. (2) եկեղեցիս Սմբատայ եւ այլն Սարգսի: Ով խափանէ՝ վերագրեալ նզովք առնու Աստուծոյ:

Ծան. Ընդօրինակուած է Վանքի քակում գրնուող՝ Սարգսի խաչքարի թիկունքի վիմագրից: Նրսար. րեւն Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ^մ 155, էջ 174:

67

1326

A 107v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դաւիթ, Թոռն Վասակայ, ետու իմ հալալ գանձագին Հայրենաց Իգուն[ա]նք, Լ. (30) աւրավար հող սուրբ խաչերոյ մէջն է, թվին էՃՀԵ. (775/1326): Ով խափանէ՝ դատի Աստուծոյ:

¹ Բնագրում՝ «Իմդն»:

Ծան. Ընդօրինակում է Ներքին ժամայրան վիմագրից: «Իզուհանք» աղաաղման դիմաց վիմագիրն ունի «ի Կոհանքն» տեղանունը: Նրա տրենն Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., արձ. Տ¹⁹ 21, էջ 112:

68

1514

A 38r-39r

Ի Թուականիս ԶԿԳ. (963/1514): Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ես՝ ամիր Բաճապա եւ մայրն իմ պարոն Խուրդան միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնին, տ՛աք զմեր ձեռացատունկ այգին՝ յիշատակ մեզ եւ եղբաւրն իմ Աստուածապովին, որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս: Եւ առաջնորդ[ք] սուրբ ուխտիս խոստացան տարին Գ. (3) պատարագ կատարեն ի տաւնի Ճրագալուցին, առաջնորդութեամբ Ղուկաս եպիսկոպոսին: Ով հանել ջանայ՝ իմոց կամ աւտարաց, եղբարց կամ եղբարորդաց, նա մեր մեղացն տէր լինի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լիցի: Կատարողքն աւրհնին Աստուծոյ, եւ միաբանք սուրբ ուխտիս Գ. (3) պատարագ տաւնին Ճրագալուծին [կատարեն] անխափան: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ծան. Քաղում պիտի լինի Սանահնի վիմագրերից: Բնագրի չգոյութեան պարանոտով Կ. Ղաֆադարեանը ընդօրինակել է «Քէօթուկից» (նշում աշխ., արձ. Տ¹⁹ 186, էջ 190):

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՔ, ԱՌՔ ԵՒ ԾԱԽՔ

69

[1196]

A 84v-86r

Ի ժամանակս յաղթող զաւրաւորացն Սարգսի եւ որդւոցն Զագարիայի եւ Իվանէի մեջ՝ Վարդանաց թոռներս Դաւիթս եւ Մաշթարս, Զաւոտս, Կլկըլայի՝¹ որդիւն Թուխանս, յայս ժամանակս, որ առաջնորդ էր զՍաճաճնիս Սուրբ Աստուածածնիս հայր Յովհաննէս, որ զերեզմանատունս էր եւ այլ ի Սաճաճնիս էրեւո, մեք՝ ամէն մեծ եւ փոքր, այր եւ կին աւրաւրօցով եւ տղայով² առաք եւ զնացաք Սաճաճնէաց թափել յապ[...] եւ թանկաք³ եւ ոչ այնց արարին մեզ հաս⁴ եւ իրաւունք. յայն ժամն ի յիւրեանցս անկաք եւ ասացաք, թէ ով որ Խոշոռնու տէր լինի՝ կամ մեր որդի, կամ թոռն, մինչի Քրիստոսի զալուստն, եւ զայս գիրս ստէ կամ զԽոշոռնու ձորս ի Սաճաճնէս հանելոյ պատճառ լինի՝ զինչ աշխարհիս խաչ կայ եւ քրիստոնէութիւն, զայն մարդն նզովեսցէ, եւ խաչեալն Աստուած զայն մարդն նզովէ եւ ի խաչահանուացն Քրիստոսի արասցէ զայն մարդն եւ Յուդայի աստուածասպանին մեղացն Տէր արասցէ: Եւ զինչ յաշխարհս որ արժանաւոր մարդ է եկեալ եւ զինչ յԵրուսաղէմս մինչեւ յայս պատարագ է մատուցած ի Քրիստոս՝ այն մարդոյն, որ այս սրբոցս հակառակ կայ՝ խռով արասցէ Աստուած եւ ի Սաճաճնէս եւ ի Հաղբատայ նԱզոված է այն մարդն ի մահ եւ ի կեանք:

Հաստատէ այս գիրս ամէն սահմանքով Սաճաճնու Սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթողիկիս վկայութեամբ Խոշոռնու ձորու տանուտէրացս, որոց անուանքն գրած է ի գիրս, թէ Աստուած կամի:

¹ Բնագրում այսպէս է:

² Բնագրում՝ «տղայով»:

³ Նախօրինակից այսպէս է օրինակուել:

⁴ Բնագրում՝ «հասկ»:

Գրեցաւ գիրս ի թուիս Հայոց ՈՒՆ. (625/1176): Հաստատ է կամաւն Աստուծոյ: Հաստատած է ամիրսպասալար Զաքարի իր գանձագիրն հայրենիքս սուրբ Աստուածածնիս: Կատարիչք աւրհնին [յ]Աստուծոյ¹:

70

[1229-1240]

A 42v-44r

Անուն ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, ես, Զամէլէ որդիքս՝ պարոն Զօհրապս եւ իմ եղբարս եւ իմ հօրեղբայր Գաբրիէլս, Ծալվէս եւ Թեոօրէս ծախեցինք զԿեչեուտն, զԾորն ի վերայ Սանահնու վանքին. այն ժամանակն Գրիգոր վարդապետն՝ Աբաս թագաւորի որդին, առաջնորդ էր ի թագաւորութեան Լաշայի՝ որդի Թամար դիւփալին, եւ իշխանութեամբ հարազատ եղբարցն Զաքարի եւ Իւանէի, մեր կամաւ ծախեցինք իւ. (40) դահեկանի: Զայս գիրս եւ վճիռս հաստատեցաք, որ որդէց որդիք եւ պապէց պապ ով զայս գիրս խափանէ՝ իմ ազգէ կամ այլոց, նզովս Աստուծոյ առցէ եւ ամենայն սրբոց:

Վկայ գրիս² Աստուած եւ մարդ.

Աբլաբասին որդին Սարուտն,

Վրաց իրիցի որդի Միգէլ էրէցն:

Վկայ է այս գրիս Պողոսի որդին էրէցն եւ Լուքիմի որդին եւ Սարգիս Արտաւազայ որդին, եւ Տէփրայ Գրիգոր էրէց եւ Վաչէ:

Եւ մենք՝ Զամէլէ որդիքս զայս հաստատեցինք այսուհետեւ Սուրբ Աստուածածնին Սանահնու:

Ով զայս գիրս խափանէ³՝ նզովս առցէ Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն եւ տուքանք Ճ. (100) դահեկան տայ Հաղբատայ եւ Սանահնու սուրբ Նշանացն եւ Յոհանայ վանուց Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց նզովս առցէ:

Կատարողք գրոյս աւրհնին [յ]Աստուծոյ:

¹ Գրութեան ՈՒՆ. (1176) թուականը, դատելով առաջնորդ հայր Յովհաննէսի յիշատակութիւնից, սրբագրելի է ՈՒՆ. (1196):

² Բնագրում՝ «գիրս»:

³ Բնագրում՝ «խափանեն»:

71

[1291-1300°]

A 106v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դանելանց Մելիքս, միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու իմ կէս ակ ձիթահանքն Սանահնիս: Տէր Ըստէփանոս եւ հայր Ոհանէս, միաբանք տո՛րինք զսուրբ Նիկադիոսի տաւն[ի]ն¹ ամեն եկեղեցիքս պատարագել ինձ՝ Մելիքիս, եւ ի հաւր [իմոյ] Միսիթարայ:

Արդ, ով զձիթահանքս ի վանից հանէ՝ ՅԺԸ.ից (318) անիծած եղից[ի]՝ թէ մեր ազգէ կամ աւտարէ: Կատարողք արհնին [յ]Աստուծոյ:

72

1551

A 101v-102r

Ես՝ Փիրագիգս, Վարդէվանս մեր Զրախառնութի հողն ծախչիքն ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Տէր Սարգիս, Փիրագիգս, Իսկանտարս վճկայ ենք: Թ՛յ ականն Ռ. (1000/1551) էր:

73

[1551-1587]

A 102r

Ես՝ Իսկանդարի որդի Հանէսս, Վարդանս Տէփրա դիմաց Գ. (3) աւրավար հողն, Դարալըլքի մեր Բ. (2) աւրավար հողն ծախչիքն ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Տանուտէր Սարգիսն, Պաղասն, Տէր Մարգարէն, Խաւանսն, Խէչումն վկայ են:

74

[1551-1587]

A 102rv

Ես՝ Ղուգիկի որդի Քեղուբաթս, մեր խմհատն բացածն ու բաց՝ չլուն մինչեւ Բրտա ծախչիքն մեր կամաւ ի վերայ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին, իւր չորս կողարովն, հախն առանք, մեր կարչն արարինք: Թաթոս էրէցն վկայ, Փարդուգաթն վկայ, Գրիգորն վկայ: Ով յետ ու յառաջ տայ կամ յետ վազէ՝ նզոված լինի:

¹ Բնագրում՝ «տունն»:

75

[1551-1587]

A 102v-103r

Ես՝ Խաճազիզա, Կաղ Միրաքի որդի Հոռոմալբեցի, ծախեցի իմ բաժին այգին իր չորս կոպարովն, իր ընձանովն, իր ծառ ու տնկովն ի վերայ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին: Սամծերեցի Տէր Ովանէսն վկայ, տանուտէր Ներսէսն վկայ, Քուչաք Գրիգորն վկայ, որ իմ հալալ կամաւ տվի Բարսեղ եպիսկոպոսին. ով յետ վազէ՝ կամ իմոց կամ աւտարաց դաւի անէ՝ Յուդայի, Կալենի մասնակից լինի, ԺԲ. (12) Թուաման Լառու հէքիմին տո՛ աւղ լինի:

76

[1551-1587]

Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Թուման Տալաւերեցի, որդին իմ Թաղրիվէրմիշն, ծախեցի իմ այն այգին, որ Գուլիկի այգուցն կտրած էր, ի վերայ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ կամաւք եւ յաւժարութեամբ, միջնորդութեամբ պարոն Մելիք Միրիմանի ձեռօքն, գինն առայ եւ ծախեցի:

Տանուտէր Ղասիմն վկայ, Տէր Աստուածատուրն վկայ, Վանիկն վկայ, Ղուգանն վկայ, Յորդանան վկայ:

Ով այլ հակառակի կամ դաւի անէ՝ որդի կամ ազգական, կամ պարոն, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց անիծած է, մեր մեղացն տէր է:

77

[1587-1600°]

A 39r-40r

Առաջի Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Թ. (9) դաս հրեշտակաց եւ ամենայն սրբոց: Ես՝ Ամիրբեհաքի որդի Բարիաքս, եւ իմ եղբայր Աշրափս, եւ իմ եղբաւր որդի Ղարիմազս մեր այգին իր ընձանովն եւ իւր Դ. (4) կոպարովն տվինք վախմ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին, այլ ոչ ում դաւի չկայ՝ ոչ մերոց եւ ոչ աւտարաց, ոչ ազգականաց, ոչ ըն՝ անեաց: Եւ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Բարսեղ արհեպիսկոպոս եւ միաբանքս մեզ հէնց գիր տվին, որ մեզանէ էլ բազմական չուզեն:

Վկայ է այս բանիս պարոն Մուշեհ եւ պարոն Զումէն, ես՝ Մակդէվաքս, Ովայգիմի որդի Բայիմստուրս, Պաղոսս, Խէչատուրի որդի Ղարազաւս:

Վկայ եմ ես՝ Առաքելի որդի Ալքես, ես՝ Բեշքեմ, Սիրունջանի որդի Դաւն-
մազս վկայ եմ:

Ես՝ Կիրակոս վարդապետս գիրս գրեցի, վկայ եմ, որ հաստատ է
բանս եւ ճշմարիտ առաջի Աստուծոյ: Ով էլ այս բանս իրաց տայ կամ
դաւի անէ՝ աւձէն մինչեւ Նեոն անիծած լինի, երչք սուրբ ժողովոյն ա-
նէծքն առնու, զվարձս Յուդայի, Կալեմի եւ խաչահանուացս առցէ,
ՅՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովս առցէ:

Ես՝ Լիանոսի որդի Բուտախս, վկայ եմ:

78

[1605-1629]

A 173r-174r

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Արդութեցոց ջամայհաթս՝ Զաւհրապ-բէկս,
Ասլան-բէկս, Սարուխան-բէկս, Էլիզբար-բէկս, Զաքարէս, Քուրթիկ-բէկս, Հախ-
նազարս, Թաթարխանս, Ծերմազանս, զամէն Արդութեցիքս, որ այս ժամա-
նակս կենդանի կանք, յառաջ ժամանակն մեր նախնեացն հաստատեալ
էր գոնակն Սուրբ Աստուածածնին ու մեր թագաւորքն վախմ էին
տո՛ ել: Մեք այլ գնացինք ի դուռն Պարսից թագաւորին Ծառ-Աբազի,
զմեր գեղարէցն հետ առանք գոնակն ու այլ տվաք վախմն Սանահնու
Սուրբ Աստուածածնին, քանի որ մեր իշխանութիւնս կու անցանի՝ ոչ
ոք չունի իշխանութիւնն որ հակառակի. չահի արեւին մատաղ ու մեր
գերեզմանատանս տո՛ աք. ո՛չ ոք հակառակի, ո՛չ մեր, ո՛չ եւ ո՛չ ազգա-
կանաց: Ով որ յետ յառաջ տայ՝ Շահին գունահկար ըլի, Ըղդասոմ խա-
նին արէնտէր ըլի, Աստուածածնի խռովանքն անկանի, եւ ասասցեն
հրեշտակք. Եղիցի, եղիցի:

Ես՝ Ղարխմազ-բէկս Արդութեցոց ուզբաշի, վկայ եմ այս բանիս, որ
այսպէս հաստատեցօ:

79

[1627]

A 66r-67r

Առաջի Աստուծոյ եւ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին մեք՝ Ման-
թաշի որդիք պարոն Յամիրջանս եւ պարոն Դաւիթս եւ մեր որդիքն հետ
Սանահնոյ թէմի համար դաւեցանք. մեր խիզանովն չկինք ի դուռն
Սուրբ Աստուածածնիս եւ բարիչեցանք, իւրեանց կամաւ սուրբ Ոհանայ
տվին Բ. (2) գեղ՝ Լուսալգիւն, Լէջեմութեմ Ագարակն: Մենք էլ մեր ձեռա-
ցազրով գիր տո՛ ինք Սուրբ Աստուածածնին ու Ղուկաս պարոնտէրին,

որ ո՛չ մեք, ո՛չ մեր որդիք, ո՛չ ազգ եւ ո՛չ յընդանի էլ դաւի չանէ: Թէ մենք չինենք, թէ այլ մարդ՝ Սուրբ Աստուածածնին վիճակ էլաւ, այլ ոչ ում բան չկայ, որ այն գեղարէնց դաւի անէ՝ կամ ազգ, կամ ըն՝ ա-
նի¹ այլ ոչ ով բան չունի: Ով էլ դաւի անէ կամ այս բանս խափանել ջանայ, կամ հակառակութիւն անէ՝ աւճէն մինչեւ ի նեոն անիծած ե-
ղիցի, զվարձս Կալեւնի ու խաչահանուցս առցէ եւ մեր մեղացն տէր է
առաջի Աստուծոյ:

Ես՝ պարոն Քարախոստրոս, վկայ:

Ես՝ պարոն Բէջանս, վկայ:

Ես՝ պարոն Խաւճէս, վկայ:

Ես՝ պարոն Վասակս, վկայ:

Ես՝ Կիրակոս վարդապետս, որ գիրս գրեցի, վկայ այս բանէրու, որ
չինեցանք եւ հաստատեցայք այս հաստատ սիգիլս:

Գրեցաւ գիրս թվին Ռ[ԶՃ]ԻԷ.² (1627). ամէն:

80

1633

A 194v-195r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Միտիչի որդի Ամիրս, Հասարակաց իգու դի-
մաց ճաղակին դաւի արի³, թէ իմ հողի տակին այ, թէ մեր էր, թէ հա-
սարակաց: Ես իմ կամաւ դուս եկի, Աստուած հալալ անէ Սուրբ Աս-
տուածածնի իգուն: Ես այլ դաւի չունիմ, ո՛չ իմոց, ո՛չ աւտարաց, ով
որ հակառակի դաւի անէ՝ Աստուածածնին նզոված լինի:

Ես՝ Դեմուրի որդի Տէր Յովանէսս վկայ եմ:

Ես՝ Ղուկասի որդի Ղուլիս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Տէր Տիրատուրս, վկայ եմ:

Ես՝ Կիրակոս արեղէս, գիրս գրեցի, վկայ եմ առաջի Աստուծոյ:

Ի թվականի ՌՂԲ. (1082/1633). ամէն:

¹ Բնագրում «անդանի»:

² Կարելի է կարգալ նաեւ՝ ՌՄԻԷ. (1227/1778): Սակայն երկու ընթերցումն էլ կա-
րօտ են սրբագրութեան, քանի որ աղբիւրներով յայտնի է մէկ Ղուկաս պա-
րոնտէր Արդուրեցի, մահացած ՌԾԳ. (1634) թուին: Սրբագրել ենք ըստ այնմ:

³ Բնագրում «անի»:

81

[1627-1634]

A 103r

Ես՝ Մարկոս Էրեցս Ծոփըցի գիր տվի Սահահնու Սուրբ Աստուածածնի դռանն Ղուկաս եպիսկոպոսի առաջնորդութենովն, որ տարէն Ը. (8) կուժ գինի Աստուածածնի դռնն տանին: Ռըստակէսն վկայ, Մախուշի վկայութեամբն, Մկրտչի վկայութեամբն: Ով գիմ յիգին չինէ՝ անխափան տայ վանաց:

82

[1627-1634°]

A 40v-42r

Առաջի Աստուծոյ ես՝ Ամիր Բհապս, եւ իմ որդիքս՝ Խաճամիրս, Ուրքուն, Բարիաքս եւ Աշրափս առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց ամէնքս միաբան մեր սրտի կամակցութեամբ, զմեր տնկած նորգն, որ [ջուրն միջումն է]¹ վախմ տվաք Սահահնու Սուրբ Աստուածածնին. մեր հոգոյն եւ մեր ծնաւդաց հոգոյն անմահ յիշատակ լիցի: Այս որ տվինք՝ Խօճամիրն մեզնէ բաժան էր: Ես՝ Ուրքունքէս տէր կացայ, որ թէ իմ փոքր աղբէրքն, որ մաւտ են՝ Բարիաքն եւ Աշրափն, թէ յետեւ դաւի անեն, ես իմ բաժին հէրէնիքէն տամ ու չթողնում, որ հետ վանացն դաւի անեն: Հաստատ է բանս եւ ճշմարիտ առաջի Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ թ. (9) դաս հրեշտակաց եւ ամենայն սրբոց:

Ես՝ Ամիր Բհապս, իմ Դ. (4) որդիքս միաբան զմեր տնկած նորգն, որ ջուրն միջումն է, ուղիղ սրտով տի ինք Սահահնու Սուրբ Աստուածածնին:

Ես՝ Թուման Ծոփանէցի, վկայ եմ:

Ես՝ Գրիգոր սարկաւազս Հոռոմէրէցի, վկայ եմ:

Ես՝ Ղուկաս վարդապետս գիրս գրէցի, վկայ եմ, որ այսմ հետէ ով դաւի անէ կամ այս բանս յիրար տայ, կամ զմեր յիշատակն Սուրբ Աստուածածնի դռնէս խափանել ջանայ՝ աւձէն մինչեւ ի Նեոն անիծած լիցի. Յուդայի, Կալեւի մասնակից լինի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լինի, Ա. (1) թուման Լաւոու հեքիմին տվաւ լինի: Ով որ այս բանիս կամակից լինի՝ աւրհնանքն առնու Աստուծոյ եւ ամենայն եկեղեցայց եւ ամենայն սրբոց նորա, Սուրբ Աստուածածնէն, թ. (9) դաս հրեշտակաց աւրհնեալ եղիցի: Աստուած աւրհնէ Խօճամիրն եւ զՈւրքունքէն, որ այս բարի բանս նոքա հաստատեցին, Աստուած զիւրեանց եւ զիւրեանց ծնաւդաց մեղքն թողնու. ամէն, Հայր [մեր...]:

¹ Տեղորոշումը չի ընթերցուել, ուստի գրիչը բաց է թողել:

1638

A 177r-178r

Ողորմութեամբն ամենակալին եւ կարող զաւրութիւնն Քրիստոսի, մեք՝ Ղարախանի որդիքս՝ Թամագս, Ասլան-բէկս, Ատի-բէկս, Շերմագանս միաբանեցաք. մատնարկն վանքին վախմ էր, մի ժամանակ մենք զաւթ արինք, ճանճանոց շինէցինք, տնկի ու այգի ձգեցինք, տեսանք որ Աստուածածնին վախմ էր, այլ ի յետ տ'ինք յիգաժտեղն իր Դ. (4) կոպարովն, մեր ճանճանոցովն, իւր բրհարովն, իր ջրովն տ'ինք Սարգիս պարոնտրին վերայ ծախւցինք, մեր ամակագինն հախ առանք, մեր սրտիւ հալալութենով ծախւցինք, մեր զուռիաթ մարդ էլ մատնարկի միջումն բան չունինք՝ ո՛չ մեք, ո՛չ մեր որդիք: Ով որ հետ մատնարկին խաւսող ըլի՝ ջուղապն մենք տ'աւղ ըլինք. աւէր ոխտն տվինք. Բ. (1000) թումանէն հէրէնինք էլ դառնայ՝ մենք էլ խաւսող չլինինք: Ով որ այս բանս յետ ու յառաջ տայ, կամ այլ եւ այլ անէ՝ ԳժԺԸ. (318) հայրապետաց նզովս առցէ, իր պար[ո]նին խային լինի, ԺԲ. (12) թուման ջառիմայ տվաւ ըլի:

Միջնորդութեամբ Ալեքսան արեղին, Թէմուրիմ, Նազարիմ հաստատեցինք այս բանս: Թվ. ԲՂԷ. (1087/1638). ամէն:

1640

A 200rv

Ի թագաւորութիւն Վրաց Ընստոս խանիմ եւ տեղաց իշխանութիւն Ուրդու-բէկի որդի Քաթալիկօզիմ, մենք՝ Դարպասեցի Մուրատի թոռներս, Աւաքի որդիքս՝ Գալուստս, իմ եղբայր դարբին Կիրակոսս, իմ որդի Սիւկս, Շահնազարս մեր կամաւ մեր հօր հէրէնիգն, որ Զումի յիգուն հետ էր, զամէն ծախւցինք ի վերայ Բէրէքի որդի Սարգիս պարոնտէրին, այլ ո՛չ ում դաւի չկայ: Թէ մեր ազգ կամ աղբեր դաւէքար լինի՝ մեր վըր[ի] յիգունցն փոխն տ'ող ըլինք, պարոնտէրին հետ ո՛չ ով բան չունենայ:

Ես՝ տանուտէր Դաւիթս, վկա[յ], ես՝ Կարապետս, վկա[յ] եմ, Դէմուրի Սարգիս, Տիրոսս վկայ, Ասումի Սարգիս վկա[յ] եմ, Խուրիարանց Տէր Գրիգորն վկայ, Իրիցի գեղի տանուտէր վկայ, Սարգիս հրէցն վկա[յ] են, Անդրիասի տղայ Ղազար հրէցն վկայ: Աստուած վկայ:

Թվականիս ԲՂԹ. (1089/1640):

1653

A 174r-175r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Թաթարի որդի Բաբանս, իմ աղբէր Օթանդիլս, Ջազարէս, մեք մեր կամաւ եւ յաւժար սրտիւ մեր ծիւլ Քաչալանց Ընկրդէց փոսի Ա. (1) աւրավար հողն, մատնարգի Քարազիսի հողն իր Դ. (4) սամթովն, Ջորի ճամբի Մելիքսէթի հողն էլ իր Դ. (4) սամթովն ծախսցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, այլ ոչ ում դաւի չկայ, ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, եւ ո՛չ ազգականաց: Ով ոք հակառակի, յետ ու յառաջ տայ, Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նշովեալ եղիցի: Եւ թէ այլ տեղաց բան պատահի՝ դաւի անող լինի, պարոնտէրն իւր հողին տէր այ, դաւու ջուղապն ես տամ, ըստակն իր շահովն տանք:

Ի թվականիս ՌՃԲ. (1102/1653) մենք տի ինք ու առանք, էլ ոչ ում դաւի չմնաց:

Ես՝ Դօլիկս, վկայ եմ:

Ես՝ Հախնազարի որդի Մանթաշս, վկայ եմ:

Ես՝ Սարուխանի որդի Ասլամազս, վկայ եմ:

Ես՝ Բէքէքի որդի Բարիամս, վկայ եմ:

Ես՝ Իշխանի որդի Բալիս, վկայ եմ:

Ես՝ Մխիթարի որդի Ջաքարէս, վկայ եմ:

Ես՝ Պետրոսս, ես՝ Օլքի Ղուկիս, վկայ եմ:

Ես՝ Կիրակոս աբեղէս, գիրս գրէցի, վկայ եմ:

Աստուած այլ վկայ այ:

1656

A 179v-180r

Ջաւրութեամբն Աստուծոյ, ես՝ Գասպարս, իմ որդիքս՝ Գաւկիմ, Բէրան, Բէթիմ Գրտընքանց տուն իր մառանովն ծախսցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին. այս աւրէն էգուց ով որ դաւէքար լինի՝ հետ ինձ դաւի անէ, պարոնտէրին հետ բան չունենայ. թէ ախր դաւէքար ըլի, ես իմ հայրենաց տունն, Ծալի ճողմէնտուր փոխմնին Բ. (2) տվաւը ըլիմ պարոնտէրին:

Ես՝ Հասա Մուրատս, վկայ եմ:

Ես՝ Էլիգբարս, վկայ եմ: Ատիբէկն, Բուրթիկն, Հախնազարն, Ասլամազն վկա են: Օլքի Ղուկիմ, Բալիմ, Տէր Սահակն վկայ, Աստուած վկայ:

Այս գիրս գրեցաւ թի իս ՌՃԵ. (1105/1656):

1658

A 175rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ղարախանի որդի Ատիբէկս, իմ եղբօր որդիքն՝ Ղարախանն եւ Դուշին, մեր կամաւ եւ յաւժար սրտիւ մեր հայրական ծիւղ Բիստում տունն ու իր առաջի կալն հաւասար ծախեցի ի վերայ վանքին Սարգիս պարոնտէրին, այլ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, ո՛չ ազգականաց: Թէ ոք տքնի ու յետ ու յառաջ տայ, յօճէն մինչեւ ի նեռն նզովեալ եղիցի, Կալենի եւ Յուդայի մասնակից լինի, հետ Կորխա եւ Փեմեզի հանջեսցի, ի հուրն յաւիտենական եղիցի, եղիցի:

Ես՝ Զուրապի որդի Սողարթմիշս, վկա եմ:

Ես՝ Ղազար իրիցի տղայ Տէր Յոնանէսս, վկա եմ:

Ես՝ Ղանդուրաւոց Առաքէլս, վկա:

Ես՝ Խոնդամիրանց Ղուլիս, վկա եմ:

Ես՝ Կիրակոս հաբեղէս, վկա եմ, որ գիրս գրէցի թվիս ՌՃ. եւ է. (1107/1658). ամէն:

1661

A 190v-191v

Անունն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ նորին, մեք՝ Փարսատանի որդիքս, ես՝ Խոստրովս, Պապիս, Ղուգանս, եւ մեր որդեղքս առանք պարոնտէր Սարգսիցն Քարատակի այգին իր ընծանովն, իւր Դ. (4) կոպարովն, իր ջաղացովն, իւր մառանովն, իւր բրհարովն, առանք ու գին տոնիք Դարպասի սինուռումն Գ. (3) հող՝ Մարգարի բարձհողն, վէրի երկայն հողն յետ ծախչցի՝ Փանօսի ճալի հողն, որ վէրի ծէրն Սոի մեծ քարն այ, իրան արդնակ ճալէն տվինք ու առանք. ոնց որ այն այգին վախմ էր՝ հմիկ այս Գ. (3) հողս վախմ ըլի Սուրբ Աստուածածնին:

Վկայ է այս բանիս Գօգուպի Դոնմազն, Յեկուլի որդի Պապիս, Բէթինի որդի Պապունոն, Ղափլանի ճորտ Ահտազի Գօրգին, Դարպասեցի Վարդումի Կարապետն, Ասումի Սարգիսն, Գիլայգտակեցի Խէչատուրի որդի Մուրատխանս, Էվանիսի որդի Մարգարէս վկա[յ] եմ, որ իմ հողերն տոնիս պարունին, որ էրեւտ պարոնտէրին, փոխն ինձ ուրիշ հող էրեւտ իմ պարունն. եթէ էս հողչրիս օքմին դաւի անէ՝ պարոնտրիցն առնող ըլի¹, պարուն-

¹ Բնագրում՝ «լըի»:

տէրն իր իգուն իր հէրէնիքն՝ ինչ որ էս գրումս գրած այ՝ պարոն իր հէրէնիքին տէր ըլի: Տ՛ի ինք ու առանք, ով խաւսք ունենայ՝ մեզ հետ խաւսի, Աստուծոյ վկայութեամբն տ՛ի ինք մի դեհ արարինք:

Թվականիս ՌՃ. (1100/1661), յունվարի ԻԱ.ին (21) հաստատ[ե]ցինք:

89

[1638-1681]

A 176r-177r

Շնորհաւքն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբն Քրիստոսի, ես՝ Ղարախանի որդի Ատիբէկս եւ եղբայրորդիքս իմ Մուշեղս, Ղարախանս, Ուզբաշիս գիր տ՛ի ինք Սարգիս եպիսկոպոսին, որ Նշխարախցի տակի մեծ բաղչէն մեր շինակնի էր. մեր հաւր ժամանակաւն Բօզտաղ¹ եպիսկոպոսն Էջմիածնայ նուիրակ էր: Գին էրեւ գնեց, Աստուածած[ն]ին վախմ էրեւ: Յետոյ իմ հայրն եւ իմ եղբայրքն վանքէն խլեցին, մին քանի ժամանակ զաւթ արին: Յետոյ Հոգեւոր տէրն իմացաւ, մեզ վերայ աւրհնութեան թուխտ զրկեց. Հոգեւոր տիրոջ հրամանքն բռնեցինք, այլ կրկին հաստատեցինք, որ այն բաղչէն Աստուածածնին վախմ լինի:

Ով որ այս բանիս հակառակի՝ Աստուածածնի խռովանքն ընկնի, ԳՃԺԸ.² (318) հայրապետաց նզովսն առցէ, առած գինն իւր շահովն ու աճովն Էջմիածնայ տայ, եւ կատարողք գրոյս աւրհնին Աստուծոյ:

Առած գին Բ. (2) յեզն այ, մին կտաւ ու կէս, մին նոհ, Ե. (5) ապագի փող, որ Քրիստոսի մահուան թաղման է եւ պաշտամուց տ՛ի: Այս առաջի տ՛ած գինն այ, եւ ես նոր հաստատեցի, որ Աստուածածնին վախմ լինի, իմ ճորտ Ռհան իրիցի ձեռովն, Առաքելի ձեռովն մի դեհ արի, այլ ոչ ում բան չկայ:

90

[1638-1681]

A 178rv

Կարող զաւրութեամբն Քրիստոսի ես՝ Ղարախանի որդի Ատիբէկս, Ծարնագան, Ղարախան մեր կամաւ յաւժարութեամբ Ծալուսանց Տափակ

¹ Կարգա՝ «Բարսեղ»:

² Բնագրում՝ «ԳՃԿԸ. (368)»:

հողերումն Ա. (1) աւրավար հող ի վերայ Սարգիս պարոնտրին ծախէ-
ցինք. պարոնտէրն վախժ էրեւո Աստուածածնին:

Ով խաւսք ունէնայ կամ դաւի անէ՝ ջուղապի տվաւդն ես լինիմ.
ով յետ ու առաջ տայ՝ իմոց կամ աւտարաց՝ աւձէն մինչեւ ի նեռն ա-
նիծած լինի:

Ես՝ պարոն Էլիզբարս, վկայ եմ:

Ես՝ Ալէքսան արեղէս, գիրս գրէցի, վկայ եմ: Աստուած վկայ է:

91

[1638-1681]

A 178v-179v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ռամագս, Ատիբէկս եւ մեր որդիքն մեր կա-
մաւ եւ յաւժար սրտիւ հասարակաց հողի առուտուր¹ արինք. Զիթաճա-
քի մահլէն առանք Քիստումի էն բակերն, ինչ որ Ախտախանի տակին այ,
մինչեւ հասարակաց կալն ու Շալվանք բակերն՝ իր սրահ ու դռնառաջն
տո՛ ինք պարոնտէր Սարգիս եպիսկոպոսին ու վանքին: Այլ ոչ ում դաւի
չկայ, պարոն Ղօրխմագ-բէկի միջնորդութեամբն, ո՛չ ոք չունի իշխա-
նութիւն, որ դաւի անէ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ աւտարաց: Ով որ յետ ու յառաջ
տայ, այս բանս խափանել ջանայ՝ ինքն ջնջեսցի ի գրոյն կենաց ի հո-
գի եւ ի մարմին, [հետ] Կորխայ եւ Բեհեզի տանջեսցի ի հուրն յաւիտե-
նական:

Զայս հաստատ բանիս վկայ են Արդութէցիք ամէն՝ Թաթարն, Գա-
պարն, Քուրդբէկն, Սաղումն, Ալփաքսաթն, Նազարն, Շահնազարն, հրամա-
նաւտար Ղօրխմագ-բէկի ճորտ իրիցի տղայ Սարգիսն, իմաւխմէլէցի տա-
նուտէր Ուլուխանն, Սուստայ Կոստանտն, մեր Սուստա Պետրոսն, ուստա
Սարուխանն, հասարակ Սանահին վկայ են այս բանիս:

Ես՝ Կիրակոս հաբեղէս, վկայ եմ այս բանիս: Աստուած վկայ է:

Ես՝ Միրիմանի որդի Միրիմանս, վկայ եմ. ամէն:

92

[1638-1681]

A 180rv

Կամակցութեամբն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Հախնազարս, իմ որդի

¹ Բնագրում՝ «առուրտուր»:

Դուրախան, Մանթաշու, Ասլամազու մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ եւ մեր ռազմարկ կամակցութեամբն մատնարգի գլխի Ունանանց հողն ծախւցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, գինն առանք ու տի ինք, պարոնտէրն Աստուածածնին վախմ էդիր: Ոչ ոք չունի այս հաստատ սիգէլիս հրաման հակառակիւ¹. ով որ հակառակի՝ յօճէն մինչեւ ի նեռն նզովեալ եղիցի:

Վկայ է այս բանիս եւ կամակից Ունանանց Էվանէսն, Իշխանի Բալին, Հասան Մուրատն, Օլքի Ղուլին, Սատաթի Օաքն եւ Վարդանան վկայ են: Աստուած վկայ է:

93

[1638-1681]

A 180v-181r

Առաջի Աստուծոյ եւ Թ. (9) դաս հրեշտակաց նորա, ես՝ պարոն Մանուչարս, Հաս Միտիչի տունն իր սրահովն ծախւցի ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսին ու հախն առայ, այլ ոչ ում դաւի չկայ: Պարոնտէրն Սուրբ Աստուածածնին վախմ եղիր:

Ով որ այս իմ տված եւ ծախած բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Յուդայի եւ Կալեանի մասնակից լիցի, եղիցին որդիք նորա ի սատակումն, եւ ազգէ ջնջեացի անունն նորա:

Ես՝ պարոն Քուրդ-բէկս, վկայ եմ:

Ես՝ Հասան Մուրատս, Հախնազարի որդի Մանթաշու, ես՝ Սարուխանի որդի Ասլամազու, ես՝ Թաթարի որդի Օթանդիլս վկայ ենք: Աստուած վկայ է:

94

[1638-1681]

A 181v-182r

Առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա, ես՝ պարոն Աթաբէկի որդի պարոն Մէլիք Ղարխմազ-բէկս հաստատեցի այս արձանս եւ սիգէլս, որ Ղալիթմազի որդիքն՝ Խաչատուրն, Վարդանն, Պապին, Գորուլիցն եւ Բուշնց Փիրդուլին իր որդանցովն Ախտալուցն եւ Բատէնքէցի Գալուստն իր որդանցովն, իւր հող ու ջրովն եւ նորատուս Լ. (30) դաբալ ձէթ վախմ արարի Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Սամէրուն, որ վան-

¹ Կարգա՝ «Հակառակիլու»:

քին եւ Սամէրուն ծառայութիւն անեն, Սանահնու Սարգիս եպիսկոպոսին եւ յետ նորա յառաջնորդաց հնազանդ կենան, եւ միաբանքն մեր նընջեցելոցն արքայութիւն խնդրեն եւ իմ որդոցն կենդանացս երկար [կեանք եւ արեւշատութիւն խնդրեն եւ առողջութիւն:

Ո՛չ ոք չունի այս հաստատ սիգէլիս եւ իմ տված վախճանութիւն հակառակիլ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ օտարաց, ո՛չ թագաւորաց եւ ո՛չ իշխանաց: Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնին ի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա:

* * *

Եւս եւ ես՝ պարոն Ղաւրխմագ-բէկս եկի ի տեսութիւնն սուրբ ուխտս Սանահնոյ եւ տեսանք, որ թուրքէրի տներն եւ հողերն Աստուածածնի խմհատ էր արարած հարակովի հողերն եւ տեսանք, որ արձանով եւ սիկիլով հաստատեալ էր եւ նզովիւք փակած: Եւ ես Արդութեցոնց կամակցութեամբն կրկին հաստատեցինք, որ վանքին հախ էր, խլիլ էր չէր, ոչինչ դիւան էտ կտրիլ չի: Մենք էլ դիւան արինք՝ վանքին հախ էլաւ. Բ. (2) ջրի մէջն ինչ բացուած ու բացուելու հող կայ՝ տի ինք Աստուածածնին: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ շահին դուշման ըլի, աւճէն մինչեւ ի Նեոն անիծած լինի:

Ես՝ Տալիս, վկայ եմ:

Ես՝ Ծաղկէրտիս, վկայ եմ:

Ես՝ Մահմատ Թաղի-բէկս, վկայ եմ այս բանիս, որ ոչ ով էլ բան չունի¹:

95

[1642-1666]

A 183r-184r

Ի թագաւորութեան Պարսից երկրորդ Ծահ-Ապագին եւ Վրաց թագաւորութեան Բագրատունեաց Ռօստօմ խանին, մենք՝ որդիք Մեհրապի, թոռն Ղափարի՝ պարոն Ղափարս, պարոն Յեկանս, պարոն Թամագս եւ Արդութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսս միաբանեցաք եւ Ղուզանի գեղի եւ Եպիսկոպոսի գեղի սնուռն հաստատեցինք եւ անձող թաղեցինք արեւելից կողմն՝ աղբիւրին ներքեւն, փոքրն թումբն, արեւմտից կողմն՝ Դատութի հողի ներքի ծէրին մեծ լորին եւ մէջտեղն Իրիցի հողի ներքի ափն՝

¹ 181v, 182v եւ 183r էջերի լուսանցներում կան արաբատառ մակագրութիւն ունեցող կնիքներ, որոնցից 2-3-ը ընթեռնելի են: Կնիքները հաստատում են սիկիլի իսկութիւնը:

Մեծ յեռանդն, միաբանութեամբ Բեկումի որդի Դաւութիւն, իր որդի Բեկումիւն, եղբաւորորդի Ուրքմագիւն Հաստատեցինք այս սնուռս միջնորդութեամբ Սուրբ Սամէպուն: Ով այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Վրաստանայ] Թագաւորին գունահար լինի: Այս բանս կարգեցինք ի դրանն Սուրբ Սամէբուն: Ով յետ ու յառաջ տայ՝ Սամէբու խռովանքն ընկնի, ՅԺԸ. (318) Հայրապետաց նզովս առցէ:

Միրամի որդի պարոն Պատիս վկայ այ,
 Պապիւնի որդի Դուրմիշս վկայ,
 Դաւիթս եւ իմ որդի Միրիւան վկայ եմ,
 Անտրիասի որդի Տէր Ղազարս վկայ,
 Սիրաւագի որդի Տէր Մարտիրոսս վկայ,
 Խուպիարի որդի Տէր Խաչատուրս վկա,
 Աստուած վկայ է:

96

1644

A 184r-186r

Դարձեալ միաբանեցաք, եւ Հաստատեցին Վասակի գեղի սինուռն եւ Եպիսկոպոսի գեղի ս[ի]նուռն. պարոն Զուրապս, պարոն Դուրմիշխանս, պարոն Պապիս, պարոն Դաւիթս, պարոն Ղափարս, պարոն Միրիւան, Դուրմիշս, Եկանս, Թամագս մի դեհ արինք, սինուռ դրինք աղբիւրն եւ իւր ներքի թումբն, դիպի արեւելից կողմն՝ Աճարիւն եռանդի գլխովն մեծ լորին մինչեւ Գորուլի ս[ի]նուռի Սուպաշի տակն:

Վկայ է այս բանիս Գօգու գեղըցի Աւագս, Առաքէլս վկայ, Չիտաւագեցի Տէր Մարգարէս, Ղուգանի գեղըցի Բեկումի որդի Դաւիթս վկայ, Միրիւանի որդի Անդրիասս վկայ, Զուլֆակի որդի Մելիքս, Ղուլիս վկայ, Բեկիջանի որդի Ծատուրս, Թորոս վկայ, Տէր Մարտիրոսի որդի Աստուածատուրս վկայ, Աստուած վկայ:

Գրեցաւ գիրս թվականիս ՌՂԳ.ին (1093/1644): Այս Բ. (2) գեղի սնուռս հետ Եպիսկոպոսի գեղին մի դեհ արինք Աստուծոյ վկայութեամբն: Ով յետ ու յառաջ տայ՝ ՅԺԸ. (318) Հայրապետաց նզոված լինի, Սամէպու խռովանքն անկանի, Աստուածածնին կապած կենայ:

Եւ արեւելեան կողմն Բարձրէլի գլուխն գայ մինչեւ ճորն՝ Սահակի ճողի նշրքի ծէրովն դուրս ըլի, Ղաւրչու խմհատի նէրքի փինովն, Ղաւրչու հողն որ հատնու՝ էնդուց դէպի Գօգու գեղն ճամփի տակն Գօրուլի-նայ վերեւն Եպիսկոպոսի գեղին այ. մինչեւ սեռն հարաւային կողմն Է-

վատի հողի ամեն, որ էն կուռն ախար-բախարն Գօգու գեղքի Եղիկին այ, էս կուռն՝ Եպիսկոպոսի գեղին: Ըստեփանոսի գեղի սինուռն՝ Ղօրչու մեծ խմհատն, որ գեղին դիմաց այ, էնդուր միջին արդնակ վերի աման Մեծ Որտին այ, գնայ արեւմուտք՝ Սատաղի խմհատի ծէրն այ, որ Ակուաաշի-նու հողերն եկել այ մէկ-մէկ հասել, գայ դարիվէր հասարականց խմհատի ծէրն Աղբիւրի գլխի դարայփուլն, որ կուգայ Մեծ Ծհառէն կու դիպչի դարի գլուխն Չիչոպանին այ, ճակատն՝ Եպիսկոպոսի գեղին: Այս սնուռս Ղափարի Զուրապն մէլիք Ղորխմագ-բէկի հրամանաւն էրեկ հաստատեց: Ըստեփանոսի գեղին Ծարքարու պարոնէքն Ծափվերտին, Բատիգամանի թոռն իրանց գանաղոբէրովն՝ Պապինի տղ»ն, Փարսատանի թոռն, Դաւթի տղէն էկին, մի դեհ արինք, սնուռն կտրէցինք: Ով էն սնուռն անց կենա՝ նզովեալ եղիցի:

97

[1646-1681]

A 170v-172r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Զագարէս, Հախնագարս մեր շինակն Ղուկաս պարոնտէրն ձորումն հող էր առել, գեղումն հող էր տի ել առանց մեր գիր, առանց մեր վկայութիւն: Մենք էն դապուլ չարինք. պարոնտէր Սարգըսին դաւէցանք, Ղարխմագ-բէկին հասկացցինք, նորա ճորտն բերինք հաղըղաթին հասաւ. Արդութեցոնց ջամահաթովն մեզ մի աւրավար հող խալաթագին էրետ պարոնտէրն: Մեր շինակնէքն տի ել ին, մեք է տի ինք. հողն պարոնտէրին հախ էլաւ՝ թէ՛ ուզէ՝ ծախէ, թէ՛ մարդի բաշխէ: Մենք էլ միջումն դաւի չունինք:

Ես՝ հողի տերս Էվանէս, Յուհան, ես՝ Իշխան, ես՝ Սադաթի տղայքս, ես՝ Մլըկի տղէս մեր պարնէքն Բ. (2) աւրավար մալ ու աղբիւքն առել ինք, մին աւրավար էլ Ընկըզէց փոսի Ղագարի Հովինի հողն, որ Վասակիցն յիգու գնումն որ է, ետ տվինք առանք, եւ այլ հախիսայ որ ունի՝ ի վերայ մեր, ներսն հսապէցինք, առանք ու տի ինք, այլ ոչ ում բան չկայ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ օտարաց, ո՛չ ազատաց, ո՛չ ըռամկաց ոչ ով դաւի չունի: Ով յետ ու առաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի, Յուդայի եւ Կալէնի մասնակից լինի, Կորխայ եւ Բեհեզի տանջեսցի ի հուրն անշէջ. ամէն:

Ես՝ Ղարխմագ-բէկի ճորտ յուստա Հասան, որ այս դաւիս մի դեհ արի, վկայ եմ:

Ես՝ պարոն Ղարախան, ես՝ պարոն Ասլամագս վկայ եմ:

Ես՝ Թամազ, ես՝ Քուրթիկ, ես՝ Ապամա վկայ եմ[ք]:
Ես՝ Մանթաշի որդի Միրզա-դուլիս, որ հանդիպեցայ, վկայ եմ:
Ես՝ պարոն Վասակ, իմ որդի Էլիզբարս, որ յիգին գնում եմ, վկայ եմ:
Ես՝ Ալքի տղայ Ղուլիս, Ղուկասի տղայ Ղուլիս վկայ եմ:
Ես՝ դարբնի Ղարախանս վկայ եմ:
Ես՝ Կիրակոս արեղէս, գիրս գրեցի, վկայ եմ. Աստուած վկայ եայ:

98

[1646-1681] A 172v
Ես՝ Զաքարէս, Հախնազարս, Դաւիթկա, մեր որդիքս գիր տ' ինք պարոնտէր Սարգսիմ, որ թէ էնիգուն հետ ճալիմ բրնարքիմ հետ ինչ ժամանակ որ դաւի անող ըլի, էն դաւու տէրն ես Ալիմ. ոչ ով հետ պարոնտէրին դաւի չունէնայ: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

99

[1646-1681] A 172v-173r
Ես՝ Հախնազարս, իմ որդիքս Ընկզեց փոսի հողն, որ Սարգիս պարոնտէրիցն առանք, Յունանն ան[յ]իշատակ էր, էլ յետ տվինք Սարգիս պարոնտէրին, եւ վախմն Սուրբ Աստուածածնին պարոնտէրն էրետ, Վասակիցն յիգին յետ առաւ:

100

[1646-1658] A 186v-187r
Աստուծոյ ողորմութեամբն, Ռօստօմ խանի դօլվաթովն, ես՝ Խուրդայ-Ղուլու որդի Թամազ-բէկ, Ծօրխանըցի Ծերմազանի որդի Մուրատովն, Բալիշէցի Խոցումովն եկի Սանահին, Արդուքի որդոցն ի մաւտ, իմ ճորտ Սուլխանն գթայ. կուզէի տարել էի, Արդուքի որդի Սարգիս եպիսկոպոսն մէջ մտաւ ինձանից գնեց. ես իմ կամաւ ծախեցի՝ Բ. (2) որդովն, Ա. (1) աղջիկանովն ծախեցի մի դեհարի: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Բագրատունէցոնց արէնտէր ըլի. ով որ Սուլխանին դաւէքար ըլի՝ դայ մեզանից ուզէ, մենք մեր հալալ սրտիւ ծախեցի հախն առայ. այլ ոչ ում դաւի չկայ: Վկայ են այս բանիս Արդուքի որդի Սարուխանն, Հաղբատեցի Տէր

Ովանէս, Տէր Վարդանն. Աստուած էլ վկայ. ով որ Սուլխանիմ դաւէքար
ըլի՝ դայ ինձ հետ դաւի անէ:

Ես՝ Սարգիս եպիսկոպոս գնեցի Սուլխանն իր Բ. (2) որդովն, մէկ
դատրովն. ապա թէ՛ Սանահիմ կենան վանքին ղուլուլ անեն, օջ ում
հետ բան չունին: Թէ՛ գնան՝ ազատ եմ արել, դորն որ գնան. ³ օջ ով
հետն հանց բան չունի, Աստուած իրանց բանն աջողէ. ամէն:

101

[1646-1681]

A 187v-188v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ծատպէրի որդի Պապուան, հրամանաւ Ռօս-
տոմ խանի եկինք Լօռի ըռատահան Ամիրխանի ազնի որդի Իւանի Բէթի-
նէն դաւի կէր Սանահիմ, որ նորա մի ճորտ Մախարոյ անուամբ վաղուց
ժամանակի Սուբայ էկած էր: Դաւի արինք՝ ղիւանն հախ չարաւ. մեք
մեր կամաւ մեր հախն առանք Սարգիս պարոնտրիցն, դաւին մի դեհ ա-
րինք. էլ օջ ով յետ ու յառաջ չտայ: Ով որ այս բանս քանդէ ու յետ ու
յառաջ տայ՝ Վրաստանս պար[ո]նին գունակար ըլի:

Ես՝ Խուցի որդի Ամիրխան, որ մին յեսաւուլն ես ի, վկայ եմ:

Ես՝ Ալէքսի որդի Մամուկէս վկայ եմ],

Ես՝ Նուգարի գեղի տանուտէր Վարդանան, վկայ եմ,

Մեք Արդութի որդիքս՝ Դօլիկս, Սողարթմիշս, Զահրապս, Ալփաքսաթս,
Մանուչարս վկայ ենք, Աստուած էլ վկայ է:

Ես՝ Սարգիս պարոնտէրս, գնեցի Մախարօն իւր կնկանովն, իր խի-
զանովն, ապա՝ քան Սանահիմ կենան՝ վանքին ղուլուլ անեն, օջ ում
հետ[ո] բան չունին: Թէ՛ գնան՝ ազատ եմ արարել, դորն որ գնան՝ ոչ ով
հետնէրուն բան չունենայ, ազատ ըլին, Աստուած իրանց բանն աջողէ.
ամէն:

102

[1646-1681]

A 188v-189r

Ես՝ Ծանշի որդի պարոն Գօրգիս, իմ որդի պարոն Պապիս, իմ եղ-
բարքս, գանաղօբերս՝ Էստատէս, Դարիսպան, մեր Սամծէրու յայգին
տվինք վախմ Սանահիմ Սուրբ Աստուածածնին, որ հասիլն տանին Աս-
տուածածնի դրանն խարճեն. ով որ խմէ՝ մեր ննջեցելոցն ողորմի ասէ
եւ կենդանեացն երկար կեանք եւ աջողութիւն: Եւս եւ մեք՝ Գօգուբի
որդիքս՝ պարոն Այդօղմիշս, պարոն Զագարէս, պարոն Աթաբէկս, մեր որ-

դիրքս՝ պարոն Դօնմազ, պարոն Ղօրխմազ, պարոն Գօգիս, Ուրքմազ մեր ծիլ այգին, այլ որ Գօրգու յիգուն հետ էր, նոյնպէս տվինք որպէս Գարգիմ մեր¹ ննջեցելոց հոգւոյն համար ի դուռն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին:

Ով որ այն այգին վայելէ՝ մեր ննջեցելոցն արքայութիւն խնդրէ եւ կենդանեացն երկար կեանք եւ արեւշատութիւն:

Ով որ այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի²:

103

[1646-1681]

A 189v-190r

Ես՝ Մարտիրոս, Էվանէս, Ակոբ, Զագիս մեր կամաւ մեր գոմն ծախցինք ի վերայ Արդութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին. տունն ու իւր վերելն մինչեւ Ծալանց ընծան, մինչեւ կալն, մինչեւ ջուրն մեր կամաւ ծախեցինք, գինն առանք. ո՛չ ոք հրամանք չունի յետ ու յառաջ տայ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ աւտարաց: Եթէ ոք տքնի ու հակառակի այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովսն առնու, յօձէն մինչեւ ի Նեոն անիծած լինի:

Ես՝ տանուէր Մարգարէս, վկայ եմ:

Ես՝ Ուսուփի որդի Ալիխան, վկայ[յ] եմ:

Ես՝ Ծանշի որդի Մուրատ, վկայ[յ] եմ:

Ես՝ Ասնատրի թոռն Դաւիթ, վկայ[յ] եմ:

Ես՝ Զովրի որդի Թամազ, վկայ[յ] եմ:

Ես՝ Աստուածատուր էրէցս, վկայ[յ] եմ:

Աստուած վկայ այ այս բանիս:

104

[1646-1681]

A 190rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Հասան, որդին Միրզի, եղբայրն իմ Այվազն, որ մեր հայրն պարոնտէրի մառանու մի կարասի դաւի ունէր, պարոնտէր Սարգիսն հախլաշմիշ էլաւ, մենք միջէն դուս էկինք. այլ ո՛չ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ աւտարաց, ո՛չ ազգականաց: Ով որ դաւի

¹ Բնագրում «մեզ»:

² Թուագրութիւնը կատարուած է նախորդ եւ յաջորդ գրութիւնների հետ նոյն գրչութեամբ լինելու հիմամբ:

անէ՝ ջուղապի տվաւղն ես ըլիմ, այս միջոցմ մեր ազգ մարդ բան չու-
նի:

Վկայ է այս բանիս տանուտէր Առաքել:

Ես՝ Տէր Աստուածատուր, վկայ եմ:

Ես՝ Մարտոս հրէցս, գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ. Աստուած վկայ է:

105

[1646-1681]

A 192rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ծափկերդիս, պարոն Դեմուրս, պարոն
Փարսատան, պարոն Զուրապս, մեր ջամիհաթ Զովրեցիքս մեր սրտիւ
յաւժարութեամբ, մեր կամաւ տ' ինք Բ. (2) աւրավար հող Դարպասի
ջահրատումն. մեր որդին անաւրէնք էլաւ, քառասնից Սամէրուն ու Աս-
տուածածնին վախմ:

Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ իմոց կամ աւտարաց, ՅԺԸ. (318) հայ-
րապետաց նզոված լինի, Սամէրուն, Աստուածածնի խռովանքն անկանի,
աւձէն մինչեւ ի նեռն անիծած լինի:

Ես՝ Եկուլի որդի Դաւիթս, էս միջոցմ եմ, վկայ եմ, որ իմ ձեռով [է]
սա շինի ել:

Ես՝ Տէր Խաչատուր, ես Ծափկերտու որդի Մուրատս, վկայ եմ:

Ես՝ Ալէքսան հաբեղէս գիրս գրեցի, վկայ եմ առաջի Աստուծոյ, որ
այս բանս ստույգ ալ¹:

106

[1646-1681]

A 192v-193v

Ես՝ Տիրոսս, Ամիրխան, Ալիխան գիր տվինք Սարգիս պարոնտրին,
որ Գիւլագուսկի հողերն առանք. մեր գեղի գլխի խմհատն տ' ինք, կէսն
բաց, կէսն՝ մէրի, քարկապէն վճրն, Սոալ քաշէն վերն Դ. (4) կուռն քար-
կապի հողն ինչ որ վարի՝ զամ»նն տ' ինք: Ներքի քարկապի հողն՝ ինչ
որ Սամէրուն գեղի տակին այ, տվինք Սարգիս պարոնտրին, այլ ո՛չ ում
բան չկայ. ով էլ յետ ու յառաջ տայ՝ Դարպասի պարնին Գ. (3) թուման
ջառիմայ տայ: Այս առուտորում մեր աւճախին գիր առանք, որ էլ հո-
գժբաժին չլի. Դ. (4) ապասի, Ա. (1) կապիճ ցորէն առանք, որ կապիճն
Ե. (5) ապագի էր: Ամէքս մեր հողի խէրի-շառի տէրութիւն անենք:

¹ Թուագրութեամբ ըստ նոյնական գրչութեան:

Սարուխան, Փիրղուլ-բեկին *վկայ են*:

Ես՝ Սարգիս *պարոնտէրս*, *այս այգիքս ու այս վարչլու հողերս կրկին հաստատեցի եւ դրի վախմ Սաճաճնու Սուրբ Աստուածածնին. ո՛չ ոք իշխեսցէ խափանել ջանայ՝ այս ճշմարիտ եւ հաստատ է առաջի Բրիստոսի: Փառք յաւիտեանս. ամէն*:

107

[1646-1681]

A 193v-194r

Ես՝ Աղէկէցի Մուրատս, *իմ աղբէր Զաճիճի հոգոյ բաժին որ քան մեր ձիթաճանքն բանի՝ տարէն Գ. (3) լիտր ձէթ տ՛աւ լինինք Սաճաճնու Սուրբ Աստուածածնին, որ քանի մեր ազգն կենդանի ըլի՝ տ՛աւ լնք: Թէ ուրիշ մարդի առի լինի ձիթաճանքն, հանապազ անխախտ տ՛աւ լինի*:

Տէր Որսնէս, Տէր Ղազարս *վկայ է*:

108

1662

A 201v-203r

Կամաւն ամենազաւրին յԱստուծոյ, ես՝ Թամազի որդի պարոն Մուշեղս եւ Ուզբաշիս մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ, մեր յռզով մեր Որսնէս ձիւն ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին ի դրանս մօրս լուսոյ Աստուածածնիս. ինչ որ մեր պապ Ղարախանին կայ՝ երեք բաժնէն մէկն իմն այ, որ ծախեցի. Պիլօշ Էվանէս, չինական Խառատանց տու[ն]ուտեղն, սարի տունուտեղն, կալ ու մարագն՝ թէ՛ գեղումն կայ, թէ՛ ձորումն կայ, թէ՛ սարումն կա[յ], թէ՛ խամհատ, թէ՛ այգիտեղ, թէ՛ պահէզատեղ, թէ՛ ջուր, թէ՛ ջաղաց, թէ՛ մեր հորսագահ, թէ՛ արաւտգահ՝ զամէնն ծախեցինք ի վերայ Բէրբէի որդի Սարգիս պարոնտէրին: Պարոնտէրն վախմ արաւ Սաճաճնու Սուրբ Աստուածածնին. ազատ լինի յամենայն պատրողական ցեղէ, ո՛չ ճորտ, ո՛չ պարոն, ո՛չ ազգական, ո՛չ ընդանի նորա հետ բան չունին: Եթէ ոք հակառակի կամ յանդգնի մեր տուած հայրենացս առնուլ ջանայ կամ խլել՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի, յօճէն մինչեւ ի Նեոն կապեալ եղիցի, ասասցեն հրեշտակք. Եղիցի, եղիցի:

Վկայք են այս հաստատ սիկիլիս Արդութի որդիքս ամենայն՝ Սարուխան, Ատիբէկ, Աւլամազ, Բաբան, Գասպար, Ծառողուխ, Սմբատի Ծառնազար, մէլիք Ղորխմազ-բէկի վէքիլ Ռեվազ, Սիրադեղանց Պետրոս, Յերազիզանց Յոհանէս էրէցն, Ներկարարանց Պապիմ վկայ են:

Մենք՝ Լօռու քալանթար Քարախոստրով-բէկ, Փարսատան-բէկ վկայ ենք այս բանիս, Ղորխմազ¹-բէկի վէքիլ Ռեվազ, այս բանիս մեք՝ Արդութէցիքս, վկայ ենք. Սարուխան, Ատիբէկ, Աւլամազ, Մուշեղ, Գասպար, Պապանաղն այստեղ էր՝ նաեւ² սա, Սիրադեղանց Պետրոս, Յերազիզանց էրէցն, Ներկարարանց Պապիմ վկայ[յ] են:

Թի ականիս եւ ամսոյս ՌՃԺԱ. (1111/1662), մայիսի ամսոյ ԻԸ. (28):

109

1663

A 204v-205v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ատիբէկ, Աւլամ-բէկի որդի պարոն Ղարախան, Դուրմիշխան միաբանեցաք մեր Ոռնակա ծիլն իրիցի տղա Ծատուր, իւր ծիլ հող ու ջուրն, սարում, ձորումն, խմհատումն յորսայգահ, արաւտգահ, ինչ իրիցին ծիլ կայ, կէսն Սարգսովն Ղարախանիմ մնայ, կէսն Ծատուրովն Ատիբէկի եւ յիւր ամուսնոյ հոգոյն համար խարճէցինք, ի վերայ մեր հոգեւոր հայր Սարգիս եպիսկոպոսին ծախեցինք, մեր կամաւ եւ մեր ընդով հաստատուն ծախեցինք. պարոնտէրն գնեց եւ եղ վախմ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, որ ղուլուղ անեն մինչեւ է կատարած աշխարհի: Այլ եւ այլ բան չկայ՝ ստուծիւ եւ վկայութեամբ ծախեցինք, որ մեր եղբայր Թահմազի որդի Մուշեղն Ոռնակ իւր ծիլն նայ ծախեց, մեք եւս ծախեցինք ի վերայ պարոնտէրին: Ով ոք յանդգնի եւ հակառակի եւ եթէ՛ մերոց եւ եթէ՛ այլոց հանել ջանայ՝ նզովք առցէ ի սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ:

Վկայ ենք այսմ հաստատ կտակիս մեք՝ Արդութի որդիքս Սարուխան-բէկ, Սողոմն, Սմբատի Ծառնազար վկայ[յ]:

Գրեցաւ թվականիս ՌՃԺԲ. (1112/1663):

Ով ոք այս մեր ծախածիս հակառակի եւ հանել ջանայ ի Սուրբ Աստուածածնի դրանէս՝ ով որ քրիստոն[ե]այ է՝ Քրիստոսի զրկւի, ով որ մահմատի ալ՝ Մահմատէ զրկւի:

¹ Բնագրում՝ «Զորխմազ»:

² Բնագրում՝ «նայն»:

Կամաւն ամենագորին Աստուծոյ, ես՝ պարոն Էլիզբարս, իմ որդիքս՝ Սարգիս-ջանն, Պապօն եւ այլք միաբանեցաք մեր կամաւ եւ յօժարու-թեամբ տվինք Ոռնակալ մեր ծիլ եւ փային Աւետիսն, Բարդու թալի խմա-հատովն, եւ Դ. (4) օրավար հող գեղումն իմ փային անկաւ. մեք ծախս-ցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, նա գնեց ետ վախմ Սաճաճնոյ Սուրբ Աստուածածնին, զոր առաջի թագաւորաց հաստատեալ էր, վախմ էր եղեալ: Իմ հայր Վասակն եւս էր հաստատեալ վախմ, եւ սակս շփոթման ազգայնոց մերոց՝ իբր թէ ցանկապատառ եղեալ առնել զվախմ հաւր մեր. ի զաւրութենէ սրբոցս անծկաւրէն ցաւ իմն զիպեալ անբուժելի, զոր բարեխաւս լեալ սուրբ Աստուածածինն՝ առողջացոյց զիս, եւ ես վերջստին կրկնակի հաստատեցաք¹ վախմ Սուրբ Աստու-ածածնիս: Պարոնտէրն² Սարգիս ոչ կամեցաւ լինել վախմ, կարծելով, թէ ետ անցեալ ամաց ինչ լինի նուագութիւն, այլ յետ առցեն: Ի ներքոյ նզովից մեք տ՛աք պարոնտէրին. նա գնեց եւ եդ վախմ Սուրբ Աստու-ածածնին: Ով հակառակի կամ յանդգնի իմոց կամ աւտարաց՝ դատի Աս-տուծոյ եւ ամեննայն սրբոց. ամէն:

* * *

Ես եւ Զալբէկի տղայ Գասպարն եղբարք ինք՝ Ոռնակն բաժանէցինք. Յիսու տղայն իր տունն ու տեղովն մէկէլ հողերովն Գասպարն առաւ, Աւետիսն Բարդու թալի խմահատովն Դ. (4) օրավար հող գեղումն, մէկ՝ ի հողերովն՝ թէ՛ պահէգատեղ այ, թէ՛ ձորն կայ, թէ՛ սարն, թէ՛ որսագահ, թէ՛ արաւտգահ, զամէն ծախէցինք Սարգիս պարոնտէրին վերայ:

Այս բանս հաստատեցինք հաստատ վկայիւք եւ մհրով: Վկայ են այսոքիկ. Սարուխան-բէկս, Զուրապ բէկս, Մուշեղս, Ասլամազս, Բարսամս, Մանթաշն, Ծաճողուի, Գասպարն, Օլքի Զագարէն, Մելիտոնի տղայ Տէր Սարգիսն:

Ես՝ Տէր Վարդանս, գիրս գրեցի, թի աղանիս ՌՃԺԲ. (1112/1663), յու-նիսի ԻԸ. (28):

¹ Այսպէ՛ս բնագրում, կադա՛ «հաստատեցի»:

² Բնագրում՝ «զպարոնտէրն»:

111

1665

A 210v

Մեք՝ Արդուօչցոնց ջամիաթս, Քարախոսրով-բէկի եւ Մանթաշ-բէկի խօսքովն ու դիւանովն տվինք Թուրքէրի տներն, իր հողերն ամէն, որ առաջմէ թագաւորաց արձանով գրած էր Աստուածածնի ճակատին: Ղորխմազ-պէկն եւս էր հաղիղադին հասեր եւ վախմ արել. մեք՝ վերագրեալ ջամիաթս, Սարուխամ-բէկս, Ատիպէկս, Ուսուփս, Փարդուալիս, Էլիզպարս, Զուրապս, Ալիպէկս, Հախնազարս, Դուլիկս կրկին հաստատեցինք վախմ: Ով որ այս բանիս հակառակի՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզովքն առցէ, թվին ՌՃԺԴ. (1114/1665)¹:

112

1674

A 211v

Մենք՝ Հախնազարի տղէրքս Մանթաշս, Դուրա-խանս, Ապամազս մեր կամաւն Ոռնակա Բիսիվէր հողն, Թնդոցի հողի կէսն ծախած էր, կէսն էլ նոր ծախեցինք² ի վերայ Սարգիս պարոնտիրին եւ Բարսեղ պարոնտիրին. Թնդոցի հողն Մանթաշի ծիւն էր, Բիսիվէր հողն՝ Դուրա-խանինն էր, Մատնառքի ճա՛փի հողն այլ ծախեցինք. առաջմէ Զ.-է. (6-7) օրաւար հող ծախած կայր, այսոնք այլ նոր ծախեցինք. այլ ոչ ում բան չ[կ]այ: Ով ոք հակառակի կամ հանել ջանայ սոցանէ՝ վարցն խաչայհանուց առցէ, Ութալի եւ Կալենի մասնակից լիցի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց բերանովն անիծե[ա]լ լինի. եղիցի, եղիցի:

Թվին ՌՃԺԳ. (1123/1674): Մատնառքի հողն մինչեւ Սիրայդեղանց հողն ծախեցին բիթաւ:

113

1674

A 211v

Ես՝ Հախնազարի տղայ Դուրա-խանս, իմ ճորտ Խէչերէսի տղի խմահատն Ոռնասարի ախպրի տակն՝ բացուածն ու բացէլուն, ծախեցի Սարգիս պարոնտիրի վերայ: Ով որ հակառակի եւ հանել ջանայ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լինի, վարձն Կալենի առցէ. ամէն: Եղիցի, եղիցի: Թվին ՌՃԺԳ. (1123/1674):

¹ Լուսանցներում արաբատառ կնիքներ կան:

² Բնագրում՝ «ծաղեցինք»:

114

1677

A 259v-260v

Կամաւն ամենայն սուրբ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն, սուրբ Աստուած եւ միշ[տ] եւ ամ Ետեանս¹, ես՝ Զեկէլի որդի Ղազարս, Մամոս, իմ որդի Սարգիսն մեր կամաւ եւ ձեռք սրտիւ Գոգոս բաց յիգու կէսն գլխի բաքն մեր առիս էր, էլ յետ տվիք: Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին տո ին վախմ Սանահնու Սուրբ Աստուածածին. թէ՛ պարոն եւ թէ՛ ճորտ դաւի անող ըլի՝ մեք ըլի[ք] դաւու տէրն, ջուղապ տո ողն մեք ըլիք, թէ կուլուիս ուզոյս ըլի, յետ ու առաջ տո ող ըլի՝ Զեկէլի որդի Ղազարն, Մամոն, Սարգիսն տո ող ըլի:

Ես՝ Ծաշի որդի Պապիս, իմ որդի Պահիդուրս, Գորգիս, Փերմուզս, Բէ-թի[ս]² գիր տո իք Սառաջի Աստուծոյ Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին, որ մեր յիգու կէսն Զեկէլի Ղազարի առնին էր, մեք յետ առաք, ծախեցիք Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին վերայ, վախմ տո ին Սանահնու Սուրբ Աստուածածին. ով որ յետ ու առաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) Հայրապետաց նզովն առցէ, վարճքն Կալեմի ըլի, Գ. (3) սուրբ ժողով[ի]ն ա-նիծած ըլի:

Ես՝ Սամծերեցի պարոն Բերոս, վկայ եմ:

Ես՝ Ականաթերեցի պարոն Յեկանս, խսադարի վկայ եմ:

Ես՝ տանուտէր Յեկանս, վկայ եմ, Ոստրաց Դիմուրս վկայ:

Ես՝ Ծաշի որդիս՝ Նացվալ Ղազարս, վկայ եմ:

Ես՝ Տէր Յակոբ Հրէցս, վկայ եմ:

Ես՝ Ծնորս վկայ, ես՝ Ղարախանս վկայ, ես՝ Առաքելս վկայ եմ:

Ես՝ Խէշիկ աբեղէս, գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուծոյ վկայ: Թվ[ի]ն ՌՃԻԶ.ում³ (1126/1677):

115

[1646-1681]

A 194rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Մուրաշի որդի⁴ Գրիգորս, իմ որդիքս՝ Պապիս, Տէր Աւետիսն, Սարգիսս գիր տվինք Արղաւթի որդի Սարգիս պարոնտիրին, որ մեր Տեփրալ դիմաց էն հողն, ինչ պարոնտիրի հողի մի-

¹ Բնագրում՝ «ավետենասից»:

² Շարունակութիւնը՝ 3-4 բառ ջնջուած:

³ Էջ 260r լուսանցում կայ կնիք՝ վրաց. եւ պարսկ. մակագրութեամբ:

⁴ Բառս կրկնուած է:

ջոռմն այ, երկու կողմն վանքին էր, մենք էլ մեր կամաւ եւ աւժար սրտիւ տ' ինք ծախեցինք. այլ ո՛չ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ աւտարաց կամ ազգականաց: Ով որ դաւի անէ՝ այն հողին դաւէտէրն ես ըլիմ, հետ պարոնտրին ո՛չ ով բան չունենայ:

116

[...-1681]

A 111v

Ես՝ Միսնայ որդի Խաչատուրս, միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու իմ այգին, որ գեղի յառաջեւն այ՝ իր յընձանովն: Հայր Ովան-նէս, միաբանքս ետուն զԳ. (3) պատարագ:

Ով որ խափանէ՝ նզոված եղիցի:

117

1683

A 69v-70r

Մեք՝ Սամծերէցիքս, գիր տվի[ն]ք Սան[ա]րմու Բարսեղ եպիսկոպոսին, որ տուն Դ. (4) ձօր մաշակ գնաք թէ բոկանայ կայ, թէ բունիաթ տուն Ե. (5): Կոնայ սար ի վնջ չափ քաղցու՝ մին ուր Փուրանք, մի՝ ուր Ծիտ-նայանք, մի՝ ուր Կապ, մին՝ ուր Էտանք: Մեք մեր կամաւ եւ ձօժար սրտիւ գիր տ' իք: Ով էլ յետ ու առաջ տայ ԳժԺԸ. (318) հայրաձայնաց նզով առցէ, Ուղի, Կալենի մասնակից լինի, վարց Կալենի ըլի: Գիրս մեր մուրաւ Բայրուրի ձեռովն տվիք:

Ես՝ Մամգուլաց Բերոս, վկայ:

Ես՝ Ուսուպաց Աթալբէս, վկայ:

Տանուտէր Յեկանս՝ վկայ: Աստուած՝ վկայ:

Պարոն Լէվանի գիվան Զուսպս՝ վկայ:

Խասատար Նազարն՝ վկայ:

Ետանո մաճըճով. [Օթար Մաճուտաճէ]

Թվ. ՌՃԼԲ.ռմն (1683).

Ծան. 70r էջի վերին լուսանցում կան վրացերեն մակագրություններ՝ իրենց կնիքներով. Ֆյոօձ Ձոցձո [Զուրաբ Միխան], Եսեօձո Եսեօձ [Խասատար Նազար]:

118

1683

A 216rv

Կամաւ Աստուծոյ, ես՝ Սմբատս, իմ աղբէր Պալօս, իմ որդի՛ս մեր կամաւ եւ օ՛ր ժար սրտիւ ծախշցինք Մուրատանց Սաղու ձորի հողի վերի կոյ[ս]ն Սուրբ Աստուածածնուն եւ սպաս[աւ]որ Բարսէղ եպիսկոպոսին. տվինք-առանք, այլ ոչ ում բան չկայ: Ով որ դաւ ունչնայ՝ դաւին հետ Սմաւատին ըլի, ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովուն անիծեալ լըլի, մաս Յուդայի, Կալեմի առցէ, ԳՃԺԸ. (318) Պարպետա՛ն նզոված ըլի, իր հէգիմին ժԲ. (12) միալթուն ջառիմայ տայ:

Ես՝ Ոստր-բէկէս վկայ], ես՝ Թամազ, Գօգիս, Յէկան վկայ], ես՝ Զագարէս, Յակոբս, Մարտիրոս վկայ, ես՝ Տէր Մարտիրոս հաբեղս վկայ]:

Ես՝ Տէր Սարգիս, գիրս գրեցի, վկայ] եմ, Աստուած վկայ]: Թի իս ՌՃԼԲ. (1132/1683), դե՛կդէբերի ժԳ. (13):

119

1689

A 216v-217r

Կամաւ Աստուծոյ, ես՝ Գասպրի որդի] Գօգիս, Տէր Բարսէղս, Բէրոս, Զալիս, Խուստրովս մե[ր] կամաւ եւ օ՛ր ժար սրտիւ ծախշցինք Համզանց խուց իր մառանով, իր դռնառաջով, իր ամէն սամթով վերայ Սուրբ Աստուածածուն եւ սպաս[աւ]որ Բարսէղ ½եպիսկոպոսին: Այլ ոչ ում բան չկայ. ով որ դաւի անէ՝ դաւին հետ¹ մեզ ըլի, ով որ յետ ու առաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովուն անիծեալ լի, մաս Յուդայի, Կալեմի առցէ, ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված ըլի:

Ես՝ Ոստր-բէկս, Փարգալի-բէկս վկա, Զագարէս, Յակոբ վկա այ, Տէր Ուրանէս, Տէր Մարտիրոս վկա:

Ես՝ Տէր Սարգիս գիրս գրեցի, վկա եմ, Աստուած վկա:

Թվին ՌՃԼԸ. (1138/1689), դե՛կդէբերի ժԶ. (16)²:

120

1690

A 219rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ուլուխանի որդի Լէվանս, ծախեցի Փոխտուաց տուն ու մառան ու բակն ու սրահն ու կալն ի[ր] չորս սամթովն ի վե-

¹ Բնագրում բառս կրկնուած է:

² Վերջում կան ստորագրութեանը փոխարինող խաչանշաններ:

բայ Բարսեղ պարոնտիրին, հախն առայ, իմ կարէցն արի՝ իմ դամուս
ղարթաշի սալհով ծախեցի, Ուղուզի պալնի Առուրի Փարսատանի հախն
ինձ հասաւ. այլ ոչ ում բան չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ ձծտարաց: Ով որ
դա՛ր ի անող ըլի՝ դա՛ր ին հետ ինձ ըլի, ով որ յետ ու առաջ տայ՝ Ուղալու,
Կալեանի մասնակից ըլի, վարձն մատնողին առնու, իր հէտ մին ժԲ. (12)
Թուման տվող ըլի:

Վկայ են այս բանիս Ոստր-բէկի որդի Բալիդուրս, Ասլ[ա]նս, Մանու-
չարս, Բալրամս, Բէժան, Դուրախան, Սարգիսջան, Յեկան:

Ես Տէր Խաչալոտու արեղէս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ:
Թվ[իւն] ՌՃԼԹ.ումն (1139/1690):

121

1693

A 221v-222v

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Զումանց Թամազի որդի Պա-
պէս, իմ կամաւս եւ իմ յօժար սրտիւս զայս գիրս ետու քեզ՝ Բարսեղ
պարոնտէրիդ, որ վանքի ջրաղացի բանդն մեծ ջուրն աւերեալ էր, ին-
ձանից արխի տեղ ուղէցիր, ես՝ Պապէս, իմ կամաւս մեր հայրական
նորքիցն արխի տեղ տի՛ր քեզ՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսիդ, բայց
արխի տեղի համար բազալն տի՛ր մեզ Փոխտանցէ գնուածու ախ-
պինքն, Փրճօլանցէ գնուածու այգու կէսն, դէպ վանքի Մեծ ալգու
կողմն, աղբիւնքի մէկ ծէրն գնում այ դէպ Բոնջդարն, մէկ ծէրն գալիս
Միրանանց աղպիքն, որոհետեւ Մեծ Մուրադի կին Զատանն ջրաղացն ար-
խի տակի բաղչովն, ճալովն, ջրովն, ջրաղացի վէրի այգին իւր քարէ
ընձանովն վախմ էր արարեալ Սանահնայ Սուրբ Աստուածածնա տաճա-
րին մինչեւ մեր նորքի սնուռն՝ իւր որդոց արեւշատութեան համար:
Վրայ երրորդ Մուրադի որդի Տէր Առաքելն վասն այն պատճա[ռ]ի աղ-
պինքի գինն Փրճօլանց այգու կիսի գինն տի՛ր աւ, որովհէ[տ]եւ ջրաղացն
իւր նախնեաց տի՛ր եալ վա[խ]մ էր:

Վերոյգրեալ աղպինքի եւ Փրճօլանց այգու զաբալէքն Բարսեղ պա-
րոնտէրն տի՛ր աւ ինձ՝ Պապիս, որ իմ մօ՛՛ սա արխն ինչպէս կամենաս,
այնպէս չինել տաս. արխն իւր մեծ ջրովն տի՛ր քեզ՝ պարոնտէր Բարսեղ
եպիսկոպոսիդ, թէ որ արխն ջուրն աւերէ՝ ինչպէս կամենաս այնպէս
չինել տաս մինչեւ նորքի վերի գլուխն: Արխին ինչ բան հարկաորի՝
թէ՛ լայն անցնել, թէ՛ բանդն փոխել, ամենայն պակասութիւն մեր նոր-
քիցն լինի:

Այսուհետեւ ոչ ոք դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ օտարաց եւ ո՛չ ազգականաց: Ով ոք դաւի անէ՝ դաւին հետ ինձ լինի: Ով որ յետ ու յառաջ տան՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ եղիցի, անէծն Յուդայի եւ Կաւենի առցէ, ս[ուրբ] Աստուածածնայ խռովանքին գայ:

Վկայ այս բանիս Ծիօշ բէգն, Ասլամազ բէգն, Ադանտիլ բէգն, Փիրալիւն, Սօրիկանց Ղարախանն, Էլումանց Մէհրաբն, Բէքէքանց Բախտուէն, Սօրիկանց Թամազն, Ղիսան, Յերիզանց Դաւօն, Ասլամանց Էվանէսն, Դարբանանց Սաքին, Փրնօլանց Անտոնն:

Ես՝ Տէր Պետրոսս գրեցի եւ վկայ եմ:

Գրեցաւ ՌՃԽԲ. (1142/1693) թվին, յուլիսի ե. (5)¹:

122

[1672-1694]

A 112v-113r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Առաքել Հրէցս Սամծէրեցի, իմ աղբէր Բէշկէն, իմ որդիքս Հաւասար տ'աք մեր այն այգին, որ Սարգսի այգուն կոպարակից է, պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ պարոն Վասակի որդւոյն:

Տանուտէր Տղայպարոն վկայ է, Միտիչն վկայ է, Կարապետն վկայ է, Հովսէփն վկայ է:

Սրտի կամաւք եւ յաւժարութեամբ տ'աք վախմ Սուրբ Աստուածածնին, տարէն մէկ պատարագ լինի իւր հոգւոյն. հաստատ է եւ ճշմարիտ:

123

[1640-1696]

A 200v-201r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դարպասու տանուտէր Դաւիթս, Կարապետս, Խէչիկս, Մալումս, Գալուստս, Հասանս, Դէմուրի Սարգիսս, Ամիրջանի Ղուլիս, Երագս Դարբասու տուն մի մարդ, Դրաբուլի տակն զամէնն ծախեցինք վրայ Արդուրի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին. Ժ. (10) մարչիլ առանք, տ'ինք Էջմիածնայ նուիրակ Միմաս վարդապետին: Թէ որ էս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Վրաստանայ պարնին Ժ. (10) թուման տայ. Սօմխէթու մէլիքին արէնտէր ըլի: Թէ որ էս բանս յառաջ չտանինք, մեք մեր յի-

¹ Վերջում, այլ ձեռքով. «Մինչեւ աստ գրեցինք մեք»: «Քեօթուկ անուանեալ» մատեանից քաղել եւ գրութիւնս հրատարակել է Ս. Զալալեանցը («Ճանապարհորդութիւն...», Ա., էջ 38-39):

գուցն էստուր չափովն յիգի տանք: Ով որ չարութիւն անէ էս միջուս՝ Սուրբ Էջմիածնայ, Սուրբ Աստուածածնին, Սամէլում անիծած լինի. ամէն:

124

[1640-1696]

A 201rv

Անուն Աստուծոյ, ես՝ Տիրատուր, Ամիրխան ծախեցինք Ղուբաթի ջաղացի առաջի ճալէն, Դարափուլի տակն ի վերայ Սարգիս պարոնտորին: Ով ոք որ դաւէքար ըլի՝ ջուղապի՝ տըլաւղն մենք ըլինք:

Վկայ է այս բանիս Վարդումի տղայ Կարապետն, Սամէլու գեղըցի Բէկին, Վէլինի տղայ Մալումս. եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, գրեցի զայս գիրս, վկայ եմ. զինչ մարդ որ հակառակութիւն անէ՝ նզովեալ եղիցի:

125

[1640-1696]

A 203rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Հախնազարս, իմ որդիքս՝ Դուրախան եւ Մանթաշս, Ալամազս մեր կամաւ տուինք է. (7) աւրավար հող Ոռնկայ Բ(2) աւրավար Թընդոցի գլուխն, Բ. (2) աւրավար Հակառակի գլուխն, Բ. (2) օրավար Ջերկի ճողն, որ թու[մ]բն ծէրին այ, Ա. (1) աւրավար Աղբրի լանջն: Սարգիս պարոնտէրն գնեց, էլ ու՛ն ում բան չկայ. թէ մեր զայումն երչս մարդ դաւի անէ՝ պարոնտէրին հետ բան չունին, թէ դաւի ունչնան՝ մուղդին մենք ենք, պարոնտէրին հետ բան չունին: Տի ինք Սուրբ Աստուածածնիս վախմ. ով հակառակի՝ պատիժն Յուդայի առցէ. ամէն:

126

[1640-1696]

A 203v-204r

Կամակցութեամբն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ատիբէկս, Ալամ-բէկի որդի պարոն Ղարախանս, Դուրմիշխանս, մեր Ոռնակս ծիլ շինականն, հող ու ջուրն, որ կէսն վերայ Սարգիս պարոնտէրին ծախել ինք, Աւետիսի տունն ու տեղն, կալ ու մարաքն, գոմն ու դռնառաջն, գեղումն ու սարումն ինչ տունն ու տեղ ունի՝ էն էլ ծախեցինք ու հախն առանք: Ով որ մեր ծախածիս հակառակութիւն անէ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած է, Յուդայի ու Կալէնի մասնակից է, Աստուածածնի խռովանքն ընկնի:

¹ Բնագրում՝ «ղուղապի»:

Վկայ է քալանթար Բարախոստրով-բեկն, Փարաստան-բեկն, զամէն Արղութեցիք, որ գրած են՝ վկայ են, Աստուած վկայ է:

127

[1640-1696]

A 208v-209r

Կամաւն ամենազաւրին յԱստուծոյ, ես՝ պարոն Զաւրեկի որդի Գասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բէրաւս, Բէթիս, Խաւսիս մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ, մեր ընդովս մեր Ոռնակա ծիւ շինական Ծիխու Մխիթարն, Ակորն, Խէչիկն ծախէցինք վերայ Սարգիս պարոնտէրին ի գրան մօրս լուսոյ Սուրբ Աստուածածնին՝ իրանց տանովն, իրանց տեղովն, իրանց հողովն, իրանց ջրովն, թէ՛ պահէզատեղ, թէ՛ այգու տեղ, թէ՛ հորսագահ իր արօտգահովն, թէ՛ սար, թէ՛ ձոր, ամէն ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին: Պարոնտէրն գնեց, վախճ արաւ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, ազատ լինի ամենայն պարտողական¹ ցեղէ, ո՛չ պարոն, ո՛չ ճորտ, ո՛չ ազգական, ո՛չ ընդանի նորա հետ բան չունենան: Եթէ ոք հակառակի կամ յանդգնի մեր տված հայրենացս առնուլ ջանայ կամ խլել Գ. (3) սուրբ ժողովոյն² նշովեալ եղիցի:

Վկայք են այս հաստատ սիկիլիս Արղութի որդիքս ամէն՝ պարոն Սարուխանս, պարոն Ուսուքս, պարոն Էլիզբարս, պարոն Ատիբէկս, պարոն Դօլիկս, պարոն Հախնազարս, պարոն Ալիաքսաթս, ամէն Արղութեցիք՝ մեծ ու փոքր, վկայ են, Օգօրվեցի իրիցի որդի Ղուկասս, տանուտէր Միրիանն, Ատիբէկն վկայ:

Ես՝ Նէրս գրիչս, գիրս գրեցի, վկայ եմ առաջի Աստուծոյ. ամէն:

128

[1640-1696]

A 209v-210v

Կամաւն եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ, մենք Թաթարի որդիքս՝ Ալիբէկս, Ալթանդիլս եւ մեր որդիքս՝ Թաթարս, Նարիմանս, Բաբունս մեր կամաւ ծախէցինք ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսին մեր Ոռնակա ծլիցն Սեւ Խէչիկի տունն ու տեղն, կալ ու մարաքն եւ գոմն ու մառանն մինչեւ ժամայտուն, մինչեւ Ծիխոնց կալի ափան մառանն ու աղբիւնքի կէսն՝ Բ. (2) աւրավար ու կէս, Դանդալակն Բ. (2) օրավար, Դամբա տեղի³

¹ Կարգա՝ «պարտողական»:

² Այլ գրչութեամբ աւելացուած է՝ «յԳԾԺԸ. հայրապետաց»:

³ Բնագրում «տեղի»:

Հողն՝ Բ. (2) աւարաւար, Տափի Հողն՝ Ա. (1) օրավար ու կէս, ձորի խմհատի վերի կռան խմհատն¹ բացածն ու բացելուն. մեր հալալ սրտիւ ծախշցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրին, ազատ ամէն խարճէ: Ոչ ով հետն բան չունի՝ ո՛չ մեք, ո՛չ մեր ազգ՝ ով հակառակի ու դաւի անէ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նշովեալ լինի, Աստուածածնի խռովանքն ընկնի, հետ սատանայի² տանջի, Կորխայ եւ Բեհեզի մասնակից լիցի:

Եւս ես՝ Սարգիս եպիսկոպոսս, գնեցի եւ ետու Սուրբ Աստուածածնին վախմ: Ով այս բանս յետ ու յառաջ տայ զվերոյ գրեալ նշովան առցէ:

Ես՝ քալանթար Քարախոստրով-բէկս, վկայ եմ այս հաստատ սիգի-լիս:

Ես՝ Փարսատան-բէկս, վկայ[յ], ես՝ Խէրումի Ասլամազի որդի Բայրամս վկայ, ես՝ Սարուխանի որդի Ասլամազս, վկայ, ես՝ Սողարթմիշս վկայ, ես՝ Ղարիկանց Վարդան արեղէս, վկայ եմ, Աստուած վկայ է:

129

[1640-1696]

A 211r

Ես՝ Հախնազարի տղայ Մանթաշ խանս, իմ հօր ընդունթէնովն, իմ ախպէրտանց ընդունթէնովն, իմ ընդունթէնովն տվի Ոռնակայ Թնդոցի հողն պարոնտրին, Բ. (2) բաժինն իմ հայր էր ծախել, Ա. (1) բաժինն այլ ես ծախեցի, այլ ոչ ում բան չկայ:

Ես՝ Դուրախանս վկայ եմ, որ իւր ընդունթէնովն ծախեց³ մեզ եւ այլ ոչ ում բան չկայ:

Ես՝ Էլիզբարս վկայ եմ. Հողն Մանթաշի ծիւն էր, Ասլամազին եւ այլ ոչ ում բան չկայ:

Ես՝ Զօհրաբս վկայ, ես՝ Սողարթմիշս վկայ եմ, Աստուած վկայ, սուրբ Աստուածածինն վկայ այս բանիս:

Ով որ ետ ու առաջ տայ այս բանս՝ յօձէն մինչեւ ի նեռն անիծեալ լինի, վարձս Յութայի, Կայեմի, խաչաձհանուցն առցէ, ՅԺԸ. (318) հայ-րապետաց նշոված լինի. եղիցի, եղիցի. ամէն:

¹ Այլ գրութեամբ լրացուած է՝ «սարումն աղբինքն եւ բարդեց Հողն տի ինք»:

² «Սատ» տառակապակցութիւնը վրիպմամբ կրկնուած է:

³ Բնագրում՝ «ծաղեց»:

130

[1640-1696]

A 212r

Ես՝ Թափմազի տղայ Մուշեղս, իմ տղայ Շերմազանն մեր կամաւն ծախեցինք մեր ծիւ Սաղու ձորի իգայ տեղն ի վերայ Սարգիս պարոնտիրին. հախն ինձ հասաւ, այլ ոչ ում բան չկայ, որ խաւսի: Ով ոք հակառակի եւ հանել ջանայ սոցանէ՝ իմոց կամ աւտարաց, յօժէն մինչեւ ի նեոն անիծեալ լինի, վարճն խաչաձանուց առցէ, Յուդայի եւ Կայեանի մասնակից լիցի, Յօժ. (318) հայրապետաց անէծ՝ն առցէ: Եղիցի, եղիցի: Այգոյ տեղն իր լանջովն, իր ընձանովն առայ:

Ես՝ Զորիս վկայ, ես՝ Էլիզբարս, վկայ, ես՝ Ճապուկի տղայ Բաուրթս վկայ:

Ես՝ Տեր Յերեմիէս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ այս բանիս¹:

131

[1640-1696]

A 212v-213r

Մեք՝ Հախնազարի տղէրքս Մանթաշս, Դուրայխանս, Ասլայմազս գիր տվինք Սարգիս պարոնտիրին մեր ծիւ հէրէնիքն, որն ծախած էր, որն էլ հ[ի]մայ տ' ինք. Խէչերէսանց տունն ու տեղն, կալն-մարանն, պահէզն, Կոսպաշտի հողն, Զաքարայ ձորու հող, Ոռնակայ սարի կալի հող, Խաչի ետի հող ծախւցինք վերայ Սարգիս պարոնտիրին, ինչ Զաքալամի տղի առին կայր, ինչ Խէչերէսանց առին՝ դամէն ծախեցինք, այլեւ այլ բան չկայ:

Գօգուրի որդի Աթայբէկն վկայ, Սողարթմիշն, Թամազն վկայ, Աստուած վկայ:

Այս բանի ով որ հակառակի եւ հանել ջանայ սոցանէ՝ եթէ՝ իմոց, թէ՝ աւտարաց, ԳժժԸ. (318) հայրապետաց նզովե[ա]լ լինի, վարճն խաչաձանուց առցէ, Կայեանի եւ Յուդայի մասնակից լիցի. ամէն, եղեց, եղեցի:

Կունդիկանց տան տակի աղբիւնքն իմ կամաւ եւ օժարութեամբ վախմիաթ տվինք Սուրբ Աստուածածնուն:

Ես՝ Դուրայ-խանս, Մանթաշս, Ասլայմազս, Եկանս մեր կամաւ եւ օժարութեամբ տ' ինք մեր ճորտուն անանց² Բոքնչանց Բէսվեր դարի հողն՝ մինչեւ Սողեղանց հող Սարքիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին վերայ ծախեցինք:

¹ Վերջում խաչ եւ արաբատառ կնիք:

² Թերեւս ուղղելի՝ «առանց»:

Ով որ յետ ու յառաջ տայ այս բանս՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց անհրժաժ լինի, վարցն խաչաձև հանուց առցէ:

Ես՝ Էլիզբարս, Մուշեղս, Ալփաքսատս, Ծաղողլիս, Յակոբս, Պետրոսս վկայ, Աստուած վկայ այս բանիս:

132

[1672-1697]

A 112rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Սարգիսս, որդին իմ Միտիչս, թողն իմ Մարգարէ Ծաղիջանն, իմ այգու ներքի դեհէն Ը. (8) առու ծախչինք ի վերայ պարոն Վասակի որդոյն՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին. ջահրատն այն առուն է, որ խնձորին մէջն է:

Ով յետ վազէ՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն անհրժաժ է, Աստուածածնէն կապած է:

Ես՝ Ակոպէ Էրեցս վկայ եմ, Տէր Գրիգորս վկայ եմ, Տէր Առաքելս վկայ եմ, պարոն Ծանշէն վկայ, Գուգալն, Կարապետն վկայ են, Հովսէփն վկայ, պարոն Ղուպէն վկայ է:

133

1689

A 227v

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Սմբատի որդի Յեարալիս, իմ հօրեղբօր որդիքն Պապէն եւ Յօսէփն մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ մեր Գալէբանցի հողն ծախչինք ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին, որ էր գնուածու Դօլիկանցէ իւր թարփատեղովն. հողի մէկ ծէրն գնում այ մեր ճորտ Գալուստի Ալիխանի հողի ծէրն, որ է Մուրադանց գնուածու, մէկ ծէրն գնում ա Սուլուխանց ճոթերեն: Իւր վերի ընծաննվն ծախչինք, հախն առաք, մեր կարեացն արարինք. օչ օվ դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց: Ով դաւի անէ՝ դաւին հետ մեզ լինի, ով յետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ եղիցի, սուրբ Աստուածածնայ խոօվանքին գայ:

Վկայ այսմ բանիս Սօրիկանց Ղարախանն, Ծերմագանն, Էլուսանց Մէրփաքն, Բէրէքանց Բախուտէն, Մուրադանց Տէր Առաքելն, Ապանանց Էփանէսն, Փրճօլանց Անտոնն:

Ես՝ Տէր Մարտիրոսս, գրեցի եւ վկա եմ: Գրեցաւ ի ՌՃԼԸ. (1138/1689) թվին, մարտի ԻԵ.ին (25):

134

1690

A 228rv

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Ղարիբի որդի Կիրակոս, իմ որդի Յարութիւնս մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ մեր պարոնի դաստուրովն ծախչցինք Վանգի ճալի այգոյ տակի երկու օրածար հողն իւր մեծ ջրովն, մէկ ծէրն գնում այ Վանանց թարփն, մէկ ծէրն գնում այ Կացոցկա ճա՛լի քարակապն: ՀախԱն առանք, մեր կարեացն արարինք. ոչ ոք դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց եւ ո՛չ ազգականաց: Ով որ դաւի անէ՝ դաւին հետ մեզ լինի, ով յետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նգովեալ եղեցի, վարձն Յուդայի եւ Կաննի առցէ, սուրբ Աստուածածնայ խոնվանքին գայ. ամէն:

Վկա այս բանիս Ծիօշ բեգն, Ասլամազ բեգն, Արթանդիլ բեգն, Ղարախան բեգն, Էլումանց Մեհրաբն, Սորիկանց Ծերմազանն, Մուրադանց Տէր Առաքելն:

Ես՝ Աքօրեցի Տ[է]ր-Մարտիրոս, գրեցի Կիրակոսի խօսկօվն եւ վկա եմ:

Գրեցաւ ՌՃԼԹ. (1139/1690), փետրրվարի Ժ. (10) ի սուրբ ուխտն Սանահին:

135

1696

A 198r-199r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Յեղիշէս, իմ աղբէր Յեղիբաբն, Կիրակոսն, մեր որդիքն՝ Մանուչարն, Վարդանն, Նաւասարդն, Խէչիկն Դարպասեցի Մուրատի որդի Գալուստիցն, Հանիսիցն, Վարթիանիցն, Առաքելիցն, Կիրակոսիցն Տաշտալձորի ճալի հողն գնեցինք, որ մին ափն ջուրն, մին ափն վճրի բնաքարն, որ մէջն Ե. (5) աւրավար այ լաւ գութանի. մենք առանք մեր կամաւ ծախչցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրին, այլ ո՛չ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, ո՛չ ազգականաց: Ով որ դաւի անէ՝ էնդուր ջուղապն ես եմ տ՛աւղ: Ո՛չ պարոն, ո՛չ ճորտ, ո՛չ հողի տէր, ո՛չ բահրայ. ես հէնց առել եմ՝ էլ հէնց կու ծախեմ, ով որ պարոնտրին հետ խաւսի, ընդուր դաւին մերն այ, ջուղապն ես եմ տ՛աւղն:

Գրեցաւ գիրս զբանն Սուրբ Սամէբու, թվականին ՌՂԵ. (1085/1696):

Ես՝ Ղուշի Ամիրազիզս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Զալիկա, վկայ, ես՝ Սարգիս, վկա[յ], ես՝ Մուրատի Գալուստ, հողի ծախողս վկա[յ], ես՝ Կարապետ, վկա[յ], ես՝ Ամիրջանի որդի Ղուկա, վկա[յ], ես՝ Սամբու էրէցս վկայ, ես՝ Եպիսկոպոսի գեղըցի Խաչատուր էրէցս, վկայ, ես Ծօփցի Ղարախանի որդի տանուէր Դաւիթս վկայ եմ այս բանի¹:

Ես՝ Կիրակոս հաբեղէս, գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ:

Աստուած վկայ է:

136

1697

A 45r

Ի թվին ՌՃԽԳ. (1143/1694), ես՝ Ղորղանի որդի Տէր Զաքարիա, Հախաատու վանից փոքր ինչ նեղացեալ էի: Էկի Սամահին Բ. (2) տարի կացա առաջնորդութեամբ Բարսեղ եպիսկոպոսին, որ է թոռն Բէրէքին: Միւս տարին՝ ՌՃԽԳ.ին (1697) սուրբ Էջմիածնա նվիրակ էրեկ Վարդան վարդապետն, զիս ձեռնադրել ետուր Զաքարիա վարդապետ ի հայրապետութեան Նահապետ կաթողիկոսին, ի թագաւորութեան Վրաց վալի-խանին Գիորգի: Խանն տարան Խապահան, այն ժամանակին էր ի նախ հանգէ Ամագէթոյ, որ է որդի Պապունոյ:

* * *

Վ. Եսե խոմեջուր ՎոցնոՅա և յարտաւոր մե յօրձանաժցում չախրոս յարտապըժ զաջջըր: մե ըոմ չանաճոն յոյսոյ, ճոյրոյ ըոմ մոյոյ յարտան յարտապըժ յետաժցում մե յարտապըժ մաշտոյնոն առջոյտաժցում փոքր յոյսոյն յառաջոյ չանոն Վոյնոյն, յոյրոյ ըոմ ընաճոն Վոյնոյն ըմ առջոյն յոյսոյն: [Այս հայերէն գիրն էլ ու վրացերէնը ես՝ Ղորղունաշվիլի Զաքարիա վարդապետս, գրեցի, երբ ես Սամահնում էի, երբ Վարդան վարդապետ Սէբաշվիլին նուիրակ եկաւ՝ ինձ Բարսեղ եպիսկոպոս Արղոյթաշվիլին վարդապետ ձեռնադրել տուեց Նազարալի խանի ժամանակ, երբ Գեորգի թագաւորին Սապահան տարան՝ այդ համբարձման [տօնին] օծուեցի]:

Ծան. ա) Նոյն գրչութեամբ լուսանցում աւելացում է՝ Նաճապըժ յարտապըժ - [Նահապետ կաթողիկոսի ժամանակ]:

բ) Հայերէն եւ վրացերէն բնագրերում բառանջարումը կարարում է երկկերով:

¹ Բնագրում՝ «բանի»:

137

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ]

A 101r

Ես՝ Ումէկի որդի Համգէս Դ. (4) աւրավար հող ծախեցի ի վերայ Բարսէղ եպիսկոպոսին, Տէր Մարգարէն, Մուրատէն վկայ են:

138

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ]

A 101r

Ես՝ Տէփրըցի Ամիրհասանի որդի Էվանէս յՌամաբարձ հողն, Տէփրա դիմաց Կաղնէց հողն ծախեցի ի վերայ Բարսէղ եպիսկոպոսին: Տէր Սարգիսն, Բհատուրն, Պաւղոսն վկայ են:

139

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ]

A 101rv

Ես՝ Ծահրիմանի որդի Էվանէս, Յրոքստէվանս Բ. (2) աւրաւար հող ծախեցի ի վերայ Բարսէղ եպիսկոպոսին. Մուրատէն, Սուլխան, Համգէն վկայ ալ:

140

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ]

A 101v

Ես՝ Անտոնի որդի Մարտիրոս Գ. (3) աւրավար հող ծախեցի ի վերայ Բարսէղ եպիսկոպոսին. Մուրատէն, Տէր Մարգարէն վկայ են:

141

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ]

A 101v

Ես՝ Ալքէս, Ծախուխէս Տէփրայ դիմաց մեր հողն, որ Սարգսի հողին մաւտ ալ, ծախեցինք ի վերայ Բարսէղ եպիսկոպոսին: Տէր Սարգիսն, տանուէր Ամիրխան, Մուրատէն վկայ:

142

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

A 113rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ծանշէս, որդին իմ՝ պարոն Փարսատանն, պարոն Միրզէն տաք մեր Սամծէրու ալդին վախմն Սուրբ Աս-

տուժածածնին, առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտին պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին, իմ հաւրեղբաւր հոգոյն համար՝ պարոն Թաղալոյիմին, իւր հնձանովն:

Ո՛չ որդի, ո՛չ ազգական, ո՛չ պարոն հախ չունին խաւսելոյ, իմ կամաւ տի՛ ի վախմ Սուրբ Աստուածածնին:

Պարոն Ղալիթմագն վկայ է, պարոն Ղաբարս վկայ, Էվատս, Շահվէլիս, Անուշ, Տէր Յակոբս վկայ են:

143

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

A 113v-114r

Անունն Աստուծոյ, ես՝ Բէշկէնս, իմ փոքր աղբէր Տէր Առաքելս, տի՛ ինք մեր հաւր ձեռագործ այգին իր հոգուն համար Աստուածածնին վախմ: Աստուածածնու առաջնորդն մեզանէ դաստուր առաւ, իմ այգին փոխեց հետ հէճուպին: Մենք տի՛ ինք Աստուծոյ կամիւն:

Ես հնազանդ էրեսփառաշ Էջմիածնայ Բարսեղ եպիսկոպոսս¹ իրիցի այգին փոխւցի ի վրէն վերէք էլաւ ի Ա. (1) լաւ գոմէշ իրանց կամիւ տի՛ ին, մենք մեր կամիւ առանք: Ով էս բանիս թախսիրութիւն անէ կամ այլ եւ այլ անէ՝ Աստուածածին իրանն եւ իր որդանցն խռով կենայ, աւճէն մինչեւ ի Նեոն անիծած այ ուրացողացն նման:

Ես՝ Փարվամէս, ես՝ Ղուգանս, ես՝ Տէր Յովամէսս վկայ եմ[ք], Տէր Թաթոսն, Տէր Գրիգորն վկայ, Անուշ, Նասիպս, Գոգալն վկայ: Մէք՝ էս ծառէքս վկայ ենք առաջի Աստուծոյ:

144

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

A 114r

Անունն Աստուծոյ, ես՝ Գովագիգս, Երագիգս, Սարգիսս մեր Խէչքարի Ջերկի թեղէց հողն, որ Ե. (5) աւրավար ա, մեր հօր հոգոյն համար վախմ տի՛ ինք Սաճահնու Սուրբ Աստուածածնին՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութենովն, մեր հալալ սրտիւ. ո՛չ աղբէր, ո՛չ ազգական, ո՛չ ում բան չկայ, որ դաւի անէ: Ով լրբի՛ մեր ազգէ կամ մեր ընդանուց հակառակի, դաւի անէ՝ Աստուածածնի խռովանքն ընկնի, իր որդիքն պատժին [յ] Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն:

¹ Բնագրում՝ «եպիսկոպոսնս»:

Մեք՝ Ականաթէրէցի տանուտէր Անդրիասն վկայ, իմ աղբէր Գրիգորն վկայ, Հովադէղն, Խոցիկն վկայ[յ]:

145

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

A 197r-198r

*Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Փանոս, Դօլվաթիարս մեր կամաւ հողն տվինք պարոնտէր Սարգսին՝ կէսն վախմ տի ինք, կէսն ծախեցինք Սա-
նահնոյ վանքին վերայ. կալի պատէն ի վերն Տաշտալձորի հողն տի ինք,
էլ ո՛չ ում դաւի չկայ:*

*Ես՝ պարոնտէր Սարգիս, գնեցի հողի կէսն. կէսն մեծ պարոնտրի
ժամանակ ի վախմ ին տվել, կէսն էլ ես գնեցի, իւրեանց կամաւ տի ին՝
մենք առանք:*

Ես՝ տանուտէր Ղարախանս, վկայ եմ:

Ես՝ Կարապետս, վկայ[յ] եմ:

*Ես՝ Հասանս, վկայ[յ], ես՝ Գալուստս, վկայ[յ], ես՝ Պլիկ Ծատուրս, վկայ,
եւ՝ Ներքի գեղըցի Ամիրամս վկայ, եւ՝ Վերի Ծերաքէցի Մարտիրոսս, վկայ:*

Էն ժամանակին Ընստում-բէկն էր Դարպասի պարոն:

*Ով որ էս յետ ու յառաջ տայ՝ Օլքի պարնին Գ. (3) թուման տայ
ջառիմայ: Այս բանս հաստատ էլավ. ով որ էս բանս խափանել ջանայ՝
ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ է, Յուդայի, Կալեանի մասնակից եւ
ընկերակից է, աւձէն մինչեւ ի Նեոն անիծած է, Սուրբ Աստուածած-
նէն, Սուրբ Սամէրուցն բանադրած լինի: Եթէ՛ պարոն, եթէ՛ տանու-
տէր, թէ՛ իր, թէ՛ աւտար՝ ով անտգնի յետ ու յառաջ տայ՝ զայս անիծից
տակին կենայ որդաւք եւ ընդանաւք, ընչիւք եւ ապրանաւք. ամէն:
Աստուած վկայ[յ]:*

Ես Կիրակոս հաբեղէս գիրս գրեցի: Վկայ եմ առաջի Աստուծոյ:

146

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

A 199rv

Առաջի Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին:

*Մեք՝ Զումի թողներս, պարոն Դանմազի որդի Սարուխանս, Քամարի
որդի Պապիս, Բէբէքի որդի Բալրամս, Միրիմանի որդի Միրիմանս մեր կա-
մաւ մեր Դարպասի յիգին ծախեցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին,
գինն առանք ու ծախեցինք. պարոնտէրն վախմ եղիր ի դուռն Սուրբ
Աստուածածնին: Ո՛չ ոք հրաման չունի այս բանիս խախտելոյ՝ ո՛չ ի-*

մոց, ո՛չ աւտարաց. այն այգիին մեր պապ Զումէն գնել էր, մենք ծախշ-ցինք, այլ ո՛չ ում բան չկայ:

Ով որ յետ ու առաջ տայ ի ներքոյ անիծից է:

Վկայ է այս բանիս տանուտէր Ղարախանն, Կարապետն, Ասուրի Սարգիսն, Ամիրզալի Դաւիթս, Խուրիարանց Խաչատուր էրէցն: Աստուած վկայ է:

147

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ.]

A 217v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ատի-բէկի որդի Ալալվերտիս, գիր տվի Սուրբ Աստուածածու առաջ եւ որ իմ ծիւ Ոռնակայ Ծատուրն իր հող[ո]վն, իր ջրովն թէ՛ սարում, թէ՛ ձորում, թէ՛ հորսայգայ առաջ իմ հէրն տ' ել էր իր հոգուն համար, իր կողակիցի հոգուն համար Աստուածածուն հոգւ-բաժին, ես էլ հաստատեցի, տ' ի: Այլ ոչ ում բան չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ ձօտարաց. ով որ հանել ջանայ կամ խլելու, կամ ուրիշ բանի՝ ԳժժԸ. (318) հայրաւ[պետ]աց նզով առցէ, Ուրայի, Կայեանի մասնակից ըլի, Գ. (3) սուրբ ժող[ով]ուն անիծել լինի, սուրբ Աստուածածու խռովանքն ընկի:

Ես՝ Մանուշարս վկայ, ես՝ Միրանի որդի Զուրապս վկայ, ես՝ Ծաղվերտու թոռ Աւթա[ն]թիւս վկայ, ես՝ Թումանորդի Թումանս, վկայ:

Ես՝ Տէր Խաչատուր արեղէս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ¹:

148

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ.]

A 218v

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Մուշեղի որդիքս Ծերմազանս, Դուրայիսանս, Յուրամս, Սուրիկս գիր տվիք Բարսեղ պարոնտիրին, որ առաջ մեր հէրն Ոռնակայ ծիւն տվել էր՝ պարոնտէր մեզանէ գնեց էրետ Սուրբ Աստուածածուն վախճ՝ թէ՛ սարում, թէ՛ ձորում, թէ՛ հող, թէ՛ ջուր, թէ՛ հորսայգայ զամէն տվիք Սուրբ Աստուածածուն. ով որ հակառակի յետ առնելու ջանայ՝ ԳժժԸ. (318) հայրաւ[պետ]աց նզով առցէ, Ուրայի, Կայեանի մասնակից լինի:

Վկայ են այս բանիս Զուրապս, Ման[ի]չարն, Մոթն, Թուման, Ավթաթիւն:

Ես՝ Տէր Խաչատուր արեղս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ²:

¹ Վերջում՝ արաբատառ կնիք եւ ստորագրութեան փոխարինող չորս խաչանշան:

² Վերջում արաբատառ կնիք եւ ստորագրութիւնների փոխարէն խաչանշաններ:

149

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

A220r

Ոռնակա ձորու այգատեղն, որ Բարսեղ պարոնտէրն ծախել էր Մի-
րիանի տղայոց վերայ՝ Զուրաբին վերայ, Ծերմագանի վերայ, ես՝ Զուրաբս,
Ծերմագան Աղունկա ծովի մեր փայլի հողն, մեր փայլի Ոռնակալ Փավեր
հողն տ'իւնք Ոռնակա ձորի այգու բաղալն. մեր մէջն մէկ փոքր՝ աղ-
մունն անկաւ՝ ասեցիք, թէ Փավեր հողն Ոռնակալ ձորին բաղալ է: Ետ
այնորիկ Տէր Խաչատուրն ան ատալիք արաւ՝ կրկնապատին Փավեր հողն
Աղունկա ծովի հողն բաղալ արինք Ոռնակա ձորի այգուն: Ով որ այլ եւ
այլ անէ կամ ետ ու առաջ տայ՝ ԺԲ. (12) թուման իւր հետ իմին ջառի-
մա տ'ող լինի:

Ես՝ Ասլանս վկա եմ:

Ես, Ասլագս վկա եմ:

Ես՝ Ոհանէս վարդապետս վկա եմ¹:

150

1701

A 225v

Ես՝ Երզնիկ որդի Ռոստոմի կողակից Խանումս, յետու Սանահնոյ
Սուրբ Աստուածածնու դուռն մէկ լաւ սեղանի ծածկոց՝ դուստր իմ
Մանանի հոգոյ համար:

Ով ոք կարգայ՝ [մի] բերան ողորմի ասէք: Աստուած ողորմի ձեր
ծնողացն: ՌՃԾ. թիւն (1150/1701):

151

1714

A 229r

Պատճառն այս է գրոյս, որ ես՝ Ղարալ Ղարալխան-բէկի որդի Ասլան-
բէկս, որ իմ կամաւ եւ ձօժար սրտիւ Մլայփուսի Ազիբէկանց հողն տվի
Սանահնու առաջնորդ Սարգիս Սեպիսկոպոսին, այլեւ դավի եւ դարապայ
չլինի. պատալն առել եմ, իմ կարէցն արել. այն է պատալն, որ Տէր Խա-
չատուր աբղեղէն Կացոցկալ բիսին վեր հողն, որ տվել էր հոգւբաժին եւ
մին մնու պատալ Սեղաւ. Աստուած վկայ, Արագ բէկի որդի Ծառվորին
վկայ, Ասլայմագն վկայ, Ղարալքիլիսեցի Ռսկու որդի Տէր Սահակ վկայ:

ՌՃԿԳ. (1163/1714) թվին, Նուհէնբերի ԺԲ.ին (12). ամէն:

¹ Վերջում՝ արաբատառ երկու կնիք եւ մէկ խաչանշան:

152

1724

A 214r

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Հախնազարի որդիքս Մանթաշս, Ասլայմազս մեր կամաւ եւ օծար սրտիւ Սուրբ Աստուածածնուն վախմն տվինք Յաճախման ախբինքն՝ մեր արեւ Սադադայ եւ մեր հօր հոգոյն համար, ի թվին ՌՃՀԳ. (1173/1724) եւ առաջնորդութեան ուխտիս Սանահնոյ Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին: Աստուած զիւրեանցն բարին¹ յիշէ եւ իւր ծնունդքն, որ հալալ սրտիւք տո՛ւն եւ կապանօք փանեցին: Հակառակ սորին որ ով հանել ջանայ՝ նզովչքն Կայեմի եւ Ուդայի [առցէ], եւ բարէխօս ոչ լինի սուրբ Աստուածածինն այնպիսուն:

153

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 213v

Ես՝ Հախնազարի որ[դ]ի Մանթաշս, Դուրայխանս, Ասլայմազս, մեր որդիքս մ[ե]ր կամաւ եւ յօծար սրտիւ ծախեցինք Ունանանց խուցն իր մահլովն, իր կարաս ու մառան վերայ Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Ով որ խօսք ունենայ՝ հետ Հախնազարի որդանցն ըլի դաւին: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովուն անիծած լիցի, Յուդայի ու Կայեմիմ առցէ:

Ես՝ Տէր Սարգիս, զիրս զրեցի, վկայ եմ, Կարմիր² եկեղեցեցի Գուլ-Ասլանի տղայ Մարտիրոսն վկայ, Աստուած վկայ:

154

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 213rv

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Համզանց Մխիթի թոռներս՝ Հանէսս, Մխիթարս մեր կամաւ Սադու ձորի յայգին, որ վանքին առած էր, մեր կամաւ տո՛ւնք Գասպարին եւ իւր որդանցն:

Ես՝ Գասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բէրօս, Տէր Բարսեղս, Զալաս, Խօսիս մեր աղբէր Էլիզբարի խօսքովն Արդօթեցոնց սալահովն ծախեցինք վերայ Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին:

Ով յետ ու առաջ տայ [Յուդայի] մասնակից ըլի, վարճն Կայեմի առցէ, Աստուածածնու խռովանքն ընկնի:

¹ Բնագրում «բար» տառակապակցութիւնը կրկնուած է:

² Բնագրում՝ «կրմր»:

Ես՝ Թամազ, Մուշեղ, Սարգիսյան, Մանթաշ, Սողարդմիշ, Թարախան, Տէր Ուհանէս *վկայ*: Աստուած *վկայ*:

155

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 215r

Ես՝ Գասպար, *իմ որդի* Գալիս, Բերոս, Բէթիս, Զալիս *զիր տի իք* Սարգիս *եպիսկոպոսի եւ* Բարսեղ *պարոնտէրին*. Համազանց *տուն ու տեղն*¹, Սաղու ձորի *յիգու տեղն տի ինք*² Սուրբ Աստուածածնին, Ծաղուսանց *տուն ու տեղն տի ինք* Համազանց Հանիսի, Մխիթարի, Միրզի: Համազանց *տղէրաց կամաւն տվի[ն]ք - առանք*:

Մեք՝ Արդութեցիք, *վկայ ե[մ]ք, Աստուծոյ վկայ այս բանիս*:

156

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 214v-215r

Կամովն Աստուծոյ, մեք՝ Հախնազարի *որդիքս* Դուրախան, Մանթաշ, Ասլամազ, *զիր տի ի[ն]ք* Սարգիս *եպիսկոպոսին եւ* Բարսեղ *պարոնտիրին, որ* Ոռնակի *ինչ ծիլ ունէինք սարում, ձորում՝ ծախելիք ի վերայ պարոնտիրացն*. *ինչ տեղ էր մնացել* Դուրախանի *ծիլն սարումն, Խէչի գեղի Ծիւղամանց խմաճատն, Խէչիկի տան աղջկէն Բ. (2) ծիլ պահէզն, Մանթաշի Ասլամազի*³ *ծիլ խմայճատն, կալ ու մարագի, տան, գոմի տեղն, դէմինի հողն, ինչ մեզ էր ընկել գեղումն ճանճանոցն, ինչ որ* Դուրիկի *տղէն ծիլ ունենայ թէ՛ մերի, թէ՛ խմաճատի տեղ՝ մեր ծիլն էլ հետ* Ծաղուլուն *գնայ, մեր փային էլ ծախեցի[ն]ք, որ վանքին ըլի, Սարգիս եւ* Բարսեղ *պարոնտէր զաւթ անեն*:

Վկայ են Շուշուլիս, Էլիսբարս, Բայրամս, Աստուած վկայ:

157

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 195rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ղարախանի *տղայ* Խանիս, *աղբերքն իմ* Տէր Ղազար, Ամիր, Վահրամ, Դաւիթ *մեր կամաւ ծախեցինք* Ե. (5) *մարչիլի յիգի [ի] վերայ* Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, Սարգիս *եպիսկոպոսի ժամանակաւն*: Ով որ *դաւի անէ կամ իմոց կամ աւտարաց, կամ*

¹ Բնագրում՝ «տունուն տեղն»:

² Բնագրում՝ «տվիքն»:

³ Բնագրում՝ «Ասլամասի»:

ճորտ, կամ պարոն հակառակին Սաճ[աճ]ու վանքիցն հանել կամենան՝ Աստուածածնի խոովանքն ընկանին, վարձս Յուդայի առցեն, Կալեճի մասնակից ըլին, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց անիծած¹ լինի:

Ես՝ Դարպասու տանուտէր Դարախանս վկա[յ] եմ, Տալաւերու տանտէր Զուրուպս վկայ եմ, Ղուշի Ամիրազիզս՝ վկայ, Զալիկս՝ վկայ, Աստուած վկայ է:

158

[ԺԸ. դ. առջին քառորդ]

A 215v

Ես՝ Քուրդիկի որդի Զուրապս, իմ աղբէր Ուլուխանս, Պալիս գիր տվի[ն]ք Սարգիս եպիսկոպոսին եւ Բարսեղ պարոնտիրին՝ Շալվիսանց տուն ու կալն ու մարանն, դռնառաջն ծախչի[ն]ք ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Հախն առանք, ա[յ]լ ոչ ում բան չկայ. աղբէրայ ծիլում մեզ ընկաւ, մեք ծախչիք, ով որ խձսք ունչնայ՝ մեզ հետ խձսի, հետ պարոնտիրացն բան չունի: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովն առնու, վարձքն Կայենի ըլի:

Ես՝ պարոն Էլիզբարս վկայ եմ:

Ես՝ Մուշեղս վկայ եմ:

Ես՝ Բայրասն վկայ եմ:

Ես՝ Գալիկանց Յակոբս վկա[յ] եմ:

Ես՝ Խիչիկ արեղէս գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ, Աստուած վկա[յ]:

159

[ԺԸ. դ. առջին քառորդ]

A 218r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դարախանի որդի Ասլանս, իմ կամաւ եւ ձօժար սրտիւ Ոռնակայ իմ ծիլ բովր հողն տվի Բարսեղ եպիսկոպոսին եւ առաջնորդ Սաճաճնու, Սուրբ Աստուածածուն տի ի վախմ. ով որ էլ յետ ու առաջ տայ կամ յետ առնելու [ջանայ]՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովն առցէ, Ուդայի, Կալեճի մասնակից լինի:

Վկայ են այս բանիս Միրիմանի որդի Զուրապս, Մանուշարճ, Դուրապսան, Թումանի որդի Թուման, Շահվերտու թող Ավթիլն, Տէր Ոռնաւսն²:

¹ Բնագրում՝ «անիծած ած»:

² Վերջում՝ արաբատառ կնիք եւ ստորագրութեան խաչանշաններ:

160

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 195v-196r

Ես եւ Խաւանի որդիքս յետոյ մեր հօր ծիլն կէս քէսմայ, ինչ որ պարոնտրի յիգուն հետ էր, ծախեցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրի, որ մի կուռն դուրս գցեց՝ գեղու ճամփայ արին, ելքն վանքի իգին խառնեց. ծախեցինք գինն առանք, այլ ոճ ում դաւի չկայ: Ով որ էլ յետ ու յառաջ տայ՝ Կորխայ եւ Բեհեզի մասնակից լիցի, մինչի Նեոն անիծած լիցի:

Վկայ է այս բանիս մեր բիճայ Տէր Ղազարն, տանուտէր Յեղիշէն, տարուղա Ատիւն, Սատաղի տղայ Էտիւն, Աստուած վկայ է:

161

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ]

A 196v

Շնորհաւք ամենազաւրին Աստուծոյ, ես՝ Չորակարանց Յերազ, իմ որդանցովն ծախեցինք մեր Տաշտաձորու ծմակի հողն՝ բացածն ու բացվելուն, ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսին, արար Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին վախմ: Ով որ այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նգովեալ եղիցի, որդիք նորա ի սատակումն եւ ազգէ ջնջեսցի անուն նորա:

Ես՝ տանուտէր Ղարախանս վկայ եմ:

Վարդումի Կարապետս, Ամիր Զալի Դաւիթս վկայ եմ, Պիլի Ծատուրս՝ վկա[յ], Մորատի Գալուստն՝ վկա[յ]: Աստուած վկա[յ] է:

162

[ԺԸ. դ.]

A 263v

Ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածնիս, մեք՝ քաղաքացիքս, Սեկանք ուխտ սուրբ Աթոռիս՝ Չիթախանց Զալիւնի տղայ Թաղիս եւ Մողնու Տէր Աբրահամի որդի Աւետիքս, մեր կամաւն եւ օժարութեամբն խոստացաք, որ քանի մեր կարն լինի եւ կենդանի լինիմք՝ ամէն տարի մարդս մէկ լիտր մոմ տանք, որ ամէն իւղալբերիցին վառին եւ մեզ յիշեն: Տուինք սիրով՝ վասն փրկութեան հոգոց մերոց եւ ծնողաց մերոց, եւս լծակցաց մերոց. ամէ-ամի Յարութեան գայ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս ի ձեռն Բարսեղ յեպիսկոպոսին. ամէն:

163

[ԺԸ. դ. երկրորդ կես]

A 226r-227r

Ես՝ Ղօրղանից Լէլէս, *հառւ վախճան* Սանահնոյ *սուրբ Աստուածածնին* Ա. (1) *լաւ բեմայ ծածկոց*, Ա. (1) *լաւ վարաւոր*, Բ. (2) *չուճառ*, Ա. (1) *լաւ թիքմակար ուրար*, Ա. (1) *արծաթէ թաս*, Ա. (1) *արծաթէ սաղաւար*, Ա. (1) *Թումայ առաքելի պահարան*, որ է *երկու արծաթէ դրունք*, Ա. (1) *լաւ բասմայ ժամաշապիկ*, Ա. (1) *լաւ մեծ շամաղան՝ յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոյ՝ Հօրն իմոյ* Բեգաղուն *եւ մօրն իմոյ* Դարեջանին *եւ եղձօրն իմոյ* Ծիօշին *եւ իւր կողակից* Քեթեվանին *եւ իւր դստերք* Թինաթինն, Ծաթադէն, Խորիշանին *եւ իմ այր* Յաւանգուլինց Գասպարն *եւ իմ որդիքն՝ Մելքօն, Էլիզբարն, Արուսիւն, Քալիխօսրովն, Խանումն, Ծաթայդէն եւ այլ ամենայն մերձաւորքն իմ*:

Ով ոք *կարդայք՝ Ա. (1) բերան ողորմի ասացէք, Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն*:

* * *

Ես՝ Յաւանգուլեանց Հարս Քեթեվանս, *խոստացայ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին տարէնն* Ա. (1) *լիտր մոմ՝ յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց*:

164

1819

A 262v-263r

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին *եւ իմ յօժար սրտիւս, ես՝ Արղութեանց Բրթանց Ջիմշիտի որդի* Ալթանդիլս, *տկարացայ. Սանահնայ Սուրբ Աստուածածնին հրաւիրեցի մեր տունն, ջերմեռանդ սրտիւ ընծայեցի Սուրբ Աստուածածնայ Սանահնայ գիւղի տակի* Սօրիկանց Ղարախանի աղանքի տակի *կէս օրածար աղանքն, որ է Սուրիխանանց աղանքի վերի կուռն, որ մէկ ծայրն գնում այ Սանահնայ ձորի ճաճիկն եւ մէկ ծայրն գնում այ գէպ Միրինանց աղանքն*: Ոչ ոք *դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, ո՛չ իմ ազգայնոց եւ ո՛չ իմ որդոցն. ով դաւի անէ իմ տ՛հալ վերոյ գրեալ Սուրբ Աստուածածնայ վախճան՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի, Սուրբ Աստուածածնայ սուրբ տաճարին պարտական լինի*:

Ես՝ Սանահնայ սրբոյ վանից աւաք քահանայ մահտեսի Տէր Ղազարս, *վերոյ յիշեալ Ալթանդիլի խնդրանօքն գրեցի եւ վկայ եմ*:

Գրեցաւ ի ՌՄԿԸ. (1268/1819) թուին *եւ ապրիլի Բ. (2)*:

* * *

ձե Մյուրիցի մոտ զար-յնոսն արժանացի օրհնածն. [Սոյն գրիս վկայ էմ. իշխան Փարսադան Արղութիցի]:

165

1856

A 236rv

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Կնեազ Ղահրաման Դաւթեան Երկայնաբազուկ Արղութեանց՝ յազգէ Զաքարեայ Ամիրսպասալարի, իմով յօժարութեամբ ընծայեցի Սանահին Սուրբ Աստուածածնի հռչակաւոր վանից զսեպհական այգետեղին իմ, որոյ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմն կից է նոյն վանաց այգոյն, հարաւային կողմն կից [է] գետոյն իւր օղղատեղովն, իսկ արեւելեանն կողմն՝ փոքրիկ այգին Կնեազ Աղաւօյի Արղութեանց: Ետու զայդ վասն յիշատակի հոգւոյ իմ եւ ամուսնոյն իմոյ եւ ծնողացս. այսուհետեւ ոչ ոք չունի հրաման յարուցանելոյ զվեճ, ո՛չ յազգականաց իմոց եւ ո՛չ յօտարաց, ի ստուգութիւն որոյ ստորագրեմ իմով իսկական ձեռամբ: Եւ միաբանք վանացս պարտին անխափան մատուցանել զպատարագ վասն հոգւոյ իմոյ եւ ամուսնոյս ի տօնի Դաւթի մարգարէին:

Յամի Տեառն 1856 եւ ազգականին ՌՅՆ. (1305/1856), ի 1-ն յուլիսի, ի Թիֆլիզ:

166

[ԺԹ. դ.]

A 212r

Ես՝ Աստիբէկս, Մուշէղս, Ղարայիսանս, Էլիզբարս Բովէր հողն, որ Արղութեան որ սպանչցին միչումն, մենք առանք Սուրբ Աստուածածին տի ինք մեր պակասութեան խաբերն համար: Հողն առաջ Հախպատայ էր, մենք էլ տի ինք մեր վանքին:

167

[ԺԹ. դ.]

A 211r

Յես՝ Թամազիսան բէկս էկի Սանահին հաղիղաթին, եթիչմինչ եւաք. Թուրքէրի տնէր Յաղութցիս տվել ին վանքին վախմ, մենք էլը տվինք վանքին, էլը յուչ ում բան չըկայ¹:

¹ Վերջում արաբատառ կնիք կայ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

[ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ
ԸՆԴՈՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔ.
ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՅԻ]

168

1797

A 1v

Թիւն 1797 յամի Տեառն եւ Հայոց ՌՄԽԶ. (1246), յապրիլի 10: Ես՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Սանահնացի, որդի Ծիօշ-բեգին Երկայնաքագուկ Արղութեանց, յազգէ իշխանացն Զաքարիա Ամիրսպասալարին, ծայրագոյն նուիրակ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, առաջնորդ Ռուսաց երկրի ամնայն Հայոց ազգին եւ հիմնադիր Նոր Նախիջեւանու եւ Գրիգորիոպօլու, մինչ ընդ հզօր զօրացն եկի ի հայրենի երկիրն իմ ի Թիֆիզ յետ աւերութեան նորին, առաքեցի զՍանահնացի Մուրադեանց Առաքել վարդապետն ի Սանահն վասն որոնելոյ գրեանց ի յայրս նորին: Բացեալ Աջառա[ն]ց աչոյն, ընդ բազում գրեանց եւ զան՛ակայ, գտեալ էր եւ այս Քեօթուկ գիրքս, որ ունի զօրինակս ամենայն հարկաւոր թղթոցն նոյնոյ վանիցն: Հետեւելով նախնեացն շաւղաց՝ եւ ես յայլ ուրեք գրելոց ի սմա, զոր նուիրեցի սոյն վանիցն:

169

1797

A 45v

Թիւն 1797, ապրիլի ԻԵ. (25): Գնացի ի գիւղն մեր հայրենի յերկրպագութիւն Սուրբ Աստուածածնին Սանահնու Յովսէփ արքեպիսկոպոս Սանահնացի Արղութեանց Ծիօշ-բեկի որդի: Տեսի զխաչն կանգնեալ ի վերայ կամրջին, այլ ի յանօրէն Աղայ Մահմատ-խան կոչեցեալ բռնաւորի արանցն կործանեալ եւ երկու կտոր էին արարեալ: Զգիրս նորին աստ գրեմ՝ մնալ յիշատակ յաւիտենական երանելի թագուհոյն, որ է յազգէ մերմէ. «Յազգէ Բագրատունեաց ես Վանէնի՝ դուստր իշխանաց իշխանի Սարգսի, որդւոյ Զաքարէի, կին Աբասալ թագաւորին, որ կէսօրէ վախճանեալ՝ խաւարեցոյց զմեզ, շինեցի զկամուրջս եւ կանգնեցի զխաչս՝ յի-

Ծան. Գրառումը կատարում է Յուլետի Արդութեանցի ձեռքով: Յիշատակագրության եւ արձանագրության տեքստերը հրատարակում են (տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշում աշխ., էջ 185-187):

A 263v-265r

Ի Հաղպատ, ժամատան յառաջի որմոցն՝

Աբաա թագաւոր

Կիրիկէ թագաւոր

Կալթէլ

¹ Սրալ բառանջատման պատճառով անձնանունն աղավաղուած է, իրականում գրուած է. «Ձաքարէի եւ Իւանիի քոյրն է Դաւին»։ (տե՛ս Լ. Օ³ Մ³ 13 ը)՝ 3 Վ, Հադբատ, Երեւան, 1963, էջ 185)։

Թայիկ
 Քուդամնութ¹
 Սմբատ
 Խոսրովիս
 Սեւադա
 Բարիմայ
 Նունիկ (°)
 Ալանայ եւ ալլք բազումք:

Ի վերայ խաչի միոյ գրեալ կայ.

Ես՝ Հունավար որդի Մկանն իշխանաց իշխանի, անժամանակ ելի ի կենաց եւ սուգ մեծ թողի ծնողացն իմոց: Արդ, որք կարգայք՝ զիս յաղօթս յիշեցէք: ՆՀԲ. (1023) թուին²:

171

1273

A 264v-265r

Թիւն ՉԻԲ. (722/1273), յիշխանութեանն եւ ի տէրութեանն ուխտիս ավարէկ-ամիրսպասալար պարոն Սադունի, ես՝ Տէր Յովհաննէս կանգնեցի զխաչս ամենափրկիչ պարոն Սադունի եւ յիշատակ հոգոյ իմոյ:

[Ծան. Յովսէփ Արղութեանի].

Այս խաչս կանգնեալ կայ մեծ պահարանի հիւսիսային դրանն, ուր պատարագիչն զգեստաւորի³:

Հաղպատայ ժամտուն.

Երկայնութիւն՝ ԾԸ. (58) շահի գազ եւ կէս:

Լայնութիւն՝ Ի. (20) շահի գազ եւ կէս:

Համազասպի.

Երկայնութիւն՝ ԻԴ. (24) գազ եւ կէս:

Լայնութիւն՝ ԺԷ. (17) գազ եւ կէս:

¹ «Քուրդ Ամիրայի» աղաւաղումն է:

² Հրատ. տե՛ս Լ. ՕՅՅ³ 13 ընդ Յ, Հաղբատ, էջ 214:

³ Հրատ. տե՛ս նոյն տեղում, էջ 183-194:

172

ՍԱՆԱՀՆՈՒ ՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻՔՆ

A 267v

Սուրբ Աստուածածին եւ իւր Մեծ ժամատունն, վեց սիւնիւք:
 Կաթուղիկէ Մեծ դամբարան եւ իւր ժամատունն, չորս սեամբք:
 Զան՝ աղատունն՝ երեք եւրանիւք (°):
 Սուրբ Լուսաւորիչ Թաղաձեւ, որ է տեղի մկրտութեան:
 Մեծ նշխարքախոցն եւ յառաջի նշխարքախցին Մեծ¹ գաւիթ եւ
 գերեզմանք Թաղաւորաց եւ տեղի ուսման աշակերտաց:
 Յետ կոյս Աստուածածնայ տաճարին Մեծ գաւիթ, յորում գերեզ-
 մանք Թաղաւորաց. Գեօրկի Թաղաւորի գերեզման եւ արտաքոյ պարս-
 պին Սուրբ Յակօբն Ե. (5) սեղանով, Սուրբ Յարութիւնն Բ. (2) սեղա-
 նով:
 Հանգստարան Սարգսի եւ Զաքարիայի՝ երեք սեղանով:
 Սուրբ Սարգիս:
 [Սուրբ] Կարապետ:

[ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՅԼՈՑ]

173

1826

A 266r

Սուրբ վեհապետի սպասաւոր Յովսէփ վարդապետ. կարգացի ա-
 մէնն՝ 24. 3. 1826: Յղեցի յետս, բայց իմ թուղտս² մնաց առ Առաքել ե-
 պիսկոպոսն:

174

1838

A 2r-122r

Քեօտուք գերահռչակ Սահաճնի Սուրբ Աստուածածնի վանիցն է,
 որ բերեալ աստ ի հոգեւոր ատեանս Հայոց Տփղիսայ ի հազար ութ հա-
 ռիւր երեսուն եւ ութ ամի Տեառն եւ ի Հայոց թուականութեան հազար
 երկու հարիւր ութսուն եւ եօթին, ի Թաղաւորութեան հզօր ինքնա-
 կալութեան Նիկողայոսի առաջնորդայ մեր՝ ամենայն Ռուսաց եւ Հա-

¹ Բառս կրկնուած է:

² Բառս առնուած է փակագծերի մէջ եւ այլ ձեռքով լուսանցքում աւելացուած՝
 «տոմսակ»:

յոց եւ այլոց, եւ այլոց, եւ ի հայրապետութեան տեառն Յօնանու սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ յառաջնորդութեան Վրաստանի հայոց եւ գաղթականացն ի Տալս եւ այլոց Տեառն Կարապետի բարձր սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ ասպետի առաջին աստիճանի Նիկողայոսի կայսեր եւ խրատաւոր վանահօր եւ միանգամայն վերանորոգողի յիշեալ երկնահանգէտ վանաց տեառն Յարութիւն սրբազան եպիսկոպոսի Տէր-Բարսեղեանց Շնորհաւոր: Ի սոյն Քեօթուզա անուանեալ գրքում պարունակին ամենայն կալուածագիրք Սանահնի սրբոյ եւ գերահռչակ վանից, Սուրբ Աստուածածնի վանից: Սկսեալ....:

Ծան. Գրուած է նշում էջերի սրորին լուսանցներում շարունակաբար, ամէն էջում մէկ քառով կամ վանկով:

175

1871

A 266v

Ի մէջ գրոյս համարեալ գրեալ եւ անգիր թերթք են թուահամարաւ հինգ հարիւր երեսուն եւ երկու: Ի 14 յունիսի 1871 ամի:

Անդամք՝ Մովսէս աւագ քահանայ Սալաթեանց.

Յարութիւն քահանայ Սուգանեանց:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆՔ

1

ՎՐԱՑ ՇԱՀՆԱԻԱԶ ԹԱԳԱՒՈՐԻ (ՎԱԽԹԱՆԳ Ե.) ՆՈՒԻՐԱԳԻՐԸ ՍԱՆԱՀՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆԻՆ

Վրաստ. կենտր. պատմ. արխիվ, հասարածոյ 1450, գիրք 28, վաւ. Տ^ր 5,
պատմէն, վրացերէն-պարսկերէն, տրուած 1661 թ.: Տրաստ. յօտաշար-եփեթ-
նշար օնթոթոշարո սածշտեօ. ցածոնց 3. ցշտշոթոթ, տծ., 1955, ցց. 293-
294.

Կամօք եւ օթանդակութեամբ Աստուծոյ, մենք՝ Աստուծով թագա-
կիր արքայ եւ Բագրատունեաց գահակալ, տիրակալ պատրոն Օսմա-
ւազս եւ մեր կողակիցը՝ Դադիաւի դուստր թագուհի Մարիամն ու մեր
որդիք՝ Արշիլ, Գիորգի եւ Լեւան, այս սերնդէ-սերունդ եւ վերջնականա-
պէս ազատ արարող, հաստատ ու անփոփոխ գիրն ու սիգէլը շնորհե-
ցինք եւ պարգեւեցինք ձեզ՝ Արղութաշիլի եպիսկոպոս Տէր Սարգսիդ եւ
քո եղբայրներ Բայրամին, Փարսադամին եւ ձեր տան գալիք [սերնդին]
այսպէս եւ առ այն, որ երբ ներկայացաք արքունիք ու Սոմխիթում Ե-
պիսկոպոսի¹ գիւղի գրի նորոգման շնորհում խնդրեցիք, մենք էլ հար-
ցաքննութիւն արինք ու՝ ձեր կողմից շինուած եւ ամենայն մարդկանց
կողմից անվիճարկելի լինելը [տեղեկացանք]։ մեր տոհմի վաղեմի տի-
րակալներից սիգէլներ ունէիր, եւ ոչ մի հաւատի մարդու կողմից այն
չէր խանդարուի։ Ուստի մենք եւս այսպէս ձեզ ժառանգութիւն հաս-
տատեցինք՝ անձեռնմխելի ամենայն մարդկանց համար, որ երբեք
չխանդարուի եւ ոչ էլ որեւէ մէկը յանդգնի վիճարկել այն։ Տիրացէ՛ք,
եւ Աստուած վայելում տայ՝ մեր հաւատարիմ ծառայութեան մէջ։

¹ Բնագրում՝ օթօնցթօնօն - իրիսկոպոսի (sic):

Արդ, հրամայում եմ ձեզ, մեր արքունիքի վազիր-վեքիլներ եւ տարուղաներ, դուք եւս այսպէս վարուէք եւ ոչնչով մի խանգարէք՝ ինչ հին գրքերում գրուած է՝ եղէ՛ք համակիր ու օժանդակող:

Այս հրամանն ու նշանակը գրուեց քրոնիկոնի 349-ին, մեր արքունի գեկանող Դաթումայի ձեռքով: Հաստատուեց սոյն սիգէլը մեր Թագաւորութեան Յրդ ինդիկտիոնին եւ օգոստոսի 11-ին:

Ծանաւագ: Մարիամ:

Պարսկերէն շարադրանքը¹.

Բարձր հրաման եղաւ առ այն, որ քրիստոնեայ վանականների յե-նարան², Լոռէի Սաւառնի եկեղեցու եպիսկոպոս Տէր Սարգիսը <ներկա-յացաւ> խնդրանքով, որ Սոմխիթում գտնուող Եպիսկոպոսի գիւղը ի հնուց անտի, նախորդ Թագաւորների սիգէլների հիմամբ, յիշեալ եկեղեցուն նուիրուած կալուածք էր ներկայացնում, եւ խնդրեց, որ սոյն վճիռը մենք չփոխենք ու ըստ կարգի նրան պարգեւենք: Եզան տա-րուայ եօթնամեակի սկզբից, ստորեւ գրուած վրացերէնին համապա-տասխան, նոյն կարգով, ինչ կարգով մինչեւ այժմ ունէր, առանց ա-ւել-պակասի վերջնականապէս որոշել ու պարգեւել ենք:

Բարձր դրան մոռստաֆը երբ ներածի ու գրանցի <սոյն հրամա-նը> ըստ գրուածի, ամէն տարի [այլեւս] նոր կարգադրութիւն չի պա-հանջելու եւ վարուելու է ըստ այսմ: Երբ նշանակը բարձր կնիքով զարդարուի՝ հաւատան:

Գրուեց զուլ-հիջլա ալ-հարամ ամսին, 1071 թուին:

Ծանաւագ-խան

Չորս վեզիրի կնիք:

Տասրարագրութիւններ.

ա) «Բնագրին հարազատ է. սովետնիկ թ[աւադ] Գաքրիէլ Ռատիւ»:

բ) «Իսկագիրը ստացայ՝ Փարսադան Արդուօով: Քանի որ սա գրել չգիտէր՝ նրա խնդրանքով ստորագրում եմ... Մերաբով»:

¹ Ըստ Վ. Փութուրիձէի վերծանութեան:

² Բուրջ (սիւն):

2

ՇԱՀՆԱԻԱԶ ԹԱԳԱԽՈՐԻ ՇՆՈՐՀԱԳԻՐԸ ՊԱՊՈՒՆԱ-ԲԷԿԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստ., Hd-8763, տրուած 1691 թ.,
պատճեն, վրացերէն:

Ըստ մեծափառ տիրակալի բարձրագոյն հրամանի եւ հովանաւորութեան Լոռէի Հաղբատ գիւղը իր սահմաններով ու նաեւ եկեղեցիով, որ կայ այդ գիւղում, շնորհուած է թաւադ Պապուճա-բէկին: Հաղբատի եկեղեցու առաջնորդը իւր [վճարելիք] ինչ պետական հարկ ու մալ որ կայ՝ պէտք է ամէն տարի Պապուճա-բէկին տայ եւ ստացական վերցնի, իսկ Լոռէի տիրակալը (մեքատոնէն) Հաղբատի հետ որեւէ գործ չունի: Եթէ հետագայում բարձրեալի արքունիքից հրաման կգայ, թէ Լոռէի տիրակալին լինի՝ այդպէս կկատարուի, եթէ ոչ՝ այս իսկ պահից բարձրեալի հրամանով յայտարարուած է ու յայտ է, որ այդ եկեղեցին Պապուճա-բէկինն է, իսկ Լոռէի տիրակալը այնտեղ որեւէ գործ չունի:

Գրուեց թաթարական իբրուլ-աւալ ամսին, 1084 թուին, վրացականով՝ քրոնիկոնի 379-ին, յունիսի 7-ին:

Արքայ Շահնաւազ

Պատճէնը Նազարալիսան թագաւորի ժամանակուայ:

3

ԹԵՅՄՈՒՐԱԶ ԱՐՔԱՅԻ ՆՈՒԻՐԱԳԻՐԸ ԶՈՒՐԱՐ [ԲԱՐԱԹԱՇԻԼՈՒՆ]

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստիտուտ, Hd-8763ա, տրուած
1752 թ. պատճեն, վրացերէն:

Ողորմածութեամբ Աստուծոյ մենք՝ Աստուծով բարձրեալ, Աստուծով հաստատուած, Աստուծով օծեալ թագակիրս՝ Իսայեան-Դաւիթեան-Սողոմոնեան-Բագրատովանիս, Քարթլիի, Ղազախ-Բորչալոյի տիրոյթի տիրող արքայից-արքայ՝ տիրակալ պատրոն Թէյմուրազ եւ կողակից թագուհեաց-թագուհի պատրոն Աննախանումս, առաջնեկ ու բաղձալի մեր թոռ արքայազն Վախթանգը, սոյն՝ այսուհետ մինչ յաւիտեան ժամ ու ժամանակներ բոլորող ժառանգական եւ վերջնական հաստատ ու անջնջելի՝ ծառայի եւ հայրենիքի (կալուածքի) շնորհագիրն ու սիգէլը պարգեւեցինք ձեզ՝ մեր մեծապէս հաւատարիմ ու բազում առումով անձնուրա-

ցութեամբ ծառայած ծառայ Զուրաբի որդի, Թագուհու կնքապահ ու սեղանապետ Զուրաբիդ եւ ձեր հորեղբոր որդի Սուխմոնիս ու Դաւթիս այն ժամանակ, երբ ներկայացաք արքունի պալատ եւ ձեր պապ Զուրաբ սարգալի ձեռք բերած Հաղբատի շնորհում խնդրեցիք մեզանից: Լսեցինք ձեր խնդրանքն ու խօսքը եւ պարգեւեցինք Հաղբատ գիւղը: Ինչպէս որ վրացու¹ տիրութեան ժամանակ ձեր հայրերն ու պապերն են վաղեմի գրերով ունեցել՝ նոյն կարգով մենք ենք ողորմացել ու պարգեւել: Իր սարով, դաշտով, վարելիքով, հնձելիքով, արօտով², ջրով, ջրաղացով, ջրափով ու իր բոլոր արդարեւ գործով ու սահմանով: Ունեցէք, եւ Աստուած վայելում տայ՝ մեզ հաւատարիմ ծառայութեան մէջ. թող չխոչընդոտուի ո՛չ մեր եւ ո՛չ մեզանից յետոյ գալիք Թագաւորների ու տիրակալների կողմից:

Հրամայում ենք ձեզ, մեր արքունիքի վեքիլ-վեգիրներ, սոյն շնորհն ու հովանաւորութիւնը դուք եւս այսպէս հաստատէ՛ք եւ մի՛ խանգարէք, [այլ] միայն օժանդակ ու օգնական եղէ՛ք:

Գրուեց մեր արքունի միւլան-մծիգնորար (դիւանադպիր) Թումա-նիշիւի Գորջասպի ձեռքով, քրոնիկոնի 440-ին, նոյեմբերի 25-ին:

Արքայ	Թագուհի	Արքայազն	Արքայազն
Թէյմուրազ	Աննախանում	Վախթանգ	Լեւան

* * *

Մենք՝ արքայից-արքայ Թէյմուրազի որդի Հերակլ թագաւոր, հաստատում ենք այս սիգէլը. քրոնիկոնի 440, դեկտեմբեր ամսի 3:

* * *

Մենք՝ ամենայն Վերին Վրաստանի պատրիարք արքայորդի Անտոն, հաստատում ենք այս սիգէլը: Դեկտեմբերի 24, 1767 [թ.]: Անտոն:

* * *

Մենք՝ Քարթլիի եւ Կախեթի թագուհի, Դադիանիի դուստր Դարեջան, հաստատում ենք այս սիգէլը դեկտեմբերի 23-ին, քրոնիկոնի 455: Թագուհի Դարեջան:

* * *

Մենք՝ Հերակլ թագավորի որդի արքայազն Գիորգի, այս բատոնների հրամանը հաստատում ենք: Դեկտեմբերի 23, քրոնիկոնի 453:

Գիորգի

Մուխրանի
բատոն Կոստանտին

¹ Բնագրում՝ «քարթվի»: Կարելի էր, թերեւս, յատուկ անուն համարել:

² Բառացի՝ «չհնձելիքով»:

4

ՀԵՐԱԿԼ Բ.-Ի ԳԻՐԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Կ. Կեկելիձեի անուան ձեռ. ինստ., Arm. d.-102, թարգմանություն վրացերեն քննագրից, 1779 թ.:

Քաղաքիս առաջնորդ տեառն Յոհաննէս վարդապետի ի մէնջ ողջոյն:

Այսպէս լուաք, թէ եկեալ իցէ կոնդակ ի կաթողիկոսէն վասն Թումանց բերդի եկեղեցւոյն առ ի առնել էջմիածնական. զայս դու եւս լաւապէս գիտես, որ Թումանի որդիքն եւս Հաղբատայ թէմ են, եւ այդ եկեղեցին եւս Հաղբատայ է, եւ այս եւս գիտես, զի զմիոյ եկեղեցւոյ թէմն միւսն չէ պարտ ստանալ, նորին սրբազնութեանն սճալաբար ցուցեալ է ոք. մինչեւ զգալուստ մեր չունիցիք ընթեռնուլ զայդ կոնդակ, զի յորժամ Աստուծով գամք այդր, յայնժամ եթէ ոք ի դատաստանի ասելոյ բան ունիցի, յայտնեսցէ մեզ: Հաղբատայ միաբանքն որպէս անդ կացեալ են, նմանապէս եւս անդանձր պարտին մնալ, եւ որք Վրաստանու կաթողիկոսն է եւ եպիսկոպոսքն են՝ ցուցուք զայսոսիկ նոցա, զի առանց մեզ հարցնելոյ չունիցին նոքա զայսօրինակ բան առնել: Մեք ողորմութեամբն Աստուծոյ քրիստոնեայք եմք, զայսօրինակ բանն ի յերկրի մերում մեզ պարտիք հարցանել, զի որ կարգն է եւ ձեր տնօրէնութիւնն՝ զայն ոչ ապաքէն մեք չունիմք արգելումն տալ: Եւ այն, ինչ որ ընդդէմ սովորութեան է, ոչ դուք պարտիք կամենալ: Սոյն կոնդակի ժամանակն եթէ ստոյգ է՝ դուք մեզ սպասեցէ՛ք, յաղագս որոյ առ Հոգեւոր տէրն գրելոց եմք զգիրս:

Գրեցաւ ի յունուարի 7, 1779 ամի:

Հերակլ¹

¹ Էձօժ³ Կօ³. ձձօՂՇօՂ. «Հերակլ արքայի գրութեան պատճէնն է՝ մեր Բերդի եկեղեցու մասին, վրացերէնից հայերէն թարգմանուած» (վրաց.):

**ՎՐԱՅ ԳԷՕՐԳԻ ԱՐՔԱՅԱԶՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՊԱՏՃԷՆԸ, ՈՐԻ
ԻՍԿԱԿԱՆԸ ԳՏՆԻՈՒՄ Է ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔՈՒՄԸ¹**

Պարոն Գեորգ գործակատար Փամբակու եւ Լոռու, Փամբակու մելիք Շաքարո եւ Փամբակու վէքիլ Մէիթի-բէգ, Բիմ-բէգ, Մահմադ աղայ, Սէիդ-բէգ, Աբդուլ աղայ եւ բոլոր քէզիսուդայիցդ Փամբակու եւ թեմին եւ ժողովրդոց վանիցն Սանահնու, որպէս ի հին արքայից եւ ի սրբազան հայրապետաց շնորհեալ թուղթք յայտ առնեն զորպիսութենի թեմի եւ ժողովրդոց՝ հանդերձ բաժանմամբ տեղւոյ եւ սահմանաց, եւ զնոյն թուղթս ողորմութեան մի առ մի մտադրութեամբ ընթերցաք: Որպէս նոքին արքայք եւ սրբազան հայրապետք շնորհեալ են, ոչ զմի հրամանս նոցին քակտել կարէաք: Վասն որոյ մեք եւս ըստ հիման եւ ըստ նոյն շաւղի հաստատեցաք զթեմ եւ զվիճակ նորին այսու եղանակաւ, զի ըստ կարգադրութեան նորին պարտ են ամենայն ժողովուրդք վիճակի վանիցն Սանահնի անխափան հատուցանել ըստ սահմանեալ ժամու վանահօր Առաքել վարդապետի կամ գործակատար Աբրահամ քահանայի զկարգադրեալն ի նոցանէ ամենայն ինչ, եւ նմանապէս ամենայն հայասեռ ազանց բնակելոց ի Փամբակ կամ ի Լոռի եւ կամ ի գիւղօրայս թէմին Փամբակու, այսու օրինակաւ յայտնել եւ նոցա, զի նոքա իւրաքանչիւր ոք ըստ կարգին տացեն Սանահնու վանաց զսահմանեալն սովորութիւն, որպէս ի վերո գրեալ եմք. եւ եթէ Սիմէօն վարդապետն եւ կամ այլք ունիցին զթուղթս ինչ տուեալ ի մէնջ, ամենայն թուղթք նոցա գտցին խափանեալք, եւ ոչ ոք կարասցէ ձեռնամուխ լինել: Նաեւ գիտասջիք ամենեքեանդ հակառակ եւ ընդդէմ գտանօղք սոյն հրովարտակի մերոյ ի ներքոյ մեծի քննութեան եւ պատժոյ ենթարկեացին:

Ի 10 մայիսի եւ ի քրոնիկոնին Վրաց 484. եւ յամի Տեառն 1795 թուին:

Կնիք

Կնիք

Գեորգի արքայազնի

¹ Խորագրուած է «Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց»ի (1912, էջ 608-610) կազմող Գրիգոր ա. ք. Մանդակունու կողմից: Իսկականի այժմ ուր գտնուելը յայտնի չէ: Վերահրատարակում ենք մասնակի սրբագրումներով: Վրաց քրոնիկոնի 484ը տալիս է 1796 թ.: Գեորգին թագաւոր նստեց 1798 թուականին՝ Հերակլ Բ.ի մահից յետոյ, ուստի առաջին հրատարակչի՝ նրա համար գործածած «թագաւոր» տիտղոսը փոխարինում ենք «արքայազն»-ով:

6

**ՁԵՐԴ ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ
[ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ]¹**

Եթէ զտեղւոյս համբաւ հարցանէք, երբ Բաբախանի եղբայրն վտարանջեցաւ եւ դարձաւ նա յետս, եւ երբ անց Միսանայ, անդ ապստամբեալ սպանին զնա, եւ այս համբաւ հաստատեցաւ յԵրեւանայ, եւ առաքեալ ի մէջն զեսպանն դարձաւ յԵրեւանայ: ՅԱխալցիսայ զօրք Լեկաց բազումք են, եւ զՎրաստանն հալածեն, մեր խորհուրդն այս է, զի կամիմք զզեսպան առաքել առ սուլթանն, կարելի է Վրաստուն օգուտ ինչ ծագեացի, եթէ Ռուք մեզ ձեռնտու լինին, եւ հօրն իմում ունին տալ զխնդրեալ զարքայական նշանս: Մեք ունիմք մնալ դարձեալ ընդ հովանաւորութեամբ Ռուսաց: Վասն որոյ դուք աշխատ լերուք յայս մասին ընդ իշխանին Կուրակեանի եւ ընդ Բեզորոդկայի, կարելի է զայսուսիկ նշանս փութով առաքեսցեն: Խնդրեմ ի ձէնջ անմոռանալի թողուլ զիս, եւ զորոց զործոց խօսեցեալ լինիք, զայնոսիկ վճռահատեցէ՛ք եւ հօրն իմում յայտնեսցիք:

Ողորմածաց իմոց եղբօրն իմում Իվան Լազրիչն եւ Եկատարինէ Իվանովնն զծառայութիւն յայտնեմ. Իլիա Անդրէիչի Բեզորոդկինն եւ Զայիցուեանց եւ Զայցովի կողակցոյն զողջոյն մատուցանեմ: Եթէ կամիք դուք շնորհեցէ՛ք եւ եթէ կամիք յԻվան Լազրիչն խնդրեցէ՛ք զՇտեմարան բնական պատմութեան:

Ղեներալ Գարատինն զողջոյն մատուցէ՛ք եւ զպարգեւատրութիւնն շնորհաւորեցէ՛ք, նոյնպէս ողջունեցէ՛ք եւ զվարդապետն ձեր:

Ձերդ բարձր քահանայապետութեանն ծառայութիւն ցանկացող՝
արքայորդի Գէորգ

Ի 1798 ամի, յօգոստոսի 30
ի Թէլաւ

7

**ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ [ՀԱՅՈՑ Ի ՌՈՒՍԱՑ ԵՐԿՐԻ],
ՈՂՈՐՄԱԾԱԳՈՅՆ ՀՕՐ²**

Բազում վայելչութեամբ ձերդ սրբազնութեան պատշաճաւոր զողջոյն եւ համբոյր ի սուրբ աջդ մատուցանելով ծանուցի ձեզ, եթէ

¹ Քաղեկ ենք նոյն «Ոսկի բարեկամից», էջ 614-615:

² Կրկին քաղեկ ենք նոյն «Ոսկի բարեկամից», էջ 612:

Բարձրագույն Դուռն հաճեսցի զձեզ առաքել ի կողմանս Կոստանդնուպոլսու, շատ բարեութեան է վասն ձեր եւ լինելոց է, եւ այդ միջոց լինելոց է հակառակորդի ձերում առիթ ամբարշտան ունելոյն: Մեք գրեալ եմք առ նորին գերազանցութիւն Սերգէյի Լագրիչն, զի եթէ Բարձրագույն Դուռն կամք լինի առաքել զձեզ ի կողմն Կոստանդնուպոլսու, ունի գրել տալ առ Թամարովն, զի ի խոնդարէն առջէ հրովարտակ, եւ այնպէս փառաւորութեամբ մուտ գործէք ի Սուրբ Էջմիածինն, վասն այսորիկ զի այդպիսի փառաւորութիւն ձեր պարծանք է լինելոց եւ ամենայն հայազգի ժողովրդեան, եւ վասն ձեր եւս լաւագոյն է լինելոց: Մի՛ եւս յապաղէ՛ք, փութով շնորհ բերէ՛ք, այսպէս է բարեութեանք՝ որպէս եւ գրեալ եմք եւ յայտնեալ եմք, թէ ձեր գալն յայնոսիկ կողմունս շատ օգտակար է, ի մեր կողմն գալն ձեր ո՛չ լինի օգուտ՝ ո՛չ վասն նոյն եկեղեցւոյ եւ ո՛չ վասն ձեր, մեք այսպէս զխորհուրդ տամք ձեզ, զի գայք Կոստանդնուպոլսով ի Սուրբ Էջմիածին:

Ձերդ բարձր սրբազնութեան ամնայն բարեաց ցանկացող՝

Արքայ ամենայն Վրաստանի եւ այլոց՝ Գէորգ

Ի 1800 ամի, ի յունիսի 10

Ի Տփլիսիս

8

ԳԻՈՐԳԻ ԺԲ. ԹԱԳԱԽՈՐԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ՎԵՐԱԲՆԱԿԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹԵՄԱՊԱՏԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստ., Arm.-152, պարսէն (իմա՝ թարգմանութիւն վրացերէնից), տրուած 1800 թ.

Մեր արքայական հրամանն է այսպէս. ով ոք Ղարաբաղիցն եկած հայք գտանիք կամ ով ոք ունիք եւ կամ ուր ուրեք բնակիք՝ եթէ Քարթլ, եթէ քաղաքումս, եթէ Կախէթ, եթէ Սոմխէթ, կամ ուրջիցն վերն էլէրի մէջն Բոնչալու կամ Ղազախ եւ կամ այլ տեղիք, որք ընդ իշխանութեամբ մերով են, ամենեցուն յայտ լիցի, զի ով ոք Սրբոյ Էջմիածնի ժողովուրդ եւ թէմ չէք բնակեալ եւ նորին թէմ չէք յատկացեալ, այլք ով ոք այսօր մերս իշխանութեան ներքոյ տեղիս բնակիք Ղարաբաղիցն եւ կամ ուտ ժողովուրդք, ամենեքեանդ Հախպատայ առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ժողովուրդ եւ թէմ էք, ամենեքեան այսպէս գիտասջիք, որ սորին բոլոր հոգեւոր հրամանին հնազանդ պարտիք լինիլ: յունվարի ԻԶ-ին, ՌՄԽԹ-ին (1800):

Աստ է կնիքն

Զայս գրոյս ասլն ինձ մօտ է՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսիս:

Ծան. Այս վաւերագրի նոյն համարի տակ պահուում է 1813 յունուար 30ին կազմած Կաթողիկէ եկեղեցու ունեցած անօթների եւ եկեղեցական այլ պարագաների մանրամասն նկարագրութիւն-ցուցակ: Վաւերագրերը նախապէս եղել են *S* հաւաքածոյում (Տ^ի 5349):

9

ԳԻՈՐԳԻ ԺԲ.-Ի ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ, ՏՐՈՒԱԾ ՀԱՂԲԱՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստիտուտ, *Sd* Տ^ի 1033: 1800 թ., պարգէն, ընդօրինակուած XIX դարում, վրացերէն: Տրատ. ՃօյճՅեճՅեճ Նախն. Եղեղեցի օկթօրօթօթ, թ. 2, տձ., 1953, ՅՅ. 207.

Ք. Հաղբատի (Ախպատի) եկեղեցու առաջնորդ նորին ամենայն սրբազան արքեպիսկոպոս Տէր Սարգիս մեր փոխարէն բազում ողջոյն թող հաղորդուի:

Այնուհետեւ՝ ձեր կողմից գրուած խնդրագիրը ստացանք, [ուր գրում էք, թէ] Սանահինը Կախէթում վիճակ չի ունեցել, եւ ես Սոլոմոն Արդութաշիլում հրամանագիր եմ տուել: Թէ որեւէ բան օրհնեալ տէր (բատոն) մեր հայր արքայ Հերակլի ժամանակ է եղել եւ կամ հոգեբաժինն է հաւաքուել, եւ կամ վերցրել են այս հազար տասնեւհինգ տարուայ ընթացքում՝ այժմ ոչ ոք խօսք չի ունենայ, իսկ եթէ Սանահինը մինչեւ այժմ այնտեղ՝ Կախէթում վիճակ չի ունեցել եւ ոչ էլ հոգեբաժին հաւաքել, ոչ էլ այժմ կկարողանան վերցնել: Այսպէս թող իմանան թէ՛ Տէր Սարգիսը, թէ՛ ուրիշները: Ինչպէս Հաղբատի այլ առաջնորդների ժամանակ է եղել՝ այդպէս էլ հիմա պէտք է լինի: Ոչ աւելացում եւ ոչ էլ նուազեցում ոչ ոք չի կարող կատարել, եւ այժմ քո վիճակը ոչ ոք չի կարող խլել: Մայիսի 23-ին, քրոնիկոնի 488 (=1800 թ.)

Թագաւոր Գիորգի

10

**ԳԻՈՐԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ՝
ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍԻՆ ՀԱՂԲԱՏԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼ
ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Կ. Կեկելիձեի անուն Ձեռագրերի ինստ., Arm d. Vⁱⁿ 188, պատճեն, 1800 թ.

Ի մերս կողմանէ մէ¹ ...ին եւ Իգնատիոս ատենադպրին այսպէս ազդ լիցի. յետ որոյ՝ դուք պարտիք երթալ առ սրբազան Սարգիս արքեպիսկոպոս առաջնորդն Հաղբատայ, եւ զայս գրեցեալս ի մէնջ յայտնել նմա, զի որպէս կամեցաք զդորին խիստ սրբազանութեանն յերկրի մերում նստուցանելն յիւրապատշաճ տեղին, եւ նստի եւս ի վիճակի իւրում:

Արդ, կամիմք Աթոգարեան Տէր Մոսէսին եւս տալ զճանապարհ ապրուստի, վասն որոյ զՏէր Մովսէսն եւս տարեալ ընդ ձեզ՝ զաջ եւ զծունկս նորա համբուրել տալիք, եւ զգործակալութիւն վիճակին Հաղբատայ տալ դմա հրաւիրեսցիք, զի շնորհեսցէ միջնորդութեամբ մերով: Քանզի այս Տէր Մովսէսս դմա ախորժելի պաշտօնեայ է լինելոց եւ ծառայելոց: Այս Տէր Մովսէսս վասն մեր եւ վասն դորա պիտանի այր է, եւ զայս՝ այսպէս պարտ է առնել, եթէ ունի զսէր մեր, եւ ի վերայ այսորիկ զպատճառ եւ բացասութիւն ոչ է պարտ: Որպէս եւ գրեալ եմք՝ այսպէս կատարեսցէ: Յուլիսի Ժ.: Ի թուականին վրաց ՆՁԸ. (1800):

Արքայ բոլոր տանս Վրաց՝

Կախէթու եւ այլոց՝ Գեորգ

[I 3 YvA³. ḥṣōĀḥōY]. Զարոյց նախագաղափարն սորա տեսանելով ի լեզուս վրաց գրեցեալ եւ աղբայական կնքով կնքեցեալ [եւ կազմ]եալ եւ անթերի թարգմանեցի ի մերս լեզուս առ ի հասարարութիւն աստիւն սրորազորի կնիսագ Խութիսծղալօրայ Բէրբուդեանց:

11

ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎՍԵՓ²

Համբաւն մեր ամենայն ինչ խաղաղութիւն է. ի հօրէ իմմէ մարդ եկն առ մեզ, Վրաստանցիք եւ Կախէթու բնակիչք ընտրեալ են զնա ար-

¹ Ծալման տեղում թուղթը պատուած է. 2-3 բառ չի ընթերցւում:

² «Ոսկի բարեկամ...», էջ 612-614: Հրատարակչի ծանօթագրմամբ «Իսկական նամականիք արքային Վրաց Գէորգայ եւ անդրանիկ որդւոյ նորին Դաւթի՝ գրեալ առ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արղութեանց, ի բազմաց զսակաւն դնելով աստանօր ի պէտս պատմութեան»:

քայ եւ կացուցեալ են, սակաւ ինչ Աղէքսանդր եւ Փարմաւազ մանկութիւն են արարեալ, եւ փախստական են լեալ, բայց կրկին դարձուցեալ էին: Իլիոն եւ Ալմասխանն կարի հարազատութեամբ ծառայեն, տակաւին հակառակողք չերեւին, յառաջ քան զայս թագուհին ժողովեալ էր զիշխանս եւ զազնուական ի Թէլաւ եւ հրամայեալ էր, թէ ես աշխատաւոր եւ երախտապարտ եմ ձեզ՝ Գէորգուն մի՛ յիշատակել, այլ զիս յեկեղեցոյ յառաջ քան զնա, եւ ապա զնա յիշատակես՝ իբրեւ, զամուսին նորա մի՛ յիշատակել թագուհի:

Մի յօգուած այս էր եղեալ, եւ երկրորդ յօգուածն այս՝ թէ գործն առանց իմոյ գիտութեան մի՛ ինչ յառաջեսցէ: Առ այս իշխանք անհամաձայնութիւն են յայտնեալ, ասելով թէ՝ երկուութիւն պարոնաց չէ՛ կարելի լինել, մեք քան զԳէորգն ոչ ոք կամիմք արքայ:

Իրազեկ լեալ հօրն իմոյ՝ յայս մասին բարկացեալ է յոյժ, եւ կոչեալ առ ինքն զբազմութիւնս մեծամեծաց՝ ասացեալ էր նոցա, թէ՛ ես չեմ Շահ երկու շաբաթի աւուր մեծի պահոց, ով ոք ճշմարտութեամբ կամիք զիմ թագաւորութիւն, այժմ եւս խոստովանեալ յայտնեցէ՛ք, եւ ով ոք չկամի, յապայն ես ցուցիչ նմա: Բազմութիւնն իսկոյն զգեստաւորեալ էր զարքեպիսկոպոսն եւ միւս անգամ երդուեալ էին ի հաւատարիմ ծառայութիւն եւ ի հպատակութիւն նորա:

Ողորմութեամբն Աստուծոյ հայրն իմ արդար եւ զօրաւոր արքայ է: Կաթողիկոսն տակաւին սկսեալ էր զինչ ինչ հակառակախօսութիւն: Ապսպարեալ էր նմա եւ՝ Կրտեցից զքեզ¹ եւ առաքեցիք ի հալածանս ի Սիրիո: Ի վերայ այսր բանի եւ նա եւս երկուցեալ երդուեալ էր ի հպատակութիւն: Այժմ զոր ինչ կամէի՝ զայն ընկալայ, ինձ եւս Վրացիք մեծաւ ուրախութեամբ սպասեն՝ որպէս Քրիստոսի սպասէին կորուսեալ հոգիք ի դժոխս, իմ գալն անտի բազում օգուտ եղեւ հօրն իմում:

Աստուծով որ ինչ համբաւ լինի եւ ի մէջ ընտանեաց, ես խաղաղացուցից զնոսա երբ հասից, խնդրեմ չմոռանալ եւ ծառայութիւն հրամայել:

¹ Ծնթ. Գ. ա. ք. Մանդակունու՝ «այսինքն՝ փոքրեցից լմօրուս քո»:

*Ձերդ սպասաւորութեան ցանկացող արքայորդի՝ Դաւիթ
ի 1798 ամի, ի մայիսի 13-ին
ի Մոզդոկ
[Յ. Գ.] Ձգործն այն, զոր յանձնեցի ես ձեզ, վճռեցէ՛ք եւ հօրն ի-
մում գրեցէ՛ք, զի զիս առաքեսցէ լաւ պատրաստութեամբ:*

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆՔ

12

ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ՝ ԳՕՐԻՆ ՀԱՂ- ԲԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ԹԵՄԻ ՄԷՋ ՀԱՇՈՒԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ¹

Մարենադարան, Կաթ. դիւան, թղթ. 242, վաւ. 68, իսկագիր, 1682 թ.:
Նրաւր. «Կալուածագրեր եւ րնրենասկան այլ գործարքներ...», Կազմեց
Յար. Արրահամեան, Երևան, 1941, էջ. 162-163:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եղիազար կաթողիկոս ամենայն Հայոց
եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառ[ոյց] եւ քրիստոսանկար
սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի:

Յորմէ ժամանեալ Հասցէ գիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպա-
նութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ
աւրհնութիւնն ի վերայ հոգեւոր որդոցդ իմոց Գօրու տանուէր Դաւ-
թիդ, Մեհրաբիդ, Թահմազիդ, Ընամազիդ, Սահակիդ, Արթանդիլիդ, Մեհրաբիդ,
Փէշօիդ եւ որդւոց ձերոց եւ ամենայն ընտանեաց մեծի եւ փոքու
խնդալ ընդ երկնաւորս մեծաւ ուրախութեամբ ի Տէր:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ
եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ
եւ յառատածաւալ պարգեւատուէ եւ բարեբարէ. ամէն: Արեգակն ար-
դիւնարար ծագեսցի առ ձեզ, եւ լուսինն լրացեալ հովանի լիցի ի վե-
րայ ձեր եւ յամենայն առաւօտու եւ արեւմուտէ աւրհնութիւն տացի ձեզ եւ յա-
մենայն երեկոյի պահպանութիւն ի Տեառնէ եղիցի ի վերայ ձեր եւ ի
վերայ հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց. ամէն:

¹ Սկզբում կաթողիկոսական մեծ կնիք, «Է ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՎԱՌԱՅ
ՏԷՐԻ ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱԶԱՆԻ ԶԵՆՈՒՄԻ ԶԵՆՈՒՄԻ
ԱԹՐՈՒՆԻ ԿԱԼ ԵՄԵՐՈՍ ԵՄԵՐՈՍ ԵՄԵՐՈՍ»:

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանիք հոգեւոր որդիք, զի որպէս յառաջմէ Էնդոմիկի որդիքն եւ Տիրամօր եկեղեցին Հախքատոյ է եղեալ, եւ մեք ըստ ձերայնոց վկայութեանն կրկին հաստատեցաք ի վերայ Հախքատոյ վանից, զի մի՛ ոք հակառակեսցի մերոց հրամանաց, զի ով ոք հակառակ լինիցի, ո՛չ է յԱստուծոյ եւ ո՛չ կարէ առնուլ ընդ օրինացն Աստուծոյ:

Բայց մեք հրամայեցաք, զի ոչ ոք ընդդիմանայցէ, որ բազմաց վկայութեամբ կարգեալ հաստատեցաք. զի մեր տեսանելով խռովութիւն եւ աղմուկ մեծ լինէր, վասն այնորիկ վերըստին կարգեցի զձեզ Հախքատոյ վանից թէ՛մ եւ տուաք զնամակս աւրհնութեան ի վերայ քրիստոսասէր ժողովրդեանդ, որ դուք այսուհետեւ սեպհական ժողովուրդ լինիջիք վանիցն Հախքատու միամիտ, զի որք հակառակս կայցեն՝ պատիժ եւ դատապարտութիւն մեծ կրելոց են յինէն. իսկ կատարօղք հրամանաց մերոց աւրհնութիւնս եւ շնորհս մեծ կրելոց են յԱստուծոյ եւ ի մէնջ:

Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցի ընդ ձեզ յամենայն ժամ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց հազար հարիւր երեսուն եւ մէկ (1682) եւ յամսեանն հոկտեմբերի ԺԳ. (13), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի:

13

ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊԱՐՈՆ ԳԷՈՐԳՈՒՆ

Մարենատարան, կաթ. դիւան, թղթ. 244, վաւ. Գ^ն 344, իսկագիր, 1687 թ.:

Է

կաթողիկոսական կնիք

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եղիազար կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսանկար սրբոյ մեծի Աթոռոյս Էջմիածնի:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր սիրոյ եւ աւրհնութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վերայ սիրելւոյ իմոյ եւ նազելւոյ՝ իշխանաշուք եւ պերճապատիւ պարոն Գեօրգոս, նաեւ ընդ ձեզ եղեալ ծառայից եւ ճորտից առհասարակ ամենեցուն աւրհնութիւն աստուածային իջցէ եւ

նովին շնորհօքն միշտ եւ յաւէտ ուրախութեամբ խնդալ ի Տէր Յիսուս՝ յոյսն բնաւից. ամէն:

Շնորհք ընդ քեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ բազմասցի, ողորմութիւն եւ զթութիւն ի Տեառնէ ծաւալեսցի, նախախնամութիւն եւ պահպանութիւն երկնային յամենայն ժամ ընդ քեզ եւ քոյոցն եղիցի յարամնացական. ամէն:

Եւ ընդ սիրալրական եւ քրիստոսապարգեւ աւրհնութեան նամակաւ ծանուցումն լիցի քեզ, զի թէ որչա՛փ եւ որքա՛ն գայթաղ[կ]ողութիւն եղեւ այդ երկրիդ պատճառ Հաղպատու վանից եպիսկոպոսացն՝ քաջ գիտես քան զմեզ: Բայց Ընէւագ-բէկն՝ հօրեղբայրն քո, այն տարին, որ Իսպախան կու գնայր, խնդրեաց ի մէնջ աղաչանօք, թէ զԲարսէղ եպիսկոպոսն առաջնորդ կարգիր Հախպատայ վանիցն, եւ մեք ըստ խնդրոյ նորին եւ պարոն Գեորգի խանին հրամանաւ զԲարսէղ եպիսկոպոսն առաջնորդ հաստատեցաք կոնդակաւ ի վերայ Հախպատայ վանից թէմի եւ վիճակի, եւ այսքան ամ էանց՝ աղմկէ եւ խռովութենէ չհանգչեցաւ այդ անիծեալ չՓիլիպպոս չեպիսկոպոսն: Մեք եւ յաշխարհս եւս բէզար եղաք դոցա ձեռին: Այժմս եւս քրիստոսասէր հօրեղբայրն քո Ընէւագ-բէկն գիր գրեալ մեզ վասն Բարսէղ պարոնտէրին, գիտեմ իսկ եւ լուեալ եմ, թէ քեզ եւս է գրեալ, վասն որոյ եթէ սուրբ Աթոռոյս սիրոյ եւ մեր ծերութեան օրհնութեան խաթերն՝ ահա վերստին առաքեցաք զսիրելի որդին՝ զԲարսէղ եպիսկոպոսն առաջնորդ հաստատուն Հախպատայ սուրբ վանից մինչ ի մահն առաջնորդութիւն առնէ:

Խնդրեմ քեզանէ՝ այդ էլ քոյ է լաւ՝ օգնականութիւն արասցես յամենայն կողմանէ. քեզ ապաստան առաքեցի. լինի թէ այդ Աթոռոյ նման առաջնոյ շինուի, քեզ եւս մեծ պարծանք կու լինի: Իսկ պիղծ չՓիլիպպոսն ըստ իւրոյ ուխտիւ ուխտադրութ լինելոյն եւ այդքան անհնազանդութիւն երեւցուցանելոյն սուրբ Աթոռոյս եւ առ մեզ՝ չարաչար բանադրեցաք զնա. այսուհետեւ չունի հրաման ի վանքն կենալոյ եւ կամ եպիսկոպոսութիւն առնելոյ եւ կամ քահանայ եւս անուանելոյ, այլ որոշեցաք յամենայն աստիճանէ զնա եւ զլիրբն այն: Եւ առաւել պարտիս զԲարսէղ եպիսկոպոսն տանել սիրով նստուցանել ի վանքն Հախպատու, եւ անիծեալ այն չՓիլիպպոսն մեր խաթերն համար արտաքսել ի վանացն եւ դուրս անել, որ Բարսէղ եպիսկոպոսն իւ-

ընդհանուր առաջնություններն միամիտ առնել. այն տունն էլ ձեր է, ափս[ո]ս է, դուք գիտե՞ք, այսքան բաւեսցի մեր սիրելի պարոնիդ եւ իշխանի:

Գրեցաւ սիրալրական օրհնութեան թուղթս ի թուին Հայոց ՌՃԼԶ., մայիս ամսոյ Ե., ի Սուրբ Աթոռս Էջմիածնի:

14

ԱՐԲԱՆԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ՍԱՆԱՀՆԻ ԹԵՄԻ ԵՒ ՎԻՃԱԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ¹

Մարենադարան, կոթ. դիւան, թղթ. 242, Տ^Կ 70, իսկագիր, 1734 թ.,
հրատ. «Կալուածագրեր», էջ 166-167:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աբրահամ կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ տիրանկար, սրովբէաճեմ եւ քրովբէապար, ազինասարաս եւ արփիադիտակ, սրբոյ եւ մեծի ամենապայծառ Աթոռոյս Էջմիածնի.

Յորմէ ժամանեալ Հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան: Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վերայ բոլոր սեփական թէմի եւ վիճակի Սանահնու հռչակաւոր սուրբ վանից յԱստուծոյ օրհնեալ նահանգացդ եւ գաւառացդ, այսինքն՝ Սոմխէթու ձորի, Կեռասու գիւղի, Մոխրաղաճու ձորի, Չիտալագու ձորի, Տալաւերու ձորի, Տաշրայ երկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ եւ Ղողա եկեղեցւոյ եւ իւր չրջակայ գիւղորէից, Լաքայ երկրի, յԱղէկու Մղարդէ մինչեւ ի Տաշրայ սինոռոն, Վիակնու ձորի, Տսեղ գիւղի եւ իւր ագարակի սահմանաց, Մարու ձորի, Խոշորնու ձորի մինչեւ Աճարաձորն եւ Ջանդարու ձորի, Բամբակու ձորի, Ղարաքիլիսէն իւր ամեն սահմանօքն, Որդնաւայ ձորի, Ուտաբերդու երկրի, Սարուերի ձորի, Ղալղուլու երկիրն իւր ամէն սահմանօքն, Համգաչիմանու եւ Ջիթիւանուց սարի գիւղորէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր երկրի եւ սահմանաց եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առհասարակ. գետեղելոց քահանայից, սարկաւազաց, երիցփոխաց, պարոնաց, մէլիքներաց, տանուտեարց, դովաթաւորաց, վաճառականաց, արուեստաւորաց, հողագործաց եւ այլ առհասարակ միահամուռ ամենայն ժողովրդականաց խմբից մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կա-

¹ Կաթողիկոսական կնիքով. «Է. ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԱՐԲԱՆԱՄ Կ[Ա]Թ-
[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս ՀԱՅՈՅ: ՌՃՀԹ: Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի ԵՒ Ս[ՈՒՐ]Բ Կ[Ա]Ր-
[Ա]Պ[Ե]ՏԻ Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԱՐԲ[Ա]ՆԱՄ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ: ՌՃԾ.»:

նանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից ի Քրիստոս Աստուած Հաւատացեալ լուսաւորչածին երամոցդ ի Տէր խնդալ միշտ եւ հանապազ. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեսցէ եւ բնակեսցի առ ձեզ իբրեւ գյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ: Ընդ որոյ հովանաւորութեամբն զօրասջիք եւ պահպանեսջիք. ամէն:

Այլ եւ զոր օրհնութիւն աստուածային, մաղթանք եւ բարեխօսութիւն ամէնօրհնեալ սրբուհւոյ Աստուածածնի Աստուածածնի եւ Յովնանու Կարապետի եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի եւ յամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց առ ձեզ լիցի եւ օր ըստ օրէ լցուցէ զձեզ փառօք, պատուօք եւ արգասալիր ճոխութեամբ, իբրեւ զորթս եւ զոսոս սաղարթախիտ եւ պտղալից, դրախտ տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց՝ կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայց ամօք, յամերամ ժամանակօք եւ խոր խաղաղութեամբ մինչ ի խորին ծերութիւն. ամէն:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ եւ ի սիրալրական օրհնութեան նամակաւ ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդեկացդ մերոց եւ լուսածնունդ զաւակացդ մօրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածնի՝ քանզի բարեպաշտ թագաւորացն մերոց Սմբատայ եւ այլոցն եւ լուսահոգի կաթողիկոսացն մերոց սրբազանից Խաչկայ եւ այլոցն մինչեւ ցՓիլիպպոս եւ Յակոբ եւ զկնի նոցունց հետեւողաց կաթողիկոսաց նոմոսն եւ կոնի՛ ալսն տեսեալ կրկին եւ վերստին ձեր վերոնգրելոց օրհնեալ բոլոր երկիրն Սաւաննո սուրբ ուխտին թէմ եւ վիճակ հաստատեցաք ըստ նախնադոյն սահմանի, եւ մեր սիրելի եւ հոգեւոր որդի Մկրտիչ ժրաջան վարդապետն ձեզ տեսուչ, հովիւ եւ առաջնորդ շնորհեցաք, վասն որոյ յամենայն կողմանէ հլու եւ հնազանդ լինիք դմա, պատուել եւ մեծարել ի միջի ձերում ըստ արժանւոյն իւրոյ՝ իբրեւ զառաքեալ ի մէնջ եւ հաւատարիմ պաշտօնեայ Տեառն, ըստ այնմ՝ թէ «Ունկնդիր լերո՛ւք առաջնորդաց ձերոց եւ հպատակ կացէ՛ք նոցին, զի նոքա տքնին վասն Հոգւոց ձերոց, որպէս թէ համարս տալոց են ընդ ձեր»¹ առաջի Քրիստոսի:

¹ Եբր. ԺԳ. 17:

Մի՛ ոք իցէ, որ դմա ներհակ եւ հակառակ երեւեսցի, զի այնպիսին մեզ եւ Սուրբ Աթոռոյս եւ Քրիստոսի հրամանին է հակառակ: Նոյնպէս եւ սիրով հնազանդքն հրամանաց դորին մեզ եւ Սուրբ Աթոռոյս եւ Քրիստոսի պատուիրանին են հնազանդք: Այլեւ ունի հրաման եւ իշխանութիւն զանուղղայս եւ զստահակս եւ զօրինազանցս կապելոյ եւ արձակելոյ ըստ Տեառն հրամանի: Նաեւ զամենայն հաս եւ իրաւունք ձեր, որ ի սկզբանէ անտի հաստատեալ կայ ի լուսահոգի նախնեաց մերոց սրբոց հարց եւ հայրապետաց, զայն ամենայն մի ըստ միողէ լի եւ անթերի, ուրախ սրտիւ եւ զուարթ երեսօք յանձնէք ի ձեռն դորա, որով կարացէ զայդ Սաճաճնու սուրբ ուխտն շէն եւ պայծառ պահել ի փառս Տեառն Յիսուսի եւ ի պարծանս ձեր եւ յամենայն ազգիս Հայկազունաց. զի ձեր հոգւոյ տունն է, եւ ձեզ պարտ է ցաւել եւ հոգալ մեծաւ հոգսունակութեամբ զհոգսն ձերոյ հոգւոյ քաւարանի տանն: Նաեւ տունք քահանայից, մէլիքաց, տանուտէրաց, զգրաց, եկամտից, պոռնկաց, ժամկոչաց, անկարծամահից, անհաղորդից եւ այլ այսպիսեաց հաս եւ իրաւունքն տէրունի է. ոչ ոք չունի հրաման եւ իշխանութիւն դոցա հասից եւ իրաւանցն ձեռնամուխ լինել, բաց յառաջնորդէն ձերմէ:

Դարձեալ վերջապէս զայս եւս ծանիք, սիրելիք մեր ի Տէր, զի լուեալ եմ, թէ ի միջի ձերում բազում անկարգութիւնք եւ օրինազանցութիւնք գոյ, զի հաս եւ չհաս եւ մեղօքն ոչ ընտրեն, այլ հեթանոսաբար, զոր ինչ կամին՝ զայն առնեն, վասն որոյ սաստիւ պատուիրելով պատուիրեմ, զի զայդպիսի անկարգ օրինազանցութեանցն ի բաց կալ, եւ մանաւանդ պատուիրեցաք սիրելի որդեկին մերոյ եւ առաջնորդին ձերոյ Մկրտիչ քաջաջան վարդապետին, զի զայնպիսիսն հոգեւոր եւ մարմնաւոր պատժեօք պատժել. հոգեւորն՝ ի սրբոյ Գահէս եւ մարմնուորն՝ ի դրանէ այլասեռից մեծաւորաց:

Ահա ասացի եւ գրեցի. «Որ ունի ականջս լսելոյ, լուիցէ»¹. Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնիք յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն:

Գրեցաւ ՌՃԶԳ. Թուականիս Հայոց (1734), յունվարի Թ. (9), ի դրան մեծի Վեհարանիս Սուրբ Էջմիածնի:

¹ Յայտն. Բ. 7:

Նաեւ Անտուկու ձորի Միսխաւէն, այս է՝ Էլիարի գիւղն եւ իւր ջուրն, որ դայ Անտուկու ձորն, իւր ամեն սահմանօքն կրկին շնորհեցաք Սաւահն-Ան Սուրբ Աստուածածնի վանացն. ով ոք այսուհետեւ դոցա ձեռնամուխ լինի՝ նզովեալ եղիցի, բաց ի Սաւահնոյ յառաջնորդէն: Կատարօղք հրամանաց մերոց կրկին օրհնիք յԱստուծոյ բարձրելոյն. ամէն¹:

15

ՂԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ՀԱՂԲԱՏԻ, ՍԱՆԱՀՆԻ ԵՒ ՀԱՂԱՐԾՆԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մարենադարան, կաթ. դիւան, թղթ. 242, վաւ. Դ^դ 74, տրուած 1738 թ.,
պարձէն: Նրար. «Կալուածագրեր», էջ 169-173:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Ղազար կաթողիկոս առաքելական եկեղեցոյն Քրիստոսի եւ յաջորդ սրբոց առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի եւ մեծի հայրապետին մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիցն եւ ծայրագոյն պատրիարք Վաղարշապատու քրիստոսահիմն եւ աստուածակառոյց, երկնահանգէտ եւ տիեզերական գերապայծառ եւ անյաղթելի Աթոռոյս Սուրբ Էջմիածնի ամենայն Հայոց:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ թուԷթ սիրոյ ողջունի եւ օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան: Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վերայ սեպհական թէմից եւ վիճակից սրբոյ եւ հռչակաւոր ուխտին Հաղբատայ (այսինքն՝ տիրապահ եւ աստուածախնամ Մանթաշայ բերդի վայր Աղստեւու բոլոր երկրիդ. նաեւ Վերից Տաշրայ բոլոր երկրիդ. այլ եւ Լօռուոյ հարաւային կողմանց օրհնեալ գիւղօրեցիդ), եւ ի միջի դոցին կառուցեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցական մանկանց. մեղսաքաւիչ եւ երկնահրաւէր քահանայից, ուսումնասէր եւ երկիւղալի սարգաւազաց, պերճապատիւ եւ փառազարդ իշխանաց, գոյիւք գեղուն եւ ընչիւք յոգնաբեղուն դովլաթաւորաց, շքեղաշուք եւ բարեպաշտօն մեծատանց, հարազատ եւ հաւատարիմ իրիցփոխաց, իրաւադատ եւ ճշմարտախօս մէլիքներաց, իշխանազարդ եւ փառապերճ տանուտէրաց, իմաստախոհ եւ հանճարեղ վաճառականաց, վայելչագործ եւ գեղեցկանկար արհեստաւորաց, արդարավաս[տ]ակ եւ քրտնաջան երկրագործաց եւ այլ առհասարակ ամենայն ժողովրդականաց խմբից՝ մեծա-

¹ Վերջին պարբերութիւնը գրուած է ձախ սիւնակով, նոյն ձեռքով:

մեծաց եւ փոքուց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու եւ հասակի ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոց երամիցդ՝ խնդալ ի Տէր. ամէն:

Շնորհ, սէր եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ, գթութիւն եւ ողորմութիւն ի նորին իսկակից Բանին էականէ, պարգեւք, ձիրք եւ զեղմունք առատաբաշխ յամենազօր սուրբ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեացէ եւ բնակեացէ առ ձեզ իբրեւ զյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց՝ յորդահոս բխմամբ միշտ. ամէն: Այլ եւ օրհնեացէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեացէ Հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեօք, որդովք եւ դստերօք, ընչիւք եւ ապրանօք, վարօք եւ վաստակօք, հանդօք եւ հանդաստանօք, սիրելեօք եւ բարեկամօք, կենդանեօք եւ ննջեցելովք, այգեստանօք եւ բուրաստանօք, ի վարել եւ ի վաստակել, ի սերմանել եւ ի հնձել եւ յամենայն ժամու. ամէն:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեան նամակիս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդոցդ մերոց եւ լուսածնունդ զաւակացդ մօրս հաւատոյ Սրբոյ Էջմիածնի. քանզի ասէ Ոսկիաբանն Յօնան, թէ՛ Ոչ գոյ ինչ յա[յ]տնագոյն, քան զճշմարտութիւն եւ ոչ հզօրագոյն երբեք, որ թէպէտ զբիւր դաւաճանս ունիցի, սակայն կայ եւ մնա[յ] անյաղթելի¹, որ է եւ իրաւի իսկ. զի յայտնի եղեւ եւ յաղթեաց այժմ, վասն զի գթութիւն իմն եւ հակառակութիւն անկեալ գոյր ի մէջ առաջնորդաց երից սրբոց ուխտիցն, վասն վիճակաց եւ թեմից, այսինքն՝ Հաղբաստոյ առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին, որ է հովիւ հոգեւոր եւ տեսուչ ձեր, Սաւառնու առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետին եւ Հաղարծնոյ առաջնորդ Արքաճառ վարդապետին, որք եւ եկեալ ի Սուրբ Աթոռս՝ գանգատեցին մեզ: Եւ մեք խնդրեցաք յիւրաքանչիւրոց ի նոցանէ զնախնեաց մերոց տուեալ հին կոնդակսն, եւ նոքա բերին եւ յաւուր միում արքեպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք եւ համահաւաք միաբանիւք նստաք յատեան դատաստանի եւ զերից առաջնորդաց բերեալ հին կոն՝ ական զամենայն ընթերցաք եւ խուզմամբ մեծաւ որոնեալ քննեցաք եւ իրաւանցն խելամուտ եւ վերահասու եղաք եւ տեսաք, զի կոնտակք Սաւառնու եւ Հաղարծնոյ ստեցան եւ ստեցին զառաջնորդս իւրեանց եւ դատապարտեցին, իսկ վասն յոյժ ճշմարիտք² եւ յաղթողք գտան հնագոյն կոն-

¹ Հեղինակային պատկանելութիւնը մնում է ճշգրտելի:

² Բնագրում «ճշմարտիք»:

տակքն Հաղբատայ սրբոյ ուխտին, զորս վասն բաժանմանց եւ յատկու-
թեանց սահմանացն եւ սինօռիցն վիճակաց եւ թէմից Հաղբատայ
գրեալք, կնքեալք եւ սաստկագին եւ չարաչար նզովիւք փակեալք էին
նախնիքն մեր Հայրապետք եւ թագաւորք, որք են այսոքիկ. ի ՇԺԲ.
(1063) թուին՝ Տէր Բարսեղ Հայրապետն մեր եւ Գագիկ թագաւորն Հա-
լոց, Տէր Ստեփաննոս Հայրապետն եւ Կիրիկէ թագաւորն Աղուանից եւ
Գիօրկի թագաւորն Վրաց: Ի ՊԽԳ. (1394) թուին՝ Տէր Կարապետ կաթո-
ղիկոսն Հալոց, ի ՊՂԳ. (1444) թուին՝ Տէր Գրիքորիս կաթողիկոսն Հալոց,
ի ՋԼԱ. (1482) թուին՝ Տէր Սարգիս՝ կաթողիկոսն Հալոց, ի ՌՀ եւ Է.
(1628) թուին՝ Տէր Սահակ կաթողիկոսն Հալոց, ի ՌՂ. (1641) թուին՝ Տէր
Փիլիպոս, ի ՌՃԻԱ. (1672) թուին՝ Տէր Յակոբ, ի ՌՃԼԱ. (1682) թուին՝
Տէր Եղիազար, ի ՌՃԽԱ. (1692) թուին՝ Տէր Նահապետ, ի ՌՃԾԱ.
(1702) թուին՝ Տէր Աղէ[ք]սանդր, ի ՌՃՀԳ. (1724) թուին՝ Տէր Աստուածա-
տուր, ի ՌՃՀԷ. (1728) թուին՝ Տէր Կարապետ, ի ՌՃՁԱ. (1732) թուին՝
Տէր Աբրահամ Մշեցի:

Արդ, վերոյ գրեցեալք Հայրապետքս եւ թագաւորքս, որ զթեմս եւ
զվիճակս էին տուեալք Հաղբատայ սրբոյ ուխտին ի կոն՝ ախսն իւ-
րեանց. ըստ այսմ օրինակի էին զկոպարս եւ զսինօռս նոցա Հատեալք՝
սահմանք Աղեստետու երկրին. Ինճու ձորն՝ Զիթահանքի սարովն, Զուղագն՝
Կիրանցոյ ձորովն, Կունէն՝ իւր բոլոր գիւղարէաւքն, Մէլքի գիւղն, Մակա-
րայ վանքն, Սեալ քարն, Քուրդեվանն, Աղբուղէն իւր բոլոր գիւղարէիւքն,
Աղդան գետն, Թառական եւ Դարիշօղլին եւ անտի մինչեւ ի Ամերսէթն:
Եւ գիտելի է՝ ի Մանթաշաբէրդէն ի վայրն է Հաղբատայ սրբոյ վանիցն, եւ
ի վերն՝ Հաղարծիմոյ վանիցն: Սինօռք Վերին Տաշրայ՝ Դոնատրի Մեծ Զա-
տէն, որ գայ Ազդիբօյուկի տակովն եւ Ղարաքիլիսի տակովն եւ Սեալ եկե-
ղեցոյ տակովն եւ գնայ ի Կոկ եկեղեցին, մինչեւ Հասանի ի Ղարա-
խաչն: Արդ, այս վերոյ գրեցեալ Զատայի վերի կողմն Վերին Տաշիրն է,
զոր տուեալ են նախնիքն մեր Հաղբատայ սրբոյ ուխտին, իսկ Զատայի
ներքի կողմն՝ Հայտարբէգի ձորովն, տուեալ են Սանահնու սուրբ ուխտին:
Սինօռք եւ կոպարք Լօուոյ Հարաւային կողմանց գիւղօրէիցն, որք են
յատկապէս թեմք եւ վիճակք Հաղբատայ սրբոյ վանիցն՝ Լոուոյ բերդն,
Զալալօղլու կամուրճն, Օրան Լօուոյ մինչեւ ի Ղարախաչն, Ղարախաչի ջուրն,
որ գայ Դէբէդէն խառնի Չիչմանին, Չուպուխլուն, Ղարալալէն՝ իւր բոլոր
գիւղօրէիւքն, Օծուն գիւղն՝ մինչեւ Չուպուխլուի սարն: Եւ այսպէս Հա-

տեալք եւ բաժանեալք եւ յատկացուցեալք էին զվիճական երից սրբոց ուխտիցն լուսահոգի նախնիքն մեր եւ սառսուելի նզովիւք փակեալք:

Իբրեւ տեսաք զնզովսն սրբոց հայրապետաց, զարհուրեալ հիացաք եւ ապշեալ զարմացաք, եւ երկունք կալան զանձինս մեր. ուստի եւ մեք ոչ քակեալք հայրենադիրն ցանկ զվերոյ սահմանեալ հատեալ թեմսն եւ զսեպհական վիճական բոլորովին տուաք սրբոյ ուխտին Հաղբատայ՝ որպէս եւ առաջինքն տուեալք էին՝ նոյնպէս եւ Հարաչար նզովիւք փակեցաք, զի մի՛ ոք յետ այսորիկ իշխեսցէ ձեռնամուխ լինել թեմի եւ վիճակի նորին եւ կամիցի յափշտակել զայլապէս՝ ո՛չ կարգաւոր եւ ո՛չ աշխարհական: Իսկ եթէ ոք արհամարհեալ զհրամանս մեր յանդգնեսցի եւ ձեռնամուխ լինիցի թեմի եւ վիճակի սրբոյ վանիցն Հաղբատայ, նզովեալ եւ անիծեալ եղիցի յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա, իսկ կատարողդ հրամանաց մերոց օրհնիք յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն:

Գրեցաւ հաստատութիւն թեմի եւ վիճակի սրբոյ վանիցն Հաղբատայ եւ նզովիւք փակեալ կոնն՝ ակս ի ՌՃՁԷ. (1738) թուին Հայոց, յունիս ամսոյ Ժ. եւ Ը. (18), ի դրան մեծի եւ գերագարդ անյաղթելի Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի:

Քրիստոսի Աստուծոյ ծառայիցն ծառայ Ղազար կաթողիկոս ամենայն Հայոց. ընդ որս գրեցի իմովս ձեռամբ յաղագս հաճութեան ճշմարտասիրաց առ յապա եկելոցն, որք ի Քրիստոս:

* * *

Աջ լուսանցի վերնամասում՝

ქ. ამისი ასლი ვნახეთ და ეს სავადი ვამტკიცეთ ჩვენ მეგობერებელემ [«Սրա բնագիրը տեսանք եւ այս պատճէնը հաստատեցինք մենք՝ թագաւոր Հերակլս»]:

Կնիքի վրայ՝ պարսկերէն: لطف شهنشاه افتد راحم ارکلی بندۀ صاحب اتباع
[Բարեգութ շահի ողորմութիւն եղեւ. Հերակլ՝ Տիրոջ ծառայ]

* * *

Verso:

«Ի ՌՄԺԲ. (1763) թուին մերոյ յորժամ նստաւ անարժանութիւնն մեր հայրապետ ի սուրբ Աթոռոջս Էջմիածնի, զայս կոնդակս (որ է իբրու Ղազար կաթողիկոսի կոնդակի երեսն) Հերակլ արքայն ի լուսանցն գրեալ իբր՝ «Իսկն տեսի եւ զսուրբաթս կնքեցի», մեզ էր առաքեալ, խնդրելով զի եւ մեք սոյնանման կոնդակ տայցեմք: Մեք եւս նոր

նստեալ եւ ոչ Սաճահնու եւ Հաղարծնու վանից կոնդակսն տեսեալ եւ թեմից նոցին տեղեկացեալ, հաւատալով նորին, կոնդակ գրեալ յղեցաք առ յինքն [նոյն] ամ[ի]: Բայց յետ ամաց ինչ, ի տեսանելն մեր զկոնդակսն Սաճահնու, տեսաք զի շատն ի թեմիցս այսոցիկ՝ Սաճահնու եւ Հաղարծնու վանիցն են եւ ոչ Հաղբատու. նոքա¹ զմեզ խաբեցին, վասն որոյ զայսքանս գրեցի ես՝ Սիմէոն կաթողիկոսս իմով ձեռամբ եւ կնքեցի, զի յապա տեսողքդ գիտասցիք, զի սուտ է՝ թէ՛ իմ տուեալ կոնդակն եւ թէ՛ այլոց իմապիսեաց տուեալ կոնդակքն վասն Հաղբատու վանից վիճակացն սոյն օրինակաւ:

Ի ՌԻԻԱ. (1772) թուոյն, եւ ի հոկտեմբերի է. (7)»²:

16

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎՐԱՅ ԱՐՔԱՅՆ. ԽԱԶԻԻ ՊՍԱԿԵՑԵԼՈՅ ԹԵՄՈՒՐԱԶԱՅ ԱՐՔԱՅԻԴ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱԶՕՐ ՀԵ- ՐԱԿԼԱՅ ԽԱՆԻԴ

Մարենադարան, ձեռ. Տ^մ 9120, էջ 33r. [գրելիք թղթի նախօրինակ],
1753-1755 թուականներ:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ ծայրագոյն պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ քրիստոսաէջ սրբոյ եւ մեծի աստուածականի Աթոռոյս Էջմիածնի, յորմէ ժամանեցի զիր օրհնութեան եւ սիրոյ՝ հանդերձ հայրական անանցեանելեան օրհնութեամբ որդիական կենդանացուցչաւն ողջունիւ եւ հոգեկան կարողացուցչաւն շնորհիւ: Նաեւ՝ ընդ ամենառատի ողորմութեանն, ընդ ամենաճշմարտի խաղաղութեանն եւ ընդ ամենաբարեւոյ նախախնամութեանն՝ նոյնոյ ամենակարողի եւ սրբոյ Երրորդութեանն ի վերայ արժանավայել անձանց սիրելեացդ իմոց եւ ցանկալեացդ հոգւոյս, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր թագաւորացդ, գեղեցկարմատ եւ բարեշառաւիղ ոստոցդ, գերահռչակ եւ բարեբաստիկ արեացդ, յաստուածոլստ կարգեցեալ իշխանապետացդ եւ հովանեացդ հասարակաց, ի Տէր զօրացելոց եւ [...] ³, զորոց եւ հարցանելով զորպիսութիւն կեցութեանց՝ յանձնեմ ի յամենապահապանն Յիսուս եւ խնդրեմ, զի միշտ

¹ Ընթերցումը ենթադրական է:

² Յաւելումը ինքնագիր է: Սկզբում կաթողիկոսի կարմրագեղով քառակուսի կնիքն է:

³ Իմա՝ «կարելի է այդ ոգով շարունակել»:

եւ յամենայնում ժամու ի ներքոյ թեւոց իւրոց պահեսցէ եւ լիցի զորա-
ծիւք եւ օգնական ձեզ՝ ընդդեմ ներհակաց եւ պահեսցէ զձեռս ձեր միշտ
ի վերայ թիկանց նոցին եւ զսուր ձեր ի վերայ պարանոցացն:

Արդարեւ՝ եթէ ոչ Տեառն զօրութեանց թողեալ էր մեզ զաւակ ի
ներկայումս զձեզ՝ ըստ մարգարէին՝ որպէս զՄօսէս եւ զՅէսու ի հնումն,
ի վաղուց հետէ լինէաք ոտնակոխ ի գոռոզացելոցն թշնամեաց, զորս
Տէր ամուր ձեռօք եւ բարձու բազկօք պահեսցէ անվանելի եւ անպար-
տելի՝ ի պարծանս համայնք քրիստոնէից: Քանզի յիրաւի՝ յորժամ
լսեմք զտիրատուր եւ զաստուածայաջող յաղթանակացն ձերոց,
հրճուիմք եւ զուարճանամք ի հոգի եւ ի մարմին բնաւիւք ազգօք եւ
որպէս թէ նորոգ հոգի առեալ՝ մխիթարիմք եւ յուսադրիմք, որք
ճշմարտիւ ամենեքեան եմք աղօթօղք վասն զինաց, եւ յաջողութեանց
ձերոց, զի եւս քան զեւս զօրացուցէ զձեզ Տէր եւ արասցէ անուանե-
լիս ի յամենայն յազգս:

Այլեւ զիր տերութեանցդ ձերոց հասին առ մեզ, թէ՛ առաջինն եւ
թէ՛ ընդ վարդապետացն, յորոց իմացաք զկամ եւ զմիտ բարեկամացդ
մերոց, զոր գրեալ էիք վասն Պետրոս վարդապետին, իբր թէ առաջնորդ
արարեալ Հաղբատու, յետս դարձուցանիցեմք. իսկ առ այն լուիցէ բա-
րեմիտ տերութիւնդ ձեր, որպէս եւ երջանկի եղբօրն մերոյ սրբազան
Պատրիարքին եւս ծանուցաք, քանզի (եւ այլն):

Ուրեմն յայսպիսեաց մտածմանց միամիտ լեալ՝ լերո՛ւք անկարծիք
եւ ապահով, զի ահա վասն Հաղբատու եւ Սաճաճնոյ վանիցն գրեցաք
զկոնդակ եւ պատուէր ի ձեռս սիրելւոյն մերոյ Աւետիք աստուածաբան
վարդապետին (որ եւ ձերում տերութեանն է յանձին յամենայն կող-
մանէ) եւ, որպէս գրեալ եմք, դուք եւս իմացեալ հաւանելոց էք Աս-
տուծով. Որս լիջիք ողջ ի Տէր Յիսուս՝ ի փառս խաչի նորին եւ ի պար-
ծանս համայնք խաչակրօնից ազանց¹:

¹ 33ր՝ թերթի ներքեւի մասերը յատկացուած են միջարկելի հատուածներին: Դրանցից մէկում խօսուում է Աթոռի նիւթական նեղութեան մասին. «զի ի ներ-
կայումս մէկ ստակն հարիւր ստակի տեղ համարեցեալ է մեզ արդարեւ, քանզի
յայլ ուստեքէ զակնկալութիւն ոչ ունիմ, բայց յԱստուծոյ եւ ի ձէնջ» (33 ր):
Առաւել ուշագրաւ է verso-ի յաւելումը. «Քանզի ձեզ պարտ էր մտածել մանա-
ւանդ զբազմադիմի վիշտս եւ զտառապանս մեր Սրբոյ Աթոռոյս, որք յամենից
կողմանց պաշարել են զմեօք. եթէ երկրիս անյազ գազանասիրտ բռնաւորքն,
որք ոչ ունին զամօթ եւ ոչ զերկիւղ յուստէքէ, զի քան զինքեանս հունին մեծ,
յորմէ երկնչին, եւ ոչ զայլ շէնս ունին, յորոց պահանջեն: Վասն որոյ՝ անպատ-
կառ եւ աներկիւղ անդադար ծծեն զարիւնս մեր՝ թէ՛ մեծքն եւ թէ՛ փոքունքն,
եւ թէ՛ արինարբու ազգն Լակզիաց, որ զբոլոր երկիրս մաշեաց յոտից ներքոյ,
սպաննելով, գերելով եւ ցան եւ ցիր առնելով, յորոյ ահէն հալիմք եւ մաշիմք

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎՐԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ

Մարեննադարան, ձեռ. Մ¹⁷ 9120, էջ 32v, [գրելիք թղթի նախօրինակ],
1760-ական թուականներ:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամենայն
Հայոց եւ ծայրագոյն պատրիարք Վաղարշապատու սրբոյ եւ միածնի
Աթոռոյս Էջմիածնի, որ եւ ահա մատուցանեմ զպարգեւ եւ համբոյր՝
սիրակէզ սրտիւ, կարօտատանջ ըզձիւ եւ աղէտոհոր անձամբ տեսունդ
Անտօնի սրբազան կաթողիկոսիդ ամենայն Վրաց եւ ծայրագունի պատ-
րիարքիդ սրբոյ եւ հրաշակերտի Աթոռոդ Մցխիթայու՝ երջանկի եւ վեր-
յարգելւոյ եղբօրդ իմոյ սիրեցելոյ, եւ հոգւոյս իմոյ յարաժամ ցանկալ-
ւոյ անձինդ պատուականազնոյ...¹

...Քանզի նորին ողորմութեամբն եմք ի ներկայոջս կերպիւ իւրի
ապահով եւ սրտաղիւր ըստ մարմնոյ եւ մանաւանդ լսելով զաստուա-
ծայաջող յաղթանակաց Քրիստոսիւ զօրացելոյ արքայացելոցն եւ բա-
րեպաշտութեամբ ճոխացելոց վալիներացն՝ հոգւով չափ զուարճա-
նամբ եւ գոհանամբ զտուողէն զօրութեանց, յորմէ եւ խնդրեմք եւս
միշտ, զի եւս քան զեւս զօրացուցէ զգոսա: Բայց ի յապայն, ի նոյն
ողորմածն եմք յանձին, որոյ կամքն միշտ օրհնեալ է եւ եղիցի: Եւ
դարձեալ սէր իմ թնայտ ընդ վարդապետացն ոչ, սակայն յառաջնում
նուազոջն գրեալդ գիր էհաս առ մեզ, յորմէ եւս իմացաք զխնդիր եւ
զկամ եղբօրդ, թեպէտ իմացեալ իսկ էաք կանխաւ:

Արդ, ցանկալի եղբայր իմ, գիտեցեալ եմ, գիտեմ եւ հաւատամ
զքոյդ սէրդ անկեղծօրէն եւ զխոկումն օգտարար, զորս ունեցեալ ես
ցայժմ, եւ ունիս, եւ ունելոց ես եւս առ մեզ, առ սուրբ Աթոռս եւ առ
մերայինս, ուստի ստէպ խնդրես զՊետրոս վարդապետն առաջնորդ կա-
ցուցանել Հաղբատու: Սակայն իմա՝ եւ զմերն, զի մի՛ շփոթիցիս ի յոչ
կատարելն մեր զխնդիր սիրոյդ՝ ո՛չ դարձուցանելով արդէն զնա յայդր
կոյս: Ուրեմն արգելեցաք այժմ նախ զի ի ներկայումս Հաղբատու
վանքն է ամայի եւ անշէն, որպէս եւ քեզ իսկ է յայտնի, նոյնպէս եւ

անդադար ի հոգի եւ ի մարմին: Ուստի զգինակիրս յոլովս կալեալ ի վարձու՝
պահեմք ի վանս եւ ի պուրճս կողմանց պարսպիս, զորս շինեցաք յոլովածախ
եւ խարճօք, զորն գրեսցուք» (33v): 34v էջում Վրաց արքային հասցէագրուող
թուղթը շարունակում է, բայց շարադրանքին էական բան չի աւելացնում
(չնորհաւորում է որդի ունենալու կապակցութեամբ): Հատուածը չենք բերում:

¹ Քաղաքավարական հարցուփորձի մի հատուած զանց ենք առնում:

վանքն Սաճաճնոյ, յորս ոչ կարեն զետեղիլ եւ զկայ առնուլ աժմ առաջնորդք եւ միաբանք, զորս թողլով՝ եկեալ ի քաղաքոջ նստին ի հարկէ, յորմէ հետեւապէս յառաջանան պէսպէս տրտունջք, բամբասանք եւ ձանձրութիւնք ի ժողովուրդս: Տեսելով, թէ որովհետեւ վանք մեր ամայիք են եւ խափանեցեալք յաղօթից եւ ի ժամակարգութեանց, վասն ո՞ր առնուն սոքա զարդիւնս մեր եւ ըստ կամաց իւրեանց վատնեն, եւ զայլս այսպիսիս, յորմէ եւ առաջանան թեթեւութիւնք եւ անկարգութիւնք ի կարգս եւ ի յանուն իւրեանց: Քանզի ժողովուրդն յայն միտս տա[յ] զտուրս առաջնորդին, զի զվանքն չէն պահեցէ միաբանիւք, որք լիցին: Իսկ դոքա զվանսն թողեալ ամայի եւ անմիաբան, եկեալ ի քաղաքոջ՝ նստեալ ի մէջ ժողովրդեան, որ եւ անպատեհ իմն իսկ է, քանզի ի միում քաղաքոջ պարտի եւ մի առաջնորդ նստիլ՝ որպէս եւ օրէնն պահանջէ, այլ ոչ եթէ երկու եւ երեք:

Իսկ այժմ խնամօքն եւ այցելութեամբն Աստուծոյ զվերանորոգումն առնուցուն վանօրայքն, յայնժամ ի հարկէ ըստ գրեցելոյ սիրելւոյդ է լինելոց: Զայսպիսիս ունելով դիտումն եւ խոկումն եւ մեր՝ առ ժամս թոյլ տուաք եւ ոչ յղեցաք առաջնորդ՝ ո՛չ Հաղբատու վանիցն եւ ո՛չ Սաճաճնոյ: Երկրորդ՝ զի եւ ինքեանք եւս ոչ կամեցան (որպէս եւ սիրելին քոյ եւ մեր)¹ Պետրոս վարդապետն ամենեւին ոչ կամեցաւ, այլ հրաժարեալ մնաց ի Սուրբ Աթոռս, մտածելով զբազմաժամանակեայ տարագրիւն, եւ զպահետակեաց² խղճութիւն, որ ահա կայ ընդ այլոցն առ մեզ ի սէր եւ ի պատիւ: Եւ մանաւանդ սակս քաղցր խաթեր սիրոյդ իմոյ եւս քան զայլսն (sic!) է ի սէր մեր: Ուրեմն յայսցանեաց կողմանց եւ յայլոց այսպիսեաց մտածմանց միամիտ լե՛ր եւ պահեա՛ զանխարդախ սէրն, որ ամենայնի Տեսուն է³: Քանզի ահա զպատուիրական կոնդակ գրեցաք յայդ կողմանէ ի ձեռն սիրելւոյն մերոյ Աւետիք աստուածաբան վարդապետին, որ ի սէր եղբայրութեանդ է յանձին յամենայնի, զոր իմացեալ եւ հաւանեալ՝ լե՛ր ապահով եւ առանց այլապիսեաց կարծեաց: Եւ երրորդ պատճառն է մանաւանդապէս այս, զի բարձցի տարածայնութիւնն եւ բարկութիւնն ի քաղաքէդ ըստ այսմ մասին, քանզի գիտեմ հաւաստեալ, զի եթէ զմին յերկուցս յայսցանեաց յղեցէաք յայդը՝ լինելոց էր երկուութիւն եւ չփոթումն բազում ի

¹ «սիրելին քոյ եւ մեր» արտահայտութիւնը փակագծի մէջ է առնուած: Նշանակում է՝ առաջարկուող տարբերակ է թղթի համար:

² Ընթերցումը չի իմաստաւորւում:

³ Փակագծում «եւ այլն», որ նշանակում է՝ այս ոգով շարունակի՛ր:

մէջ քաղաքիդ, որպէս կարծեմ թէ եւ դու, սիրելիդ իմ, քաջապէս գիտես եւ ոչ բացասես մերոցս ասից: Վասն որոյ առ ի բառնալոյ զայսպիսիս տարածայնական զրոյցս եւ զխռովարկու երկուութիւնս՝ ո՛չ եւս զմին ի սոցանէ յղեցաք ի քաղաքիդ:

Վալիմ իրացն

Արքայն ըստոյդ եւ անվախճան

Եղիցի ձեզ միշտ պահապան,

Զորս յետ աստեացս աստի փոխման

Պսակեսցէ եւ յաւիտեան:

Պատրիարքին

Հոգեւորի եղբօրդ իմոյ

Լիցի անջինջ կնիք սիրոյ,

Որ յար բախմամբ զսիրտս քո

Տայցէ յիշել զպայման սիրոյ:

* * *

[Այլ գրչութեամբ]

Երկուցն եւս մեր կնիքն¹ ի մէջ յի (յերեսի՞ - Պ. Մ.) դնելի է եւ ո՛չ յայլ ուրեք, այսինքն՝ կաթողիկոսին եւ վալուէն²:

18

ԹՈՒՂԹ Ի ՎԵՐԱՅ ԹԻՖԼԻԶՈՒ՝ ՎԱՍՆ ՀԱՂԲԱՏՈՒ ՏԵՐՈՒՆԻ ԱՌՆԵԼՈՅ ԵՒ ՎԱՍՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ

Մատենադարան, ձեռ. Տ^դ 9120, էջ 29v եւ 32r, [գրելիք թղթի նախօրինակ], 1760-ական թուականներ:

Ի վերայ աստուածապահ եւ տիրախնամ օրհնեալ քաղաքիդ Թիֆլիզու, նաեւ Հաղբատու բոլոր թեմից եւ վիճակաց՝ թէ՛ ի մէջ քաղաքիդ եւ թէ՛ ի քաղաքէդ արտաքոյ եղելոցն ամենեցունցն, յորս կառուցեալ բնակից սրբոց վանից եկեղեցեաց, եւ եկեղեցական դասուց, նաեւ սիրելոյն մերոյ եւ շնորհածնի զաւակին սրբոյ Աթոռոյս եւ առաջնոր-

¹ Ելնելով «մեր կնիքն» արտահայտութիւնից, կարելի է ենթադրել, թէ ծանօթութիւն-յաւելագրութիւնը Աղէքսանդր կաթողիկոսի ձեռքով է կատարուած:

² Թղթիս շարունակութեան մի հատուած կայ 34v էջում՝ բարեմաղթութիւնների եւ հաւաստումների շարադրանքով: Աւելորդ նկատեցինք այստեղ տալ:

դիրն ձերոյ եւ ծայրագունի նուիրակին Աւետիք աստուածաբան վարդապետին (եւ այլն կարգաւ: Օրհնութիւն եւս գրեա՛):

Եւ ընդ սիրոյ եւ ընդ օրհնութեան թղթոյս ծանուցումն լիցի սիրեւեացդ մերոց եւ հարազատ զաւակացդ սրբոյ եւ քրիստոսաիջի գահիս Էջմիածնի, զի Քրիստոս Տէրն մեր ի գալն իւր յաշխարհս վասն փրկութեան մերոյ, ըստ բազմադիմի ներգործութեանցն եւ ըստ յոքնատեսակ բարերարութեանցն, զորս ի կիր էարկ յօգուտ մեզ, ընկալաւ եւ զբազմազան անուանակոչութիւնս. զոր օրինակ, ի փրկելոյն՝ Փրկիչ կոչեցաւ, ի լուսաւորելոյն՝ լոյս, ի կենդանացուցանելոյն՝ կեանք, ի ճշմարտութեան ճանապարհէն եւ ի յերկինս ածելոյն՝ ճշմարտութիւն եւ ճանապարհ անուանեցաւ: Այսպէս եւ զայլսն է տեսանել, որպէս յայտ իսկ է ի սուրբ Աւետարանս...¹:

Արդ, սիրելիք մեր ի Տէր, ահա զնոյն սրբազան առաքելոյն բանն եւ ես այժմ առ ձեզ ասեմ՝ զի՛նչ է այդ երկպառակութիւնդ եւ տարածայնութիւնդ, զոր լսեմք ի քաղաքէդ ձերմէ, որ վասն Հաղբատու վանիցն:

Արդ², ի ներկայումս այդոքիկ վերոյ յիշեցեալ տ[ուռք]՝ Հաղբատու եւ Սանահնոյ վանօրայքդ վասն մեղաց եւ անօրէնութեանց մերոց ամայացեալք են եւ անշքացեալք ի լուսոյ եւ յաստուածային օրհնութեանց, որպէս եւ այլք բազում վանօրայք, քանզի առաջնորդք եւ միաբանք ոչ կարճն նստիլ եւ կայ առնուլ ի դոսա՝ վասն դառնաշունչ բերմանց ժամանակիս, որպէս եւ ձեզ իս[կ] է յայտնի, որք թողեալք զվանսն ամայի՝ եկեալ նստին ի յօրհնեալ քաղաքիդ ձեր, ի մէջ աշխարհականաց, որ է անպատեհ իմն ի կանոնաց արտաքոյ, եւ ձեզ ժողովրդականացդ ձանձրութիւն եւ առիթ բամբասանաց. զի քաղաքի միոյ՝ մի առաջնորդ պիտոյ է, ո՛չ երկու եւ երեք: Քանզի վարդապշտքն, որք եկին ի տեղւոյդ ի Սուրբ Աթոռս՝ սոքա եւս հրաժարեցան կամաւ եւ յօժարութեամբ իւրեանց յառաջնորդութենէ Հաղբատու եւ Սանահնոյ վասն այդ ասացեալ պատճառացդ, որք ահա յանձն առին մնալ ի սուրբ Աթոռս եւ պաշտել զկարգս իւրեանց, որպէս եւ առաջնորդք եւ միաբանք այլոց վանսրէից կան ի սմա եւ զտուրս ժողովրդոց վայելելով՝ կան ի պաշտօն եւ ի փառաբանութիւն Աստուծոյ, որ եւ

¹ Այնուհետեւ մի ընդարձակ հատուած յատկացուած է խաղաղական կեանքի հիմնաւորմանն ու ներթողումին, որ չենք բերում:

² Շարունակութիւնը գտնւում է 32ր էջում: Գրիչը յայտնում է. «յաջ կողմէդ Բ. թուղթ շրջեա՛, այսու Ձ նշանաւս զկարգ բանիցդ գի՛տ»:

մեր մտածելով եւ նայելով՝ ի դառնութիւն ժամանակիս եւ ի նեղութիւն ժողովրդեանդ, ոչ պատշաճ տեսաք յատուկ-յատուկ առաջնորդս կարգել այդոցիկ վանիցդ առ ժամանակ մի՝ մինչեւ ինքն Տէր այց արացէ եւ կամեսցի: Այլ բաւական համարելով զմի միայն առաջնորդ ձեզ երից վիճակացդ, այսինքն՝ Թիֆլիզու, Հաղբատու եւ Սանահնոյ, զսիրելի որդեակդ մեր եւ զհարազատ զաւակդ սրբոյ Գահիս Աւետիք հանճարաշատ եւ աստուածաբան վարդապետդ կարգել, որ որպէս մինչեւ ցայսօր էր առաջնորդ Թիֆլիզու, նոյնպէս այսուհետեւ վերստին լիցի առաջնորդ եւ հովիւ հոգեւոր Հաղբատու եւ Սանահնոյ վիճակացդ, եւս եւ հովեւսցէ զձեզ զամենայնսդ հոգեւոր եւ աստուածային բանիւ, եւ սրբոյ Աթոռոյս բարձու իշխանութիւն, եւ մերովս հրամանաւ: Վասն որոյ որպէս յառաջագոյն գրեցաք վասն Հաղբատու, նոյնպէս այժմ ահա զնոյնն վերստին երկրորդեալ գրեմք եւ պատուիրեմք սիրելեացդ մերոց երկուց վիճակացդ, այսինքն՝ Հաղբատու եւ Սանահնոյ առ հասարակ ամենից ժողովրդոցդ, զի գիտութեամբ եւ հրամանաւ սիրելոյ որդւոյ մերոյ եւ առաջնորդիդ ձերոյ Աւետիք աստուածաբան վարդապետիդ՝ զով ոք հանճարեղ եւ հաւատարիմ գիտէք եւ կամիք կարգեցէք ի միջի ձերում եւ հաստատեցէք վէքիլ եւ գանձապետ ի վերայ ամենայն հասից եւ իրաւանց թեմից եւ վիճակացդ ձերոց, որք այսուհետեւ զամենայն արդիւնս եւ զհասս Հաղբատու եւ Սանահնոյ վիճակաց ժողովրդեանն՝ որքան եւ որ ինչ իցեն:

19

ՍԻՄԵՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

Մարենադարան, կաթող. դիւան, թղթ. 243, վաւ. 36, իսկագիր, 1773 թ.:
Նրադարակում է կրճարումներով:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Սիմէօն, որոյ շնորհիւ եւ կաթողիկոս եւ ծայրագոյն պատրիարք ամենայն Հայոց առաքելականի եկեղեցւոյս Քրիստոսի, նաեւ՝ տիեզերականի լուսակերտի եւ ազինասարասի մեծի Աթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի: Յորմէ ժամանեսցի թուղթ սիրոյ՝ ողջունի եւ օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան... ի վերայ... հայկասէր լուսաւորչակրօն եւ միաբնադաւան հաւատացելոցդ ի Քրիստոս, որք կայք զետեղեալք ի յաստուածախնամ քաղաքդ Թիֆլիզ...

...Արդ, սիրելի եւ հոգեւոր որդիք մեր, ահա շնորհիւ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ազգիս Հայոց հոգեւոր հովիւն եւ վերակացուն մեք եմք գտանեցեալ այսօր, որք պարտական եմք միշտ հոգալ վասն հոգեւոր հօտիս մերոյ՝ մեզ յանձնեցելոյ յԱստուծոյ, ծանուցանել նոցա զօրէնս եւ զպատուիրանս աստուածային, զգուշացուցանել ի հար ճանապարհէ եւ ջանալ արգելուլ ի թիւր եւ ի խոտորնակի ընթացից, քանզի պարտականութիւն եւ հարկ մեծ կայ ի վերայ մեր, որպէս ահա սպառնայ Աստուած մարգարէիւն Եզեկիէլիւ...

...Արդ, զնոյն հոգսն եւ տքնութիւնսն մեր, զորս առ ամենեւեան ունիմք՝ ըստ մերումս տկար կարեաց, կարի յոյժ առաւելապէս եւ հարիւրապատիկ քան առ այլսն ամենեւեան առ օրհնեալ քաղաքդ այդ եւ առ ձեզ ունիմք, որք մի էք յազգէս Հայոց:

Բայց որքան շատք եւ մեծագոյնք իցեն հոգք եւ աշխատութիւնք մեր ի վերայ ձեր, չեն մեզ ցաւք եւ ծանրութիւնք ինչ (որպէս ի վերոյ եւս ասացաք), մինչ արդիւնաւորեալ եւ յառաջացեալ տեսանիցեմք ի ձեզ զջանն եւ տքնութիւն մեր եւ հրամանն հոգեւոր, որք եւ ուրախացեալք բերկրեց եմք ձեօք եւ խնդութեամբ հովուելոց եմք զձեզ: Իսկ մինչ զներհակն տեսանեմք ասացելոցս, որ ահա ջանն եւ տքնութիւնսն մեր ի զուր երեւի, եւ հոգեւոր հրամանն եւ պատուէրն մեր ի ձեզ ոչ առաջանայ, վասն որոյ ահա յոգւոց հանելով հովուեմք զձեզ եւ ո՛չ խնդութեամբ: Բայց այս ոչ օգուտ ձեր է՝ ըստ բանին սրբազան առաքելոյն, քանզի յոլովք անկարգութիւնք եւ գործք օրինազանցք առ հաւատս եւ եկեղեցական օրէնս եւ աւանդութիւնս եւ ընդդէմ կամացն Աստուծոյ խոտորնակի ընթացք, որք յայլ տեղիս հազիւ գտանին՝ ի քաղաքովդ ձերում եւ ի ձեզ բազմացեալք եւ առաւելեալք են յոյժ: Եւ ի նոցունց յառաջացեալ են եւ այսք, այսինքն՝ ներհակութիւնք առ սուրբ Աթոռս, ընդդիմութիւնք եւ անհնազանդութիւնք հոգեւոր հրամանաց մերոց եւ պատուիրանաց, եւ անարգութիւնք եւ անպատուութիւնք ի մէնջ առաքեցեալ առաջնորդացն: Եւ ի լինիլն այսոցիկ այսպէս՝ աննմանք եղէք դուք այլոց ամենից քաղաքաց եւ գաւառաց, ուր եւ գտանին յօրհնեալ ազգէս Հայոց, եւ մեզ եւս եղեւ տրտմութիւն եւ վիրաւորութիւն մեծ ի ձէնջ եւ սրտնեղութիւն ի վերայ ձեր, որոց սակս՝ յառաջ քան զմեզ լուսաւորեալ հոգի Յակոբ կաթողիկոսն գրեաց առ ձեզ բազմիցս անգամ եւ յոլով կերպիւ գիրատոս, զկանոնս եւ զպատուէրս՝ թողուլ ձեզ զթիւրութիւն ընթացից ձերոց, առնել զհաճոյսն

Աստուծոյ եւ լինիլ եւս առ սուրբ Աթոռս հարազատք եւ հոգեւոր հրամանաց իւրոց կատարիչք: Իսկ դուք անլուր եղէք ամենից հոգեւոր խրատուց նորին եւ զներհակն գործեցիք զրեցելոցն: Եւ որքան ջանաց նա եւ աշխատեցաւ առ ի յուղղել զձեզ՝ չեղեւ հնար, եւ ոչ ինչ օգտեցաւ, ուստի հեծելով եւ յոգւոց հանելով վախճանեցաւ լուսահոգին՝ ոչ սակաւ տրտմութիւնս եւ զվէրս ի ձէնջ ունելով:

Եւ ետ վախճանման լուսահոգւոյն, զմեզ էած Աստուած ի ներքոյ դժուարակրելի լծոյս այսմիկ, եւ նոյն պարտականութիւնն, որ ի վերայ նորին կայր առ ի յուղղել զձեզ՝ անկաւ ի վերայ մեր: Մեք եւս առ ի վճարել զպարտականութիւնն մեր հոգեւոր, զոր ունիմք առ ձեզ, մինչեւ ցայսմ թէ որքան աշխատեցաք եւ զորքան խրատս եւ զպատուէրս զրեցաք առ ձեզ առ ի յուղղել զձեզ՝ ահա յայտնի է, եւ գիտէք լաւապէս: Բայց դուք մեզ եւս ոչ լուայք, այլ անլուր եղէք ամենից զրեցելոցն մերոց եւ զներհակն գործեցիք, եւ զմեզ վիրաւորեցիք, եւ որպէս յառաջն էիք՝ այլեւս այնպէս կացիք մնացիք, առաւելացուցանելով զթիւրութեան ընթացս ձեր, յորոց մեք այնքան վիրաւորեցաք ի սիրտ եւ ի յոգի, մինչեւ բարձ ի թողի առնել զձեզ խորհեցաք՝ մինչ տեսաք, թէ զինչ եւ արարաք՝ օգուտ ինչ ոչ եղեւ:

Այլ սակայն, առ ի սպառ ազատել զմեզ ի պարտականութենէ, զայս հնարս եւս գտաք վասն ձերոյ օգտի եւ ուղղութեան. քանզի խնդրեցաք զաւագագոյն քահանայսն ձեր եւ բերաք ի սուրբ Աթոռս այնու պատճառաւ, զի որ ինչ օրինազանցութիւնք եւ անկարգութիւնք ի քաղաքիդ ձերում լինին՝ գլխաւոր պատճառն այդքան անկարգութեանց քահանայք են, որպէս եւ դուք լաւապէս գիտէք, զի փոխանակ ուղղելոյ զձեզ եւ դարձուցանելոյ ի թիւր ճանապարհէ, ինքեանք իսկ զթիւրութեան շաւիղս ճորդեն առաջի ձեր, ինքեանք ընթանան ընդ նոյնս եւ զձեզ եւս զկնի իւրեանց քարչեն: Վասն որոյ բերաք զդոսս ի Սուրբ Աթոռս, զի ուղղեսցուք նախ զդոսս եւ ապա դուք՝ զձեզ...

...Արդ, առ ի յառողջուցուցանել զդոսս ի հոգեւոր հիւանդութեանց եւ յախտաւորութեանց ածաք յանդիման մեր՝ ի ներկայութեան արհիապանծ եպիսկոպոսաց սրբոյ Գահոյս եւ իրաւամբք յանդիմանեցաք, զնելով առաջի իւրեանց զմեղանսն, զորս հասարակապէս մեղուցեալ էին առ եկեղեցական օրէնս, առ Սուրբ Աթոռս եւ առ մեզ: Զորս եւ ինքեանք իսկ յանձն առին եւ խոստովանելով զինքեանս ըստ ամե-

նայնի պարտաւորս՝ վնասակարս եւ պատժապարտս, գոչեցին ըստ անառակ որդւոյն զմեղայն եւ մեծաւ թախանձանօք խնդրեցին ներել ինքեանց: Մեք եւս զթաճաբար խոնարհեալ ի մեղայն եւ յաղաչանս դոցա, եւ մանաւանդ պահելով զպատիւ աստուածախնամ քաղաքիդ ձերոյ եւ աստուածագօր արքային եւ օրհնեալ ժողովրդոցդ, չպատժեցաք զդոսս, այլ ներեցաք Հայրաբար եւ թողաք զամենայն յանցանս նոցա... Ուստի եւ յաղագս Հաստատութեան ուխտին իւրեանց եւ առ ի Հաւատարմացուցանել մեզ զասացեալս իւրեանց եւ Հաւատացուցանել, գրեալ ձեռագիր մի Համահաւանութեամբ՝ ետուն մեզ¹, յատկացուցեալ ի նմա զամենայն Հրամայեալսն մեր, զորս եւ ինքեանք առնել խոստացան, որք են այսոքիք.

Նախ՝ զի եղիցին ըստ ամենայնի աննենգ Հարազատք եւ օգտասէրք առ Սուրբ Աթոռս եւ զօգուտն սորին կամիցին եւ արասցեն թէ՛ բանիւ, թէ՛ գործով, եւ զօրհնեալ ժողովուրդսդ եւս ի սոյնս յորդորիցեն եւ պահիցեն, իսկ որ ինչ վնասն է եւ՝ անուան, եւ՝ իշխանութեան Սրբոյ Աթոռոյս՝ կոտորութիւն եւ պակասութիւն, մի՛ կամիցին եւ մի՛ արասցեն, եւ զկամեցողսն եւս արգելցեն որքան կարեն:

¹ Այդ «Համահաւանութեան ձեռագիրը» պահպանուել է (Մատենադ., կաթող. դիւան, թղթ. 243, վաւ. Հ^Դ 35): Թիֆլիսի քահանաներից ստորագրել են՝

Տէր Նիկողայոս, Սբ. Նշանի աւագ հրէց:

Տէր Աբրահամ, Մօղնու մահտեսի:

Տէր Աստուածատուր, Վանքի եկեղեցւոյ աւագ հրէց:

Տէր Մելիքսէթ, Նուրաշինու աւագ հրէց:

Տէր Գաբրիէլ:

Տէր Միսիրթար, Փէթղաճնւի եկեղեցւոյ աւագ հրէց:

Տէր Խաչատուր, Սահակաշինու [հրէց]:

Տէր Փիլիպոս:

Էջմիածնի միաբանութիւնից ներկայ են եւ ստորագրում են՝ այլ գրչութեամբ.

1. Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ առաջնորդ Շաւիի եպիսկոպոս:

2. Սուրբ Աթոռոյս միաբան Աբրահամ վարդապետս բանիս Հասու եղեալ կնքեցի:

3. Աթոռակալ Գալուստ եպիսկոպոս:

4. Տեղապահ Մկրտիչ եպիսկոպոս:

5. Պետրոս եպիսկոպոս:

6. Լուսարար Գրիգոր եպիսկոպոս:

7. Մարգարէ եպիսկոպոս:

8. Ժամօրհնօղ Պօղոս եպիսկոպոս:

9. Ռէթէոս եպիսկոպոս (կնիքի վրայ՝ Հռէթէոս վարդապետ):

10. Աբրահամ եպիսկոպոս Եղեգնաձորեցի

11. Աբրահամ եպիսկոպոս Կարսեցի

12. Երեմիա եպիսկոպոս յօտար

13. Յովսէփ եպիսկոպոս

14. Յովհաննէս եպիսկոպոս

15. Դաւիթ եպիսկոպոս Թիֆլիզի:

...Երրորդ՝ զի զօրէնս, զխորհուրդս եւ զարարողութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյ ըստ նախնեաց սրբոց կանոնաց եւ ըստ աւանդութեան սրբոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց հաստատուն եւ անշեղ պահեսցեն եւ մի՛ թիւրեացեն զնոսա, եւ մի՛ արատաւորեացեն զխորհուրդս սրբոյ եկեղեցւոյ՝ կաշառօք եւ կամ այլ իմն ախտաւորութեամբք: Եւ մանաւանդ զնշանդէքն եւ զպսակն մի՛ սրբապղծեացեն՝ զայրին ընդ կուսի պսակելով կամ գտհասն ընդ կատարելոյ: Եւ զայլս այսպէս օրինազանցութիւնս մի՛ արասցեն բնաւ, պատրեցեալ ի կաշառաց կամ կաղացեալ յակնառութենէ կամ երկուցեալ ի մարմնաւոր բռնութենէ:

Չորրորդ՝ զի ընդ հերձեալսն եւ օտարացեալսն յազգէս Հայոց եւ յեկեղեցւոյս մերմէ, ընդ մոլորաշաւիղ ախթարմայսն ամենեւին զբարեկամութիւն եւ ընտանութիւն ինչ հոգեւոր կամ մարմնաւոր մի՛ արասցեն, եւ զօրհնեալ ժողովուրդսդ մեր եւս միշտ զգուշացուցեն եւ չթողուցուն ձեզ ընտանութիւն առնել ընդ նոսա: Այսինքն՝ ո՛չ նոցա աղջիկ տալ եւ ո՛չ ի նոցունց աղջիկ առնուլ, ո՛չ նոցա կնքահայր երթալ եւ ո՛չ ի նոցունց կնքահայր բերել, ո՛չ ի տունս նոցա գնալ յաճախ եւ ո՛չ ի նոցանէ զոք ի տունս ձեր բերել սիրոյ եւ բարեկամութեան պատճառաւ: Մանաւանդ՝ ո՛չ զպատրիշս նոցա ի տունս ձեր բերել երբեք, եւ ո՛չ դուք երթալ առ նոսա, եւ կամ զմանկունս ձեր առ նոսա ուղարկել՝ որով պատճառաւ եւ իցէ: Զի որովհետեւ նոքա զեկեղեցիս մեր ուրացեալ են, մեք եւս զնոսա պարտիմք ուրանալ...

...Հինգերորդ՝ զի վասն հոգեւոր գործոց եւ օրինակատարութեանց ի դրունս Վրաց մի՛ երթիցեն, եւ մի՛ խառնեացեն զնոսա ի յայսպիսի հոգեւոր եւ եկեղեցական գործս, ցաւեցուցանելով զգլուխս նոցա, զի հոգեւոր գործն հոգեւոր իշխանաւ պարտի վճարիլ, եւ մարմնաւոր գործն՝ մարմնաւոր իշխանաւ, որպէս եւ ամենայն ազգի կանոնք եւ օրէնք վկայեն: Եւ եթէ ոք յանդգնեալ արասցէ զայս՝ թէ՛ քահանայ իցէ եւ թէ՛ աշխարհական, միաբանութեամբ արգելցեն զնոսա եւ մի՛ թողուցուն:

Վեցերորդ՝ զի ինքեանք իսկ քահանայն մի՛ գնասցեն եւ մի՛ չըջիցի[ն] ի դրունս Վրաց մեծաց եւ փոքունց, եւ մի՛ խառնիցին ի յառս ի տուրս եւ յամենայն գործս արքունիս, եւ յայլս յայնպիսիս, որ ո՛չ վայել է քահանայից, եւ մանաւանդ նզովեալ եւս է այնպիսի քահանայն...

...Եօթներորդ՝ զի ի հանդերձս եւ յամենայն խօսս եւ գործս եւ յամենայն շարժմունս համեստ եւ պարկեշտ կացցեն քահանայքն, որպէս վայել է կարգիս մերոյ:

Ութերորդ՝... եւ որ ինչ հոգեւոր դատաստանի եւ վճռահատութեան բան լինիցի՝ ծանուցեն առաջնորդին եւ Սրբոյ Աթոռոյս հարազատ որդի երիցփոխան պարոն Աւետիք աղային, եւ նոքօք վճարեսցեն: Իսկ թէ մեծագոյն բան լինիցի, որ նոքօք չվճարիցի, միաբանութեամբ ծանուցեն մեզ, եւ ո՛չ արկցեն զայնպիսի բանսն ի դրունս մարմնաւոր իշխանութեան, որպէս ի վերոյ եւս ասացաւ:

Արդ, այսքանեօք ուխտադրութեամբք եւ դաշամբք ետուն դոքա մեզ զձեռագիր մի այսու վճռաւ, զի թէ ի վերոյ գրեցեալ կանոնացս շեղիցի ոք յինքեանց եւ կամ ի միւս քահանայիցն տեղւոյդ (որք եւս են կնքելոց զայն ձեռագիրն)՝ բանադրեսցին ի մէնջ եւ լուծցին ի կարգաց իւրեանց եւ տուգանս եւս տացեն արքային... Եւ բաց ի հասարակ ձեռագրէն յայնմանէ, յատուկ-յատուկ ձեռագիրս եւս առաք յիւրաքանչիւրոց քահանայիցդ՝ յաղագս ամենից վերոյ գրեցեալ կանոնացն կրկին հաստատութեան եւ մեզ առաւել միամտութեան...

Արդ, սիրելիք իմ, այս կանոնն ի յօրհնեալ յազգս Հայոց յամենայն տեղիս գոյ հաստատուն, զի ուր եւ առաջնորդ գոյ՝ յիւր վիճակեալ ժողովրդոցն թէ՛ զիւրն եւ թէ՛ զվանիցն զամենայն պակասութիւնսն լնու եւ կենցաղավարի ըստ մարմնոյ՝ հանդերձ վանքաւն իւրով, իսկ միայն յօրհնեալ քաղաքդ յայդ գտանի այս կանոն կարի տկարացեալ եւ ըստ մեծի մասին անհետացեալ, քանզի այդ օրհնեալ քաղաքիդ բաց ի յերկից յեկեղեցեացն, այսինքն՝ Մօղու, Նորաշիւհի եւ Բեթղէմի, որք Հախաբատու վանիցն են տրեցեալ վիճակ՝ հրամանաւ առաջին հայրապետացն, այլք եկեղեցիք որքան եւ գտանիցին, հանդերձ քահանայիւք եւ ժողովրդովքն իւրեանց Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի են վիճակք, եւ ձեր վանքն Սուրբ Էջմիածին է եւ առաջնորդն ձեր՝ ի Սուրբ Էջմիածին նստող կաթողիկոսն, որ մեծ պատիւ եւ պարծանք եւս է ձեզ, վասն այսօրիկ եւ անուանիք տէրունի, այսինքն՝ կաթողիկոսի եւ Էջմիածնի վիճակ եւ ազատորդիք, եւ ոչ այլոց վանից եւ հասարակ առաջնորդաց վիճակք: Ուրեմն՝ զառաջնորդ մի զոր խնդրէք ի կաթողիկոսէն, եւ կաթողիկոսն եւս առաքէ զոմն ի միաբանից իւրոց ձեզ առաջնորդ ըստ խնդրոյ ձերոյ, նախապէս պարտիք ընդունել զայն առաջնորդն իբրեւ զնոյն ինքն կաթողիկոսն, եւ ըստ արժանւոյն հնազանդիլ եւ

պատուով պահել ըստ յամենայնի, զի փոխանորդ կաթողիկոսի է եւ ո՛չ նման հասարակ առաջնորդաց: Երկրորդապէս՝ պարտիք չահել զնա մարմնաւոր տրօք այնքան՝ մինչ կարիցէ լնուլ զպակասութիւնսն իւր եւ իւրայնոցն եւ ապրիլ ըստ բաւականին ըստ օրինի քաղաքիդ, նաեւ՝ հոգալ զպէտս վանքին իւրոյ, որ է Սուրբ Աթոռս Էջմիածին, որպէս եւ այլք վիճակք լնուն եւ հոգան զպէտս եւ զպակասութիւնս առաջնորդաց եւ վանից իւրեանց, որպէս ասացաք:

Արդ, սիրելիք իմ, այդ օրհնեալ քաղաքդ զայս կաննսն ո՛չ ունի այժմ (թէպէտ յառաջ ունեցեալ է) եւ ո՛չ պահէ, զի այնք, որք առաջնորդական յատուկ հասք եւ իրաւունք են ի սրբոց կանոնաց վճռեցեալ, զորն քահանայքն եւ դուք էք ամենեւին անհետ արարեալ յայս յետին ժամանակս, եւ զորն քահանայքն առեալ ուտեն, որպէս յանդիման իւրեանց ստուգեցաք, եւ ինքեանք եւս ոչ կարացին ուրաստ լինիլ, վասն որոյ եւ առաջնորդն գոլով մասրաֆից տէր եւ անարդիւն, ի նուիրական եւ կամ յայլ արդեանց Սրբոյ Աթոռոյս ծախէ եւ լնու զպէտս եւ զպակասութիւնս իւր եւ իւրայնոցն: Ահա, փոխանակ օգտին, որ սուրբ Աթոռս պարտի տեսանել յառաջնորդութենէ քաղաքիդ, զվնասս տեսանէ: Վասն այսորիկ՝ եւ զով որ կամիմք առաքել առ ձեզ առաջնորդ՝ ո՛չ յօժարի եւ ո՛չ գայ: Զայսոսիկ գրեմ ո՛չ թէ առաւել պահանջելոյ ի ձէնջ եւ կամ այլ ինչ մտօք, ո՛չ, գիտէ Տէր, դուք ուրախ եւ խաղաղ լինիք՝ այն ինձ բաւական մխիթարութիւն է, այլ գրեմ, զի եւ զցաւս մեր գիտասջիք:

Արդ, այսր աղազաւ եւս այսպէս հնար գտաք, զի ի տեղդ նստող առաջնորդն զապրուստ իմն ունիցի եւ ուրախութեամբ հովուեսցէ զձեզ, եւ մեք եւ դուք ազատ մնասցուք եւ յայս գլխացաւութենէ: Այսինքն՝ զյատուկ ձեռագիր մի եւս առաք յաւազ քահանայիցն, զոր ինքեանք յանձն առեալ կամաւ իւրեանց գրեալ եւ կնքեալ ետուն մեզ այսու պայմանաւ, թէ որքան առաջնորդական հասք եւ իրաւունք գոն ի բնէ անտի կաննեալ ի սրբոցն առաջնոց, զորս եւ տան ամենայն քաղաքք եւ ժողովուրդք առաջնորդին իւրեանց, յորոց զոմանս ինքեանք քահանայքն են զաւթեալ եւ որն առ ժողովուրդն է մնացեալ մինչեւ ցայժմ, այսուհետեւ զայնս ամենայն քահանայքն անթերի հասուսցեն առաջնորդին, եւ դուք՝ օրհնեալ ժողովուրդքդ եւս, հաճեալ հաւանեսջիք առանց տրտնջանաց, քանզի ո՛չ է այնքան ծանրութիւն ձեզ, եւ կամ նոր իմն օրէնք, այլ բնական եւ օրինաւոր. եւ մանաւանդ

պատճառ ազատելոյ զձեզ եւ զմեզ ի բազմաժամանակեայ գլխացաւու-
թեանց:

Ահա գրեմ եւս յանուանէ, զի գիտասջիք, թէ զինչ եւ ոյք են ա-
ռաջնորդական հասք եւ իրաւունքն, զորս առնուլ պարտի առաջ-
նորդն, ահա այսոքիք են, այսինքն՝ Ռոգէրաժիմ, քառասնից եւ խոստմունք՝
թէ՛ ի կենդանեաց եւ թէ՛ ի վախճանողաց, կտակ, յիշատակ պէսպէս, ա-
ռաջնորդական գանձանակն: Աթոռահա՛ յամենայն պսակողաց, թէ՛ ի
կուսից եւ թէ՛ յայրեաց, կողոպուտն տէրունեաց, զի թէպէտ յանտէրու-
նեաց եւս առնուն այլ առաջնորդք, բայց զայն ողորմութիւն արարաք
մեք քահանայից քաղաքիդ, զի անտէրունեաց կողոպուտն իւրեանց
լիցի: Մատաղաց մորթիքն, եւ թէ չզենուցուն՝ կենդանի, տուգանք հոգե-
ւոր պարտաւորաց, սրբադրամ՝ յամենայն տանց Բ.Բ. (երկուական - Պ.
Մ.)¹ չահի, քահանայաթաղն, խաչ, եկեղեցի եւ պատկեր օրհնէքն: Նաեւ
այսոքիք, որք տէրունիք են, այսինքն՝ անյիշատակաց տունք, լանկարծա-
մահքն, անհաղորդքն, եկամուտ ժողովուրդքն, ազատաց տունքն, գգրաց տունքն,
երիցփոխաց տունքն, պանդոկաբնակ վաճառականքն, ճիւղ տաղաւարաց ա-
ւուրքն եւս են առաջնորդին կանոնական հրամանաւ, բայց մեք զայնս
չնորհեցաք քահանայիցդ ձերոց ըստ աղերսանաց իւրեանց: Սակայն ի
վանքի եկեղեցւոյն ծննդեան եւ զատկի աւուրքն առաջնորդին պար-
տին լինիլ, որպէս եւ էին յառաջ:

Եւ վասն եկամտից այսպէս կանոնեցաք, զի բաց ի Սանահնու թեմի
ժողովրդենէն եւ բաց ի մեր տէրունի ժողովրդոցն, որք այժմ ի քաղա-
քոջդ են եւ տէրունիք, յուրիշ տեղեաց եկամուտքն, որք յառաջ քան
զտասն ամս եկեալ են ի քաղաքդ, քահանայիցդ լիցին: Իսկ յետ տասն
ամաց մինչեւ ցայժմ որքան եկամուտք են եկեալ ի քաղաքդ եւ որքան
եւս այսուհետեւ եկեսցեն՝ տէրունի լիցին Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս եւ
վճիռ է կանոնաց եւ բնական սովորութիւն յամենայն տեղիսն, եւ թէ-
պէտ թէ՛ զհին եւ թէ՛ զնոր եկամուտսն՝ զամենայնսն պարտէաք առնել
տէրունիք, որք եւ տէրունիք լինիլ պարտին ըստ կանոնաց, բայց մեք,
խնայելով ի քահանայսն, այսպէս արարաք: Եւ յետ զայս ամենայն
այսպէս առնելոյ եւ հաստատելոյ՝ որպէս ասացաք, ապա զսիրելի որ-
դին մեր եւ զծոցածին զաւակն Սրբոյ Աթոռոյս զՏէր Յովհաննէս զգօ-
նամիտ վարդապետն եւ զբարեբարոյ եպիսկոպոսն կարգեցաք ահա

¹ Բնագրի այս հատուածում կաթողիկոսի կարմրագրոյմ, քառանկիւնի կնիքն է՝
«ՍԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ: ԲՄԺԲ. (1763)» գրութեամբ:

ձեզ եւ օրհնեալ քաղաքիդ եւ բոլոր երկրիդ եւ իշխանութեանդ Վրաց հոգեւոր հովիւ, վերակացու եւ առաջնորդ, եւ իբրու վէքիլ եւ փոխանորդ մեզ, զոր եւ ահա յատուկ առաջնորդական կոնդակաւ յղեցաք յօրհնեալ քաղաքդ ձեր, զի եկեալ յայդր՝ զձեզ եւ զամենայն ազգս մեր, որք գոն յայդ օրհնեալ յերկրոջդ, հովուեսցէ հոգեւոր իշխանութեամբ եւ օրինօք սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ կանոնօք հարցն սրբոց, որում եւ դուք պարտիք ըստ ամենայնի հնազանդիլ, եւ ամենից հոգեւոր եւ անմեղածին հրամանաց դորին լսողք եւ կատարողք լինիլ, որպէս եւ գրեալ եմք, ահա, յառաջնորդական կոնդակոջն դորին լիապէս: Նաեւ՝ զհարազատ եւ օգտասէր որդին Սրբոյ Աթոռոյս եւ ազնիւ սիրելին մեր՝ քրիստոսասէր եւ ի նոյն միշտ զօրացեալ պարոն Մելիք Աւետիք աղայն կարգեցաք երիցփոխան յաստուածախնամ քաղաքոջդ ձերում, որպէս - զի ամենից անկարգութեանց քահանայից եւ եկեղեցականաց սաստօղ եւ սանձիչ լիցի: Նոյնպէս եւ աշխարհականաց անկարգ շարժմանց եւ օրինազանցութեանցն, հասի եւ չհասի եւ այլ ամենայն անկարգութեանց արգելօղ եւ խափանիչ լիցի: Եւ Սրբոյ Աթոռոյս հասից եւ իրաւանցն եւս վերահասու եւ մուղայէթ լիցի: Քանզի որքան լուսահոգի հայրն դորին կենդանի էր եւ զերիցփոխանութեան գործն վարէր եւ զանկարգսն սանձէր՝ այդքան չէր յաճախեալ անկարգութիւն յայդ քաղաքոջդ: Իսկ յորժամ այն լուսահոգին վախճանեցաւ, եւ Աստուծով զօրացեալ որդիքն նորին չեղին ձեռնամուխ այդ գործոյդ, օր[ը]ստօրէ զօրացաւ անկարգութիւնն ի միջի ձերում, եւ չարիք բազումք յառաջացան: Վասն որոյ վերստին շնորհեցաք դմա զայս վարձատրելի գործս, զի զոր ինչ բարեկարգութիւնս տեսեալ է ի լուսահոգի հօրէն իւրմէ՝ Մելիք Աղայէն, ինքն եւս զնոյնս արասցէ եւ յառաջացուցէ, զի ամենայն նորամոյժ չարութիւնքն խափանեսցին եւ բարձցին ի միջոյ:

Այլեւ՝ զհարազատ որդիսն Սրբոյ Աթոռոյս Տէր Նիկողայոս եւ Տէր Մելքիսէթ խոհեմագոյն քահանայսն կարգեցաք գործակալ Սրբոյ Աթոռոյս ի յօրհնեալ քաղաքոջդ, որպէս զի ամենից բանից եւ գործոցն Սրբոյ Աթոռոյս, որք յայդր հանդիպին, հոգացողք եւ կատարողք լիցին, եւ ամենից տէրունեաց՝ եկամտից, ճորտից, խանութից, տանց եւ այլ ամենայն արդեանց եւ գործոց Սրբոյ Աթոռոյն վերահասուք, հոգածուք եւ կառավարիչք լիցին՝ զիտութեամբ եւ վերահասութեամբ առաջնորդին: Եւ լիցին առաջնորդին ձեռնտուք յամենայն գործս նո-

րին, եւ հոգացողք, եւ ապահով առնողք զնա յամենայն ծանրութեանց:

...Այսպէս գիտացեալ ձեր զայսոսիկ հաստատնապէս, խորհեալիք զօգուտն եւ զարժանն ձեր, առ ի ազատիլ ձեզ ի մեղադրութեանց եւ ի սրտադիւր առնել զմեզ: Ողջ լերո՛ւք ի Տէր եւ ի շնորհս նորա զօրացեալք միշտ ի նոյն յարազուարճ ցնծութեամբ: Եւ շնորհք սրբոյ Իջման տեղւոյս ընդ ձեզ լիցի հանապազ. ամէն:

Գրեցաւ ի ՌՄԻԲ. (1222/1773) Թուոջս մերում, ի նոյեմբերի ժէ. (17) առ դրան շնորհածաւալ եւ հանրառուղղիչ մեծի Աթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի:

* * *

Չախ լուսանցում, կաթողիկոսի անձնական կնիքի կրկնությունից անմիջապէս յետոյ՝

«Դարձեալ՝ զայս եւս յատկապէս պատուիրեմք սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց, զի բաց ի վերոյ գրեցեալ անկարգութեանցն, որք գոն ի միջի ձերում, գոն եւս ի ձեզ երկու մեծագոյն եւ գլխաւոր անկարգութիւնք, որք յայլ տեղիս ոչ գտանին, եւ մանաւանդ՝ ընդդէմ են կանոնաց սրբոց եւ Գրոց աստուածայնոց, որք են այսոքիկ. նախ՝ զի ի սուրբ Զատիկին եւ Յինանցն եւ յայլ տէրունի աւուրսն պսակ առնէ եւ երկրորդ՝ զի զմեռեալս անխտրաբար թաղէք ի մէջ եկեղեցւոյ, որք են ահեղ անօրէնութիւնք եւ ծանր մեղք: Ուստի կանոնադրեմ եւ պատուիրեմ ձեզ ահա հարկիւ մեծաւ, զի զայդ երկու անկարգութիւնսդ եւս բարձրիք ի միջոյ ձերմէ ընդ ամենից վերոյ գրեցեալ անկարգութեանցն, եւ մի՛ ոք իշխեսցէ այսուհետեւ առնել զդոսա: Ապա թէ ոք անլուր եղեալ հրամանաց մերոց՝ գործեսցէ զնոյն հարիսն, եղիցի անիծեալ եւ նզովեալ հոգւով եւ մարմնով յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ: Իսկ կատարողքդ հոգեւոր հրամանացս մերոց՝ եղիջիք օրհնեալք յամենասրբոյ Երրորդութենէն եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ յամենայնում ժամու. ամէն:

20

**ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ՝ ՀԱՂԲԱՏԵՑԻ ՆՈՆԻԱՅԻՆ
ՈՒ ՆՐԱ ԵՂԲՕՐԸ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՈՐԻԳԷՅՑ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Չժ 8958, իսկագիր, 1811 թ.,
վրացերէն:

Հաղբատի սուրբ վանքի ճորտ Սիմէոնի որդի Նոնիայիմ իր ընտանիքով ու իր եղբորով, որի անունը Նիկողոս է, Հաղբատից այստեղ բերինք՝ մեզ հարկաւոր լինելու պատճառով: Սակայն տիտղոսաւոր խորհրդական թաւադ Զաալ Բարաթովը կամենում էր սրանց վերստին ետ վերադարձնել Հաղբատ. պատճառն այն է, որ սրանք Հաղբատ գիւղում իր ճորտերի հետ պետական մորիգէի մէջ են գրուած, եւ եթէ սրանք գնան,~ ասում է [թաւադը],~ ապա նրանց մորիգէն իմ ճորտերից պիտի վերցուի, իսկ սրա դէմ ճորտերը բողոքում են:

Եւ այժմ, քանի որ յիշեալ վանքի ճորտ Նոնիայի այստեղ գտնուելն ու մնալն անհրաժեշտ է մեզ, այս կապակցութեամբ ինչպէս տեղի բնակիչները, այդպէս էլ թաւադ Զաալ Բարաթովը համաձայնեցին յիշեալ Նոնիայի եւ իր եղբայր Նիկողոսի այստեղ մնալուն, սակայն ամէն տարի սրանց կողմից վճարելիք մորիգէն, որ տարեկան հինգ մինալթովուն արծաթադրամ է, քանի դեռ հաղբատցիներից մորիգէ կպահանջուի՝ թաւադ Զաալ Բարաթովը նրանց պետական մորիգէն մեզանից պիտի ստանայ եւ ո՛չ սրանցից: Այս մորիգէից բացի յիշեալ վանքի ճորտ Նոնիան ու իր եղբայրը հաղբատցիներից ուրիշ պահանջելիքների հետ գործ ու բաժին չունեն:

Յունուարի 16, 1811 թուականին, Թիֆլիս:

Վրաստանում գտնուող հայոց Հոգեւոր գերագույն կառավարիչ
Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Հայոց

ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ, ԱՌ ՈՒ ԾԱԽՔ

Սանահինի հնութիւններն ուսումնասիրելիս Սարգիս վրդ. Զալալեանցը վանքում պահուող ձեռագիր Աւետարանի վերջին թերթերին նկատել, ընդօրինակել եւ հրատարակել է ստորեւ քերտող վանքագրերը (Տ^{տպ} 21, 23, 24, 25)¹:

21

1654

Կամաւն Աստուծոյ ես՝ Արդութի որդի Վասակս եւ իմ որդիքն՝ Էլիզբարն, Գասպարն, մեր կամաւ եւ յօժար սրտիւ ընծայ խոստացաք յԱստուածածնիս, զոր յառաջմէ թագաւորացն հաստատեալ էր այս վախմ ի յանցեալ թագաւորացն մերոց, մենք այլ առանք ի Պարսից թագաւորէն, որ անուն նորա Յաճ Աբաս, որպէս կու հրամայէ սուրբ Աւետարանն, թէ՛ Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիօն եւ ընտանի վերին Երուսաղէմ^{*}: Ես՝ պարոն Վասակս եւ իմ որդիքն՝ Գասպարն եւ Էլիզբարն մեր սրտովն սիրեցեալ տուաք վախմ Սուրբ Աստուածածանին Ոռնակի մեր ծիւ շինականն, Սաղումորի Վանանց ծիւն, որ մեր առիս էր ամէն: Ինչ որ ձեռացներս կայր՝ թէ՛ սարում եւ թէ՛ ձորում, զամէնն տուաք վախմ Սուրբ Աստուածածնին վասն յիշատակի իմոյ եւ արեւշատութեան ծնողաց իմոց եւ որդւոց, որ անջնջելի մնայ յաւիտեան: Իսկ որ իմ նաթիասաւ² մնայ՝ յետ իմոց չունի հրաման, որ զայս ինչ վախմս կտրէ Աստուածածնի դռնէն:

Ով որ յանդգնի հանել ջանայ այս իմ վախմս, պարտական է մեր մեղացս առաջի Աստուծոյ եւ նզովեալ է ի սուրբ ժողովոյն. ամէն:

ՌՃԳ. (1654) թվին:

¹ Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, հ. Ա., էջ 40-42:

^{*} Եսայի, ԼԱ. 9

² Նաթիասաւ - վրաց.՝ ազգական, արիւնակից

Ով որ մեր ազգ, մեր որդի կամ այլ մարդ վարէ՝ ե (5) ծիլ վարողն տանի, մէկ ծիլ ղրկէ Աստուածածնի դուռն, որ միաբանքն ուտեն, մեր ննջեցելոցն Քրիստոս որդի ասեն: Ննջեցեալքն այս են. Աստուած ողորմի Պետրոսին, Պողոսին, Աւագին, Մկրտիչին, Գասպարին եւ իւրեանց յիշատակին՝ Ալիխանին, Թումանին, ՄԷրոպին. Աստուած իւրեանց դատաստան քաղցր անէ:

Ես Ս[ար]գիս եպ[իս]կ[ոպո]ս զրեցի, այս բանին վկայ եմ, Աստուած վկայ է: Պ[արո]ն Մարիամ Դեդօփալի նացվալն [Ա]փխազս վկայ: Ավթանթիլի նացվալ Կիարիէն վկայ: Աստուած վկայ:

Ծան. Վաներագիրը, ինչպես «Առաջարկանուն» արդեն ասել ենք, ընդօրինակուել է պահպանուել է Կարնոյ Թուման գիւղում 1592 թ. գրուած ձեռագիր Ժողովածոի կազմում (Մատենադարան, ձեռ. N 3050, էջ 373v), անլացուելով էջի ազատ մնացած մասում: Լ. Խաչիկեանի «Աշխարհութիւններ» Բ. հատրորում վկայակոչուած է վաներագրի առաջին կէտը: Մեր հրատարակութիւնը ամբողջական է, պահպանելով բնագրի ուղղագրութիւնը: «Պրն Մարիամ Դեղօփայի» յիշատակութիւնը բաւարար հիմք է այն 1658-1680 թթ. շրջանում թուագրելու համար (Ռուսրոմ թագաւորի այրի, որը 1646թ. օծիրի կարգով սրուցել էր նացումայի պաշտօնով ներկայացող Բովանէ Ափիսագին): Մարիամի անունը յիշատակող վաներագրերի ցանկ տե՛ս ձօժած ճեղքօրէքը և լէ՛ք յիշել, Գ. III, տժ. 2004, թ.ժ. 58-62.

23

1681

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին ես՝ Սիրադեղանց Սիրադեղս, իմ կամաւ եւ իմ յօժար սրտիւ ծախեցի ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին Խնչերկութի բեմի տակին Լանջի Զորաբանց հողի տակի հողն, Հախնազարանց չօնգուր հողի վերի կուրն՝ մէկ ծէրն գնում այ Սուլուխանանց Ընշտարի հողն, մէկ ծէրն գնում այ Ծուճուլափոսն, հախն առանք, մեր կարեացն արարինք: Օչ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ այլոց օտարաց: Ով որ դաւի անէ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Գրեցաւ ՌՃԼ. (1681) թվին, հոգտեմբերի ութին:

Ես՝ Ասլանս վկայ, Մանուչարս վկայ, Ծերմազանս վկայ, Օրասն վկայ, Սօրիկս վկայ, Զորաբս վկայ:

Ես՝ Տէր Մարտիրոս գրեցի եւ վկայեմ Աստուծով:

24

1683

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին ես՝ Սմբատս եւ իմ եղբայր Պօղոս եւ մեր որդիքն, մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ ծախեցինք Խնչերկութի փոսի գլխավէր հողն ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին, որ մին ծէրն գնում այ Ծախվէրդու քարի գլխի հողն, մին ծէրն՝ Հախնազարանց հողն, Վանանց լանջի հողի տակն, Արաքունոյ կողմն Ոռնակայ ճամփու: Հախն առանք, մեր կարեաց արարինք: Օչ ով դաւի չունի՝ ո՛չ ազգականք եւ ո՛չ օտարք: Ով որ դաւի անէ կամ ետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Գրեցաւ ՌՃԼԲ. (1683) թուին, մայիսի Ե.ին (5):

Ես՝ Սօսի-բէգս վկայ, ես՝ Թամազս վկայ, ես՝ Գօգիս վկայ, Դարախանս վկայ, Մանթաշս վկայ, Եգանս վկայ:

Ես՝ Տէր Սարգիս գրեցի եւ վկայեմ, Աստուած վկայ:

25

1717

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին մեք՝ Սմբատի որդիքս Երալիս, Էլիգբարս, Յովսէփս եւ մեր որդիքս, մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ ծախեցինք ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին Զրանցի ճամփի տակի ճիպէքն,

իւր վերի կռան հողն, որ մէկ ծէրն գալիս այ դբայ նորքն մեր, մէկ ծէրն՝ դբայ ջրանցն, Զումանց ճիւղէքի վերի կուռն. մէկ կոպարն Զրանցի ջուրն, մէկ կոպարն՝ ճամբիէն: Հախն առանք, մեր կարեացն արարինք:

Ով յետ ու առաջ դաւի անէ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ եղիցի, յօճէն մինչեւ ի Նեոն անիծեալ լինի:

Ի ՌՃԿԶ. (1717) թվին, սեպտեմբերի ԺԵ.ին (15):

Ես՝ Ասլամազս վկայ, ես՝ Ասլան բէզս վկայ, Ծիրմազանս վկայ, Դուրախանս վկայ, Զուրաբս վկայ, Մանուչարս վկայ:

Ես՝ Տէր Սահակս վկայ եւ գրեցի Աստուծով:

ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՎՃԻՌՆԵՐ

26

[ՍԱՀՄԱՆՔ ՎԻՃԱԿԻՆ ՀԱՂԲԱՏԱՅ]

Ի ժամանակս թագաւորացն Յումաց Միքայէլի, Վրաց Բագրատունեան Բագարատին եւ որդւոյ նորին Գէորգեայ, եւ Հայոց Գագկայ եւ որդւոյ նորին Սմբատայ, եւ որդւոյ Աշոտեան Բագրատունոյ եւ Աղուանից Կիրիկէի¹ եւ որդւոյ նորին Ուորիոսի եւ Ներսէսի, որ միաբանութեամբ եւ սիրով պատրաստեցան երթալ ի Պարս ի սպաս Մելիք-շահ մեծ թագաւորին, զի թագաւորաց թագաւորն Մելիք-շահ կամեցաւ խաղաղութիւն եւ սէր արկանել ընդ քրիստոնէից, վասն որոյ առաքեաց զգեասպան զմին ի հաւատարիմ՝ ծառայից իւրոց, որոյ անուն էր Աբդուլ, որ եկն հրաւիրակ թագաւորացն քրիստոնէից, այսինքն՝ Յումաց, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, առ ի գնալ ի դուռն մեծ թագաւորին Պարսից, բայց թագաւորն Յումաց ոչ կամեցաւ գնալ ի տեսութիւն մեծ թագաւորին, վասն որոյ թագաւորքն Վրաց Գէորք, Հայոց Գագիկ եւ Աղուանից Կիրիկէի՝ ժողովեցան առ Բագրատ եւ սիրով միաբանեցան զի գնասցեն ի Պարս առ մեծ թագաւորն Մելիք-շահ, որ եւ այնու միաբանութեամբ եկին ի դուռն սրբոյ եւ մեծի վանիցն Հաղբատու՝ ի աղաչել զԱստուած եւ զՍուրբ Նշանն տէրունական՝ թերեւս օգնեսցէ եւ յաջողեսցէ զճանապարհս նոցին մաղթանօք արքեպիսկոպոսին Հաղբատայ եւ խոստացան արեամբ ներկեալ Սուրբ Նշանին Քրիստոսի խոստմունս եւ ընծայս մեծամեծս, զի եթէ խաղաղութեամբ վերադարձցեն ի Պարսից երկրէն մեծ պատիւս տացեն սրբոյ վանիցն Հաղբատայ: Եւ մինչ գնացին յաջողութեամբ Տեառն եւ Սրբոյ Նշանին, թագաւորն Պարսից ի տեսանելն

¹ Բնագրում՝ Կիւլիկէ

զթագաւորսն քրիստոնէից մեծաւ պատուով եւ սիրով ընկալաւ զնոսա եւ առնթեր իւր պահեաց եւ շնորհեաց բազում՝ պարգեւս եւ զթողթս ազատութեան եւ վերջապէս՝ այլիսի փառաւոր պատուով վերադարձոյց զնոսա ի բնակութիւնս իւրեանց:

Եւ նոքա եկեալ յաջողութեամբ եւ մեծաւ ուրախութեամբ ի յերկիրս իւրեանց ժողովեցան միաբանութեամբ եւ եկին ի դուռն սրբոյ վանիցն Հաղբատու առ ի կատար հասուցանել զխոստմունս իւրեանց:

Անդ գտանեցան յայնմ ժամու եւ երկու կաթողիկոսքն՝ Հայոց Բարսեղ եւ Աղուանից Ստեփաննոս, որք եկեալ էին ի թաղումն հանգուցեալ արքեպիսկոպոսին Հաղբատայ: Յետոյ լուեալ էին Բագարատ, Ներսէս եւ մեծն Յովհաննէս՝ ելեալ էին ընդ առաջ եւ զնացեալ յուխտ ի Հաղբատ՝ եւ ընտրեցին անդ քահանայ ոմն ի յառաջադրութեան տանն Հաղբատու [հրամանաւ] Գագիկ արքայի սուրբ եւ փիլիսոփայ, խաղաղ եւ յամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ Բարսեղ անուն, եւ հրամանաւն թագաւորաց երկու կաթողիկոսքն ձեռնադրեցին զքահանայն ի յառաջնորդութիւն սրբոյ վանիցն Հաղբատու: Եւ այս երկու կաթողիկոսքն ընծայեցին յատուկ իւրեանց վիճակիցն բազում՝ վիճակս ի ծառայութիւն մեծի վանիցն Հաղբատայ հրամանաւ եւ կամակցութեամբ բոլոր արքայիցն եւ մեծամեծ իշխանացն Հայոց եւ Աղուանից: Բարսեղ կաթողիկոսին վիճակիցն աստեանցն¹ Տաշիրն եւ ամրոցն Լոռի իւրեան բոլոր թէմիւն, Բաղանց տախտն² իւրեան բոլոր թէմիւն, Խօրնոտակոտն իւրեան թէմիւն, Հայունոյ եւ Ծանկունոյ տախտն իւրեան թէմիւն, Օձնու տախտն իւրեան թէմիւն, Թիֆլիզ քաղաքն, Վերի Գօրի, Սամշիլդէն³, Դմանիսն⁴ եւ Բուղամու ձորն իւրեանց թէմիւն, Վերի Յիւելվան, Թամարաշէն⁵, Ղօրնիսն⁶, Չիխօրն, Սամծուէրն եւ Մծօվրէթն իւրեանց թէմիւն, Բրիճն, Նաբախտեվն⁷ եւ այլն, Սուրամն, Ղօգիցիսն, Ատէնն, Դեղումն, Կախէթն, Ծաքիսն, Վարխուան, գորբէթի⁸ ծայրն, բոլոր Սումխէթայ տունն⁹ Նախէդուն՝ Մապալայն, Տալաւէրն, զոր ինչ Վրաց արքայի վիճակումն Հայք գտանին Գրիգոր Լուսաւորչու դաւանութեամբ բոլորն Հաղբատայ ծառա-

¹ ալստեանցն

² տաղտն

³ սամշվէրդէն

⁴ դմոնիսն

⁵ թամարէշէն

⁶ զորնիսն

⁷ նաբաստեվն

⁸ գորբէթի

⁹ տանն

յօղ լինին: Վրաց արքայից Բագարատայ եւ Գէորգեայ նուիրեալն այս է՝ Ախալքալաքն, Սամցխէն, Թմոզվիմ¹, Սաջաւախօն, Զաւայէն, Իմէրէթ, զԱրդա-
նուն, Բուբրուլեանն, Քօբրուլեանն, Սվանտալէն, Թատումն, Ածողվերն եւ այլ
նորին վիճակքն մեծ ի Յովհաննու հրամանաւն: Եւ մեր Հայոց ազգքս ե-
տուք Սրբոյ Նշանին Հաղբատայ վիճակն Աղուանից Տայօղն, Գօրականն,
Ձորագեղն, Կալեանն, Կալէծօնն, Աղէստաֆէն, Խօջաբագարն, Մաճկանն, Գա-
քէն, Ծամքօրն, Ծաքէն. եւ մերս թեմից Գաւազէնն, Բարամն իւրեան
թէմիւն, Մանասն իւրեան թէմիւն, մինչեւ ի Վօղամած իւրեան շրջակայ
գիւղօրէիւքն՝ չէնիւքն եւ անչէնիւքն: Այսոքիկք բոլոր Վրաց թագաւո-
րին, Հայոց թագաւորին եւ Աղուանից թագաւորին նուիրեալն է երդ-
մամբ եւ դաշնադրութեամբ. խոստացաք եւ կատարեցաք այսու պայ-
մանաւ՝ զի զոր ինչ Հայոց եւ Աղուանից վիճակումն Վրաց ազգք գտա-
նիցին Մծխթայու ծառայեսցեն եւ զորս ի Վրաց վիճակումն Հայոց ազգք
գտանին՝ սրբոյ վանիցն Հաղբատայ ծառայող լինիցին հրամանաւ եւ
կամօք Աստուծոյ օրհնեալ մեծ պսակաւոր թագաւորին Վրաց Բագարա-
տայ եւ որդւոյ նորին Գէորգեայ Բագրատունոյ եւ Հայոց թագաւորին
Գագկայ եւ Աղուանիցն թագաւորին Կիրիկէ²:

Աստուածասէր եւ բարեպաշտօն անշարժ պահօղքդ անսուտ հրա-
մանսն մեծ թագաւորացն եւ կաթողիկոսացն օրհնեալ լիջիք ի Սրբոյ
Երրորդութենէն եւ ամենայն սրբոց նորա աստ երկար ամօք եւ խաղա-
ղութեամբ եւ ի հանդերձելն զուարթերես եւ չարայաղթք լինիջիք, եւ
արքայութեանն Աստուծոյ արժանի մեծաւ պատուով եւ յաղթօղք
թշնամացն խաչին Քրիստոսի, որք գալոց են ի վերայ քրիստոնէից, եւ
յաւուրն դատաստանի յաջակողմեան դասուն արժանի լինիջիք տեսու-
թեան Քրիստոսի եւ լսելոյ զքաղցր բարբառն, որ ասէ՝ «Եկայք օրհ-
նեալք հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալն ձեզ զարքայութիւնն
ի սկզբանէ աշխարհի»^{*}: Եւ ով ոք սորին եղծմանն ձեռնամուխ լիցի, եւ
այլոց թագաւորաց նուիրեալ յիշատակսն խափանել ջանասցէ՝ կա՛մ
թագաւոր, կա՛մ կաթողիկոս, կա՛մ եպիսկոպոս, կա՛մ քահանայ եւ կա՛մ
մեծ եւ փոքր իշխանք, արք եւ կանայք եւ այսոց վանօրէից ժողո-
վուրդն հանցէ, զորս մեք նուիրեալ եմք, եւ զխոստմունս մեր կատա-
րել հրամանաւ մերով թագաւորքս եւ կաթողիկոսքս, սորին եղծանողն

¹ Ի մոզվին

² Կիւլիկէ

* Մատթ., Իճ. 34:

անիծեալ լիցի ի յԱստուծոյ եւ զպատիժս դատ[աստ]անի Աբաղօնի¹, Կայէնի, Յուդայի եւ խաչահանուացն առցէ եւ զտանջանս զժողովոցն ժառանգեսցէ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: Նաեւս ի յետագայից մերոց՝ թէ թագաւոր, թէ կաթողիկոս եւ թէ պատրիարք զտանիցին զայս մերս նուիրեալ անջնջելի յիշատակն եղծանել, խլել, խափանել չունին կարողութիւն, վասն զի ետուք անշարժ եւ անխափան սրբոյ վանիցն Հախրատայ, նաեւս՝ եթէ Հայոց կամ՝ Աղուանից կաթողիկոս կամ պատրիարք ոչ զտանիցին՝ հրամանատուն լինելոց է սրբոյ վանիցն եղեալ Հաղբատայ արքեպիսկոպոսն: Իսկ եթէ նա եւս սրտացաւօրէն ոչ աշխատիցէ՝ զնուիրեալ յիշատակն մեր ի սուրբ վանիցն հանեալ ի կորուստ վատնիցէ, ինքն եւս հանցի ի եպիսկոպոսէն իւրմէ եւ զոր ինչ նգով ի վերն գրեալ եմք նա եւս ժառանգեսցէ:

Նմանապէս հաստատ պահօղքն եւ կատարօղքն սորին եղիցին օրհնեալք յԱստուծոյ եւ զուարճացի հոգի նոցին ի յուրախութիւնս արքայութեան յերկնից ի յարութեան յաւուրն յետնում: Եւ ով ոք լիցին սիրօղք սրբոյ Երրորդութեանն եւ քրիստոնեական հաւատոյն այս հրամանս թագաւորական հաստատ եւ անշարժ պահեսցեն, որ եւ շնորհք տեսուն Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա վայելեսցեն ուրախութեամբ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Գրեցաւ ի թուին Հայոց հինգ հարիւր եւ երկու տասանին (1063):

* * *

Մեք՝ օծեալ Թաւրազ արքայի որդի արքայ Վրաց, Կախից, Ղազախու, Բոնջալուու եւ Ծամշաղու տիրօղ կալնօղ եւ հրամայօղ Երկրորդ Հերակլ, քննեցաք զՀախրատայ ժողովուրդն եւ զհին գուջարներն եւ ստոյգն իմացաք, որ Քարթլու, Կախէթու եւ Իմէրէթու բնակիչ քրիստոնեայքն Հախրատայ ժողովուրդ են լեալ, որովհետեւ ի յառաջին թագաւորացն նուիրեալ էր Քարթլու, Կախէթու եւ Իմէրէթու Հայոց ժողովուրդն ի ծառայութիւն Հաղբատու՝ թէ՛ իշխանք, թէ՛ ազնիւորդիք, թէ՛ ռամիկք, վասն որոյ մեք եւս այսպէս հաստատեցաք գուջարի օրինակս զայս. զի եթէ ի Քարթլ եւ կամ ի Կախէթ Հայոց դաւանութեամբն եկամուտ ժողովուրդք զտանիցին նոքա եւս Հաղբատայ ծառայող են լինելոց եւ բաց ի նմանէ ոչ ոք կարէ ձեռնամուկ լինել, զի ի մէջ ամենայն քրիստոնէից այսպիսի սահմանադրութիւնս կայ:

Մայիսի 4-ին ի 1779 թուին:

¹ Բնագրում՝ «Աբեթօնի»:

Ծան. Թէ ինչ աղբիւրից է Գիւր ա. ք. Աղանեանը քաղել ու առանց գնահատութեան փորձի «Լումայ» հանդէսում (1898, Ա, էջ 261-264) հրապարակել բազում հակասութիւններ, աղաստղումներ, քայց եւ ուշագրաւ տեղեկութիւններ բովանդակող այս փաստաթուղթը՝ յայտնի չէ։ Նրանում յիշատակուող տեղանուններից շատերը կարօտ են ճշգրտման, թագաւորների եւ կաթողիկոսների ժամանակակցութիւնը՝ դժուար համարելի, լեզուն՝ առար աշխարհաբարեան նորաբանութիւններով, գրութեան թուականը՝ 1063 թ. յոյժ կասկածելի, քանի որ գործող անձներից մի քանիսը վաղուց հանգուցեալ էին կամ տասնամեակներ անց պիտի գործող անձ դառնային։

Այնքերեաբար յօրինուածքի հեղինակը ուշ միջնադարի Տաղբարի միաբաններից է, որը բաւական ծանօթ է ԺԱ. դարի աղբիւրներին եւ ցանկում է հիմնաւորել իր միաբանութեան նկրտումները՝ թագաւորների ու կաթողիկոսների յիշատակմամբ։

Տերակլ Բ.-ի հրահանգից դարելով յօրինուածքը կասկած չի յարուցել եւ ծառայել է կանխաւ որոշած նպատակին։ Վերահրապարակում ենք մասնակի սրբագրումներով, հանգամանալի քննութիւնը թողնելով առաջիկային։ Գ. ա. ք. Աղանեանի ընտրած խորագիրը՝ «Մեծամեծ կայսերաց թողթ, որ կան հանգուցեալ ի Տաղբար լուսահոգիքն այնք» նկարագրական է, ուստի այն փոխարինեցինք «Սահմանք վիճակին Տաղբարայ» վերտառութեամբ։

27

ՎՃԻՌ ԹՈՒՇՄԱԼ ԶՈՒՐԱԲԻ ԵՒ ՍԱՆԱՀՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՎԷՃԻ ԱՌԹԻԻ

Վրաստանի կենտր. պետ. արխիւ, ֆոնդ 1450, թղթ. Տ^մ 28, վաւ. Տ^մ 6, գրում 1679 թ., պարճէն, վրացերէն։ Տրատ. *ქართულის სამართლის ძეგლები*, Ե. 4, *გამოსცა* օ. *დოღობეშ*, տձ., 1972, թթ. 142-143.

Թուշմալ Զուրաբն ու նրա եղբորորդիները եւ Սանահնի եպիսկոպոսը Չխչոբանի եւ Եպիսկոպոսի¹ գիւղի հողերի սահմանների կապակցութեամբ վիճում էին։ Գանգատուեցին բառոնին։ Եւ բառոնը մեզ [Ս.] հոգու եւ Աստծու [առաջ երդման] տակ դրեց, ուղարկեց այդ հողերը կարգաւորելու։ Մենք՝ մղիւան Ռոստեւանը եւ Ղորղանաշիլի ղափիչի Բեժանը, եկանք հողերի սահմանը. վկաներ նստեցրին ու իրենց հոգու եւ Աստծոյ առաջ ժողովեցինք։

Ղաուլիան վկայեց. բառոն Բագրատի ժամանակ մէկ անգամ երեք-չորս օրուայ հողի ղալա վերցրինք եւ մեր գիւղը տարանք, իսկ մնա-

¹ Բնագրում անունն աղաւաղուած է՝ «Իրիսկոպոսի գիւղ»։

ցածր ամբողջութեամբ անտառ էր, եւ պարոնտէրը գործածել տուեց: Դրանից յետոյ ամէն ինչ պարոնտէրի գիւղն է ուտում¹:

Պարոնտէրը ուրիշ վկաներ բերեց: Սրանք այսպէս վկայեցին. այս տեղը մեծ անտառ էր, եւ այդ Եպիսկոպոսի գիւղացիները գործածեցին ու նրանք են ուտում²:

Այլ վէճ չենք լսել: Եւ քանի որ երկար ժամանակի³ գործ էր, ու անտառն էլ պարոնտէրի ճորտերն էին գործածել եւ մինչեւ այժմ էլ դրանք են օգտագործում, ուստի կողմնակի վկայ չկանչեցինք:

Մենք այսպէս վճռեցինք. պարոնտէրի՝ Թուշմալից թողնուած տասը ճորտ ուր անցնեն՝ այսպէս երգուեն. «Այս տեղը մեզ գործածել տայ եւ մեզ էլ օգտեցնի, եւ ոչ էլ [որեւէ] մէկը մեզնից այն վիճարկի»: Եթէ այսպէս երգուեն՝ մինչեւ որ սահման էլ հասնեն - Եպիսկոպոսի գիւղացիներին մնայ, Թուշմալի որդիները ոչնչով չեն արդարանայ: Իսկ եթէ չկարողանան երգուել՝ տան մօտից որ ջուր է վար թափուում - դրանից այն կողմը մնայ Թուշմալի որդիներին:

Սոյն [խնդիրը] այսպէս կարգաւորուեց. մեր այնտեղ գտնուած ժամանակ Սահաճի պարոնտէրը Սահաճի Աստուածածնի պատկերն ու Երրորդութեան պատկերը բերեց, ու ողջ գիւղը միաբերան հաւաքուեց եւ երգուեցին: Իսկ Թուշմալն ու Ծավերդան չեղուեցին: Հողերը նոյն եպիսկոպոսին մնացին:

Գրուեց քրոնիկոնի 377-ին (= 1679), յունիսի 10-ին:

28

ՀԵՐԱԿԼ Ա.-Ի ՎՃԻՌԸ ՌԵԻԱԶ-ԲԵԿԻ ԵՒ ԲԱՆԴՈՒՐ-ԲԵԿ ԱՐԴՈՒԹԱՇԻԼՈՒ ՎԵՃԻ ԿԱՊԱՅՈՒԹԵԱՄԲ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Hd-8763. Վրացերէն, 1693 թ., պարսէն: Վրաստ. յիշատեցման ժամանակ, թ. 4, թ. 164-165.

Բանդուր-բեկ Արդուրաշիլին վէճի մէջ էր հարգարժան Ռեւազ-բեկի հետ՝ Կարապետի գիւղի եւ Հադքատաց այգիների կէսի [համար]:

Եկան մեզ մոտ եւ գանգատուեցին: Ղարաբաղի նախկին բէգլար-բէկը այստեղ ներկայ էր: Հարցուփորձեցինք եւ ստուգեցինք:

¹ Իմա՝ «օգտուում»:

² Իմա՝ «օգտուում»:

³ Իմա՝ «վաղուցուայ»:

Ինչի շուրջ գանգատուում էին՝ Ռեազ-բեկին ու նրա հօրն է [պատկանելիս] եղել: Այնպես որ՝ Բորչալոյի տէր նորին երեւելիութիւն թւամազ Ղուկիսան յայտարարեց մեզ մօտ, թէ երբ նրանից խլել են՝ Ռեազ-բեկին ու նրա եղբօրն են տուել, Հաղբատի մամուլ¹ է եղել եւ այժմ Ռեազ-բեկի ձեռքին է: Ու նաեւ այս յայտնեց ու վկայեց, որ այդ մամուլը երբեք Արղութաշիւիւններին չի եղել եւ ոչ էլ պատկանել:

Քանի որ սոյն կապակցութեամբ Լոռէի տէրը այսպէս վկայեց, թէ Ռեազ-բեկին է եղել եւ Արղութաշիւիւններն եւ այլոք այնտեղ գործ չեն ունեցել, Դաստութանցից ներքեւ Արղութաշիւիւնները որեւէ գործ չունեն: Ուստի վերոյիշեալ գիւղն ու մամուլը դատով մնաց Ռեազ-բեկին եւ նրանն է: Եթէ հետագայում Արղութաշիւիւնները կամ ուրիշը վիճարկեն՝ դրանց խօսքը անիրական (բաթիլ) կլինի:

Գրուեց թաթարական ռաջիբ ամսին, 1106 թուին, հոկտեմբերի 1-ին, քրոնիկոնի 381-ին (= 1693 թ.):

Կնիք՝ թագաւոր Նազարալիսան

29

ՎՃԻՌ ՀԱՂԲԱՏԱՊԱՏԿԱՆ ՆՈՐԱՇԷՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՒ ՓԻԼԻՊՈՍ ՂԱՅԹՄԱԶԵԱՆԻ ՎԻՃԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Վրաստանի Կենտր. պատմ. արխիւ, ֆոնդ 1450, թղթ. Դ¹ 4, վաւ. 11:
Պատմէն, բնագիրը տրուած է 1779 թ., վրացերէն: Նրատ. յճրտըջլօ
საძაბოთღობ ძეგლგობ, Ե. 5, տծ. 1974, ցց. 72-74.

Երբ Վրաստանի հանգուցեալ թագաւոր Թէմուրազի որդին՝ նորին բարձրութիւն Հերակլ երկրորդը՝ Քարթլիի ու Կախէթի թագաւորը եւ Ղազախիի ու Բորչալոյի տիրակալը, Աստծուն ծառայող իր զօրեղ բազկով Տփղիսի բերդը թաթարներից խլեց եւ առ ինքը գրաւեց, այն ժամանակ բերդի ներսում Նորաշէնի այս հին տաճարը երեւան եկաւ եւ քանի որ հնում Հաղբատի եկեղեցուն էր պատկանել՝ նոյն եկեղեցուն էլ նուիրեց:

Յետոյ, որոշ ժամանակ անց, Ղաթմազաշիւի Տէր Փիլիպէն նրա շրջակայքում տան տեղ խնդրեց, եւ նորին մեծութիւնը այդ եկեղեցու պարսպից դուրս տան տեղ պարգեւեց նրան: Եւ քանի որ այս եղելութիւնը մօտ ժամանակի էր՝ հարկաւ շատերն էին յիշում, [թէ] որտեղ էր

¹ Մամուլ-ի (վրաց.) – տիրոյթ, «հայրենիք»:

պարսպի հիմքը եւ կամ հատկապէս որ տեղը պարգեւեց, ուր այն ժամանակ խեղճ գլխներ էին խրճիթներով հաստատուել՝ այդ էլ նշանակելով զբոսած էր, որոնց ապացոյցը սոյն թղթի կոնակին է յայտարարուած: Իսկ Տէր Փիլիպէն այդ տեղերը չէր անուանում: «Պարսպից ներս է տեղ զբաղեցնում»,~ ասում էին [բողոքողները]: Քանի որ սոյն տեղերից այդ խրճիթները վերացրին եւ դուքաններ սարքեցին, եթէ գիտակ մարդ չլինէր այդ տեղի առաջնորդը՝ որը ումն էր կշիռթուէր: Սակայն այս ընթացքում նման մարդիկ կային՝ ոմանք կառուցողներ եւ ոմանք՝ այդ տեղերում վարձ հաւաքողներ, որ[ոնք] լաւ էին յիշում:

Հաղբատի եկեղեցու վիճակի եւ Տէր Փիլիպէի միջեւ այս խօսակցութիւնը որ սկսուեց, նորին բարձրութիւն թագաւորի եւ նորին սրբութիւն Անտոն Արքայագն կաթողիկոս-պատրիարքի հրամանով մենք՝ արքեպիսկոպոս Բեսարիոնը, վարդապետ Ստեփանէն, Տէր Ափրիան, Տէր Իսայիան, Տէր Յակոբը (Ակոփը) եւ քաղաքի ուրիշ բազմաթիւ տէրտէրներ, ինչպէս նաեւ աշխարհականներից ամիլախոր դիմաբէկ Իեսէն, մղիւանբէկ Թէմուրազը, դատաւոր Իեսէն, մղիւան Սուլխանը, Թումանիշիլի մղիւան Սուլխանը, մղիւան-մոլարեթիսուցէս Սոլոմոն Բագթաբէկիշիլի, մղիւան Մանուշարը, սոյն գործը քննելու եւ դատ անելու ուղարկուեցինք:

Ք.* [Մեզ հետ էին] նաեւ քաղաքի մելիք-մամասախլիս Աւետիքը, Արքայապետ Ապրաթը, Թաղումանց Մկրտումը՝ այս դուքանների կառուցողն ու սահմանները գիտեցողը, Նագարբէկի որդի Օսէփը՝ սա էլ այս գործի մեծ գիտակ, Ղորդանաշիլի մուշրիբ Դաւիթը՝ ի սկզբանէ այս տեղերի վարձի հաշուառողն ու վերցնողը, եւ ուրիշ բազում մոքալաքներ:

Մեզ՝ դատաւորներիս, սրանք ոտը դնելով ցոյց տուեցին, թէ Տէր Փիլիպէին պարգեւուած տեղն այս է. եկեղեցու պարսպի հիմքին առնթովեր դուքաններ որ կան, դրա դիմաց որ դուքաններ են՝ այնտեղ մօտիկ, որոնց երեսը դէպի հիւսիս է, եւ եկեղեցու պարսպն այն է,~ ասում էին [իմացողները],~ որոնց երեսը դէպի արեւելք է եւ թիկունքը՝ դէպի եկեղեցին: Այդ դուքանների գերանը ճիշտ եկեղեցու պարսպի հիմքի վրայ է դրուած. բատոնի ողորմածութեամբ կալուածն էլ եկեղեցուն է եւ կառուցմամբ էլ Հաղբատի ծախսով է կառուցուած: Այս խօսքը բոլորը ձեռքը հոգուն դրած եւ Աստծու առաջ [երդուելով] ասացին եւ հաւատացրին մեզ:

* Վրաց վաւերագրերի աւանդական «Քանծիլին» է, որ պիտի կարդալ «Քրիստոսիւ»:

Մենք՝ միասին այստեղ գտնուող հոգեւորականներս եւ աշխարհականներս, այսպէս որոշեցինք. քանի որ այսքան մարդ ձեռքը հոգուն դրած այսպէս է ասում, մենք նրանց հաւատանք: Այսօր որ դուքաններ կան՝ երեսները դէպի արեւելք եւ մէյդանի կողմը, իսկ թիկունքը դէպի եկեղեցին ~ սրանք Հաղբատից եւ այս եկեղեցուն մնացին:

Մարտի 2, ետ Քրիստոսի 1779, քրոնիկոնի 467¹:

* * *

Սոյնի իսկագիրը տեսայ եւ այս պատճէնը կնիքեցի՝ Իննուքի որդի Մերաբ:

Սոյնի իսկագիրը տեսայ, այս պատճէնը կնիքեցի՝ Տէր Ծմաւոմի որդի կրտսեր Ստեփան:

Սոյնի իսկագիրը տեսայ եւ այս պատճէնը կնիքեցի ես՝ Տէր Ղազարանց Ծաքրոյի որդի Աղալոս:

Սոյնի իսկագիրը տեսայ նորին բարձրութեան կողմից հաստատուած՝ այս պատճէնին համապատասխան, ես՝ Իսալի Մկրտում Թաղում:

Սոյնի իսկագիրը տեսայ եւ այս պատճէնը ընդօրինակեցի ես՝ նորին սրբութեան կուսակրօն-քահանայ Նեոփիտէս:

Մենք՝ համայն վրաց պատրիարք, արքայազն Անտոն, դատաւորները կողմից վճռուածին համաձայն եմ եւ հաստատում եմ: Մարտի 2, 1779 թուին:

Յովհանն (Իոանէ) մղիւանբեգ Օրբելիան[ս] վկայում եմ սոյն վճիռը:

Նուաստ արքեպիսկոպոս Գերվիսան:

Անարժան վարդապետ Ստեփանէ:

Սկզբում

Մենք՝ հանգուցեալ թագաւոր Թէմուրազի որդի Հերակլ երկրորդ, թագաւոր Վրաստանի՝ Քարթլիի, Կախէթի, այլոց եւ այլոց ու այլոց տէրութեանց տիրակալ, հաստատում ենք սոյն վճիռը:

Քանի որ այս եկեղեցին Թումանեանց է եղել, երբ Աստծոյ օժանդակութեամբ Տփղիսի բերդը գրաւեցինք՝ եկեղեցիս Գորջասպ մղիւանին հաստատեցինք եւ հաղբատապատկան կարգեցինք:

¹ Սոյն վաւերագրի այլ թարգմանութիւն տե՛ս Վ. Մ. Մարտիրոսեան, Վրաց իրաւունքի յուշարձանները վիրահայութեան մասին.~ «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1998, չ^ր 3, էջ 188-189:

Գրուեց մարտի 5-ին, քրոնիկոնի 477-ին:

30

**[ՏԵՐ ԱՌԱՔԵԼ ՍԱՀԱՌՈՒՆՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԵՐԱԿԼ
Բ.ԻՆ՝ ԲԵՐԴԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄՈՒԼՔԸ ԿԱՌՈՅՑԻ
ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆԸ ՅԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ]¹**

Բարձր սրբազան տէր Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղու-թեան, ապա մեր դատաւորքն, քաղաքի մէլիք Դարչին եւ չորս Հաղբա-տայ ժողովուրդք քէթիսուգայք, ընդ ձեզ վերահասու արասջիք լաւա-պէս քննելով, ճշմարիտ իրաւունք տալիք, յունիսի 17, յամին 1797. Հաղբատայ առաջնորդն եւս թէպէտ եւ իցէր, որովհետեւ ձեր բարձր սրբազանութիւնն աստ հրամայիւր, յայնժամ՝ եւս հարկ էր որ վերա-հասու լինէիք.

Կնիք Հերակլ արքային

Աստուած բախտաւոր թագաւորի ախտն տացէ Բերթի Մեծ եկեղեց-ւոյ աւագ քահանայ Տէր Առաքելին: Ողորմած թագաւոր, ունելոց էք ի մտի զի սոյն եկեղեցիս յովով ժամանակս հեթանոսքն ունէին բռնադա-տեալ եւ գերի էր ի ձեռս նոցին, Աստուած զօրացուցանէ զթագաւորու-թիւն ձեր, Դուք գերծուցիք ի գերութենէ: Ըստ որում՝ սոյն եկեղեցիս ո՛չ ժողովուրդ ունէր եւ ոչ թէ յուստեքէ եկամուտ ունէր, Զաքարիայ վարդապետն բարձրագոյն հրամանաւ սոյն եկեղեցւոյ պարսպի վերայ, երեսն դէպ ի մէյդանն, շինեաց զդուքանս, որ նոցին զքիրայսն սոյն գերի անկեալ եկեղեցւոյն պիտոյասցի ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ:

Տէր տացէ ձեզ երկար կեանս, եւ զնա յարքայութեան ժառանգե-ցուցէ, սոյն եկեղեցւոյ շինութեանն ձեռն էարկ, դուքանաց զքիրայս եւ յինքենէ եւս ծախս առնէր եկեղեցւոյ վերայ, ժամանակն ո՛չ էանց, ձեր ախտին փոխանակեցաւ²:

Յետ նորին Թաղոյի որդի Մկրտումն ի վէքիլութեան իւրոյ ի պարս-պին սոյն եկեղեցւոյ եւ ի կարգին սոյն դուքանաց զայլ զդուքանս շի-նեաց Հաղբատայ եկամտիցն, եւ նա եւս ձեր ախտին փոխանակեցաւ: Յետ այնորիկ ովք որք առաջնորդք կարգեցան, պատճառ զայս արա-րին, թէ Հաղբատայ դրամիւ է շինեալ, ասէ, Թաղոյի որդւոյ շինեալ դու-

¹ «Լուծայ» 1898, Ա., էջ 265-266:

² Պատճէնում է վրացերէնից եւ նշանակում է «Զեր ցաւը տարաւ» (իմա՝ վախճա-նուեց) - Պ.Մ.

քաններու քիրայն եւ Զաքարիայ վարդապետի շինեալ դուքաններու քիրան եւս նոքա ստացան, որ մի շահի սոյն գերի անկեալ եւ քայքայեալ եկեղեցւոյ վերայ չեն գործ ածեալ, յայնմ հետէ սոյն եկեղեցւոյն իւր մլքի քիրայն չէ հասեալ:

Ողորմած թագաւոր, ձեր բարեբախտ աչքն տեսեալ է զի սոյն եկեղեցւոյն ինչպէս էին վշտացուցեալ հեթանոսքն, զպարիսպն քակեալ էին մինչեւ զպատուհանն, ի խոպանս եւ ի յաղբս էր. եւ ի յերդս եկեղեցւոյն կանայքն ջահրայ կը մանէին, եւ ի կողմն եկեղեցւոյն մեծ եւ բարձր գոյր աղբանոց դիզացեալ, եւ եկեղեցւոյ գլուխն եւս այնպէս հնացեալ էր, որ բազում անգամ անձրեւն ի ժամասացութենէ եւ ի պատարագէ խափանէր մեզ:

Ես՝ անարժան քահանայս, բարձրագոյն հրամանաւ եւ ողորմութեամբ, եւ Թումանի որդւոց¹, յարգելի դատաւորաց կամօք եւ յօժանդակութեամբ ձեռնարկի, մեծ աղբանոցն բարձի եւ ի գետն արկեցուցի, եւ եկեղեցւոյ վերայ կողմնեալ խոպանն եւս բարձեցուցի եւ պարսպապատեցի բռամբ եւ քարիւ, շրջապատեցուցի զպարիսպ, եկեղեցւոյ գմբէթն եւս ետու շինել որ ամենեցուն է գիտելի, հնոց ժամանակաց համբաւ ոչ գոյ. այսքան պատճառանօք ի վերայ եկեղեցւոյ պարտեղաւ եւ ի մեծ վշտակրութիւնս եմ:

Ողորմած թագաւոր, այսքան շինութեանց եւ ծախուց վերայ Հաղբատայ առաջնորդքն մի շահւոյ ոչինչ են օգնեալ, այլ փոխանակ օգնութեան, սոյն գերի անկեալ եկեղեցւոյ մլքէրու զեկամուտսն եւս ո՛չ տան թոյլ: Աստուած ո՛չ խափանեցէ ի Հաղբատոյն քաղաքն, Քարթլն, Կախէթն եւ Գլազախն, որոց եկամուտքն նորա է՛, սոյն խղճալի եկեղեցւոյն ընդէ՞ր ոչ խղճան, խնդրեմք ի ձէնջ զի մէլիքին հրովարտակաւ հրամայէք, որ դատաւորաց քաղաքացւոց վերահասութեամբ հարցանիցեն եւ իրաւամբ սոյն ձեր զերծուցեալ եկեղեցւոյ, ձեր ողորմութեանն, իւր գմուլքն թոյլ տան ինքեան, որ սոյն եկեղեցին, պարտուց վճարել եւ իւր պակասութեանն լցուցանել կարողասցի ի փառս Աստուծոյ եւ ի ձեր յօրհնութիւնս հաստատեսցի: Եւ ով ոք որ լինիմք ի սոյն եկեղեցւոյն, միշտ եւ հանապազ ձեր բարեբախտ անուան օրհնօղք եւ յիշատակօղք լիցուք:

Յունիսի 1, յամին 1797:

¹ Վրացերէն Թումանիշվით բառական պատճենումն է:

Սոյն հրովարտակա մեր հանգստարան Մեծ եկեղեցւոյ հրովարտակն է:

Կնիազ Մանուշար Թումանեան¹:

Ծան. «Լուսնայի» հրատարակիչ Գ. ա. ք. Աղանեանը բնագրիս ուր գրնուելու մասին տեղեկութիւն չի տալիս. վերահրատարակում ենք մասնակի սրբագրումներով: Բնագրին նախորդում է Ներակ Ք. արքայի կարգադրութիւնը: «Բերդի Մեծ եկեղեցին» Թիֆլիսի նոյն առաջնորդանիստ Ս. Գեորգն է, որի կառուցման եւ նորոգութիւնների ժամանակագրութիւնը տրուած է մեր «Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси» աշխատութեան (Ереван, 1988) 18-28 էջերում:

31

ՎՃԻՌԻ ՄԱՆՈՒԶԱՐ ԵՒ ՍԻՍՈՍ ԱՐՂՈՒԹԱՇԻԼԻՆԵՐԻ ՎԵՃԻ ԱՌԹԻԻ

Վրաստանի Պետ. կենտր. արխիւ, ֆոնդ 1448, վաւ. Տ^ի 5851, իսկագիր, 1803 թ., վրացերէն: Տրատ. յօդոյցը եւ ծածկը թղթի, Ե. 6, տծ. 1977, թթ. 327-328

Ք. Արդութաշիլի Մանուշարը ի Տէր հանգուցեալ թագաւոր Գիորգիին խնդրագիր էր ներկայացրել եւ իր տոհմակից² Սիսոս Արդութաշիլու դէմ բողոքում էր Դեմիւնաշիլի մի ծուխ մարդու առնչութեամբ:

Եվ նորին թագաւորական բարձրութիւնը մեզ՝ սարգար-սախլթու-խուցես Յովհանն Օրբելիանիս, հրամանով կարգադրեց սրանց դատը վարել: Եվ ինձ մօտ ներկայ էին Արդութաշիլի Սոլոմոն մինբաշին ու Արդութաշիլի Թադան: Սրանց խօսեցրինք, լաւ քննեցինք, եւ գրով ու փաստերով պարզուեց, [որ] այդ մարդը՝ Դեմիւնաշիլին, սոյն Մանուշարի ճորտն է: Սակայն այն ժամանակ այլեւայլ գործերով էինք զբաղուած եւ անպարապութեան պատճառով չկարողացանք վճիռ տալ ու այդպէս մնաց:

Այդ ընթացքում տիար գեներալ-մայոր հանգուցեալ Իվան Պետրովիչ Լազարովը, որ զօրքով Փանբակ գնաց, եւ այնտեղից դառնալիս Սանահին եկանք³, այնտեղ էլ հարցուփորձեցինք այս մարդու հանգաման-

¹ Եկեղեցու ներսում, մուտքից աջ պատին պահպանուել է Սողոմոն Բէգթաբէգեանի դուստր, Մանուշար Թումանեանի կին Նանուկի տապանաքարը երկրեզու արձանագրութեամբ:

² Բնագրում «տանու մարդ»:

³ Բնագրում «գնացինք»:

քը: Հաւատքի անձանց վկայութեամբ եւս պարզուեց, որ սրա ճորտն է. այդ մասին վկայեցին նաեւ բոլոր Արդարաշիլիներն ու սրա ճորտ նկատեցին եւ ո՛չ Սիսուայի: Ուստի գրութիւններով, վկայութեամբ ու փաստերով սրան մնաց:

Մայիսի 13, քրոնիկոնի 491 (=1803 թ.):

Կնիքի վրայ՝

Ով Դաւթին է տոհմակից սերումով՝

ինձ սպասպետ կարգեց սալթսուցութիւնով:

Յովհանն (Իոսանէ)

ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐ ԵՒ ԾԱԽՔԵՐ

32

ՀԱՂԲԱՏՈՒՄ ՍՊԱՆՈՒԱԾ ԱՄՈՒՍԻՆՆԵՐ ԶԱԼ ԵՒ ԱՆՆԱ ԲԱՐԱԹԱՇԻԼԻՆԵՐԻ ԹԱՂՄԱՆ ՈՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒԱԾ ԾԱԽՍԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Կ. Կեկելիմեի անուան ձեռագրերի ինստ., Hd № 3578, գրում 1813., վրացերեն: Տրատ. մասալեբո Նախարարական լեզվաբանական օրգանիզմի, Բ. 1, (Կեղծասի, յորա, ֆալեբո). մասալա Մեթոդիս Դա Գաթեկա Ե. Բեթեթեթեթեթեթ, տ. 1938, Գ. 329-332.

1812 թվականին զբաղվող Զալ Ե. Նրա կին Աննա Հանգուցեալները ի վրայ ինչ ծախսուել է՝ ստորեւ գրուած է:

Ախթալացի¹ երբ գնացել է Ախթալացից՝ մոմի Համար² տուել եմ ինը մինալթուն եւ մէկ աբասի³:

Եկեղեցու սուրբ պատկերի Համար Ախթալացուն տուել եմ վեց մինալթուն եւ մէկ աբասի:

Հողին յանձնելիս վրան ծածկասալելու Համար⁴ տրուել է երկու մինալթուն:

Ծածկի Համար փայտեր՝ տուեցի երկու աբասի:

Ախթալացին երբ գնացել է Հաղբաւ՝ Հանգուցեալներին բերելու, ճաշ-ընթրիքի Համար Նրան պէտք է եղել տաս թունգ գինի, թունգը տաս շաուրով, որ կազմում է հինգ մինալթուն:

* Զաւլ Բարաթալիլու դաժանութիւնների մասին պատմում են աղբիւրներն ու կենդանի յիշողութիւնները: Հաղբատի առաջնորդ Սարգիս Եպիսկոպոսն այդ առիթով դիմել է Թիֆլիսի դատաւորին, խոստանալով «կենդանի վկայս ի մէջ մատուցանել, որք հաւատարմաբար վկայեցեն...»: Եղելութիւնը պատմում է նաեւ Բարաթալիլու պահպանուած տապանագիրը (տե՛ս Պարոյր Մուրադեան, Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները, Երեւան, 1977, էջ 216):

¹ Իմա՝ Ախթալացի Եպիսկոպոսը, առաջնորդը:

² Բնագրում՝ «պատուհանի մոմի Համար» (sic):

³ Զալս լուսանցքում նշանակուած են գումարները՝ Համապատասխան գրերով: Անհրաժեշտ չնկատեցինք այլեւս կրկնել դրանք:

⁴ Բնագրում՝ Գաթեթեթեթեթ: Թարգմանութիւնը մօտաւոր է:

Գնալու համար հովուապետը ձիեր էր վարձել՝ երկու մինալթուն:

Ախթալա որ բերին՝ երկու թունգ գինի պէտք եղաւ:

Ախթալային հողօրհնանքի համար տուել եմ մէկ հորթով կով եւ չորս ստեր՝ կով, ընդամէնը՝ հինգ կով: Այս հինգի գինը կազմում է չորս թուման:

Երբ Ախթալային հանգուցեալներին բերելու համար եկաւ Հադբատ՝ այնտեղ եւ Ախթալայում թաղար ու կէս հաց պէտք եղաւ, որի գինը կազմում է երկու թուման, երկու մինալթուն, տաս շաուրի:

Յարութեան երկրորդ օրը ախթալային պատարագեց: Ծաշի համար տուել եմ մէկ ոչխար՝ երկու մինալթուն եւ չորս աբասի:

Ծաշի համար մատուցուեց հինգ թունգ գինի, [որին] տրուեց երկու մինալթուն եւ տաս շաուրի գին:

Ծաշի համար պէտք եղաւ ութ չանախ հաց, նրա գինը՝ չորս մինալթուն:

Պետրոս-Պողոսի տօնին պատարագեց քահանան, պատարագի համար եւ մոմի գին՝ չորս աբասի:

Ծաշի համար պէտք եղաւ հաց ու գինի՝ երկու մինալթուն եւ տաս շաուրի:

Հովուապետին տուել եմ ցորեն ու գարի՝ մէկ թումանի:

Մեղրահատիկի համար հինգ աբասու հացահատիկ (ցորեն) գնեցին:

Կիսամեակին օրուայ առաւօտեան պատարագի համար տրուեց Ախթալայուն՝ երկու թուման:

Կիսամեակի պատարագի համար հովուապետ Վարլամիմ տրուեց տասնչորս մինալթուն:

Գամաղիէ վարդապետին՝ երեք մինալթուն:

Աթանաս վարդապետին՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Դոսիթեոսիմ՝ հինգ աբասի:

Սիոնի քահանայ Իոսէբիմ՝ տասը շաուրի:

Սիոնի քահանայ Օնոֆոէիմ՝ երկու աբասի:

Սաղմոսասացին¹՝ վեց աբասի:

Կիսասարկաւազներին՝ չորս աբասի:

Սիոնի մահտեսին՝ երկու շաուրի:

Աւագերէց Իոսէբիմ՝ վեց աբասի:

Մետեխիի ղեկանողին՝ երեք աբասի:

¹ Բառացի շարական երգողին, երգչին:

Անչխսխատի դեկանոզ Դիմիտրիի՝ չորս արասի:
 Անչխսխատի լուսարար Գաբրիելի՝ տաս շաուրի:
 Էզնատ քահանային՝ տաս շաուրի:
 [Մ]թածմիմդայի քահանայ Թոմայի՝ տաս շաուրի:
 Կո[ր]միլիոս քահանային՝ երկու արասի:
 Մեռեխի սարկալազին՝ վեց շաուրի:
 Ղվաթբա [եկեղեցու] սարկալազին՝ վեց շաուրի:
 Քոշորիձի [եկեղեցու] սարկալազին՝ վեց շաուրի:
 Սիոնի դեկանոզին վեց պատարագի համար տրուեց երեք մինալթուն:
 Մեռեխի դեկանոզին վեց պատարագի համար տրուեց երեք մինալթուն:
 Էզնատ քահանային վեց պատարագի համար տրուեց տասերկու արասի:
 Անչխսխատի լուսարարին վեց պատարագի համար տրուեց տասերկու արասի:
 Քվաշոթի¹ դեկանոզին վեց պատարագի համար տրուեց տասերկու արասի:
 Վանահայր Իսուէի՝ տասչորս պատարագի համար տրուեց վեց մինալթուն:
 Կո[ր]միլիոս քահանային վեց պատարագի համար տրուեց տասերկու արասի:
 [Մ]թածմիմդայի քահանային պատարագների համար տրուեց վեց արասի:
 Սամբայի² քահանային, Իսուէ քահանային, Կոլոսբայի քահանային պատարագի համար տրուեց տասերկու արասի:
 Էշմակուրաշիլու քահանային պատարագի համար տրուեց երկու մինալթուն:
 Զաքարիա դեկանոզին իբրեւ երկու պատարագի վարձ տրուեց ինը արասի:
 Վանահայր Իսուէի՝ իբրեւ տաս պատարագի վարձ տրուեց տասերկու մինալթուն:

¹ Նոյն Քաշուէթն է:

² Իմա՝ Ս. Երրորդութեան եկեղեցու:

Վանահայր Իսաէիճ իբրեւ երեսուն հոգեհանգստի վճար տրուեց երեք մինալթուն:

Վանահայր Իսաէիճ կիսամեակի շաբաթուայ պատարագի համար տրուել է ինը մինալթուն եւ երեք աբասի:

1813 թուականին տարելիցի պատարագի համար հովուապետ Վարլամիճ մատուցուեց տասնհինգ մինալթուն:

Վարդապետ Գամաղիելիճ՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Եւսելիճ՝ հինգ աբասի:

Կուսակրօն քահանայ Դոսիթէոսիճ՝ հինգ աբասի:

Անչիսխատի ղեկանողին՝ հինգ աբասի:

Անչիսխատի լուսարարին՝ երեք աբասի:

Սարկաւազ Տարասիճ՝ երեք աբասի:

Եփրեմ սարկաւազին՝ երկու աբասի:

Սարկաւազ Իոսէիճ՝ երկու աբասի:

Ջորժորդ սարկաւազին՝ երկու աբասի:

Կիսասարկաւազներին՝ չորս աբասի:

Սաղմոսասացներին՝ ութ աբասի:

Էքսարքոս Վարլամիճ ի նշան [պատուի] տուեցի հինգ թուման:

Տարելիցին Ալափերդու եպիսկոպոս Իսաճիճ պատարագի համար տրուեց տասերեք մինալթուն:

Վարդապետ Աթանասէիճ՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Գրիգորիճ՝ հինգ աբասի:

Զաքարիա ղեկանողին՝ հինգ աբասի:

Եփրեմ ղեկանողին՝ չորս աբասի:

Կոշորիճէի սարկաւազին՝ երկու աբասի:

Սաղմոսասացներին, կիսասարկաւազներին եւ Ալափերդու եպիսկոպոսի սպասաւորներին՝ տասերկու աբասի:

Տարելիցի պատարագի համար Նիմոծմիճդայի եպիսկոպոսին տրուեց տասերկու մինալթուն:

Վարդապետ Դոմէնտիիճ՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Սիլիբիստրոյիճ՝ հինգ աբասի:

Անչիսխատի քահանայ Պետրէիճ՝ տաս շաուրի:

Սարկաւազին՝ մեկին երկու աբասի:

Միւս սարկաւազին՝ երկու աբասի:

Սաղմոսասացներին՝ ութ աբասի:

Տարելիցի պատարագի, գերեզմանօրհներգի, սեղան բացելու եւ հացկերոյթի համար Ախթալացի Իոսկիմի տրուեց հինգ թուման եւ երեք մինալթուն:

Սերապիոն վարդապետին՝ երկու մինալթուն:

Ախալցխէի վանահօրը՝ հինգ աբասի:

Կո[ր]նիլոս քահանային՝ երեք աբասի:

Երկու սարկաւազներին՝ չորս աբասի:

Կիսասարկաւազին՝ մեկ աբասի:

Վանահայր Իեսէիմ տարելիցի շաբաթուայ պատարագի համար տրուեց տասերեք մինալթուն:

Աւագ շաբաթի պատարագելու համար եւ հացկերոյթի գին՝ հինգ մինալթուն:

Ախթալացի երկու քահանաներին տարելիցի շաբաթուայ պատարագի համար տրուեց երկու թուման եւ վեց աբասի:

33

**ԿԱԽԵԹԻ ՀԱՂԲԱՏԱՊԱՏԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐԻՑ
ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՍՐԲԱԴՐԱՄԻ, ՀՈԳԵԲԱԺՆԻ ԵՒ
ԿԱՆՈՆԻ ԱՌՆԵԼԻՔԻ ՑԱՆԿ**

Մարենադարան, կաթող. դիւան, թղթ. 246, վիւ. Տ^{ւր} 440, իսկագիր, 1814 թուական

Աբասի	Շահի	Աստ Թելաւոյ սրբազրամն ենթադրի
ա	-	Ագարիա Նարիմանի
ա	-	Արուսիւն Նարիմանի
ա	-	Երկար Յակոբ
ա	-	Կօխտայ Վէլիստի որթի Գիօրգիմ
ա	-	Սիմօն Սէթիմ
ա	-	Ստեփան Մարքարի
ա	-	Սօսիմ Բեգլարի
ա	-	Ալրիմ Պետրոսի
ա	բ	Նօնիմ քաղաքացի
ա	բ	Խուլ Գեվօն
ա	-	Հեքիմ Յակոբն

~	բ	Բաբելն
~	գ	Մալալի բրուտն
~	գ	Դուրգար Աբրահամն
~	գ	Մանուշարն
ա	բ	Քաղաքացի Անսոնն
ա	բ	Բաղդասարն Մելքոյի
ա	բ	Պետրեն Բաղդոյի
ա	բ	Գլախեն Վերմիշի
ա	բ	Ափրիսան Գրդի
ա	~	Կոնին Աբրահամի
ա	բ	Խարազ Կիկոյին
ա	բ	Նոնին Մանանով
ա	բ	Գիրգին Էրիտի
ա	~	Թարոն Բեժանի
ա	~	Խարազ Դեմետրեն
~	բ	Թարոն Ստեփանի
ա	բ	Ոսկերիչ Գուրգենն
ա	~	Չիթալ Սարգիսն
ա	~	Շիլաչի Յակոբն
ա	~	Արթանդիլն Պողոսի
ա	բ	Ոսկերիչ Պապեն
ա	բ	Բաղդասարի եղբայր Մելքոն
ա	բ	Նոնին Գաբրիելի
ա	բ	Բրուտ Գոգին
ա	բ	Չեկուր Առաքելն
ա	~	Յոհաննեսն Զուրաբի
ա	բ	Թելաեցի Յոհաննեսն
ա	~	Գալուստն Ալվազի
ա	~	Պղնձագործ Պողոսն
ա	~	Նոնին Ղամբարի
ա	~	Մատին
~	գ	Գլախեն
ա	~	Գալուստն
~	բ	Ափկարն
~	բ	Գոգին

~	դ	Յակոբն
դ	~	Տէր Արութիւնն, Տէր Գէորքի ժողովրդիցն տուալ
ա	~	Սօլօմանն Հաբուլի
ա	բ	Աղէն Ասլանի
ա	~	Սօսին Հասանի
~	բ	Դանթին Մաքօյի
ա	~	Սառաջ Պէպանն
ա	~	Զինգէար Դաւիթն
~	բ	Այրին Զուկակի: <Վերու գրեն եղեն Տէր Բաղդասար> ¹ Տէր- Սահակեան Տէր Արութիւնն մեզ Հասեալ
ա	~	Աղալօն Աաքի որթի
ա	~	Նազարի Ղազարն
ա	բ	Պէպան Պետրոսեանն
ա	~	Զինգէար Աւետիքն
ա	~	Պղնձագործ Դաւիթն
ա	~	Պղնձագործ Բաբելն
ա	~	Աղէն Բայինդուրի
ա	~	Փիփինէնց Իսակն
ա	~	Սուքան Սաքօն
ա	~	Այրին Այվազի
~	բ	Սէսօն Դանիէլի
ա	բ	Յօհաննէսն Տիտոսի
~	բ	Սառաջ Բաթօն
ՏԵՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ՀԱՍԵԱԼ ՍՐԲԱԴՐԱՄՆ ԹԷԼԱԻՈՅ		
ա	բ	Քօվլուի Պետրոսն
ա	բ	Բաղալ Պապէն
ա	բ	Նացուալ Գօգին
ա	բ	Գանջըցի Յակոբն
ա	բ	Ղազարն Թաթուլի
ա	բ	Ծիպլոյ Պետրոսն
~	բ	Գօդէրձին
ա	~	Վախտանգն
ա	~	Ճուշեան Պողոսն

¹ Լրացումը կատարուած է այլ ձեռքով ու թանաքով:

ա	~	Սաքոն
ա	~	Զինգարի Գլախեն
ա	~	Դաւիթն Սուլխանի
~	բ	Վարթանն Խանգուլի
~	բ	Դաւիթն Ծալտաբիխ
~	բ	Դաւիթն Նիկողոսի
ա	~	Սիմոնն Խուզարածի
ա	բ	Մեծ Դաւիթն
~	բ	Բարձիմն
<259	2>	
ժէ	~	Նօրքայ գիւղի սրբադրամն ենթադրի յատկապէս
Բ	~	Ծիմանդալու գիւղի սրբադրամն ենթադրի <3 հոք.>
ԻԶ	~	Ուրիէթ ուքան եւ Կալաւոր գիւղքն. սրբադրամն
ժէ	~	Մուկուզան գիւղն, սրբադրամ
է	~	Ախալշէն գիւղն, սրբադրամ
Կե	~	Վէլիցիխայի սրբադրամն
ժէ	~	Կուճատան գիւղն, սրբադրամ
Ի	~	Խաչմիան գիւղն, սրբադրամն
Իե	~	Ղօրէլ գիւղի սրբադրամն
ժԸ	~	Փաշան գիւղի սրբադրամն
Ի	~	Տուրիսցիխայի գիւղի սրբադրամն
<259	2>	
Զ	~	Ծիլդայ գիւղի սրբադրամն
Գ	Բ	Խուխունէթ գիւղի սրբադրամն
Ի	~	Նափարէուլ Սանիօրի սրբադրամն
Գ	~	Փշաւէլ գիւղի սրբադրամն
ե	~	Մադրան գիւղի սրբադրամն
ժԳ	~	Մատան գիւղի սրբադրամն
Լ	~	Քստաւոր գիւղն, սրբադրամն
ժ	~	Խօրխէլ գիւղի սրբադրամն
Ը	~	Ալաւէրոյ եւ Ածոյր գիւղից սրբադրամքն
ժ	~	Զանան եւ Յուծիայի գիւղից սրբադրամքն
ԼԶ	~	Ռոյիսպիր, Արսօզան եւ Իղալթօյի գիւղից սրբադրամքն
ժ	~	Ախատէլ գիւղի սրբադրամն
է	բ	Գուլգուլայ եւ Ղուրդղէլաւոր գիւղից սրբադրամքն

իե	-	Ձուել գուալ գիւղի սրբազրամն
ե	-	Կօնդօլ գիւղի սրբազրամն
Գ	-	Չունլախ գիւղի սրբազրամն
ժԴ	-	Գոյրջիան գիւղի սրբազրամն
ժԲ	-	Վէջին գիւղի սրբազրամն
իԳ	-	Բխովել գիւղի սրբազրամն
ժ	-	Քօդալայ գիւղի սրբազրամն
է	-	Բակուրցիխայ գիւղի սրբազրամն
Թ	-	Չալայուքան գիւղի սրբազրամն
ժԱ	-	Կարդանէթ գիւղի սրբազրամն
ի	-	Անագայ գիւղի սրբազրամն
Ծ	-	Քիսէղ, Նասօմխար, Մալխան, Փանիան. սոյն գիւղօրայից սրբազրամքն
ժԱ	-	Նունրիան եւ Մաղարօյ գիւղօրէից սրբազրամն
ժԳ	-	Ջիմէթ եւ Ագրամ գիւղօրայից սրբազրամքն
ժե	-	Ղանդաւոր գիւղի սրբազրամն
ժԸ	-	Կակաբէթ գիւղի սրբազրամն եւ Չայիլուրինն
ժԴ	-	Մանա գիւղի սրբազրամն
Ա	Բ	Թօխլէտր գիւղի սրբազրամն
իե	-	Սագարէջոյի սրբազրամն. <34 տուն առանց Տէր Գաբրիէլն>
է	-	Նիմոմիմիայի սրբազրամն. <8 տուն ասաց>
ժե	-	Մարտոօփի սրբազրամն
<239	2	

գումարն եղաւ

47900 դրամն

95900 դրամն

13800 դրամն

157,000 սրբադրամի գումարն>:

Աստ Թելաւոյ հոբէբաժինքն եմթադրին

Աբաաի	շաէի	
Ը	-	Թիմաթինը

ժէ	-	Բաղդասարի տղայի հոքեբաժին
ժ	-	Դաւիթիան, տէրունի
ժ	-	Չալէանի մօրն
Ի Գ	-	Ալէքսի եւ Իւր հարսինը
ժե	-	Խանսիւրվանիան, տէրունի
Բ	-	Տէր Մկրտիչի ձեռքով մին հոքեբաժին <ճուտղիանթ հարսի>
Գ	-	Տէր Մկրտիչի ձեռքով մեկ եւս
Ը	Բ	Բաբէլի կողակցւոյ եւ Պետրոսիան
է	-	Կատարիան

<103 2>

Թելաւոյ խաչի եկածն ԲՌԶԸ. [2600] սուրբ Սարգսի պահուցիան՝ գանձապետ Դաւթի ձեռով

Համբարձման սուրբ Գեորգի եկածն Դաւթի ձեռով ԳՌԸԸ. [3800]

Երեք ամեայ գանձանակն Թելաւոյ՝ ձեռամբ Դաւթի, ԳՌԲԸ. [3200]

Տէրունի պսակադրում, Տէր-Սնակեան Տէր Արութէնէն եմաս ինձ ԲՌ. [2000]

է	-	Չումլաղի գիւղի Դեմէտրի եւ Սիմոնի հոնչբաժինն
ե	-	աստ Արութիանի եւ Բէժանիան
Դ	-	աստ Ռէվազիան
		Գուրջիան գիւղէն
ե	-	Գլախիան
Ձ	-	աստ եւս երկու հոնչբաժին
Դ	-	աստ Մարիամիան
		Վէջիան գիւղի
Դ	-	Գրիքորիան
		Բխօվէլ գիւղի
Ձ	-	Մարիամիան
Գ	-	աստ Դարէջանիան
<147 2>		
		Քօթալայ գիւղի
Դ	-	Դաւթիան, աստ
Բ	-	Սանդուխտիան, աստ
Գ	-	Բասիան, աստ

Բակուր <i>ցիխայի գիւղի</i>		
Ե	-	Մագթադինն
Դ	-	Գեորքինն, <i>աստ</i>
Չալալուբան <i>գիւղի</i>		
Ե	-	Մարիամինն
Բ	-	<i>աստ</i> Յովսէփինն
Կարդանէխ <i>գիւղի</i>		
Դ	-	Մարիամինն
Անագայ <i>գիւղի</i>		
Դ	-	Յօհաննինն
Քիսիդ, Նասովխար, Մաշխան, Փանիան <i>գիւղորայից հոնչբաժինքն</i>		
Ժ	-	Լալօյինն
Ժ	-	Թաթուլինն
Ժ	-	Պէպանինն
ժԵ	-	Փասօյինն
Ե	-	Բէրօյինն
Ե	-	Մարիամինն
Ե	-	Ռէվագինն
Ջիմէթ <i>եւ Ագրամ գիւղորայից հոնչբաժինքն</i>		
Ե	-	Մարիամինն
~	-	Ծիօյինն
<250>		
Ղանդաւոր <i>գիւղի հոնչբաժինքն</i>		
Դ	-	Մարիամինն
Ե	-	Պապինն <i>անսր ÷ ութիւն եղած</i>
Կակաբէր <i>եւ Չալիլուր գիւղորայից հոնչբաժինքն</i>		
Դ	-	Բէժանինն
Գ	-	Աննայինն
Նօրիայ <i>գիւղի հոնչբաժինքն</i>		
Ե	-	Մագթադինն
Դ	-	Էլէնինն
Դ	-	Վարդանինն
Գ	-	Ելիսաբէթինն
Ը	-	Գօգինինն
Է	բ	Մարիամինն

		Ծիսանդալ գիւղի հոգւթածինքն
Ե	-	Թաթուլիան
Գ	-	Շահրիմանիան
Գ	-	Մարիամիան, որ է Տողմիանու
		Տողմիան գիւղի հոնւթածինքն
Ծ	-	Նացուալ Մարտիրոսի եւ իւր հարս Ելիսաբեթի եւ եղբձր որդւ- ւոյն
		Ուրիշթութան գիւղի հոնւթածինքն
Է	-	Ղարիբի եւ Դարեշանիան
Է	-	Թամազիան
ԺԵ	-	Նոնիան
Ե	-	Դարեշանիան
Գ	-	Յովսէփիան
<160	2>	
		Մուկուզան գիւղի հոնւթածինքն
Ե	-	Թամարիան
Ե	-	Յօհանիան
Ե	-	Անիան
Ե	-	Բէնօյիան
ԻԵ	-	Ծարօյի մայր Մարիամիան, որ է Վելիսցիսոյ
		Վելիսցիսոյ հոնւթածինքն
Զ	-	Սարգսիան
Ը	-	Քալօյիան
Ե	-	Մարիամիան
Ե	-	Քէթէվանիան
Դ	-	Անիան
Բ	-	Մարիամիան <Ա. աբասի եւ մէ հոգւթածին >
ԺԵ	-	Ղօրղանանց Զուրաբի կողակից Դարեշանիան, հանդերձ թաղմի- ւայիւ, որ է տերունի
<250	2>	
		Կոնատան գիւղն. հոնւթածինքն
ԺԸ	-	Յօհանի եւ իւր որթի Լուարսաբինն
Ժ	-	Համզիան
Ե	-	Անիան
Դ	-	Մագթադիան

Խաչմիան գիւղի հոնչբաժինքն	
ժէ	- Բայրամի եւ իւր որթի Ղազարի եւ Հարս Էլիսաբեթիան
Դ	- Թամարիան
Դ	- Խօրեղանիան
Լ	- Տէր Գեորքի կողակցւոյն, հանդերձ թաղմիլայիւ տէրունի
Ղօրէլ գիւղի հոնչբաժինքն	
Խ	- Մովսէսի մայր Անախանուսիան, հանդերձ թաղմիլայիւ, որէ տե- րունի
Է	- Անիան
Գ	- Արուսիան
Փաշան գիւղի հոնչբաժինքն	
Ե	- Թարօյիան
Ջ	- Մարիամիան
ժԳ	- Մարիամի եւ իւր հարսին
Ը	- Աբրիամի եւ իւր կողակցւոյն
Բ	- Սարքսիան
Ջ	- Անիան
Ե	- Էթերիան
Ե	- Սառիան
Տուրիսցիսայի գիւղի հոնչբաժինքն	
Ծ	- Տէր Յօհանի եղբարցն, հանդերձ թաղմիլայիւ
Ե	- Մարթայիան
Ե	- Էլիսաբեթիան
ժ	- Մարիամի Քէթէվանի եւ Անին
Ե	- Թամարին
Ը	- Աննային
Է	- Էլիսաբեթին
Ե	- Արուսիան
Խուխունէթ գիւղի հոնչբաժինքն	
Դ	- Պապիան
Ե	- Անիան
Դ	- Մարիամիան
Գ	- Նօնիան
Գ	- Ազիան
Նաքարէու գիւղի հոնչբաժինքն եւ սանիօրն	

Գ	-	Գօգիմիմ
Ե	-	Սարքսիմ
Բ	-	Սարքսիմ
Լ	-	Տէր Բարսէլի մօրն, հանդերձ թաղմիլայիւ, տէրունի Փշաւել գիւղի հոնւբաժինքն
Գ	-	Մարիամիմ
<105	2>	
		Մաղրան գիւղի հոնւբաժինքն
Է	-	Երկու հոնւբաժինքն
		Մատան գիւղի
Ե	-	Արութիմ
		Քստաւոր գիւղն
Ե	-	Յօվսէփիմ
Թ	-	Զաքարի ԷԼ Յօհաննէսիմ
Ե	-	Գորգէնիմ
Ե	-	Լուսարսափիմ
Ե	-	Դարեշանիմ
		Խօրիսել գիւղի
Դ	-	Մայիմ
Բ	-	Թաթուլիմ
		Ալավերդ - Ածղօր
Դ	-	Մէկիմ
		Ռոյսափր, Արտօզան, Իղալթօյ
Ղ	-	Մաթոսի հարսինքն
Է	-	Քէթէվանիմ
Է	-	Էլիսաբէթիմ
Ղ	-	Սիմոնիմ
Է	-	Մէկիմ
Ղ	-	Աթանդիլիմ
<157	2>	
		Ախատել գիւղն
Ը	-	Մօսիմի ԷԼ Խանսիւրունիմ
ԺԷ	-	Ռօստօմի, Ստէքանի ԷԼ հարսի
Է	-	Օթարի ԷԼ Իւր կողակից Մարթայիմ
Ղ	-	Աւետիքիմ

հ	-	Լալօյիմ
		Ձուել գուալան գիւղի հոնչբաժինքն
դ	-	Մարմարիմ
դ	-	Պալաք Գրիքորիմ
		Մանաւ գիւղի հոնչբաժինինն
հ	-	Ջազիմ
դ	-	Ջուրաքիմ
		Սագարէշոյ
հ	-	Ջուրաքիմ
հ	-	Խանիեմ
դ	-	Մարիմիմ
բ	-	Մալիմ
բ	-	Էլէնիմ
ծ	-	Տէր Գաբրիէլի կողակցւոյն, հանդերձ թաղմիրայիւ
<306	2>	
		Նիւօյծմիմոյալ
դ	-	Տէտիմիմ
ե	-	Մրտղօփայ երկու հոնչբաժինք <նոր գրեւ տի եց>
դ	-	Մէկինն եւ (...)

<13>

2600

61300

98500

50000

212400 դրամն հոնչբաժնի արդեանց գումարն

Ա. ձի տասն եւ վեցհազար դրամն ԺԶՌ. [16000]

Ա. գօմէշ որց

Ա. ձիու չուլ

ԲՌ. [2000]

Բ. թափխուր

ԴՃԾ. [450]

Ա. ձիու պարան

ԲՃ. [200]

Ա. թամք հանդերձ օտնգով դաշի շինելոյ

ԴՃ. [400]

Ա. թաքաշթօ

ԵՃ. [500]

Ա. Ղաշառու

ԲՃ. [200]

Ա. Թօբրայ (?)

ԷՃ. [7000]

Հախբատայ ճորտ Կախոյի որդին
Բ. Նօխտայ

Թ. Հափ գինի
ԸՃ. [8000]
ԲՅԸՃԾ. [12850]

<1814, յուլիս 28. տեսեալ զՀաշիւ Հաղբատու միաբան Պետրոս վարդապետին յաղագս ի Կախէթ եղեալ Դամեայ արդեանցն եւ բազմաց գիւղօրէից եւս՝ 3, 4, եւ 5 ամաց արդեանց գումարն ամենայն արդեանց գրեցելոց որպէս տեսեալ լինին ի վերոյ, եղեն եւս եւ ի Հանդիւպոյ երեսն սոյն Թէվթէրի, եղեն 439200 դրամն, յորմէ 20850 դրամն գնեալ իրք են, 11250 դրամն իւր արտաքին ծախսն, եւ մնացեալն 407200-ն Հասոյց մեզ գիտութեամբ Միմաս սրբազան եպիսկոպոսին, առ մձառ (°) Յոհաննէս վարդապետին վէքիլ եւ Տէր Մովսէս գործակալ քահանային>:

Ճ Զ ՅՈՒՄՈՒՆ Զ ԵՄՈՒՆՅԱՆ Զ ԵՄՈՒՆՅԱՆ Զ ԵՄՈՒՆՅԱՆ

Ազգանուն	Հայր	Վելիսցիխայ
ԻԵ	-	Տէր Գեորգի կողակցւոյ Դարայիմ վաճառեցի Վելիսցիխայ Տէր Մովսէսի վերայ
ԻԵ	-	Ագրամ գիւղի
ԻԵ	-	Թամազի տղայի, որ էր այրի, ընդ կուսի, որ է Գուրջանու Տէր Մելիքսէթի ժողովուրդ. առեցեալն:
Ը	-	Քիսիդու Տէր Աւետիսի ժողովուրդ, որ էր պսակեալ յետ տէրընդառաջին, առեցեալն:
ԻԵ	-	Կակաբէթեցի Կօճի Արուսիանի տղայն, որ է կոյս եւ ընդ այրւոյ, մանաւէցի Տէր Դարթի ժողովուրդ, առեցեալն:
Խ	-	Ռուսպիրու անյիշատակ կնոջն, որ է ժողովուրդ թէլաւէցի Տէր Արուսիանի, առեցեալն:
ԺԵ	-	Թէլաւէցի Կիկոյի միականի տղայն, այրի, որ ընդ կուսի Ռուսպիրու, Տէր Բաղդասարի գրութեամբ առեցեալն:
ԻԵ	-	Վելիսցիխու Տէր Մովսէսն Հասոյց ինձ այրւոյ եւ կուսի կողմանէ, յորոց ոչ տեղն գիտեմ, ոչ անուանքն:
ԻԵ	-	Տուրիզցիխայ, կոյս եւ այրւոյ կողմանէ Տէր Յոհաննի ձեռամբ հասեալ է ինձ, յորոց անուանքն ոչ գիտեմ:

		Փաշանու անսր÷ ութիւն եղածի կողմանէ առի մէկ հատ գումէշ,
Զ	-	որ այժմոյս Հախբատ է:
		Փաշանու մէկ մարդոյ, չորրորդ կնոյ առեցելոյ կողմանէ Տէր
ԺԲ	-	Առաքելի գիտութեամբ, առեցեալն:
		Ուրիշթութան Տէր Ծմաւոնի աղձկայ պսակադրամն Վելիսցիսոյ Տէր
ԺԳ	-	Մովսէսի ձեռամբ առի:
		Ղօրելոյ Բէթանի դստէր պսակադրամն առի ձեռամբ Ղօրելոյ Տէր
ԽԵ	-	Ղազարի, տէրունի:
		Կոճատանու առանց սր÷ ութեան եղելոյ կողմանէ Տէր Գեորքի
Ը	-	գիտութեամբն առի:
		Ուրիշթութանու իրիցփոխ Պապի տղայի չհասութեան կողմանէ,
		թէպէտ վերահասու եղայ, որ չէր չհաս, սակայն Տէր Ծմաւոնի
		գիտութեամբ առի:

69200 դրամն գումարն կանոնինն

212400 դրամն հոգեբաժինն

157600 դրամն սրբադրամն

439200 դրամն

34

ՇԻՆԴԻՍ, ՏԱԲԱԽՄԵԼ ԵՒ ԾԱԿԻՍ ԳԻՒՂԵՐԻ ՊՏՂԻՆ

Մարենադարան, կաթող. դիւան, թղթ. 246, վաւ. Տ^մ 645, իսկագիր, 19րդ դարի սկիզբ:

ԵՇԿՅ՝ՇԵՁԹ · »ՕՇ Զ՝ ԶԹՅ՝

Տանուտէր Նօնի	Ժ. լիտր ցորեան
Տօտադեան Դաւիթ	Ժ. " "
Գանջեցի Ուռուշան	Ը. " "
Զաւախ Ռամսազ	Է. " "
Ռօտօմեան Մարտիրոս	Ժ. " "
Տէրտէրի Մօսէս	Ժ. " "
Մանկալանց Յօսէփ	Է. " "
Բալիմդուրեան Յարութիւն	Ե. " "
Ասլանի Նօնի	Է. " "
Բօլիաշի Դաւիթ	Ժ. " "

Եղբայր Գրիգորն	Ե.	"	"
Բեժանի Միրզայն	Ե.	"	"
Թէմուրէ[ա]ն Սիմէոնն	Ը.	"	"
Ասլամազի Գեօրգին	Բ.	"	"
Դաւթի Յօսէփն	Բ.	"	"
Ասլամի Խօսրովն			

Վերոյգրեալ Ռօստօմի եւ իւր մայր Խաթունի հոգեբաժինան ստացայ ԵՌ. (5000) դրամն, առ մեզ է: Սրբազրամն պարտի ժողովել ընդ պտղի ցորենոյն Տէր Գրիգորն մ[ա]տուց[ա]նել սրբազանին:

† ³ μ³ ËÙ»ÉÇ àï ÒÇŸ

Զանդուկն Գիօրգին	Ժ. լիտր ցորեան
Յօսէփ Նասդիդն	Ժ. " "
Թէմուրեան Գիօրգին	Ժ. " "
Եանշաղի Ղազարն	Ժ. " "
Սոսքնի Գօգին	Ժ. " "
Եանշաղի Գօգին	Ը. " "
Հաբէլի Յօսէփն	Զ. " "
Թաթովն	~
Առաքելի Ղազարն	Զ. " "
Նասդիդի Թանդիլն	~
Յակոբի Ստեփանն	Ե. " "
Մայիսի Զաքարն	Ե. " "
Յարութին	~
Ուռուշանն	~
Յակոբն	~
Գիգուլի հայր Աթաբէգի հոգեբաժինքնն	
Եանշաղի Ղազարի մայր Թամարն	
Նասդիդի որդի Դաւիթն	

Պողին ընդ նմա սր÷ազրամն պարտի ժողովել Տէր Յօսէփն մատուցանել սրբազանին:

Ծաւկիս գիւղի պտղին	լիտրն է	սր÷ազրամն
Նասդիդա Մամսիլիսն	Ժ.	Ա. ապուին են
Զիտօյի Մարտիրոսն	Ժ.	Ա.

Ի Մէշեն Նօնին	Ժ.	Ա.
Ի Մէշեն Մօսկոն	Ժ.	Ա.
Կիրակոսն		
Կակաբէթցի Յարութիւն	Դ.	Ա.
Ղարաբաղցի Յարութիւն	Զ.	Ա.
Մարկոսն	Ե.	Ա.
Քօթօյեան Յօնաննէսն	Դ.	Ա.
Ստեփանոսն	Դ.	Ա.
Բաղմանչի Յարութիւն		
Տէրտէրի Աբրահամն		
Ասլամազեան Բիճիմէն	Դ.	Բ. շահի

Սր÷ աղբամն ստացել եմ, ընդ մեզ է:

35

«ՍՈՄԽԵԹՈՒ ԼՍՈՂԱԿԱՆ»

Մարենադարան, Կաթող. դիւան, թղթ. 246, վաւ. Տ^ն 727, իսկագիր, ըստ գրչութեան՝ 19-րդ դարի կէսեր:

Արմիշեցի տիրացու 5 մնթ*	
Բողմեցի տիրացու Պետրոս	100 մնթ
Շուկաւերցի Տէր Մովսէս	40 մնթ
Տէր Յարութիւն Բողմեցի	50 մնթ
Կուկիեցի Տէր Առաքել	20 մնթ
Կուկիեցի Տէր Գէորգ	100 մնթ
Կուկիեցի տիրացու Հայրապետ	100 մնթ
Քաղաքացի տիրացու Էօվանէ	100 մնթ
Քաղաքացի Տէր Գէորգ	30 մնթ
Հալուաբարցի Տէր Ղազար Տէր Խաչատուրով	30 մնթ
Գօրեցի Տէր Մովսէս	100 մնթ
Գօրեցի Տէր Յովսէփ	30 մնթ
Յիսիլվանցի տիրացու	40 մնթ
Յիսիլվանցի Տէր Դաւիթ	40 մնթ
Մովսրանու տէրտէր	40 մնթ
Ալցի տիրացու	30 մնթ
Գօրեցի սարկաւազ Ներսէսն	30 մնթ

<i>Եօթն հացակերիցն</i>	<i>18 մնթ</i>
<i>Գէւանջի Տէր-Գալուստ Փիփեցի</i>	<i>60 մնթ</i>
<i>(17) Խոստացեալ Տէր Յակոբն Զոսապեան</i>	<i>60 մնթ</i>
<i>(18) Տէր-Յօհաննէս Դեմորեան</i>	<i>120 մնթ</i>
<i>(19) Կոստանաց եկեղեցւոյ տ»րտ»րն</i>	<i>3 մնթ¹</i>

* *Ծան.* Տաւանաբար՝ «մանէթ» եւ ոչ «միւնաթուն»:

36

ՀԱՂԲԱՏ ԳԻՒՂԻՑ ՀԵՌԱՅԱԾ ԵՒ ԳԻՒՂ ՎԵՐԱԴԱՌ- ՆԱԼՈՒ ԵՆԹԱԿԱՅ ԾՈՒԽԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Ad-2253 թ., պատճեն, ԺԹ. դ. սկիզբ:

Ք. Այս ցուցակով [թուարկւում են այն] հաղբատեցիները, որոնք պէտք է վեր կենան եւ Հաղբատ գան:

Ք. Քիզիդի Սաղնաղում Չոբանիշվիլի Ռեւազը, մէկ ծուխ:

Ք. Չումլաղում՝ բիղլու² Արուծինաշւիլիները, մէկ ծուխ:

Ք. Վելիսցիխէում՝ Բեգիջանաշւիլի Թորոս, մէկ ծուխ:

Ք. Ծինանդաղում՝ Սեւ Սարգսի որդիները, մէկ ծուխ:

Ք. Ռուիպիրում՝ Մճեղիշւիլի Պապա, Աւետիք եւ Անան[ի]ա, մէկ ծուխ:

Ք. Սազարեջոյում՝ Ղաբուզաշւիլի Սիմոն, մէկ ծուխ:

Ք. Սազարեջոյում՝ Մանդավաքաշւիլի Թանգիլ, մէկ ծուխ:

Ք. Մատղոփում՝ Փերթվիլի Կիրակոզաշւիլիները, մէկ ծուխ:

Ք. Ախթալայում՝ Բեգաջանաշւիլիներ Ղասում, Սարգիս, մէկ ծուխ:

Ք. Ախթալայում՝ Աւաքաշւիլի Դաւիթ, մէկ ծուխ:

Ք. Ախթալայում՝ Իրեք տարեկիներ, մէկ ծուխ, Սարգիսը:

Ք. Գումարը կազմեց տասներեք - ԺԳ.:

¹ Այնուհետեւ ուրիշ գրչութեամբ կատարուած երկտող ծանօթութիւն կայ, որ յստակ չի կարգացւում:

² Իմա՝ բիսյուլ-բեխաւոր:

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ

*Ժամանակագրական ցանկ**

ՊՈԼԻԿԱՐՊՈՍ - 966-970
 ԳՐԻԳՈՐ - 970-972
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԻՏՆԱԿԱՆ - 972-979
 ԵՍԱՅԻ ԵԿԻՍԿՈՍՏ - 979-1011
 ԴԻՈՍԿՈՐՈՍ ՀԱՅՐԱԿԵՏ - 1012°-1037, 1039-1063
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1178-1181
 ԳՐԻԳՈՐ ՏՈԼՄԱՅ ՈՐԴԻ - 1183-1197
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՀԵՆՑԻ - 1184 (աթոռակիր), 1197-1205
 ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱԿԵՏ - 1205-1211
 ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱԿԵՏ - 1211-1214
 ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԱՍԱՅ ՈՐԴԻ - 1214-1217, 1229-1234
 ՎԱՐԴԱՆ ԱԹՈՐԱԿԻՐ - 1215
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1221-1225
 ԱԻԵՏԻՍ - 1240
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1241
 ԱԻԵՏԻՍ ՎԱՐԴԱԿԵՏ - 1251-1259
 ԿԻՐԱԿՈՍ - 1257-1267
 ՄԽԻԹԱՐ - 1267
 ԿԻՐԱԿՈՍ - 1275
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1280-1291
 ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ - 1291
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԹՈՐԱԿԻՐ - 1291
 ՂԱԶԱՐ ՎԱՐԴԱԿԵՏ - 1421

* Այս ցանկի նախնական տարբերակ կազմել է Սարգիս վրդ. Զալալեանցը («Ճանապարհորդություն...», Ա., էջ 39-40): Նոր փաստարկումներով այն էապէս լրացրել է պրոֆ. Կ. Ղաֆադարեանը («Սանահնի վանքը...», էջ 195): Առաջնորդների յաջորդականությունը քննելու փորձ է կատարել Հ. Հ. Ոսկեանը («Գուգարքի վանքերը», Վիեննա, 1960, էջ 99-146)՝ ձեռքի տակ չունենալով Կ. Ղաֆադարեանի հրատարակությունը: Մեր վերակազմած ցանկը (այն Գաւազանագիրք կոչելը վաղաժամ է) ունի աղբիւրներով թելադրուած լրացումներ՝ ու սրբազրուածներ, եւ սակայն տեղին է կրկնել Հ. Հ. Ոսկեանի ամփոփումը՝ «Սանահնի առաջնորդներու կամ վանահայրերու լիակատար գաւազանագիրք չէ կազմուած եւ դեռ կարելի է կազմել, զի պատմութիւնը անոնցմէ շատերուն անունն ու գործը լռած է»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1437
ԲԱՐՍԵՂ *արքեպիսկոպոս* ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ - 1475-1496
ՂՈՒԿԱՍ *եպիսկոպոս* - 1514-1534
ԲԱՐՍԵՂ *արքեպիսկոպոս* ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ - 1551-1587
ՂՈՒԿԱՍ ԱՐՂՈՒԹԵՑԻ, *որդի Զուլմի* - 1634-1638
ՍԱՐԳԻՍ *արքեպիսկոպոս* ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ (*որդի Բէբէքի*) - 1646-1681
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1681
ԲԱՐՍԵՂ *եպիսկոպոս (որդի Թէմուրի)* - 1672, 1683-1697
ՍԱՐԳԻՍ *եպիսկոպոս* - 1713
ԲԱՐՍԵՂ *արքեպիսկոպոս (Թոռն Բէբէքի)* - 1714-1723
ՄԿՐՏԻՉ (*Ասկերօղլի ձայնեալ*) - 1723
ԳՐԻԳՈՐ - 1735
ԱԲՐԱՀԱՄ - 1784
ԱՌԱՔԵԼ - 1794
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ *եպիսկոպոս* ՏԵՐ-ԲԱՐՍԵՂԵԱՆՑ - 1831

Յ Ա Ի Ե Լ ՈՒ Ա Ծ Բ.

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԱԹԵԻՈՍԵԱՆ

ՍԱՆԱՀՆԻ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ*

Սանահնի գրչութեան կենտրոնի պատմութիւնը սկսւում է վանքի հիմնադրումից վեց տարի յետոյ, 972 թուականին, Սիմէոն գրչի ընդօրինակած յիշատակարանով: Այն ո՛չ միայն Սանահնի գրչութեան կեանքի ծաղկման մասին մեզ յայտնի առաջին վկայութիւնն է, այլ վանքի հիմնադրման եւ յարակից հարցերի վերաբերեալ ժամանակակցի եւ ականատեսի հաւաստի վկայութիւնը, որ գրուած է «Սանահնի քէօթուկ» կոչուած Աւանդամատեանում¹:

[Սիմէոնի] ձեռագիրը մեզ չի հասել: Ժէ. դարում յիշատակարանը մոլծուել է Աւանդամատեան՝ հաստատելու Սանահնի հիմնարկութեան թուականը. «եւ այլ եւս բերից մեծապատիւ վրկայ զՍիմէաւն քաջ քարտուղարն Սանահնու, որ զՍրբուհոյ Աստուածածնիս հիմնարկութեանն եւ աւարտմանն ականատես էր եղեալ, որ ի ժամուն յայնմիկ գրել զգիրս Բարսղի Կեսարացւոյ Յաղագս ճգնաւորաց»:

Յիշատակարանից երեւում է, որ Սանահնի վանքը կառուցելիս վանահայրն էր հայր Պողիկարպոսը, որին Հ. Ոսկեանը նոյնացնում է Կամրջաձորի վանքի կառուցողի հետ²: Սա Ժ. դարի երկրորդ կէսի սկզբներին Կամրջաձորի վանքը կառուցելուց եւ կարգաւորելուց յետոյ, 966 թ. աւարտում է Սանահնի վանքի կառուցումը եւ վախճանւում 970 թ.: Նրան յաջորդում է հայր Գրիգորը: Այդ նոյն ժամանակ Սանահնի առաջնորդ է յիշւում Յովհաննէսը: Ինչպէս տեսանք, 972 թ. Սիմէոնը, «հրամանաւ հաւր իմոյ Յովհաննիսի» ձեռագիր է ընդօրինակում, իսկ Ասողիկը համարում է «առաջնորդ Սանահնի՝ Յովհաննէս գիտնական»³: Յովհաննէս գիտնական առաջնորդին Սանահնի յիշեալ առաջնորդներից յետ եւ առաջ յարմարեցնելու հարկ չկայ. նա եղել է Սանահնի ըստընապետ թէ՛ Պողիկարպոսի եւ թէ՛ Գրիգորի ժամանակ:

* Յօդուածի առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս «Էջմիածին», 1968, 2., էջ 31-40: Վերահրատարակում է խմբագրական միջամտութիւններով - Պ. Մ.:

¹ Մատենադարան, ձեռ. Հ^թ 3031, էջ 19բ:

² Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 106:

³ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 181:

Յովհաննէս գրտնականի ներկայութիւնը Սանահնում արդէն դպրոցի գոյութիւնն է ենթադրում¹: Այդ դպրոցի առաջնորդ ընդունապետ Յովհաննէս գրտնականի մօտ սովորում եւ նրա հրամանով ձեռագիր էին ընդօրինակում նորակազմ ուխտի միաբան գրիչներն ու գրոց աշակերտները: Սանահնում ուսուցման համար ընդօրինակուող ձեռագրերը այդ ժամանակ պատահական չէին կարող լինել, ինչպէս նշում է Կ. Ղաֆաղարեանը², որքան էլ մեզ հասած տեղեկութիւնները քիչ լինեն: Նոր կազմակերպվող միաբանութեան ու դպրոցի համար, որտեղ մի քանի հարիւր մարդ կար, դրանք անհրաժեշտ գրքեր էին, որոնք այլեւայլ տեղերից գտնում, ընդօրինակում, ընդօրինակել էին տալիս եւ ուսուցման հիմք ստեղծում:

Այդպիսի նպատակների համար էր նաեւ մի այլ ընդօրինակութիւն, որ արել էր մեր կարծիքով նոյն Սիմէոն գրիչը, բայց արդէն Հաղբատի համար: Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանում է պահւում արժէքաւոր այդ ձեռագիրը, որն իր մէջ պարունակում է Պօղոս առաքյալի թղթերի Եփրեմ Խուրիի ու Յովհաննէս Ոսկեբերանի մեկնութիւնները³: Ձեռագրի գրիչը եւ ստացողը Սիմէոն վարդապետն է. [գրել է] Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանում, տեւ Թադէոսի⁴ ժամանակ. «...յայնմ ժամու եւ ի ձեռն նորա գրեցաւ գիրքս ի ՆԽ. եւ ութ (999) թուականութեանս Հայոց...»⁵: Թադէոսի այս ընդօրինակութիւնից էլ արտագրել է Սիմէոն վարդապետը: Նա Աղբակ եւ Կոզովիտ գաւառ-

¹ Յովհաննէս գրիչը 1415 թ. ձեռագիր է ընդօրինակում Մեծփայ վանքում, «ի յառաջնորդութեան... տեառն Յովհաննու եւ առ ոտս լոյս վարդապետիս Թովմայի...» (Լ. Խաչիկեան, ԺԵ. դարի յիշատակարաններ, Ա. էջ 175-176): 1424 թ. նոյն վանքում մէկ ուրիշը ընդօրինակում է «ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս... մեծ ընդունապետիս մերոյ Թովմա վարդապետի» (անդ. էջ 320-327): Այդ ժամանակ ուխտի առաջնորդն էր Յովհաննէսը եւ նաեւ Թովման որպէս ընդունապետ:

² Կ. Ղաֆաղարեան, Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, էջ 39:

³ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 309-312, հմտ. Առնի՝ Այրարատ, Վենետիկ, 1890, 497, Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 163-168: [Յօդուածիս մէջ արուած բոլոր քաղումները հմտ. Մխիթ. Վենետիկի Հ^ր 953/1600 ձեռագրի մանրամասն նկարագրութեան հետ՝ Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ը., Յօրինեց Հ. Սահակ վ. ձեմճեմեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1998, էջ 399-408]:

⁴ Գրուած է «Թադէոս» ձեռով, բայց «թ» գրելիս գրիչը սխալուել եւ ուղղել է, որի հետեւանքով գլխագիծը մի քիչ երկար է մնացել: Երկու տող ներքեւ Թադէոս առաքեալի անունը ճիշտ է գրուած: Ղ. Ալիշանը, նրա հետեւութեամբ, եւ Գ. Յովսէփեանը, գրում են «Դաթէոս» ձեռով: Ձեռագրում այդպէս չէ, տե՛ս «Այրարատ», էջ 498, բնագրի նմանահանութիւնը:

⁵ «Այրարատ», էջ 311:

ներից չէր, ուրիշ տեղից էր եկել: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Կարծիք եղեն երբեմն ոմանց, եթէ գրիչ Մատենիս Սիմեոնին իցէ նոյն ինքն սքանչելագործ սուրբն պաշտպան Մանտուայ քաղաքի Իտալիոյ, որ եկն յերկրէս Հայոց ի սկիզբն ԺԱ. դարու եւ հանգեալ ի սահմանս նորին, ի հոյակապ վանս Բենեդիկտեանց, ի Բոլիբոնէ գեղջ»¹:

Մեր կարծիքով Սիմէոնը Սանահնեցի գրիչն է, հետագայում՝ Հաղբատի վանքի կառուցողն ու առաջնորդը: Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատին արտաքուստ, լուսամտի գլխին գրուած է. «ի ՆԽ. (991) թուակ[անութեանս] Սիմեոն հայր եւ Տիրանուն երեց շինեցաք զեկեղեցիս...»²: Նա յիշուած է նաեւ 1005 թուականին, երբ «ի հայրութեան Սիմեոնի...»³ խաչ են կանգնեցնում Հաղբատում: Ասողիկը գիտէ «առաջնորդ Հաղպատայ՝ Սիմէոն ճգնազգեսաց»⁴:

Աղբակում ու Կոգովիտում ընդօրինակութիւններն աւարտելուց յետոյ, գրիչը վերադառնում է իր ուխտը եւ երկու ձեռագիրը միասին կազմել տալիս Տիրանունին՝ «Եւ զՏիրանունն զկազմիչ եւ զյաւրինիչ գրոցս անմոռաց ունել»⁵:

Մեր ենթադրութեան օգտին է խօսում նաեւ այն, որ գրութիւնից ո՛չ շատ անց ձեռագիրը ընկնում է Բագրատունեաց Յովհաննէս թագաւորի ձեռքը, իսկ սրա մահից յետոյ՝ Անի քաղաքի գրատունը:

Ձեռագիրը գրուած է թղթի վրայ. գրիչն այն համարում է «աղբատ քարտէս»: Թուղթը, որ նոր էր գրութեան նիւթ դարձել եւ շատ տարածուած չէր, բնական է, որ առաջին հերթին կարող էր Հայաստանի մայրաքաղաքում գտնուել, թագաւորաշէն գրչութեան կենտրոնում: Մեզ հասած երկրորդ թղթեայ ձեռագիրն է այս: Հաւանաբար Անիի շրջակայքում կամ Սանահնիում է գրուել նաեւ 981 թուականից մեզ յայտնի հայերէն առաջին թղթեայ ձեռագիրը: Հետաքրքրական է, որ թղթեայ այս երկու հնագոյն ձեռագրերը գրված են բոլորգորով, որը Սիմէոնը համարում է «անհեթեթ գիր»: Առտինն օգտագործման հա-

¹ Անդ:

² Կ. Ղաֆադարեան, Հաղբատ, Երեւան, 1963, էջ 115, 141:

³ Անդ, էջ 181 եւ 249:

⁴ Ստեփանոս Տարօնեցի, Պատմութիւն, էջ 181:

⁵ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 309: Շատ կարեւոր է Սիմեոն անվան գրութիւնը: Հաղբատի արձանագրութեան մէջ գրուած է. «Սիմեոն», այստեղ՝ «Սիմեոնին» ձեւով: Այդպէս է եղել, անշուշտ, նաեւ Բարսեղի ճառերի Յիշատակարանում, բայց Ժէ. դարում արտագրել են «Սիմէաւն» (էջ 312):

մար ստեղծուած բոլորագիրն իր դիւրընթեռնելիութեամբ միւս գրաստեակներէ համեմատութեամբ աւելի մատչելի էր շատերին:

Զարգացող Անին, թագաւորաշէն Սանահինն ու Հաղբատը ժամանակի պահանջներին համապատասխան գրանիւթ ու գիր էին առաջարկում հայ գրչութեան դպրոցներին ու կենտրոններին: Յիշեալ կենտրոններում ուսուցման համար արտագրուող ձեռագրերը այնուհետեւ թղթի վրայ էին գրուած եւ բոլորագրով: Կրիկիայում աւելի մշակուելով՝ բոլորագիրը դառնում է գրչութեան հիմնական գիր, իսկ թուղթը՝ հիմնական գրանիւթ: Այսպիսով, Սիմէոն Սանահնեցուց մեզ յայտնի է Բարսեղի ճառերի ընդօրինակութիւնը՝ կատարուած Սանահինում, Պոզոսի թղթերի՝ Եփրեմի մեկնութեան ընդօրինակութիւնը՝ կատարուած Աղբակում, նոյն թղթերի Ոսկեբերանի մեկնութիւնը՝ արուած Կոզովիտում. եւ դրանց յիշատակարանը՝ գրուած Հաղբատում:

Սիմէոնը Սանահնի եւ Հաղբատի մեզ յայտնի առաջին գրիչն է:

Սանահնի դպրոցի ծաղկումը շարունակուած է վանքի առաջնորդ Դիոսկորոսի ժամանակ ու նրա ջանքերով, որը հռչակուած էր որպէս «մեծ հռետոր»¹:

Նրա ժամանակ Սանահնի դպրոցում հմուտ իմաստասէր եւ աստուածաբան գործակիցների եւ աշակերտների, յատկապէս Վարդան, Անանիա Սանահնեցիների, Յակոբ Քարափնեցու եւ այլոց ջանքերով ծաղկում են մատենագրութիւնը եւ գրչութիւնը²: Կիրակոս Գանձակեցին Անանիա Սանահնեցուն համարում է «այր մտաւոր եւ հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի եւ Գրոց աստուածայնոց մեկնող»³: Սա «ի խնդրոյ հաւր Դիոսկորոսի» կատարում է «բացատրութիւն տէրունական բանից կենսաբեր Աւետարանին»⁴: Նրա գլխաւոր գործն է «Բանք հակաճառութեան» կոչուած գրութիւնը... նրան են վերագրում բազմաթիւ ճառեր, մեկնութիւններ եւ այլն»⁵:

Դիոսկորոսի նշանաւոր աշակերտներից էր նաեւ Յակոբ Քարափնեցին, որ կոչուած է նաեւ Սանահնեցի: Մ. Ուռհայեցին նրան կոչում է «այր հզօր կորովի», «ուսեալ եւ հասեալ ի վերայ հռետորական իմաս-

¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 88:

² Անդ, էջ 148-150:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երեւան, 1961, էջ 112:

⁴ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 221-222:

⁵ Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 149-150 [հմտ. Յ. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ԺԸ. դդ., հտ. Ա., Երեւան, 1959, էջ 775-786: Սանահնեցու ժառանգութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է Յ. Քէօսէեանը. տե՛ս նրա գիրքը՝ Անանիա Սանահնեցի, Ս. էջմիածին, 2000]:

տուրթեանց եւ տեղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանց»¹: Սա հաւանաբար յաջորդում է Դիոսկորոսին, ստանձնելով Սանահնի ուսուցչապետական աթոռը եւ որպէս այդպիսին 1065 թ. հրաւիրւում մասնակցելու Կ. Պոլսի աստուածաբանական վիճաբանութեանը: Հայրենի աւանդները մինչեւ վերջ պաշտպանել չկարողանալով, միաբանութեան գիր է կազմում եւ յանձնում Դուկաս կայսրին՝ «եւ ի կողմն Հռոմոց դարձաւ»²: Ն. Աղոնցի կարծիքով այնուհետեւ չվերադարձաւ հայրենիք, դնաց Ուռհա, ուր մահացաւ 1086 թուականին: Մխիթար Այրիվանեցու յիշած Յակոբ Ուռհայեցին նոյն ինքը Քարափնեցին է, Սոկրատի Եկեղեցական պատմութեան երկրորդ թարգմանիչը³:

Սանահնի դպրոցի ու միաբանների հետ սերտ կապի մէջ էր Գրիգոր Մագիստրոսը, որի ապացոյցը ոչ միայն այնտեղ եղած «Մագիստրոսի ձեմարանն» է, այլեւ Միջագետքից Սանահնի միաբաններին ուղարկած նրա թուղթը⁴:

Սանահնի դպրոցը ծաղկում է Գրիգոր Տուտէորդի եւ Գրիգոր Աբասայ որդի նշանաւոր մատենագիր-բարոնապետների օրոք: Յիշեալ ժամանակների մատենագիրների եւ գրիչների մեզ հասած երկերն ու ընդօրինակութիւնները հազուադէպ են: Սակաւ են նաեւ տեղեկութիւնները նրանց մասին: Սակայն այդ սակաւն էլ բաւականին հարուստ եւ արժէքաւոր նիւթ է պարունակում Սանահնի դպրոցի եւ գրչութեան կենտրոնի վերաբերեալ⁵:

ԺԳ. դարասկզբից մեզ է հասել Սանահնում ընդօրինակուած մի ձեռագրի յիշատակարան: Ձեռագիրը մինչեւ անցեալ դարը պահուում էր Սանահնի գրադարանում, որից այդ ժամանակ ընդօրինակուել է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Հ^{մբ} 9654 ձեռագիրը: Այդ [Նոնոսի] «Ժողովարանք պատմութեանց առասպելացն» գործն է, արտագրուած «ձեռամբ Յովհաննիսի յոգնամեղ կրօնաւորի ի թվ. Հ[այոց] ՌԾԵ. (1206)⁶, ի հռչակեալս Սանահնին»¹: Գրիչը յիշում է Խաչատուր

¹ Մ. Ուռնալեցի, Ժամանակաերութիւն, էջ 273:

² Անդ, էջ 194:

³ Ն. Աղոնց, Փոքր Սոկրատի հեղինակը. «Սիոն», 1936, էջ 306:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 136-138:

⁵ [Այդ դպրոցի մատենագրական վաստակների եւ մատենագիրների ինքնութեան մասին տե՛ս լոյս ձգող յոն. թղթեր, հրատարակ. Երեւան, 1928]։

⁶ Գ. Յովսէփեանը «Յիշատակարանք»ի 739 էջում այն բերել է այլ աղբիւրից, որի թուականը ՈԾԷ. (1208): [Հմտ. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, 1984, էջ 55]։

վարդապետին², որին հանդիպում ենք նաեւ հետագայում, որպէս գրչութեան ուսուցիչ եւ հովանաւոր:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանում Սանահնի՝ որոշակի թուականի ու տեղի յիշատակութեամբ յայտնի [հնագոյն] ձեռագիրը Հ^{մբ} 1204 թղթեայ ժողովածուն է, գրուած 1231-1233 թուականներին: Ձեռագիրը միասին բոլորագիր է: Մի մասի ստացողը Համագասպն է³, մի մասի գրիչն ու ստացողը՝ Սանահնի դպրոցի աշակերտ Մատթէոսը, որը 1231 թ. աւարտում է «ընթերցուածի մեկնութիւնս, ի մեծահռչակ ուխտս Սանահնի»: Սակայն շուտով մահանում է: Պատանի գրչի ձեռագիրը նրա եղբայր Կարապետը յանձնում է Մատթէոսի «սիրելի ուսումնակցին»՝ Ստեփանոսին: Վերջինս 1233 թ. այս ձեռագիրը միացնում է ուսման համար կատարած իր ընդօրինակութիւններին եւ ստեղծում մի ժողովածու, որը պարունակում է շուրջ քսան նիւթ: Ստեփանոսը սոյն ժողովածուի մասին գրում է, որ «ի բազում աւրինական ժողովեցի գիրքս զայս»⁴: Մինչեւ Սանահնի գալը, Ստեփանոսը գրում է, որ հոգեւոր ծնողները «բազմաթամանակայ աւուրբք սնուցին զիս»: Ուրեմն, բաւականին կրթութիւն ստանալուց յետոյ միայն կարելի էր Սանահնի դպրոց մտնել:

Սանահնում այդ ժամանակ բուռն թափով ծաղկում էր ապրում գրչութեան արուեստը: Մաշտոցի անուան Մատենադարանում կան ԺԱ.-ԺԲ. դարերի մեկնողական, ուսումնական ձեռագրեր, որոնք գրութեամբ, թղթով նմանւում են Սանահնում եւ Հաղբատում այդ ժամանակ կատարուած ընդօրինակութիւններին, բայց յիշատակարան չունեն: Դրանցից է նաեւ Հ^{մբ} 7431 ձեռագիրը, գրուած Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի համար, որի տեղը եւ ժամանակը անյայտ են եւ կարելի է ճշտել օժանդակ վկայութիւններով: Մի քանի յիշատակադրութիւններում Գրիգորէս գրիչը յիշում է ստացողին. «զառաջնորդ սուրբ եւ մեծահռչակ ուխտիս Սանահնիս՝ զսուրբ հայրս Յովհաննէս ստացող սուրբ Համառաւտիս առաքելոյն Պաւղոսի...»⁵: Սա մասամբ յուշում է վայրը, բայց ձեռագիրը Սանահնի առաջնորդի համար կա-

¹ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 9654, էջ 101ա:

² Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 739:

³ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 1204, էջ 16ա, 29ա, 33ա:

⁴ [«Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ» ԺԳ. դար, էջ 185-186]:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 7431, էջ 562բ. տե՛ս նաեւ 131բ, 549ա, 637բ:

րող էր գրուել նաեւ այլ վայրում: Գրիչը 361ա էջում յիշում է «գլխաշատուր վարդապետ, որ զշիքիրոնս ետ»¹:

Գրիչը յիշում է նաեւ «զվարդապետս եւ զուսուցիչ, որ աւժանդ[ակ]եաց ինձ բազում ինչ եւ յորդորեաց զիս գիրս յայս»², իսկ զիմացը՝ փակագրում՝ «Աւետիք վարդապետ»: Այսպիսով, Յովհաննէս առաջնորդի հետ Սանահնում աշխատում էին գրչութեան երկու ուսուցիչներ՝ Խաչատուր եւ Աւետիք վարդապետները: Այս Աւետիքն է, անշուշտ, յաջորդում Յովհաննէս (Ե.) առաջնորդին՝ Աւետիս (Բ.) անունով, որը յիշում է 1251 թ.³: Աւետիս վարդապետի ներկայութիւնը վերստին ապացուցում է, որ ձեռագիրը գրուել է Սանահնում, 1241-1250 թթ., Յովհաննէսի առաջնորդութեան ժամանակ:

Գրագէտ գրիչ է Գրիգորէսը, ինչպէս ցոյց են տալիս ձեռագրում նրա ունեցած սրբագրութիւնները:

Երկար է աշխատել Գրիգորէսը՝ մօտ 60 պրականոց ձեռագրի վրայ, որի թերթերը բաւականին մեծ են: Յոգնածութիւն է զգացւում, եւ շատ է տրտնջում վիճակից ու քնից, երբեմն էլ գաղափար [օրինակի] սխալներից, որոնց մասին բազմաթիւ նշումներ կան ստորին լուսանցքներում. «տառապեցայ ի գիրս», «կարի խիստ եմ ձանձրացեալ», որովհետեւ ամառը «ճանճս եւ լոյս եւ քունս եհան զիս ի գրելոյս եւ աւիրեաց»⁴, իսկ ձմեռանը «ո՛հ, ո՛հ, տոչորիմ ի սառնամանեացս... զի թանաքս սառոյց էր, եւ ձեռս քուցումած...»⁵:

Գրչութեան արուեստի զարգացման համար գրիչից բացի անհրաժեշտ էր օժանդակ անձնակազմ՝ թուղթ կոկող, թանաք եփող, սրբագրող, կազմող եւ այլն: Գրիգորէս գրիչը այդ տեսակէտից հետաքրքրական տեղեկութիւն է յայտնում թուղթ կոկողի մասին, որը թերեւս նախորդ գրիչ Ստեփանոսի եղբայր Սարգիսն է՝ մեզ յայտնի ամենավաստակաւոր կոկողը: Գրիչը յիշում է նրան, «որ զքարտէզս կոկեաց վարձս առցէ ի Քրիստոսէ Սարգիս անուն քահանայ ՌՍ. (2000) տետեր կոկեաց»⁶:

¹ Անդ, էջ 361ա: Շիքիրոնը այն տախտակն էր, որի վրայ գրւում էր ձեռագիրը: Շիքիրոնը գրչի գրասեղանն էր: Ուրեմն ձեռագիրը գրուել է այն ժամանակ եւ այնտեղ, երբ եւ որտեղ Խաչատուր վարդապետն էր, այսինքն՝ ՓԳ. զարի առաջին կէտում, Սանահնի վանքում:

² Անդ, էջ 251բ:

³ Հ. Ոսկնան, Գուգարքի վանքերը, էջ 117:

⁴ Անդ, էջ 590ա:

⁵ Անդ, էջ 344ա:

⁶ Անդ, էջ 624ա:

2000 տետր կամ պրակ կոկեկ (իսկ սոյն ձեռագրի իւրաքանչիւր պրակը 12 թերթ է) նշանակում է 2400 թերթ կոկեկ, այսինքն՝ 100 ձեռագիր Աւետարանի թերթ, որ հնարաւոր է լաւ արհեստանոց եւ օգնողներ ունենալու պայմաններում:

Ձեռագրի գունաւոր լուսանցաազարդերը եւ զարդագրերը սակաւ են, հազուադէպ են գլխազարդ կիսախորանները: Ներկերը մուգ են եւ պղտոր, որ ծաղկողը հաստ շերտով դրել է թղթի վրայ: Ձեռագրի կազմը գրչութեան ժամանակակից է եւ վարպետի գործ:

Այս փաստերը Սանահնում գրչութեան արուեստի ծաղկման աստիճանի հիմնալի վկայութիւններ են:

1261 թուականին Վարդան Արեւելցի նշանաւոր վարդապետը «ի խնդրոյ արհիպիան տեառն Համազասպայ եւ վարդապետին Գրիգորի, փակակալին սուրբ ուխտին Սանահին» գրել է «Մեկնութիւն հնգեմատենի»¹: Այս նոյն Սանահնեցին է, հաւանաբար, որին հանդիպում ենք 1280 թ.:

Սանահնում այդ ժամանակներում պէտք է ընդօրինակուած եւ սրբագրուած լինի Տերեգիրքը կամ Ճաշոցը, որը հռչակուած էր Սաւառ-Աի օրինակ անուանով. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Հ^{մբ} 3758 Ճաշոցը, որ շուրջ 1200 թերթից է բաղկացած, ընդօրինակուած է 1465 թ. «ի Սանահնոյ աւրինակէն»², Գեղարքունեաց Կած գիւղում, իսկ Հ^{մբ} 4557 Ճաշոցը՝ 1500 թ., որը Մելիք-Աւանը՝ «թոռն Գոշ վարդապետին... գրել ետուր... ի Սանահնոյ աւրինակէն»³:

ԺԳ. դարի վերջերից շուրջ հարիւր տարի Սանահնի գրչութեան կենտրոնի մասին տեղեկութիւններ չունենք: ԺԴ. դարավերջում նորից ծաղկում է Սանահնի գրչութեան դպրոցը՝ տեղի աշակերտների եւ դրսից եկած Ղազար վարդապետի եւ իր եղբայր Յովհաննէսի ջանքերով: Այս Յովհաննէսը եւ իր աշակերտ Յովհաննէսը ընդօրինակում են Ներսէս Շնորհալու հափածոյ գործերը: Ղազար վարդապետը այդտեղ արդեն յիշուած է որպէս «զարփիափայլ եւ գլուսատու գիտապետ»⁴: Աշակերտ Յովհաննէսն արդէն բաւականին վարժ գրիչ է, նաեւ՝ ծաղկող: Ձեռագիրը գրուած է մինչեւ 1399 թուականը⁵: Այդ ժամանակ, 1397 թ.,

¹ Լ. Խաչիկեան, Երզնկա քաղաքի «Եղբարաց միաբանութեան» կանոնադրութիւնը (1280 թ.)։ «Բանբեր Մատենադարանի», Երեւան, 1962, էջ 371:

² Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 3758, էջ 1170ա:

³ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 4557, էջ 572ա:

⁴ Լ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, էջ 122:

⁵ Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԴ. դ., էջ 626, ծնթ. 1:

«Ի Լոռու գաւառի ի գերահռչակ սուրբ ուխտին Սանահին»¹ ընդօրինակուած է Գրիգոր Նարեկացու Մատեանը: Այս ձեռագրի գրիչն անյայտ է, հաւանաբար վերոյիշեալ ուսուցիչ եւ աշակերտ Յովհաննէսներից մէկն է, որովհետեւ այդ ժամանակ Սանահինում ուրիշ գրչի չենք հանդիպում:

Գրչութեամբ էր զբաղվում նաեւ դիտապետ Ղազար վարդապետը: 1420 թ. իր եղբօր՝ արդէն վարդապետ Յովհաննէսի հետ Մարտիրոսի համար ընդօրինակում է մի Աւետարան, որ այժմ պահւում է Մայր Աթոռի ձեռագրատանը. յիշատակարանը քայքայուած է, եւ Ղազարի անունը չկայ: Զեռագիրը գրուած է «ձեռամբ [յոգ]նամեղ եւ փրցուն գրչացս եւ Յովհաննէս վարդապետս՝ երկուց հարազատաց»²: Սանահինում Յովհաննէս վարդապետի հարազատը Ղազարն էր: Նրանք գրել են, իսկ Յովհաննէս «սիրասնունդ աշակերտը» նկարագարող է ձեռագիրը: Այս փաստը ճշգրտում է նրանց միւս ընդօրինակութեամբ:

Հ. Ոսկեանը ձեռագրի գրիչ համարում է Մարտիրոսին³, իսկ Ա. Երեմեանը՝ Յովհաննէս Սանահինցուն, որը սակայն միայն ծաղկողն է⁴:

Մատենադարանի Հ^{մբ} 4435 Աւետարանը գրուած է Սանահինում 1424 թ. «ձեռամբ ամենամեղ եւ փրցուն գրչացս՝ Ղազար վարդապետի՝ առաջնորդի սուրբ ուխտին եւ նորին հարազատի Յովհաննէս վարդապետի»⁵: Նրանց օգնել է «ի գիր եւ ի ծաղիկ եւ ի համաբարբառսն» Յովհաննէս աշակերտը: Ղազար վարդապետը յիշում է որպէս «քաջ բաբունապետ», իսկ եղբայրը՝ Յովհաննէս վարդապետը, «երաժշտապետ» կամ «փիլիսոփա», նաեւ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ուսուցիչ: Ահա «առ ոտս» սրանց Սանահինում աճում եւ բեղմնաւոր գործունէութիւն է ծաւալում նշանաւոր գրիչ եւ ծաղկող, հետագայում նաեւ ուսուցիչ Յովհաննէս Սանահինցին: Վարդանի եւ Խոնձի որդի Յովհաննէսը Սանահինցի է կոչւում, որովհետեւ «ի մանկութենէ սնեալ եւ վարժեալ ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս Սանահինոյ»⁶: ԺԴ դարավերջին նա արդէն գրիչ էր, որին տեսանք ուսուցչի հետ ընդօրինակութիւն անելիս:

¹ Գ. Սրուանձտեան, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 385-386:

² Մայր Աթոռ, ձեռ. Հ^{մբ} 80.- «Էջմիածին», 1951, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 88:

³ Հ. Ոսկեան, նշ. աշխ., էջ 123:

⁴ Ա. Երեմեան, Գրիչ եւ ծաղկող Յովհաննէս Սանահինցի (ԺԷ. դար).- «Բազմավէպ», 1957, էջ 78:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 4435, էջ 316ա:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 1537, էջ 191բ:

Յովհաննէս Սանահնեցին, որ իր ընկերներ Մարկոսի եւ Գրիգորի հետ գնացել էր Երուսաղէմ՝ «յերկրպագութիւն սուրբ տնաւրինակացս», 1411 թ. այնտեղ ընդօրինակում է Մանրուսմունք՝ «ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Կարապետցոյ»¹:

«Հայկազեան տումարի ՊԿԷ. (1418)» թուականին, «ձեռամբ փցուն գրչի Յովհաննէս Սանահնեցոյ», արդէն Սանահնում ընդօրինակում է մի Աւետարան²: Այս, ինչպէս նաեւ նախորդ ձեռագիրը նկարագարուել է գրիչը:

Վիեննայի Մխիթարեանների Հ^{մբ} 419 Մանրուսմունքի գրիչը նոյնպէս Յովհաննէսն է: Այն ընդօրինակուած է Սանահնում 1421 թ., «Առոտս Ղազար վարդապետի եւ հարազատ եղբոր իւրոյ Յովսէփ (պէտք է լինի Յովհաննէս - Ա.Մ.) փրկիսոփայի»³, դարձեալ «լաւ եւ ընտիր», այս անգամ՝ «Առաքելցոյ աւրինակ» կոչուածից, հաւանաբար Մշոյ Առաքելոց վանքի անուամբ: Յովհաննէսը 1447 թ. իր աշակերտ Տերուսականի հետ ընդօրինակել է Տաթևացոյ Քարոզգիրքը⁴:

1423 թուականին Յովհաննէս Սանահնեցին իր եղբոր որդիներ Ներսէս կուսակրօն քահանայի եւ Վարդան դպրի համար «չնորհազարդի եւ ճարտար գրչի»՝ Անիի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որի «Ոսկեփորիկ» մականունը ցոյց է տալիս, որ իսկապէս առատաշնորհ անձ է, գրել է տալիս մի Շարակնոց⁵. նկարագարուում է ինքը՝ իր աշակերտ Մելիքսեթեկի հետ:

Յովհաննէսին հետագայում տեսնում ենք վարդապետի աստիճանի եւ Սանահնի ուխտի փակակալի պաշտօնին հասած: Իսկանդարի բռնութիւնից խուսափելով՝ Արեւելեան Հայաստանի հարաւային գաւառների բնակիչները ապաստան էին փնտրում «ի կողմանս Վրաց... ի խնամս բարեպաշտ թագաւորին Ալեքսանդրէ»⁶: Սանահնում էին ապաստանում Արարատեան գաւառից Սաղմոսավանքի միաբանները, Սիւնիքից՝ տաթևացիներ: Յովհաննէս փակակալի մօտ նրանք գտնում էին «բազում գութ հայրախնամ»: Նրա խնդրանքով Սաղմոսավանքի

¹ Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ. դ., Ա., էջ 130-131:

² Ա. Երեմեան, նշ. աշխ.:

³ Յ. Տաշեան, Յուցակ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի, Վիեննա, 1895, Հ^{մբ} 419, էջ 873:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 2130, հմմտ. Յիշատակարաններ, ԺԵ., Ա., էջ 607:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 1587:

⁶ Բ. Սարգիսեան, Գ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին ի Վենետիկ, Գ., 1966, էջ 242:

Կարապետ գրիչը 1436 թ. ընդօրինակում է «Գիրք բնամաշտոցիս եւ ձեռնագրութեան գրոց քահանայաթաղիս»։ Յովհաննէսն ստանում է «ի վայելս անձին եղբորորդոց իմ Ներսէս արեղայի եւ Վարդան սարկաւազի, նորին հարազատի եւ շնորհազարդ ծաղկողին եւ Ստեփանոս կազմողի»¹։ Ձեռագիրը նկարագարուել են ինքը Յովհաննէսը եւ վերոյիշեալ Վարդանը։

1437 թ. Սանահնում «առ ոտս» Յովհաննէս նկարողի ապաստանած Շմաւոն Տաթեւացին օրինակում է մի Շարակնոց, որը նոյնպէս ծաղկում է Յովհաննէսը²։ Յովհաննէսը՝ նշանաւոր գրիչը եւ նկարիչը, մեծ ծառայութիւններ ունի Սանահնի դպրոցում գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստը կատարելութեան հասցնելու եւ իր ժամանակի Հայաստանի ամենաաչքի ընկնող դպրոցը դարձնելու մեջ։

Սանահնի գրչութեան դպրոցի նախորդ շրջանից մանրանկարչական ձեռագրեր մեզ չեն հասել։ ԺԵ. դարի ընդօրինակութիւնների պահպանակները, որոնք դրուած են տեղում եւ գրութեան ժամանակ կազմուած ձեռագրերում, հին երկաթագիր, երբեմն մանրանկարուած թերթեր են։ Այնպէս որ Սանահնի պահոցներում ԺԵ. դարում վաղուց նկարագարող ձեռագրեր կային, որոնցից կարող էր որոշ բան սովորել Յովհաննէս Սանահնեցին եւ շարունակել տեղական աւանդները։ Յովհաննէս Սանահնեցու ուսուցիչը նոյնպէս ծաղկող էր, եւ ինքն է ծաղկել նրանցից մեզ յայտնի առաջին ձեռագիրը։

Յովհաննէս Սանահնեցու բոլոր ընդօրինակութիւնները եւ Սանահնում ԺԵ. դարի առաջին կէսին ընդօրինակուած բոլոր ձեռագրերը, որոնք մեզ յայտնի են, նկարագարուել է ինքը վաստակաւոր նկարիչը։ Ա. Երեմեանը իր յօդուածում³ նրան հինգ ձեռագիր է վերագրում։ Դրանցից երեքը, սակայն, նա չի ընդօրինակել, միայն ծաղկել է։ Ինչպէս տեսանք, աւելի շատ ձեռագրեր է գրել եւ ծաղկել Յովհաննէս Սանահնեցին, որից մեզ է հասել շուրջ տասը ձեռագիր։ Նրա ժամանակ Սանահնի գրչութեան եւ նկարչութեան համբաւը այնքան էր տարածուել, որ այնտեղ ոչ միայն ձեռագրեր պատուիրելու էին գալիս հարեւան վայրերից ու հեռաւոր Հաւուց թառից, այլեւ Կիլիկեան շքեղ

¹ Անդ, [Յիշատակարաններ..., ԺԵ., Ա., էջ 465-466]։

² Մատենադարան, ձեռ. Հ^Բ 8979, էջ 349ա, 351բ. ձեռագիրը հետազայում պատկանել է Հայ մեծ բանաստեղծ Նղիշէ Չարենցին եւ Մատենադարան մուծուել [19] 40ական թուականներին։

³ Ա. Երեմեան, Գրիչ եւ ծաղկող Յովհաննէս Սանահնեցին. «Բազմավէպ», 1957, էջ 78։

ձեռագիրը նորոգելու, լրացնելու եւ զարդարելու էին բերում Սանահին: Ստեփանոս վարդապետը «յԱրարատեան գաւառէ, ի յականաւոր եւ յանմատոյց դղեկէն Անբերդէոյ, բնակեալ յանապատի նորին որ կոչի Աղաւնոց այր», գնում է Երուսաղէմ, շրջագայելով հասնում է Սիս եւ որպէս յիշատակ ձեռք է բերում Աւետարան. «Եւ տեսանէ խախտեալ ի կազմէ, պակասեալ ի կարգէ, ստանա զսա ի հալալ ընչից իւրոց եւ բերէ յաշխարս մեր, եւ հասանէ ի գերահռչակ ուխտս, որ կոչի Սանահին. եւ ետ կրկին նորոգել ձեռամբ մեղապարտ Յոհանէսի, զպակասն գրել եւ զթերին լնուլ եւ կազմել... ես՝ անարժանս ի կարգաւորաց Յոհանէս փակակալ եւ սպասաւոր Սուրբ Աստուածածնի Սանահնու, որ ի յայն ժամանակէն մինչեւ ի յայս ժամանակս, որ ծերացեալ եմ ու ի դուռն գերեզմանին հասեալ... զպակասութիւն Աւետարանիս գրել եմ ու կազմել»¹: Զեռագիրն այժմ պահւում է Մատենադարանում: Կիլիկեան չքեղ զարդարուած եւ գեղեցիկ գրուած մագաղաթեայ Աւետարանի 14-53 եւ 174-177 թերթերը թուղթ են, որոնք գրել, ծաղկել եւ միացնելով կազմել է ծերունի Յովհաննէսը՝ աշխատելով պահել գրութեան եւ ծաղկի ոճը, բայց մնալով Յովհաննէս գրիչ եւ ծաղկող: Այդ 1468 թուականին էր:

«Ի դուռն գերեզմանին հասեալ» ծերունուն վերջին անգամ հանդիպում ենք 1462 թ.: Յովհաննէս Սանահնեցին իր երկարամեայ՝ շուրջ եօթ տասնամեակ, գրչական գործունէութեամբ մօտենում է հայ գրչութեան ամենաերախտաւորներից Յովհաննէս Մանկասարենցին, որը 72 տարի գրել է: Եթե նկատի առնենք, որ Սանահնեցին նաեւ ծաղկել է եւ կազմել, որ նա եղել է նաեւ եկեղեցական պաշտօնեայ, աւելի կապածառանայ Սանահնեցու կերպարը եւ մշակութային գործունէութիւնը: Այս երկու գրիչների վերջին ընդօրինակութիւնները գտնւում են Մատենադարանում: Յովհաննէս Մանկասարենցի ձեռքը գրելիս դողում էր, ինչպէս ինքն է գրում եւ ինչպէս երեւում է ձեռագրից: Այնինչ Յովհաննէս Սանահնեցու մօտ այդ չի նկատւում, դեռ աւելին՝ նա այնպէս գեղեցիկ է գրում, որ նրա գիրը Կիլիկեան գրչութեան մօտ չի նսեմանում: Յովհաննէս Սանահնեցին ինքնատիպ էր որպէս նկարիչ, որի «ստեղծագործութեան առանձնայատկութիւն-

¹ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{ՊԲ} 9999, էջ 176ա, 177բ:

ները միաժամանակ ընդգծում են Սանահնի մանրանկարչական դպրոցի էությունը»¹:

Ինչպես տեսանք, նա է ծաղկել Յովհաննէս Անեցի եպիսկոպոսի եւ Շմաւոն Տաթեւացու ընդօրինակած Շարակնոցները, ընդ որում՝ վերջինս ընդօրինակել է առաջինից: Երկուսն էլ մագաղաթեայ փոքրագիր՝ համարեա նոյն չափսի ձեռագրեր են, երկուսն էլ գտնուում են Մատենադարանում: Նոյնպիսի զարդանկարչութիւն ունեն բոլոր կանոնները: Սակայն, ի տարբերութիւն միջնադարեան նկարիչների մեծ մասի, որոնք օգտագործում էին կաղապար-ուրուագծեր, որոնց օգնութեամբ եւ նրանց զարդագծած տարբեր ձեռագրերում նոյն ձեւերն ու նկարները կրկնւում էին համարեա նոյնութեամբ, Սանահնեցին Շարակնոցներից մէկում ծաղկած չափն ու ձեւը չի կրկնել: Իւրաքանչիւր զարդ ու զարդագիր, լուսանցազարդ ու նոյնիսկ ամբողջ էջն զբաղեցնող նկար կատարուած է ստեղծագործաբար: Պահպանելով բովանդակութեան նոյնութիւնը, նկարիչը օգտագործել է տարբեր ձեւեր: Յովհաննէս Սանահնեցին նաեւ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ուսուցիչ էր, նրա աշակերտներից են՝ եղբօրորդիները, Ներսէս գրիչն ու երաժիշտը, Վարդան ծաղկողը, Բեհնուշ դպիրը, ապա՝ Տէրունական եւ Արիստակէս, Տիրատուր գրիչները, Աստուածատուր եւ Կարապետ կաղմողները եւ այլք:

Իր ուսուցչի՝ Յովհաննէսի հետ էր աշխատում Սանահնի միւս գրիչ Տէրունական արեղան: Ետիլի եւ Թամարխաթունի որդուն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1423 թ.՝ ուսուցչին մագաղաթ շնորհալիւս²: 1441 թուականից Տէրունական գրիչը «ծերացեալ եւ նեխեալ անձամբ, յետինս աշակերտաց սորա» (Յովհաննէսի - Ա. Մ.) ընդօրինակում է մի Աւետարան՝ «ի յերկնահանգէտ եւ ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Սանահին...», կամակցութեամբ եղբարցս Ներսէս փիլիսոփայի եւ այլ միաբանիցս «եւ ետու ծաղկել Յոհաննէս վարդապետի՝ տիրական պատկերաւք՝ բոլոր տնօրինակաւք, փառաւոր աւետարանչօք եւ գեղեցկատեսիլ խորանօք, եւ դիւրահայեաց ծաղկաւք եւ գոյներանկ դեղօք, եւ ծերացեալ ալեօք աշխատեալ եւ նեղացեալ յոլով»³:

1447 թ. Յովհաննէս Կաֆայեցին ստանում է Գրիգոր Տաթեւացու Քարողագիրքը՝ գրուած «ձեռամբ Տէրունական[ի] եւ Յոհաննէս կրօ-

¹ Ա. Երեմեան, նշ. աշխ., էջ 78:

² Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, Ժե., Ա., էջ 303:

³ Նոյն տեղում, էջ 396-397:

նաւորի Սանահնեցոյ»¹: Ձեռագիրը կրկնագիր մագաղաթ է, հաստ եւ կոշտ: Հագիւ նշմարւում է, որ գրուած է եղել մանր երկաթագրով:

Մատենադարանի Հ^{մբ} 2659 Գանձարանի գրիչը նոյնպէս Տէրունականն է: Յիշատակարան չկայ, բայց մի էջում խնդրում է «զմեղօք մեռեալ ոգիս՝ զՏէրունական աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս»²: Վարժ գրչի Գանձարանը նկարագարող է, անշուշտ, Յովհաննէս Սանահնեցին. նրանն են ոճը եւ գոյները. ամէն կանոնի կամ գանձի լուսանցքում նկարուած է համապատասխան սուրբը: Աստուածածնի գանձերից մէկից յետոյ գրել է. «Այս չէր յայտ տեղ գրելու, ապա վասն սիրող Աստուածածնի եւ երկիւղին գրեցի»³: Գրիչը Սանահնի Ս. Աստուածածնի սիրուն է խախտել Գանձարանի կարգը: Ձեռագիրը միշտ պահուել է Սանահնի գրատանը եւ այնտեղից երեսնական թուականներին մուծվել Մատենադարան:

Տէրունականը 1441 թ. արդեն «ծերացեալ եւ նեխեալ» էր. ձեռագիրը պէտք է գրուած լինի այդ ժամանակներում, այսինքն՝ ԺԵ. դարի առաջին կէսում, այնինչ այն համարում են ԺԶ. դարի ընդօրինակութիւն⁴:

Յովհաննէս Սանահնեցու աշակերտների մէջ աչքի են ընկնում իր եղբօր որդիները եւ թոռները, որոնք շարունակում են Սանահնի գրչութեան կենտրոնը հարստացնել ընդօրինակութիւններով: Ներսէսից եւ Վարդան ծաղկողից բացի յայտնի են Զանփաշայի եւ Յովհաննէսի եղբայրներից Արիստակէսը եւ Խաչատուրը՝ գրիչ եւ ծաղկող:

Յովհաննէս Սանահնեցին եղբօր թոռան՝ Զանփաշայի եւ Նուկրարի որդի Արիստակէսի ուսուցիչն է: Սա 1469 թուականին Սանահնում Հաղբատի առաջնորդի համար ընդօրինակում է մի Շարակնոց⁵:

1463 թ. Սանահնում ընդօրինակուել է մի Ճաշոց⁶, որի գրիչը յայտնի չէ: Արդեօք Արիստակէսը չէ՞ գրիչը: Նրանցից մեզ յայտնի միւս ձեռագիրը 1475 թուականից է: Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ Արիստակէսը գրում եւ ծաղկում է մի Աւետա-

¹ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 2130, էջ 425բ:

² Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 2659, էջ 68ա:

³ Անդ, էջ 83ա:

⁴ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, Երեւան, 1965, էջ 847:

⁵ Բ. Կիլիկէսեան, Ցուցակ Ղալաթիոյ, էջ 1042: Հմմտ. Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ., Բ., էջ 296, հտ. Գ., էջ 2:

⁶ Մ. Տէր-Մովսիսեան, Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց. Ճաշոց, էջ 54-92:

րան¹: Ձեռագրում ուրուագծուած են բոլոր աւետարանիչները, բայց գունագարդուած չեն: Նստած աւետարանիչների [նկարները] չըջանակի վերին անկիւնում կիսաշրջանից դուրս են նայում աւետարանիչների խորհրդապատկերների գլուխները: Խաչատուր աշակերտը վկայում է, որ իր ուսուցիչ Արիստակէսը ծաղկել է իր՝ 1485 թ. ընդօրինակած Աւետարանը. այդ առթիւ յիշում է՝ «ուսուցիչն իմ զՏէր Արիստակէսն, որ բազում աշխատութեան ծաղկազարդեաց զսուրբ Աւետարանս...»²: 1490 եւ 1496 թուականներից Արիստակէսից յայտնի են մէկական Աւետարան³, իսկ 1497 թ.՝ մի Շարակնոց: Շարակնոցը պատուիրում է գրչի հօրեղբորդի Յովհաննէս վարդապետը:

Իսկապէս, յաջորդ՝ ԺԶ. դարից մեզ է հասել Մկրտիչ կրօնաւորից երեք ձեռագիր. 1504 թ. օրինակած Աւետարանը, 1507 թ. Շարակնոցը, եւ 1516 թ. Ժամագիրքը՝ Թումա Բաբունու օրինակից⁴: 1534 թ. Տէրունականը ընդօրինակում է մագաղաթեայ մի Աւետարան:

ԺԷ. դարից մեզ յայտնի են Սրապիոն գրչի երկու Աւետարաններ՝ 1646 եւ 1647 թուականներից⁵: Այդ դարում է կազմուել Սանահնի Քոթուկը⁶ եւ լրացուել է տարբեր գրիչների կողմից՝ հասցուելով մինչեւ ԺԹ. դար:

Հայոց գրչութեան արուեստը իր զարգացման բարձրագոյն աստիճանին է հասնում ԺԴ-ԺԵ. դարերում: Այդ երեւոյթը նկատուում է նաեւ Սանահնում: Յովհաննէս Սանահնեցու եւ իր աշակերտների ջանքերով այն համահայաստանեան նշանակութիւն է ստանում: ԺԶ. եւ յաջորդ դարերում գրչութեան արուեստն այլեւս այդ մակարդակը չի ունենում, բայց շարունակում է իր գոյութիւնը:

Սանահնի գրչութեան կենտրոնը, սկսած Ժ. դարից, իր տքնաջան գրիչների ու վարդապետների ջանքերով հայրենի մշակոյթի ջահը պայծառ պահեց՝ հարստացնելով հայ ձեռագրական մշակոյթը մատենագրական կարեւոր երկերով, գրչութեան եւ մանրանկարչութեան նշանաւոր գործերով ու ընտիր օրինակներով, որոնք բազմացւում էին ոչ միայն տեղում, այլեւ Հայաստանի գրչութեան տարբեր կենտրոններում:

¹ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 6383:

² Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 10147, էջ 236ա:

³ Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ. դ. Գ., էջ 147: Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 3333:

⁴ Հայերէն ձեռագրերի համահաւաք քարտարան:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 6663. եւ Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար^{##}:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 3031, էջ 219:

ՕՏԱՐ ԵՒ ԱՆԾԱՆՕԹ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Այս եւ յաջորդ բառացանկերում բառերի դիմաց նշում են բնագրային եւ յաւելում-ծային մասերի փաստաթղթերի համարները, իսկ Անձնանունների եւ Տեղանունների ցանկերում (կազմել է Կարինէ Աւետեանը)՝ գրքիս էջահամարները:

Աբասի — ՅԼ. 32, ՅԼ. 33. *պարսկ.* a'bbāsi: Աբաս Ա.-ի անունով կտրու-
ւած արծաթ դրամ՝ 4 շահի
(4x5=20) արժէքով, քաշը 7,30-
7,40 գրամ:

Աթաբակ — 13,14. *թուրք.* atabēk -
Հայր⁺բէկ: Նախապէս գահաժա-
ռանգի դաստիարակութեամբ դբա-
ղուող անձ, ապա՝ բարձրագոյն
գործակալութիւն տնօրինող պաշ-
տօնեայ, զօրահրամանատար:

Ախար-բախար — 96. *արաբ.-պարսկ.*
āxer - վերջ, աւարտ (բախարը
նմանակում է՝ աւարտ-մաւարտ,
վերջ-մերջ):

Ախր — 86. *արաբ.-պարսկ.* āxer - վերջ,
ծայր, աւարտ:

Ամագազին — 83. *թրք.* emek — աշ-
խատանք, խնամք + գին (Հմմտ.
դանձագին):

Ամիրլախոր — ՅԼ. 29. *արաբ.-պարսկ.*
āmīr+āxur - ախորի պետ, վերակա-
ցու, արքունի պաշտօնեայ (ը>լ
անցումը վրաց. միջավայր է մատ-
նացուցում):

Ամիրայութիւն — 37, *արաբ.-պարսկ.*
āmīr, *աս.* āmirā - իշխան, պետ+ու-
թիւն - վարչական տարածք, կառա-
վարիչ, տիրուհ:

Ամիրսպասալար — 13, 14. *արաբ.-*
պարսկ. āmir+spāh+sālār - զօրագլ-
խի պետ, զօրավար:

Արխ — 121. *թուրք.* ark — առու,
ջրանցք:

Աւնախ — 106. *թուրք.* oğak - օջաղ,
ընտանիք:

Բադալ — 121, 149. *արաբ.* badal - *փո-*
խանորդ, համարժէք:

Բաթիլ — ՅԼ. 28. *պարսկ.* badtar-
վատթար ([°]), պատիր ([°]):

Բաշիւն — 97. *պարսկ.* baxšidan - *նո-*
ւէր, պարգեւ, մասհանում:

Բատուն — ՅԼ. 3, ՅԼ. 9, ՅԼ. 26, ՅԼ.
29. *վրաց.* baton-i (<լատ. patron-
ից):

Բեզար — ՅԼ. 13. *թրք.* bezmek -
ձանձրանալ, յոգնել «բեզար եղաք
դոցա ձեռին»:

Բեզլարբէկ — ՅԼ. 28. *թուրք.* bey+lar-
bey - բէկերի պետ, բէկերի բէկ:

Բիթալ — 112 *թուրք.* bitun ([°]) -բոլոր,
ամբողջ, «Հողն ծախեցին բիթալ»:

Բիսի — 151. *պարսկ.* bisud ([°]) - անշա-
հաբեր, անեկամտաբեր, «կացոց-
կայ բիսին Հողն»: Սրբագրելի «բի-
ծի[°]ն»:

Բոկանալ — 117. *վրաց.* bogana, bogano
- ընչազուրկ, եկուոր. «ուր մաշակ
զնաք թէ բոկանայ կայ, թէ բու-
նիաթ տուն»:

Բունիաթ — 117. *պարսկ.* boniad -
Հիմք, հիմնաւոր (=տեղաբնիկ, ու-
նեւոր):

Բրնարք — 98. *թերեւս* բիր+հարել, որ
պիտի հասկանալ փորուած, փխրե-
ցուած վայր, հերկած, հերկ:

Գազ — 171. *պարսկ.* gāz — երկարու-
թեան չափ, 1 մետրից մասամբ ա-
ւելի կամ պակաս:

Գանադօք — 102. *վրաց.* ganaqopi -
բաժանուածք, բաժնեմաս, դրացի,
հարեւան:

- Գլեխ-ի — ՅԼ. 29 վրաց. glexi — գեղ-
ջուկ, գռեհ, աղքատ, կարօտեալ:
Գունահար — 78, 95, 101. պարսկ.
gonahkār — յանցագործ, մեղաւոր,
մեղք գործող:
Գուջար — ՅԼ. 26. արաբ. guḡar - կա-
լուածագիր, սեփականութեան
վկայական, սիկդ:
Դահեկան — 70. պարսկ. dahkāne -
տասնապատիկ, տասանորդ:
Դաստուր — 134. պարսկ. das-turi -
հրաման, պատուէր, յանձնարա-
րութիւն:
Դարապալ — 51. պարսկ. darab շքեղ
(=չատ, բարձրագոյն, աղմկոտ),
«դաւի» բառի իբրեւ հարադրու-
թիւն՝ վէճ, աղմուկ, հայց եւն:
Դարալիսու — 96. պարսկ. dare+pol -
լեռնանցք, կիրճ, անդաստան:
Դաւէտէր — 115. արաբ. da'vi - վէճ,
պահանջ, հայց⁺հյ. տէր-վէճի տէր,
հայց յարուցող:
Դաւէցանք — 79, 97. վիճեցիւնք, դատ
արինք:
Դաւէքար — 84, 86, 100, 124. պարս.
kāḡ-գործ վէճ, վիճարկող:
Դաի — 76, 77, 79, 82, 84-86, 90, 93,
97, 98, 101, 104, 114, 118-121, 125,
133-135, 144, 151, 153, 160, 164,
ՅԼ. 23, 24, արաբ. da'vi - վէճ,
հայց, դատ:
Դաւաթաւոր/դովաթաւոր/դովաթա-
ւոր — 14, 15, 27, 32, 33. արաբ.-
պարսկ. dovlāt - հարուստ, ինչք
ունեցող, իշխանաւոր:
Դեկանոզ — ՅԼ. 32, յուն.-վրաց.
dekanoz - աւագ քահանայ:
Դիաւթէկ — ՅԼ. 29. նոյնն է՝ դիւան-
թէկ. պարսկ.-թուրք. ատենապետ,
վերակացու, դատաւոր:
Դիդօփալ — 70. վրաց. dedopal-i - թա-
գուհի:
Դիւան — 5, 94, 101, 111, 117. պարսկ.
divan — ատեան, դատարան:
Դուշման — 94. պարսկ. dušman -
թշնամի, ատեցող:
Դուքան — ՅԼ. 29, 30. արաբ.-պարսկ.
dokkan - կրպակ, կուղպակ, խա-
նութ:
Երթիշմիւն — 167. թրք. etişmiş հա-
սու, վերահասու, չափահաս:
Զառ — 40, 42. պարսկ. zar - ոսկի
(=ոսկեթել, ոսկեկար):
Զալթ աւնէլ — 83, 89. արաբ.-պարսկ.
zabt - բռնել, բանտարկել, գրաւել,
սեփականել, տիրանալ:
Զեն — 56. արաբ.-պարսկ. zenne -
վնաս, կորուստ, «իր շահ ու զե-
նովն»:
Զունար — 40, 41. պարսկ. zonnar - գօ-
տի, որ կրում էին մահմեդականնե-
րի ենթակայ քրիստոնեաները,
«մէկ զառ զունար»:
Զուդիաթ — 7, 83. արաբ.-պարսկ.
zaher - երեւելի, բացորոշ, «մեր
զուդիաթ մարդ էլ մատնարկի մի-
ջումն բան չունինք» - 83 (գործա-
ծուած է իւրային, տոհմակից ի-
մաստով):
Էլ — ՅԼ. 8. արաբ.-պարսկ. āhl - բնա-
կիչ: Հայերենում գործածւում է
«օտար» իմաստով (այլազգի),
«Կամուրջիցն վերն էլերի մէջն
Բողջալու»:
Էրեսփաւաշ — 143. պարսկ. farrāš -
սպասաւոր, կամքը կատարող: Ե-
րես-ը հյ. երէցն է, «Ես՝ հնազանդ
էրեսփաւաշ էջմիածնայ Բարսեղ»:
Ըռազի — 127, 129. պրակ. rāzi - գոհ,
համաձայն, «մեր ըռզով...ծախե-
ցինք»:
Ըռատահան — 101. անծանօթ եզր,
պաշտօնեայ կամ անձնանուն,
«Հրամանաւ Ռօստօմ խանի եկինք
Լօռի ըռատահան Ամիլախորի ազ-
նիւ որդի Իւանի դաւի կէր Սանա-
հին»։ Թերեւս վրաց. Ratevi.

Ընդունվեց — 129. տե՛ս Ընագի, համա-
ձայնութիւն:
Թաղար — ՅԼ. 32. պարսկ. tayār - ա-
ման, տաշտ, չափի միաւոր, «թա-
ղար ու կէս հաց»:
Թաղմիլա — ՅԼ. 33. պարսկ. takmele
- յաւելում, աւարտ, «հանդերձ
թաղմիլայիւ, որ է տէրունի»:
Թալ — 110. բրբ. հատ, հաւասար,
նոյն չափի:
Թախսիրութիւն — 143. պարսկ. toxš -
խարդաւանք, չարութիւն, «ով էս
բանիս թախսիրութիւն անէ»:
Թապաղ — 34. արաբ.-պարսկ. tabaqe -
շերտ, հասոյթ, յարկ, «ամենայն
հասոյթս... դորին հասուցիք...
զառաջնորդական թապաղն»:
Թարփ/թարփաստեղ — 133, 134.
պարսկ. tarf - շահ, օգուտ, նուա-
ճում, «մէկ ծէրն գնում այ վանաց
թարփն», «որ էր գնուածու Դօլիս-
կանցէ իւր թարփատեղովն»:
«Թարփ» էր կոչւում նաեւ գետում
ձուկ որսալու յարմարանքը:
Թաւաղ — ՅԼ. 1. վրաց. tavad-i - իշ-
խան, տառացի՝ գլխաւոր:
Թիքմակար — 163. թուրք. tikme - կո-
ճակ, թիկմակար՝ կոճակակար:
Թուման — 43, 82, 83, 106, 120, 123,
145, 149, ՅԼ. 32. պարսկ. մոնղ.
tumān - դրամական միաւոր,
պարսկ. 10000 դիան, 10 ըխալ:
Թումգ — ՅԼ. 32. վրաց. t'ung-i -4,5 լ.
Տարողութեան գինու աման:
Թրուք — 16 - պատուհաս, փորձանք,
վնաս, չարիք, «բարձցէ ի ձէնջ...
զմահտարածամ, զթրուք, զժանգ,
զկարկուտ...»:
Իդրար — 29. պարսկ. eqrār - խոստո-
վանութիւն, գիտակցութիւն:
Լախս — 5. արաբ.-պարսկ. loqme -
պատառ, բեկոր, «լախմով քանդե-
ցին» - պայթեցումով քանդել:

Խային — 83. պարսկ. xayini - դաւա-
ճանութիւն, ուխտադրժութիւն,
«իւ պարոնին խային լինի»:
Խան — 6, 84, 136. պարսկ.-թուրք.
xān - խան, ցեղապետ, վերակացու:
Խարն/խարնել — 13, 14, 17, 29, 36,
102, 109, 128. պարսկ. xarj - ծախս,
ծախսել:
Խէր-շառ — 106. պարսկ. xeir-šur - լաւ
ու վատ, բարի ու չար, «խէրի-շա-
ռի տէրութիւն անենք»:
Խիզան — 101. պարսկ. xizān - վեր կե-
նալ, ցատկել, վրաց. xizani — ճոր-
տատիրոջ հողից հեռացող ճորտ:
Խմնատ/խմնատ/խամնատ — 36, 74,
94, 96, 106, 108, 110, 113, 128,
156. պարսկ. xām - անմշակ, խակ,
հում, կորդ:
Խոնդքար — ՅԼ. 7. պարսկ.
xodāvandgar, վրաց. xontkari - իշ-
խանաւոր, հրամայող, «ի խոնդքա-
րէն առցէ հրովարտակ»:
Խասաղար/խասաղար — 114, 117.
պարսկ. xās+dār առանձնաչնոր-
հեալ, երելի:
Ծիլ — 36, 87, 102, 108-110, 112, 126-
131, 147, 148, 156, 158-160, ՅԼ.
21. վրաց. ֆիլի - մաս, բաժին, հասա-
նելիք:
Կուլուխ — 114. թուրք. küllük - ծառա-
յութիւն, «թէ կուլուխ ուզող ըլի»:
Հալալ — 47, 67, 80, 152. պարսկ. halāl
- հալալ, մաքուր, թույլատրելի,
ազնիւ:
Հալալութիւն — 83. ազնիւ, անխար-
դախ:
Հախ — 18, 83, 93, 94, 97, 100, 101,
130, 133, 142, ՅԼ. 23, ՅԼ. 25. ա-
րաբ.-պարսկ. haq - իրաւունք, ար-
դար, վարձ, պարք, հասանելիք:
Հախիսալ — 97. արաբ.-պարսկ. haq +
արաբ. hays. - հասանելիք ընդհա-
նուրից, բաժին:

- Հախլամիշ — 104. արաբ.-թուրք. *haxlamiš* - պահանջ, բաժին, մաս ուղեղ, «Սարգիսն Հախլամիշ էլալ»:
- Հաղիդաթ/հաղըդաթ/հաղիդադ — 97, 111, 167. արաբ.-պարսկ.-թուրք. *haqiqat* - իրաւունք, արդարութիւն, հասանելիք, իրողութիւն:
- Հասիլ — 39, 102. արաբ. *hasel* - եկամուտ, արդիւնք, «նորա հասիլ էն մեծ մառանի աւագ կարասն լցնէ»:
- Հեքիմ/հեքիմ/հեքիմ — 43, 75, 82, 118, ՅԼ. 33. արաբ.-պարսկ.-թուրք. *hakim* - բժիշկ, իրաւաստ, իշխանաւոր:
- Հէճուպ — 143. արաբ. *hajib* - սպասաւոր, պաշտօնեայ, *камергер*:
- Հեսապ/հեսապէցիճ — 97. պարսկ. *hesāb* - հաշիւ, «հասապէցինք, առանք, տվինք»:
- Ղաբալ — 94. թուրք. *gab* - աման, պատեան, «Լ. (30) ղաբալ ձէթ»:
- Ղաբալալ — 121. թուրք. *qabāla* - մասնական յանձնառութիւն, գործ «փորձօլանց այգու ղաբալէքն»:
- Ղալա — ՅԼ. 26. արաբ.-պարսկ. *qalā* - թանկութիւն, հարկատեսակ:
- Ղամ — 120. պարսկ. *qam* - վիշտ, ցաւ, «իմ ղամումն ղարթաշի սահլով ծախեցի»:
- Ղայ — 125. արաբ.-պարսկ. *qayr* (°) այլ մարդ, «թէ մեր ղայումն երէս մարդ դաւի անէ»:
- Ղապուլ — 97. արաբ.-պարսկ. *qabul* - ընդունել, ճանաչել, հանդուրժել:
- Ղատիմ — 36. պարսկ. *qadim* - հին, նախկին:
- Ղարթաշ — 120. թուրք. *garteš* - եղբայր, կիսրար, «իմ ղամում ղարթաշի սահլով ծախեցի»:
- Ղափիշի — ՅԼ. 26. թուրք. *qap'u* - ղուռ + *c'i* - ղռնապան, պաշտօնաւորանի սպասաւոր, «Ղորղանաշիլի ղափիշի Բեթանը»:
- Ղուլուխ/ղուլուղ — 100, 101, Յ. 19. թուրք. *qulluḡ* - ծառայութիւն, պահակութիւն:
- Ծալա — 38, 121, 124, 134, 135. վրաց. *ca'ale* - կղզեակ, մեկուսի տեղ:
- Ծիպէ — ՅԼ. 25. պարսկ. *jib* - գրպան, փոսորակ, «Ջուլմանց ճիպէքի վերի կուռն»:
- Մազ — ՅԼ. 2. արաբ.-պարսկ. *māl* - գոյք, ապրանք, ինչք, անասուն:
- Մահլ/մահլէ — 91, 153. պարսկ. *mahalle* - թաղ, թաղամաս, կցակառույց:
- Մաղաշ — 40. անշուշտ պարսկ. կամ արաբ. բառ, որի ստույգ նշանակութիւնը մնաց անծանօթ (*moqnavas* ? ~ աղեղաձեւ, կամարաձեւ), ստացած նուէրների մէջ կայ. «երկու հատ զանկակ, Դ (4) մաղաշ, այլեւ հինգ հողաթափ»:
- Մամուլ — ՅԼ. 28. վրաց. *mamul-i* - կալուածք, «հայրենիք»:
- Մանդատորթալխուցէս — 13, 14. վրաց. *mandaturt'uxuces* - արքունի պաշտօնեայ, որի պարտականութիւնն էր երկրում կարգ ու կանոն պահպանելը, հնազանդութեան պահովումը եւ այլն:
- Մարճան — 40. պարսկ. *marjan* - մարջան, կարալ:
- Մասրաֆ — ՅԼ. 19. պարսկ.-արաբ. *masraf* - ծախս, սպառում, «առաջնորդն գոլով մասրաֆից տէր»:
- Մարշիլ — 123, 157. իտալ. *marsili* արծաթագրամ՝ երեք աբասի արժողութեամբ:
- Միլուան — ՅԼ. 3, ՅԼ. 26, ՅԼ. 29. վրաց. *mdivan-i* - քարտուղար, գրադրութիւն կամ ատեան վարող պաշտօնեայ:
- Միլուանբէկ — ՅԼ. 29. վրաց. *mdivanbeg-i* - ղիւանապետ: Միլուան-մծի-գնորար - ղիւանադպիր:

- Մդիւան-Մոլարեթսուցէս — ՅԼ. 29. վրաց. *mdivan-molaretuxuces* - դիւանադպիր-գանձապետ:
- Մեքատոն — ՅԼ. 2. վրաց. *mebatone* - տէր, տիրակալ, իշխանաւոր:
- Մելիք/Մէլիք — 12, 23, 33, 34, 37, 96, 108, 123, ՅԼ. 5, ՅԼ. 14, ՅԼ. 15, ՅԼ. 30. արաբ.-պարսկ. *malek* - թագաւոր, իշխան:
- Մեզրիմ — 36. արաբ.-պարսկ. *mozayyan* - զարդարուած, «գոմն գնեցի մեզրին տուն շինեցի»:
- Մելիւան — ՅԼ. 29. պարսկ. *meydān* - հրապարակ, դաշտ:
- Մինալթուն/Միալթուն — 118, ՅԼ. 32. թուրք. *minatun* - հազար ոսկի:
- Մինբաշի — ՅԼ. 31. թուրք. *min+baši* - հազարապետ:
- Մծիգնոբար — ՅԼ. 3. վրաց. *mcignobar-i* - դպիր, գրագիր:
- Մհալ — 6. պարսկ. *mohale* - հնարք, հմտութիւն:
- Մհասիլ — 64. արաբ.-պարսկ. *masūl* - բերք, արդիւնք:
- Մոլարեթսուցէս — ՅԼ. 29. վրաց. *molaretuxuces-i* - գանձապետ, գանձարանապետ:
- Մոհր — 38, 110. արաբ.-պարսկ. *mohr* - կնիք:
- Մորիգէ — ՅԼ. 20. վրաց. *morige* - հերթական, կարգաւորող ծառայութիւն կամ նրա դիմաց՝ հարկ:
- Մոքալաք — ՅԼ. 29. վրաց. *mokalake* - արտօնութիւն ունեցող քաղաքացի, թիֆլիսեցի:
- Մուադիմ — 125. արաբ.-պարսկ. *mo'adel* - համարժէք, հաւասար, նման, «մուադին մենք ենք, պարտնէրին հետ բան չունի»:
- Մուլք — 38, ՅԼ. 30. արաբ.-պարսկ. *molk* - ինչք, կալուած, տիրոյթ:
- Մուղալէթ — ՅԼ. 19. արաբ.-պարսկ. *movayyat* - ժամանակաւոր [պահպանութիւն], «վերահասու եւ մուղայէթ լիցի»:
- Մուստաֆ — ՅԼ. 1. արաբ.-պարսկ. *mostouf* - հաշուակալ, պաշտօնեայ, «գրան մուստաֆը երբ ներածի ու գրանցի»:
- Մուրաւ (մոուրաւ) — 117. վրաց. *mourav-i* - կառավարիչ, վերակացու, հոգածու:
- Յեսաուլ — 101. պարսկ.-թուրք. *yasavol* - ձիաւոր ուղեկցորդ, պահակային զինուոր:
- Յոգով/ըոգով — 108, 109. պարսկ. *rāzi* - գոհ, համաձայն, բաւարարուած:
- Նաթեսաւ — ՅԼ. 21. վրաց. *nat'esav-i* - ազգական, տոհմակից, մերձաւոր:
- Նացվալ — 114. վրաց. *nacval-i* - փոխանորդ, տեղապահ:
- Նոմոս — ՅԼ. 14. յուն. *νόμος* - թուղթ, գրութիւն, օրէնք:
- Շահի — 171, ՅԼ. 30, ՅԼ. 32, ՅԼ. 33. պարսկ. *šāhi* - շահի, մանրագրամ, այժմ հաւասար է ուխտի 1/20 մասի:
- Շահիսեւան — 6. պարսկ.-թուրք. *šah+sevan* - շահին սիրող. Շահ Աբասի ստեղծած զինուորական ջոկատի անդամ:
- Շամալդան — 163. պարսկ. *šam'+dān* - մոմակալ:
- Ուզբաշի — 78. թուրք. *yuzbaši* - հարիւրապետ:
- Ուստա/յուստա — 91, 97. պարսկ. *ostād* - վարպետ, ուսուցիչ:
- Պահէզ — 131, 156. պարսկ. *pālēz* - պարտէզ, բանջարանոց:
- Պահէզատեղ — 127. տե՛ս Պահէզ + Հյ. տեղ:
- Պատրոն — ՅԼ. 3. վրաց. *patron-i* - տէր, պարոն:
- Պուրճ — ՅԼ. 17. պարսկ. *borj* - աշտարակ, բուրգ:

- Ջահրալ — ՅԼ. 30. պարսկ. jahre - ճախարակ:
- Ջահրատ — 105, 132. պարսկ. jahat - կողմ, ուղղութիւն, «զարպասի ջհատումն», «ջահրատն այն առուն է»:
- Ջամիաթ — 25, 29, 105, 111. պարսկ. jamaat - համայնք, ժողովուրդ, բազմութիւն:
- Ջառիմալ — 83, 118, 145, 149. արաբ.-պարսկ. jarime - տուգանք:
- Ջէրկա — 40. պարսկ. jerge - շարք, շրջան: «Կարմունջի ջէրկա հողերն»:
- Ջիլտու — 6. պարսկ.-վրաց. jaldū (jildo) - պարգեւ, շնորհ:
- Ջուղապ/ջուղաք — 85, 104, 114, 124, 135. պարսկ. javāb - պատասխան, բաւարարութիւն:
- Ջառում — 43. տե՛ս Զառիմայ:
- Ռաիյաթ — 92. արաբ. raiyyat - հարկատու, հպատակ ժողովուրդ, հողագործ գանգուած:
- Սալթիտուցութիւն — ՅԼ. 31. վրաց. saxlt'uxucesi - պալատական կառավարիչ, պալատական գործոց կարգաւորող:
- Սալի — 120. պարսկ. - արաբ. sele - պարգեւ, ընծայ, կապ:
- Սահրատ — 21, 24. արաբ.-պարսկ. sarhadd - սահման:
- Սամթ — 85, 119, 120. պարսկ. samt - կողմ, ուղղութիւն:
- Սանատնէր — 29. արաբ.-պարսկ. sanad - փաստաթուղթ, ապացոյց:
- Սառաջ — ՅԼ. 33. պարսկ. sarraj - թամբագործ:
- Սարդալ — ՅԼ. 3. պարսկ. sardār - զօրավար, իշխան, վերակացու:
- Սարդար-սախլթուիտուցէս — ՅԼ. 31. պարսկ. - վրաց. sardal-saxlt'uxuces - իշխանաւոր, արքունի կառավարիչ:
- Սադրամիշ — 64. արաբ.-թուրք. sayl+miš (?) - խարտէլ, փոխաթալանել(?):
- Սիգէլ/սիգիլ/սիկիլ — 11, 13, 14, 22, 79, 92, 94, 127, 128, ՅԼ. 1, ՅԼ. 3. լատ. sigillum - կնիք, գիր, գրութիւն, հրովարտակ:
- Սիմոն/սիմոն/սնոն — 4, 11, 22, 28, 30, 32, 33, 40, 88, 95, 96, 121, ՅԼ. 14, 15, 33. յուն. σύννομος - սահման, սահմանադիր:
- Սուրաթ — 34, ՅԼ. 15. արաբ., վրաց. surat, surat-i - կերպար, արտաքին, նմանակ, պատճէն, «նորին պատճենն, այսինքն սուրաթն»:
- Սուքան — ՅԼ. 33. վրաց. msukan-i - գեր, չաղ:
- Սպասալար — 13, 14. պարսկ. sipāhsālār - զօրապետ, զօրավար:
- Վալի — 136, ՅԼ. 17. պարսկ. vāli - խնամակալ, պահապան, կառավարիչ:
- Վաշխ — 36. պհլ. vaxš - տոկոս, յաւելաւճար:
- Վախմ — 29, 35, 36, 39-43, 45, 51, 77, 78, 83, 88-92, 99, 102, 105, 106, 108, 110, 111, 114, 121, 125, 127, 128, 142, 143-148, 152, 159, 161-164, 167, ՅԼ. 21. արաբ.-պարսկ. vaqf - ընծայաբերութիւն, եկեղեցուն տրուած նուէր, առանց օտարման իրաւունքի: Հայերէնում գործածական է նաեւ «ոխվ» ձեւով:
- Վախմիաթ — 94, 131. տե՛ս «վախմ» - նուիրատութիւն:
- Վէզիր/վազիր — 12, ՅԼ. 1. արաբ.-պարսկ. vazir - նախարար, վեզիր:
- Վէքիլ/վեքիլ — 12, 108, ՅԼ. 1, ՅԼ. 3, ՅԼ. 5, ՅԼ. 17, ՅԼ. 19, ՅԼ. 30, ՅԼ. 33. արաբ.-պարսկ. vakil - լիազօր, հաւատարմատար, ներկայացուցիչ:

- Տախտ – ՅԼ. 26. *պարսկ.* taxt - *գահ, աթոռ, թախտ, թեմ*:
 Տարուդայ – 12, 161, ՅԼ. 1. *պարսկ.* darūye - *վերահսկիչ, պահակ*:
 Փայ – 43, 110, 149, 156. *թուրք.* pay - *բաժին, մաս*:
 Փաշա – 6. *պարսկ.-թուրք.* paša - *իշխանաւոր, գլխաւոր, փաշա*:
 Փեշքաշ – 4, 11. *թուրք.* peškeš - *ընծայ, պարգեւ*:
 Քալանթար – 29, 108, 126. *պարսկ.* kalāntar - *քաղաքապետ*:
 Քամար – 42, *պարսկ.* kamar - *գօտի, մէջք*:
 Քեդիսուդա/քեթիսուդա – ՅԼ. 5, ՅԼ. 30. *պարսկ.* kadxodā - *գեղջաւագ, գիւղապետ*:
 Քեթունկ/քեօտունկ/քեթունգ/քօթունգ – 12, 168, 174, *թուրք.* köduk - *մայր գիրք, ժողովածոյ*:
 Քիրա – ՅԼ. 30. *արաբ.* kira^c - *վարձ, վարձու*:
 Քոլ – 43. *արաբ.* koll - *բոլոր, ամբողջ, ողջ*:
 Քուչակ – 75. *պարսկ.* kūc^cek - *փոքր, կրտսեր*:
 Քրոնիկոն – ՅԼ. 2, ՅԼ. 3, ՅԼ. 5, ՅԼ. 28. *յուն.-վրաց.* xrovikon-kronikon-i - *ժամանակ, ժամանակագրութիւն, թուական, թիւ*:

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԱՁԵԻԵՐ, ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- Աղմուք (*աղմուկ*) - 149
 Այլվի (*այլ, նաեւ, ուրիշ*) - 6, 83
 Այտուք (*սրանք, այսոքիկ*) - 112
 Արաւոգահ/արօտագահ (*արօտա-վայր*) - 108-110, 127
 Արդնակ (*արդիւնակա՞ն, շահեկա՞ն*) - 88, 96
 Ավատալիք (*հաւատալիք, վստահելի*) - 149
 Բարիշել (*համաձայնութեան գալ, հաշտուել*) - 79
 Բրիար (*ջրուղի*) «*իւր բրհարովն, իր ջրովն տվինք*» - 83, «*իւր բրհարով առանք*» - 88
 Գիր (*վկայագիր, ստորագրութիւն*) - 12
 Դար-սարով (*սար ու ձորով*) - 11
 Դեհ/դեհն/դէհ (*կողմ*) «*որ Շհառի Բ. (2) դեհն է*» - 38, «*մի դեհ արինք*» - 88, 89, 10, «*ներքի դէհէն*» - 132
 Դորն գնալ (*դէպի ուր*) - 101
 Դրաւա (*դրոշակ, նշանակ*) «*դրաւա մի ելանէր*», «*դրաւան նուաղէր*» - 6
 Զօտով (*ուժի գործադրմամբ*) «*քաջութեան զօտով*» - 6
 Էնտուր/էնդուր (*այնու, նրա*) - 86, 135
 Ըստակ (*զբամ, սպիտակ*) - 85
 Իրար տալ (*խառնել, բորբոքել*), «*կամ այս բանս իրար տայ*» - 82
 Լրբվել (*լրբանալ*), «*ով որ լրբվի*» - 144
 Կարմուջէրք (*կամուջներ*) - 5
 Կուպար (*արահետ, ճանապարհ, սահման, թումբ*) - 13, 41, 75, 77, 83, 88
 Կուռ (*կողմ*) - 96
 Հէնց (*այնպիսի, ինչպէս*), «*հէնց գիր տվինք*» - 77, «*հէնց առել եմ էլ հէնց կու ծախեմ*» - 135
 Հմար (*համար, պատճառով*) «*վասն պատճառին հմար*» - 13
 Հորսագահ/հորսագալ/որսագահ (*որսատեղ*) - 13, 108-110, 127, 147
 Հրամանք բոնել (*հրամանը պահել, հրամանին հետեւել*) «*տիրոջ հրամանքն բռնեցինք*» - 89
 Ծաղակ (*անտառ, բացատ, կղզեակ*) - 80, 88

- Ծոթ (ծայր, եզր), «մէկ ծէրն գնում ա
Սուլիանց ճոթերն» - 133
- Ղուստութիւն - 40. բրբ. մատնութիւն:
Մաշակ (աշխատաւոր, մշակ) - 117
- Մատնարկ/մատնարգ (խաղողի նորա-
տունկ այգի, նորք) - 83, 85
- Մեծ եռանդ (մեծ թումբ), «ներքի
ափն՝ մեծ եռանդն» - 95
- Մերի/մէրի (մշակած, արդիւնաւոր
հող) «կէսն բաց, կէսն մէրի» - 106,
156
- Մէկն լէ (մէկն էլ) - 21
- Մէլիքներաց (մէլիքների) - 34
- Մի դեմ (մի կողմ) - 96
- Մրձեմալ (ձգտել) «ես միայն այսքան
մրձեցայ մինչեւ... նորոգեցի» - 40
- Յարպետ (հայրապետ) - 118
- Նշանց տալ (ցոյց տալ) - 5
- Պահեզատեղ (պարտեզատե՞ղ, բան-
ջարանոցի տեղ) - 108
- Սեռ (բարձունք, բլրակ) «մինչեւ
սեռն հարաւային կողմն» - 96
- Տքնի (տքնի, հանդգնել) - 87
- Փերթ (կտոր, մաս, հատ) - 35
- Փոխմնի (փոխարէն) - 86
- Օքմի (ոմն, ոք) - 88

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաս – 16, 20, 21, 134, 180
Աբաս թագաւոր – 181
Աբաս, որդի Սմպատի – 51, 52, 53, 58, 74
Աբգար – 47, 57
Աբղուլ աղայ – 191, 229
Աբեսալոմանց Ասրաթ – 236
Աբլաբաս – 134
Աբուսալ – 58
Աբրահամ եպիսկոպոս Եղեգնաձորեցի – 217
Աբրահամ եպիսկոպոս Կարսեցի – 217
Աբրահամ կաթողիկոս – 201
Աբրահամ վարդապետ – 129, 205, 217
Աբրահամ վրդ. Թէքիրդաղցի – 14
Աբրահամ քահանայ – 191
Աբրահամ, որդի Վարդի – 19
Աբրահամեան Ա. Գ. – 60
Աբրահամեան Յար. – 198
Աբրիամ – 254
Աբօզաւրեան Տէր Մոսէս – 195
Ադոնց Ն. 268
Ազարիա Նարիմանի – 246
Ազիբէկանք – 173
Ազին – 254
Աթաբէգ – 259
Աթաբէկ Իվանէ (տե՛ս նաեւ Իվանէ Աթաբէկ) – 24, 145, 150, 165
Աթայբէ (Ուսուպաց) – 158
Աթանաս վրդ. – 243, 245
Ալայվերտի – 27, 172
Ալանայ – 182
Ալեքսանդր (Իսկանդար) – 273
Ալէքս – 150, 251
Ալէքսան արեղայ – 140, 144, 152
Ալիբէկ, Ալիպէկ – 25, 156, 163
Ալիխան – 24, 151, 152, 166, 226
Ալիշան Ղ. – 10, 265, 266
Ալմաս-խան – 196
Ալպոյաճեան Ա. – 8
Ալփապան – 59
Ալփաքսաթ, Ալփաքսատ – 144, 150, 163, 166
Ախթալացի Իոակիմ – 246
Ակովբ Երէց – 166
Ակօբ, Ակոբ – 24, 151, 163
Ահտաղչի Գօրգի – տե՛ս Գօրգի
Աղա-Մահմադ Խան – 33, 34, 180
Աղալոյ – 237
Աղալօ, Աւաքի որթի – 248
Աղանեան Գիւտ աւ. քահ. – 14, 233, 240
Աղէն Ասլանի – 248
Աղէն Բայինդուրի – 248
Աղէքսանդր – 196, 212
Աղուտ – 20, 131
Ամիլախորիազ, Ամիլախօրի – 24, 150
Ամիր Բահապ (Բհաբ, Բհապ, Ամիրբհաբ) – 16, 17, 37, 132, 136, 139
Ամիր Քուրդ (Քուրթ) – 16, 124
Ամիր, որդի Միտիչի – 25, 37, 138
Ամիրազիզ – 167
Ամիրամ – 171
Ամիրզալի Դաւիթ, Ամիր Զալի Դաւիթ – 172, 177
Ամիրխան – 25, 150, 152, 162, 169
Ամիրհասան – 19, 169
Ամիրջան, Յամիրջան – 16, 87, 137
Ամիրջանի Ղուլի – 161, 168
Այգօղմիշ – 150
Այվազ – 24, 151
Այվազ – 248
Անախանում – 254
Անանիա Սանահնեցի – 267
Անանիեայ Շիրակացի (վիճակ) 61, 69
Անասեան Յ. – 267
Անդրիաս – 140, 147, 171
Անդրիասանց Սարգիս – 36, 226
Անթաբեան Փ. – 34
Անի – 253, 254
Աննա – 252, 254

- Աննախանութ - 188, 189
 Անոշ - 170
 Անուշ թագուհի - 20, 69, 122
 Անտոն - 19, 169
 Անտոն արքայորդի, Արքայազն (կաթողիկոս-պատրիարք) - 189, 236, 237
 Անտրիաս - 147
 Աշոտ - 20, 49, 50
 Աշոտ Բարեպաշտ, որդի Սմբատայ - 58
 Աշոտ Երկաթ, որդի Սմպատի - 12, 49, 51, 55, 58, 59, 229
 Աշոտ Մսակեր - 58
 Աշոտ Ողորմած - 10, 12, 18, 56, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 70
 Աշոտ, որդի Աբասի, Շահնշահ - 53, 54, 56, 59
 Աշոտ, որդի Շապուհի - 58
 Աշրափ - 16, 136, 139
 Ապով - 226
 Ապով, որդի Առուծի - 85
 Առաքել արքեպիսկոպոս (Տէր Առաքել) - 27, 107, 108, 109, 120, 121, 183
 Առաքել երէց Սամփերեցի - 20, 161
 Առաքել կաթողիկոս - 18, 87, 88
 Առաքել վարդապետ - 191
 Առաքելի Ղազար - 259
 Առաքել - 137, 143, 147, 152, 157, 167
 Առուծի Փարսատան - 160
 Առուծ - 84, 85
 Ասլազ - 173
 Ասլամազ (Խէրումի) - 164, 173
 Ասլամազ-բէզ - 161, 167
 Ասլամազ, որդի Հախնազարի - 156, 162, 165, 174, 175, 228
 Ասլամազ, որդի Սարուխանի - 26, 141, 144, 145, 148, 154, 155, 164
 Ասլամազեան Բիձա - 260
 Ասլամազի Գեօրգի - 259
 Ասլան - 27, 149, 160, 173, 176, 227
 Ասլանանց Էվանէս - 161, 166
 Ասլանբէկ, Ասլան-բէկ, Ասլան բէզ - 27, 137, 140, 154, 162, 173, 228
 Ասլանի Խօսրով 259 - տե՛ս Խօսրով
 Ասլանի Նօնի 258 - տե՛ս Նօնի
 Ասնաւոր - 151
 Ասողիկ - տե՛ս Ստեփանոս Տարօնեցի
 Ասողիկ
 Ասուծի Սարգիս - 140, 142, 172
 Աստուածապով - 132
 Աստուածատուր - 147, 151, 276
 Ավթիլ - 176
 Ատի - 177
 Ատիբէկ, Ատիպէկ, Ատի-բէկ - 23, 25, 26, 27, 140, 141, 142, 143, 154, 156, 162, 163, 172, 179
 Ատրներսեհ - 50
 Արազ - 35, 36, 226
 Արազ բէկ - 173
 Արամազենայք - 100
 Արիստակէս գրիչ - 276, 277, 278
 Արղութ, Արղաւթ - 23, 24, 41, 42, 111, 112, 120, 146, 149, 150, 151, 154, 157, 161, 163, 179, 225
 Արղութաշէլի Բանդուր-բէկ - 234
 Արղութաշէլի Բարսեղ եպիսկոպոս - 168
 Արղութաշէլի եպս. Տէր Սարգիս - տե՛ս Սարգիս եպս.
 Արղութաշէլի Թաղա - 240
 Արղութաշէլի Մանուչար - 240
 Արղութաշէլի Սիսոյ - 240, 241
 Արղութաշէլի Սողոմոն 194, 240
 Արղութեան Յովսէփ, Երկայնաբազուկ Արղութեանց - 8, 11, 13, 15, 17, 28, 33, 59, 180, 181, 182, 183, 192, 196, 238
 Արղութեանց-Քրթանց Զիմչիդ, Զիմչիտ - 28, 178
 Արղութեանց Աղալոյ - 179
 Արղութեանց Դաւթեան Երկայնաբազուկ Ղահրաման - 28, 179
 Արղութեանց Շիօշ-բէզ Երկայնաբազուկ - 118, 161, 167, 178, 180, 181
 Արղութեանց Սողոմոն - 33

- Արդութեցիք, Արդութեցիք, Արդու-
թեաններ, Արդութաշվիլի - 21, 22,
23, 26, 42, 62, 63, 64, 67, 90, 96,
114, 137, 144, 146, 148, 154, 156,
163, 174, 175, 179, 235, 241
- Արդութիցկի, Արդութով Փարսադան
- 28, 179, 187
- Արշակ Մեծ - 57
- Արշակունի, Արշակունեաց տոհմ -
17, 48, 57, 58, 69, 122
- Արշամ - 57
- Արութին - 254, 255, 257
- Արութինաշւիլիներ - 261
- Արութիւն - 178, 251, 254
- Արութիւն Նարիմանի - 246
- Արշիլ արքայազն - 186
- Արտաշէս - 57
- Արտաշիր - 58
- Աւագ - 25, 147, 226
- Աւագեան Ս. - 37
- Աւաք - 140, 248
- Աւաքաշւիլի Դաւիթ - 261
- Աւգերեան Հ. Մկրտիչ - 9
- Աւդանտիլ բէդ - 161
- Աւետիս - 120, 155, 162
- Աւետիս վրդ. - 75, 114
- Աւետիք - 28, 177, 219, 236, 255
- Աւետիք վարդապետ - 209, 211, 213,
214, 270
- Աւթանդիլ Պողոսի - 247
- Աւթանդիլ, Աւթանդիլ բէդ - 25, 28,
163, 167, 178, 198, 255
- Աւթանթիլ, Ավթանթիլ - 172, 226
- Աււքէ, որդի Առաքելի - 137
- Աււքի - 149, 169
- Աւքրաւպիլ - 73
- Ափխազ Իովանէ 226
- Ափկար 247
- Ափրիամ Գրդի - 247
- Բաբախան - 192
- Բաբան, որդի Թաթարի - 23, 141, 154
- Բաբէլ - 247, 251
- Բաբուն - 163
- Բագարատ Բագրատունի - 229, 230,
231
- Բագթաբեկիշւիլի Սողոմոն - 236
- Բագրատ բատոն - 233
- Բագրատ խան - 64
- Բագրատունեաց տոհմ, Բագրատու-
նէցոնք - 41, 49, 58, 59, 61, 63, 66,
69, 149, 180, 186, 229
- Բագրատունի Յովհաննէս Թագաւոր -
266
- Բալի - 141, 145. տե՛ս Իշխան
- Բալիշէցի Խոցումով - տե՛ս Խոցումով
- Բաճապ - տե՛ս Ամիր Բաճապ
- Բաղալ Պապէ - 248
- Բաղդասար - 251
- Բաղդասարի եղբայր Մէլքօն - 247
- Բաղմանչի Յարութիւն - տե՛ս Յարութիւն
- Բայդուր, Բայիդուր - 158, 160
- Բայինդուր, Բայինտուր - 120, 136,
248
- Բայինդուրեան Յարութիւն - 258
- Բայրամ, որդի Ասլամազի - 117, 155,
160, 164, 171, 175, 176, 186, 254
- Բասի - 251
- Բատէնքէցի Գալուստ - 145
- Բատիգաման - 148
- Բարաթաշւիլի Աննա - 242
- Բարաթաշւիլի Զալ - 242
- Բարաթաշւիլի Զուրաբ - 188
- Բարէյլ Բերթրան - 43
- Բարթողովմէոս, Բարդուղիմէոս (ա-
ռաքեալ) - 76, 106
- Բարիամ - 141
- Բարիոք, Բարիաւք - 16, 136, 139
- Բարձիւմ - 249
- Բարսեղ (միաբան) - 117
- Բարսեղ (նուիրակ) - 38
- Բարսեղ - 62, 64, 79, 80, 81, 82, 83,
97, 98, 99
- Բարսեղ Արդութեանց - 39, 40, 83
- Բարսեղ արհեպիսկոպոս (եպիսկոպոս)
- 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27,
28, 36, 41, 84, 88, 101, 102, 104,

- 105, 111, 114, 116, 117, 118, 119,
120, 135, 136, 156, 157, 158, 159,
160, 161, 162, 165, 166, 168, 169,
170, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
200, 227, 277
Բարսեղ Կեսարացի - 13, 55, 126, 264
Բարսեղ կաթողիկոս - 17, 41, 206,
230
Բաւութ - 165
Բաւրինայ - 182
Բեգիջանաշէիլի Թորոս - 261
Բեգիջանաշէիլիներ, Սարգիս - 261
Բեզբորոզկայ Իլիա Անդրէիչ - 192
Բեհնուշ դպիր - 276
Բեսարիոն արքեպս. - 236
Բէբէք - 22, 38, 112, 114, 140, 141,
153, 168, 171
Բէբէքանց Բախուտոյ - 161, 166
Բէգաղայ - 178
Բէգթաբէգեան Սողոմոն - 240
Բէժան - 120, 141, 160, 251, 252, 258
Բէժանի Միրզայ - 259
Բէժին - 24, 142, 150, 157, 163, 175
Բէկ - 16, 130, 162
Բէկիջան - 147
Բէկուժ - 147
Բէկումեանք - 120
Բէհբուղեանք - 195
Բէնօ - 253
Բէշկէն, Բէշքէն - 20, 137, 161, 170
Բէջան - 138
Բէր - 52
Բէրաւ (Բէրօ) - 141, 163, 252
Բէրոս, Բերոս - 157, 158, 159, 174,
175
Բհատուր - 169
Բորենայ արքայադուստր - 16, 123
Բումբէ - 73, 75
Բուհոնց Փիրղուլ - 145
Բուտախ - 137
Բուրնջանք - 165
Բօզտաղ (Բարսեղ) - 143
Բօյիաչի Դաւիթ - 258
Գաբրիէլ Ռատիւս - 187
Գաբրիէլ - 134, 244
Գագիկ Թագաւոր Բագրատունի - 50,
54, 55, 59, 206, 229, 230, 231
Գալիկանց Յակոբ - 176
Գալուստ - 140, 161, 167, 168, 171,
177, 247
Գալուստ Այվազի - 247
Գալուստ եպիսկոպոս - 217
Գալուստի Ալիխան - 166
Գամաղիէլ վրդ. - 243, 245
Գալիանանք - 76, 79
Գանջեցի Ուռուշան - 258
Գանջըցի Յակոբ - 248
Գասպար - 26, 141, 144, 154, 155,
159, 174, 175, 225, 226
Գասպար, Զալբէկի որդի - 23, 25,
155, 163
Գարատին (Կենեքալ) - 192
Գարբանիւկ - 69, 122
Գաւկի - 141, 175
Գաւրգէն - 72, 74
Գաւրգի - 151
Գաւրգի, վրաց Թագաւոր - 59
Գերվիսան - 237
Գէանջցի Տէր-Գալուստ Փիփեցի -
261
Գէորգ (Գէորգի, Գեօրկի) Բագրա-
տունի Թագաւոր - 124, 125, 126,
168, 183, 206, 229, 231
Գէորգ-Աւագսարկաւագեան Սուքիա-
սեանց - 35
Գէորգ - 252
Գիգուլ - 259
Գիլայգտակէցի Խէչատուր - 142
Գիորգի - 247
Գիորգի վալի-խան - 168
Գիորգի, Գէօրգի արքայազն - 186,
189, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
199, 200, 229, 240
Գլախէ Վէրմիշի - 247
Գոգար - 24
Գոգի, Գօգի - 157, 252
Գոգալ - 170
Գոշ վրդ. - տե՛ս Մխիթար Գոշ

- Գորգի~ 157
 Գորջասպ - 237
 Գուզալ - 166
 Գուլ-Ասլան - 174
 Գուլագիզ - 21, 170
 Գունիկ - 120
 Գուրգեն - 54, 55, 59, 255
 Գուրգեն, որդի Աշոտ Ողորմածի - 16, 56, 66
 Գրիգոր քաջ. - 245
 Գրիգոր - 13, 20, 55, 135, 171, 259, 273
 Գրիգոր Ամիրայ - 181
 Գրիգոր եպիսկոպոս - 217
 Գրիգոր երէց - 134
 Գրիգոր Մագիստրոս - 268
 Գրիգոր Նարեկացի - 272
 Գրիգոր Նիւսացի - 14
 Գրիգոր որդի Աբասայ - 16, 20, 21, 72, 73, 74, 111, 126, 127, 268
 Գրիգոր որդի Աշոտի - 126
 Գրիգոր որդի Մուրազի - 24, 157
 Գրիգոր սարկաւազ Հռոմէրէցի - 139
 Գրիգոր վանահայր - 264, 265
 Գրիգոր վարդապետ - 19, 20, 271
 Գրիգոր վարդապետ Տուտէորդի, Գրիգոր Տուտէորդի - 20, 125, 126, 129, 131, 134, 205, 268
 Գրիգոր Տաթեւացի - 276
 Գրիգոր Լուսաւորիչ - 47, 52, 57, 76, 77, 80, 81, 82, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 97, 99, 102, 105, 106, 115, 202, 204, 230
 Գրիգորէս գրիչ - 269, 270
 Գրիգորիոս - 76, 79, 81,
 Գրիգորիոս կաթողիկոս - 18, 17, 34, 41, 85
 Գրիքոր - 251, 256
 Գօգի (բրուտ) - 247
 Գօգի - 27, 151, 159, 163, 174, 227, 247, 254
 Գօգուպ, Գօգուբ - 142, 150, 165
 Գօղերձի, Գօտերցի - 120, 248
 Գօրգի (Ահտազի) - 142
 Գօրգի, Գիօրգի, Գօրկի - 24, 59, 61, 69, 71, 115, 116, 150
 Գօրէցի սարկաւազ Ներսէս - տե՛ս Ներսէս սարկաւազ
 Գօրէցի Տէր Մովսէս - տե՛ս Տէր Մովսէս
 Գօրէցի Տէր Յովսէփ - տե՛ս Տէր Յովսէփ
 Դագիանի - 186, 189
 Դաթունայ - 187
 Դանէլանց Մելիք - 19, 135
 Դանթի Մաքօյի - 248
 Դանիէլ կաթողիկոս (Տէր Դանիէլ) - 12, 28, 34, 106, 110
 Դարախան - 227
 Դարայ - 257
 Դարբնանց Սաքի - 161
 Դարեջան Թագուհի - 189,
 Դարէջան - 178, 251, 253, 255
 Դարիսպան - 150
 Դարչի (մէլիք) - 238
 Դարպասեցի Մուրատ - տե՛ս Մուրատ Դարպասեցի
 Դարպասեցի Վարդումի Կարապետ - տե՛ս Վարդումի Կարապետ
 Դաւթի Յօսէփ - 259
 Դաւիթ - 17, 18, 19, 20, 25, 49, 87, 130, 131, 133, 140, 147, 148, 161, 198, 241, 251
 Դաւիթ Բագրատունի - 58, 59, 72, 189, 196, 197
 Դաւիթ Եկուլի որդի - 152
 Դաւիթ եպիսկոպոս - 217
 Դաւիթ Թագաւոր վրաց - 20, 59, 60, 68, 69, 122, 181
 Դաւիթ Թոռ Ասնաւորի - 151
 Դաւիթ Ծալտաբէիս - 249
 Դաւիթ Նիկողոսի - 249
 Դաւիթ որդի Ղարախանի - 168, 175
 Դաւիթ որդի Մանթաշի - 137
 Դաւիթ որդի Շողերկայ - 128
 Դաւիթ Սուլխանի - 249
 Դաւիթ քհն. (միաբան) - 117

- Դաւնդար բէկ - 63
 Դաւնմազ - տե՛ս Դոնմազ
 Դաւութ որդի Բէկումի - 147
 Դաւին - 181
 Դեմինաշւիլի - 240
 Դեմուր - 138, 152
 Դերձական Գէորգ վրդ - 7
 Դէմէտրէ - 59, 251
 Դէմուրի Սարգիս - 140, 161
 Դէոսկորոս կաթողիկոս - 68, 69, 122
 Դիմիտրի - 244
 Դիմուր - 157
 Դիոսկորոս - 267, 268
 Դոլաթիար, Դովաթիար - 25, 171
 Դոմենտի վարդապետ - 245
 Դոնմազ, Դոնմազ - 25, 137, 142, 151, 171
 Դոսիթէոս քաջ. - 243, 245
 Դուկաս - 268
 Դուրախան, Դուրախան - 26, 27, 144, 156, 160, 162, 164, 165, 172, 174, 175, 176, 228
 Դուրգար Աբրահամ - 247
 Դուրմիշ 147
 Դուրմիշխան - 25, 147, 154, 162
 Դօլիկ, Դաւիկ, Դուլիկ - 141, 149, 150, 156, 163, 175
 Դօլիկանք - 166
 Եանշաղի Գօգի - 259
 Եանշաղի Ղազար - 259
 Եգան - 227
 Եգանեան Օ. - 10, 34
 Եգետիա Պտղոմեանց - 58
 Եգեան Կ. - 34
 Ելիսաբեթ - 252, 253
 Եկան - 23, 147, 165
 Եկատերինէ Իվանովնա - 192
 Եկուլ - 152
 Եղիազար կաթողիկոս - 11, 18, 21, 22, 100, 104, 116, 117, 198, 199
 Եղիշէ - 25
 Եսայի եպիսկոպոս - 67, 217
 Ետիլ - 276
 Երազ - 24, 161
 Երազիզ - 21, 170
 Երալի - 227
 Երեմեան Ա. - 272, 273, 274, 276
 Երեմիա եպիսկոպոս - 217
 Երզնկեան Ռոստոմ-Բէկ - 14
 Երիցեանց Ա. - 14
 Երկար Յակոբ - 246
 Երուանդ - 57
 Եւսեւի - 245
 Եփրեմ - 245
 Զաալ (Զալբէկ) Բարաթաշւիլի, Բարաթով - 10, 224
 Զազ, Զադի - 23, 151
 Զազարէ, Զաքարէ շահնշահ, Զաքարեայ Ամիրսպասալար - 16, 17, 22, 23, 59, 72, 73, 74, 75, 119, 124, 126, 127, 130, 133, 134, 179, 180, 181, 183
 Զազա - 256
 Զալա - 174
 Զալբէկ - 25, 155, 163
 Զալի - 159, 175
 Զալիկ - 168, 176
 Զահալամ - 165
 Զայցոյեանց - 192
 Զայցով - 192
 Զատան - 160
 Զաքարէ, Զազարէ - 137, 141, 148, 149, 150, 155, 159, 255
 Զաքարիա դեկանոզ - 244, 245
 Զաքարիա վարդապետ - 13, 16, 168, 238, 239
 Զէկէլ - 28, 157
 Զէյթունեան Ա. - 34
 Զոհրապ, Զաւհրապ-բեկ - 17, 134, 137
 Զովրէցիք - 152
 Զուկակ - 248
 Զուրաբ, Զուրապ - 26, 27, 90, 142, 147, 148, 150, 152, 156, 158, 164, 172, 173, 176, 188, 189, 227, 228, 256
 Զուրաբանք - 227
 Զուրապ-բէկ - 155

- Զօրթեան Համբարձում - 8
 Զօրի - 165
 Զօրին - 120
 Էգնատէ քահանայ - 244
 Էդիշէլի - 15
 Էթերի - 254
 Էլէն - 252, 256
 Էլիզբար, Էլիզպար - 25, 26, 141, 144, 149, 155, 156, 163, 164, 165, 166, 174, 175, 176, 178, 179, 225, 227
 Էլիզբար-բէկ - 137
 Էլիսաբէթ - 254, 255
 Էլումանց Մէհրաբ - 161, 166, 167
 Էկէլանց Ղազար - 39, 115
 Էնդրօնիկ - 199
 Էստատէ - 150
 Էվանէս (Ունանանց) - 145
 Էվանէս (Պիօշ) - 153
 Էվանէս - 19, 24, 23, 142, 148, 151, 169
 Էվատ - 170
 Էտիլ - 177
 Էտիշէլ - 117
 Ըռամազ 198
 Ըռէլազ-բէկ - 200
 Ըռքստօմ խան 137
 Ըռստօմ բէկ - 171
 Թաբօ Ստեփանի - 247
 Թադէոս (առաքեալ) - 106
 Թադէոս կաթողիկոս - 18, 34, 76
 Թաթար - 3 25, 141, 144, 145, 163
 Թաթարխան - 137
 Թաթէոս - 85
 Թաթոս էրէց - 135
 Թաթուլ - 252, 253, 255, 259
 Թահմազ Ղուլի-խան - 39, 116, 235
 Թահմազ-բէկ - 24, 41, 149
 Թաղայդին - 170
 Թաղի - 28, 177
 Թաղոյ - 238
 Թաղումանց Մկրտում - 236
 Թաղրիվերմիշ, Թաղրիվէրմիշ - 20, 136
 Թամազ, Թահմազ - 23, 25, 27, 140, 146, 147, 149, 151, 153, 154, 159, 160, 165, 175, 198, 227, 253, 257
 Թամազխան-բէկ - 26, 179
 Թամազով - 120
 Թամար - 253, 254, 259
 Թամար Թադուհի - 20, 59, 123, 124, 134, 181
 Թամարխաթուն - 276
 Թամարով - 193
 Թամուրազ - 118, 119
 Թամրազ - 232
 Թայիկ - 182
 Թարախան - 175
 Թարօ - 254
 Թարօ Բէժանի - 247
 Թեւդօրէս - 134
 Թէլաւէցի Յօհաննէս - 247
 Թէմուր - 114, 140
 Թէմուրեան Գիգօլի - 259
 Թէմուրեան Սիմէոն - 259
 Թէմուրազ - 236
 Թէմուրազ արքայ - 188, 189, 208, 235, 237
 Թէոդոս Փոքր - 58
 Թէոդորոս - 69, 122
 Թինաթին - 178, 250
 Թոմայ քահ. - 244
 Թորոս - 147
 Թուխան, որդի Կլկըլայի - 133
 Թումա - 20, 172
 Թումա Բաբունի - 278
 Թուման - 176, 190, 226, 239
 Թուման Մոփանեցի - 139
 Թուման Տալաւերէցի - 136
 Թումանեան Մանուէլար - 240
 Թումանեանք - 237
 Թումանիշէլի Գորջասպ - 189
 Թումանիշէլի Սուլխան - 236
 Թումանորդի - 172
 Թուշմալ Զուրաբ - 233, 234
 Թօմա - 115
 Իասէ - 244, 245
 Իգնատիոս - 195

- Իգնատիոս Սեւեռնցի - 32
 Իենուք - 237
 Իեսէ - 236, 246
 Իլիոն - 196
 Իշխան - 141, 145, 148
 Իոակիմ (Ախթալացի) - 246
 Իոան - 245
 Իոսէ քաշ. - 244
 Իոսէք քաշ. - 243, 244, 245
 Իսայեան-Դավիթեան-Սողոմոնեան-
 Բագրատովանի - 188
 Իսայի Մկրտում Թաղոնաց - 237
 Իսկանդար, Իսկանտար - 18, 135
 Իվանէ, Իւանէ - 16, 59, 72, 73, 74,
 119, 124, 125, 126, 127, 133, 134,
 181, 256
 Իւան Բէթինէ - 24, 150
 Իւան Լազրիչ - 192
 Լազարով Իվան Պետրովիչ - 240
 Լալօ - 252, 256
 Լաշա-Գորգի, Լաշա Գէորգի - 17, 59,
 60, 134
 Լեւան արքայազն - 186, 189
 Լեւան, Լէվան - 27, 71, 158, 159
 Լեւոն, կայսր Յունաց - 51
 Լէլէ - 27
 Լէլի - 115, 119
 Լիանոս - 137
 Լուարսաբ, Լվարսափ - 17, 70, 84,
 255
 Լուջին - 134
 Խաթուն - 19, 127
 Խաթուն, մայր Ռօստօմի - 259
 Խանի - 24, 113, 175, 177
 Խանում - 27, 120, 173, 178, 240
 Խանիէրի - 255
 Խանիէրվան - 251
 Խաչատուր (միաբան) - 117
 Խաչատուր - 20, 145, 158
 Խաչատուր գրիչ, ծաղկող - 270, 277,
 278
 Խաչատուր էրէց - 168
 Խաչատուր վարդապետ - 268
 Խաչիկ - 55, 67
 Խաչիկ Ա. Արշակունի կաթողիկոս -
 10, 13, 202
 Խաչիկեան Լ. - 7, 34, 35, 36, 226,
 265, 271, 273, 276, 277, 278
 Խառատանք - 153
 Խասատար Նազար - 158
 Խարազ Դէմէտրէ - 247
 Խարազ Կիկոլին - 247
 Խաւճա - 138
 Խաւճում - 135
 Խաւսի - 163, 174
 Խէչատուր - 35, 136, 226
 Խէչէրես - 26
 Խէչէրէսանք 165
 Խէչիկ - 118, 157, 161, 163, 167, 175
 Խէչում - 135
 Խէրումի Ասլամազ - 164
 Խիչիկ - 176
 Խոճազիզ Հոռոմայրեցի - 19, 136
 Խոճամիր, Խաւճամիր, Խօճամիր - 17,
 139
 Խոնդամիրանց Ղուլի - 142
 Խոստրով, Խոլստրով - 24, 57, 58,
 142, 159
 Խոսրով, Խօսրով - 182, 259
 Խոսրովանոյշ, Խոստրովանոյշ, Խոս-
 րովանուշ - 54, 55, 56, 59, 67, 68,
 72, 74
 Խորիշան - 178
 Խոցիկ - 171
 Խոցումով - 41, 149
 Խուբիարանց Խաչատուր - 172
 Խուբիարանց Տէր Գրիգոր - 140
 Խուդաբանդէ - 65
 Խուլթլան - 132
 Խուլթլու - 16, 130
 Խուլ Գէվօ - 246
 Խուլիար - 147
 Խուրդա (Խուրդայ)-Ղուլի - 41, 149
 Խուցի որդի Ամիրխան - 150
 Խօրէղան - 254
 Ծատուր - 27, 147, 154, 171, 172
 Ծիպլոյ Պետրոս - 248
 Կալթէլ - 181

- Կախոյ - 257
 Կակաբեթցի Յարութիւն - տե՛ս Յարութիւն Կակաբեթցի
 Կաղ Միրաք - 19, 136
 Կատարինէ - 251
 Կարապետ (Դարպասեցի Վարդումի) - 142
 Կարապետ - 25, 140, 161, 162, 166, 168, 171, 269, 276
 Կարապետ արքեպիսկոպոս - 184
 Կարապետ գրիչ, Սաղմոսավանեցի - 274
 Կարապետեան Մ. - 45
 Կարճըկայ, Կարճիկ՞ - 128
 Կեկելիճէ Կ. - 188, 190, 193, 194, 195, 224, 234, 261
 Կիկօլ - 257
 Կիրակոզաշէլիներ - 261
 Կիրակոս - 28, 54, 140, 167, 260
 Կիրակոս արեղայ (Հաբեղա) - 138, 141, 142, 144, 149, 168, 171
 Կիրակոս Գանձակեցի - 12, 267
 Կիրակոս վարդապետ - 137, 138
 Կիւլէսէրեան Բ. - 277
 Կիւրիկէ - 59, 60, 69, 122, 123
 Կիւրիկէ Թադաւոր Աղուանից - 181, 206, 229, 231
 Կլկըլայ - 133
 Կոշորիճէ - 245
 Կոստանոս - 144
 Կոստանտին - 189
 Կորնիլիոս քաջ. - 244, 246
 Կորնիլիոս - 246
 Կուկիեցի Տէր Առաքել - 260
 Կուկիեցի Տէր Գէորգ - 260
 Կուկիեցի տիրացու Հայրապետ - տե՛ս Հայրապետ տիրացու Կուկիեցի
 Կուճիպարկ - 16, 130
 Կունդիկանք - 165
 Կուրակեան - 192
 Կօնի Աբրահամի - 247
 Հաբէլի Յօսէփ - տե՛ս Յօսէփ Հաբէլի
 Հալուաբարցի Տէր Ղազար Տէր Խաչատուրով - 260
 Հախնազար, Հաղնազար - 22, 23, 25, 26, 90, 137, 141, 144, 145, 148, 149, 156, 162, 163, 164, 165, 174, 175
 Հախնազարանք - 227
 Համազանք, Համզանց - 26, 159, 175
 Համազասպ, որդի Սարգսի - 73, 75, 182, 269
 Համազասպանք - 128, 131
 Համզանց Մխիթ (Մխիթար) - 26, 174
 Համզէ, Համզա - 17, 169, 253
 Համլիկ Համազասպեանց, Համազասպ, որդի Սմբատի - 19, 126, 128
 Հայկազեանց ազգ (Հայկազունեաց սեռ) - 48, 54, 100, 106, 203
 Հայրապետ տիրացու (Կուկիեցի) - 260
 Հանէս, որդի Իսկանդարի - 19, 135, 167, 174, 175
 Հասա (Հասան) Մուրատ - 141, 145
 Հասան - 19, 24, 128, 148, 151, 161, 171
 Հերակլ Ա. - 234
 Հերակլ Բ. - 68, 71, 108, 109, 189, 190, 194, 207, 232, 233, 235, 237, 238, 240
 Հեքիմ Յակոբ - 246
 Հովադեղ - 161, 166, 171
 Հունավար, որդի Մկան - 182
 Հռիմսիմեանք - 57, 76, 79
 Ղաբար - 170
 Ղաբուզաշէլի Սիմոն - 261
 Ղազար - 28, 157, 254
 Ղազար էրէց - 140, 142
 Ղազար Թաթուլի - 248
 Ղազար կաթողիկոս - 108, 204, 207
 Ղազար վարդապետ - 271, 272, 273
 Ղազարի Հովիկ - 148
 Ղազարոս - 24
 Ղայթմազեան Փիլիպոս - 235, 236
 Ղայիթմազ - 145, 170

- Ղանդուրալոնց Առաքել - 142
 Ղառւլիա - 233
 Ղասիմ տանուտէր - 136
 Ղարազաւզ - 136
 Ղարախան (Ղարախան), Ղարայ
 Ղարախան-բէկ, Ղարախան բէկ -
 23, 24, 25, 27, 28, 38, 90, 113, 140,
 142, 143, 148, 149, 153, 154, 157,
 162, 167, 168, 171, 172, 173, 175,
 176, 177, 179
 Ղարիբ - 28, 167, 253
 Ղարիկանց Վարդան աբեղայ - 164
 Ղափար - 24, 146, 147, 148
 Ղափլան 142
 Ղաֆադարեան Կ. - 60, 72, 122, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
 131, 132, 181, 262, 265, 266
 Ղիաս - 161
 Ղորխմազ, Ղաւրխմազ, Ղօրխմազ -
 15, 136, 151
 Ղորխմազ-բէկ, Ղորխմազ- պէկ, Մե-
 լիք Ղաւրխմազ-բէկ, Ղաւրխմազ-
 բէկ Արղութէցոնց - 23, 90, 112,
 137, 144, 145, 146, 148, 154, 156
 Ղորդան - 12, 17, 16, 168
 Ղորդանանց Զուրաբ - 253
 Ղորդանաշլիլի Բեթան - 233
 Ղորդանաշլիլի Դաւիթ - 236
 Ղորդանենք - 28
 Ղորդանինց Լէլէ - 178
 Ղորդունաշլիլի Զաքարիա վարդա-
 պետ - 168
 Ղուզան - 23, 136, 142, 170
 Ղուզիկ - 19, 135
 Ղուլի - 75, 138, 147, 149
 Ղուկաս - 138, 149, 163
 Ղուկաս եպիսկոպոս, որդի Զումին -
 19, 62, 64, 89
 Ղուկաս եպս. պարոնտէր - 17, 21, 22,
 112, 132, 137, 138, 139, 148
 Ղուկաս կաթողիկոս - 12, 33, 109
 Ղուկաս վարդապետ - 139
 Ղուկասանք - 120
 Ղուլչի Ամիրազիզ - 167
 Ճալի - 149
 Ճապուկի տղայ Բաւութ - 165
 Ճարօ - 253
 Ճեմճեմեան Հ. Սահակ վ. - 265
 Ճուլեան Պողոս - 248
 Մագթաղ - 252, 253
 Մաթեոսեան Ա. - 13, 55, 264, 268
 Մաթոս - 255
 Մալուժ - 161, 162
 Մալուժ Տաշտաճորեցի - 21, 119
 Մախարգրձէլ, որդի Շահնշահի - 130
 Մախարոյ - 24, 150
 Մախուշ - 139
 Մահմադ աղայ - 191
 Մահմատ Թաղի-բէկ - 146
 Մահմատ փաշա - 63, 64
 Մահմետ, Մահմատ - 10, 60
 Մաճկալանց Յօսէփ - 258
 Մաճուտաձէ Օթար - 158
 Մամգուլաց Բէրո - 158
 Մամոյ - 28, 157
 Մամուկայ որդի Ալէքսի - 150
 Մային - 255, 256
 Մայիսի Զաքար - 259
 Մանդակունի Գրիգոր ա. ք. - 67,
 191, 196
 Մանդավաքաշլիլի Թանդիլ - 261
 Մանթաշ - 17, 26, 37, 137, 141, 144,
 145, 149, 155, 156, 162, 165, 174,
 175, 227
 Մանթաշ-բէկ - 156
 Մանթաշխան, Մանթաշ խան - 26,
 164
 Մանկունի վ. եպս. - 9
 Մանուչար - 23, 120, 145, 150, 160,
 167, 172, 176, 227, 228, 236, 247
 Մաշթար - 18, 133
 Մառմառ - 173
 Մատթէոս - 269
 Մատթէոս Ուռհայեցի - 267, 268
 Մատթէոս Զուղայեցի - 32
 Մատին - 247
 Մարգար - 127
 Մարգարէ (տանուտէր) - 151

- Մարգարէ եպիսկոպոս - 217
 Մարգարէ Շահիջան - 20, 166
 Մարգարէ որդի Առուծի - 85
 Մարգարէ որդի Էվանիսի - 142
 Մարգարան - 73, 75
 Մարթա - 254, 255
 Մարիամ - 251, 252, 253, 254, 255
 Մարիամ Բագրատունի, արքայա-
 դուստր - 16, 123
 Մարիամ Դէղօփալի - 226
 Մարիամ Թագուհի - 17, 70, 181, 186,
 187
 Մարին - 256
 Մարկոս - 260, 273
 Մարկոս Ծոփցի (Մարկոս էրէց, Ծո-
 փցի) - 19, 139
 Մարմար - 120, 256
 Մարտիրոս - 19, 24, 113, 151, 159,
 169, 171, 174, 272
 Մարտիրոս քահ. (միաբան) - 117
 Մարտիրոսեան Վ. - 237
 Մարտոս էրէց - 152
 Մելիք Ամիրջան - 17
 Մելիք Դաւիթ - 17
 Մելիք-Աւան - 271
 Մելիքսեթ-Բէկ Լ. Մ. - 13
 Մելիքսեթեկ - 273
 Մելքիսեղ - 120
 Մեծ Դաւիթ - 249
 Մեհրապ - 146
 Մեսրոպ Մագիստրոս - տե՛ս Տէր-
 Մովսիսեան Մ.
 Մերաբ - 237
 Մերաբով - 187
 Մէլիթի բէգ - 191
 Մէլիտոն - 155
 Մէլիք - 135, 147
 Մէլիք Աղայ - 222
 Մէլիք Աւետիք - 222
 Մէլիք Միրիման - 36
 Մէլիք-շահ - 29
 Մէլքօն - 78, 247
 Մէկի - 55
 Մէհրաբ - 98
 Մէսրոպ - 26
 Միանայ - 9, 158, 192
 Միգէլ - 34
 Մինաս եպիսկոպոս - 257
 Մինաս վարդապետ - 91, 92, 161
 Միտիչ (Հաւա Միտիչ) - 20, 23, 24,
 37, 138, 145, 161, 166
 Միր Վէլի, որդի Առուծի - 85
 Միրան - 147, 172
 Միրանանք - 160
 Միրզա - 23, 151, 175
 Միրզա-ղուլի - 149
 Միրզէ - 20, 169
 Միրիան - 147, 163, 173
 Միրիման - 176
 Միրիման որդի Միրիմանի - 144, 171
 Միրինանք - 178
 Միքայէլ կթղ. Սեբաստացի - 17, 18,
 21, 68, 83, 84, 86, 87
 Միքայէլ, Թագաւոր Յունաց - 229
 Միսարգրձեկ - 19
 Միսիթար - 26, 125, 135, 141, 174, 175
 Միսիթար Այրիվանցի - 268
 Միսիթար Գոշ - 271
 Միսիթարեաններ - 273
 Մկրտիչ - 139, 226
 Մկրտիչ եպիսկոպոս - 217
 Մկրտիչ կրօնաւոր - 278
 Մկրտիչ վարդապետ - 202, 203, 205
 Մկրտում - 238
 Մճեղլիշլիլի Անանիա - 261
 Մճեղլիշլիլի Աւետիք - 261
 Մճեղլիշլիլի Պապա - 261
 Մնացականեան Ա. - 34
 Մոթ - 172
 Մովսէս - 48, 254
 Մովսէս ա. ք. Սայաթնեանց - 11
 Մովսէս Խորենացի - 50
 Մուկ - 182
 Մուշէ - 136
 Մուշեղ - 27, 143, 166, 172, 176
 Մուշեղ որդի Աբասի - 53, 59
 Մուշեղ որդի Թամազի - 25, 26, 153,
 154, 155, 165, 175, 179

- Մուսէս - 127
 Մուրադ Մեծ - 160
 Մուրադանք - 166
 Մուրադեան Պ. - 6, 45, 242
 Մուրադենց Առաքել (Սանահնեցի) - 13, 166, 167, 180
 Մուրաչ - 24, 157
 Մուրատ (Դարպասեցի) - 140, 167
 Մուրատ - 24, 151, 152, 153, 168, 177
 Մուրատանք - 26, 159
 Մուրատխան - 142
 Մուրատշայ - 169
 Մուրատով - 41, 149
 Մօսի - 255
 Մօսկոյ - 260
 Յակոբ (Շիլաչի) - 247
 Յակոբ - 94, 159, 166, 248, 259
 Յակոբ կաթողիկոս Զուղայեցի - 92, 96, 99
 Յակոբ ՈւռՀայեցի - 268
 Յակոբ Քարափնեցի - 267, 268
 Յակոբեան Վ. - 37, 58
 Յակոբի Ստեփան - 259
 Յակովբ կաթողիկոս - 12, 17, 18, 22, 25, 101, 104, 112, 114, 202, 215
 Յարութիւն Կակաբեթցի - 260
 Յարութիւն Ղարաբաղցի - 260
 Յարութիւն - 167, 259, 260
 Յարութիւն քաջ. Սուղանանց - 11
 Յաւանդուլենք - 27
 Յեարալի որդի Սմբատի - 27, 166
 Յեաւանդուլինց, (Յաւանդուլենց) Գասպար - 178
 Յեկան - 146, 157, 158, 159, 160
 Յեկուլ - 142
 Յեղիբաբ - 167
 Յեղիշէ - 167, 177
 Յերազ Զորակարանց - 177
 Յերազիդանց Յոհանէս էրէց - 154
 Յերիզանց Դաւո - 161
 Յըռըստէվան - 169
 Յոհաննէս վարդապետ - 257
 Յովհան (Իոանէ) - տե՛ս Օրբէլեան
 Յովհան Մանդակունի - 34
 Յովհաննէս - 26, 271, 272, 274, 275, 278, 255
 Յովհաննէս Անեցի - 276
 Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Սանահնի - 13, 16, 17, 18, 19, 20, 53, 54, 55, 58, 77, 78, 79, 114, 133, 134, 190, 264, 265, 269, 270
 Յովհաննէս եպիսկոպոս - 217
 Յովհաննէս Կաֆայեցի - 276
 Յովհաննէս կաթողիկոս - 183
 Յովհաննէս Ղըրմեցի - 10, 44
 Յովհաննէս Մանկասարենց - 275
 Յովհաննէս Սանահնեցի - 18, 272, 273, 274, 275, 277, 278
 Յովհաննէս Սարկաւազ - 13, 16, 60
 Յովհաննէս Տէր-Դաւթեան Զուղայեցի - 7
 Յովհաննէս, առաջնորդ Հաղբատի - 20, 224, 230, 231
 Յովսէփ - 227, 252, 253
 Յովսէփ եպիսկոպոս - 217
 Յովսէփ վարդապետ - տե՛ս Արղունթեանց Յովսէփ
 Յովսէփեան Գ. - 13, 265, 267, 268, 269
 Յորդանան - 136
 Յուզբաշի - 25
 Յունան - 148, 149
 Յուրամ - 27, 172
 Յուսէփ - 20
 Յուսուքան, Յուսուքան - 123, 124
 Յօհան - 252, 253
 Յօհաննէս Զուրաբի - 247
 Յօհաննէս Տիտոսի - 248
 Յօսէփ - 166
 Յօսէփ Հաբէլի - 259
 Յօսէփ Նասդիդն - 259
 Յօսէփ - 255
 Նաբուգոդոնոսոր - 49
 Նազար - 140, 144, 158
 Նազար փաշա - 63, 64
 Նազարալի խան - 21, 118, 119, 168, 188, 235
 Նազարբէկ - 236

- նազարի Ղազար - 248
 նաՀապետ Ա. Եղեսիացի - 11
 նաՀապետ կաթողիկոս - 11, 12, 22, 103, 168
 նասիպ - 170
 նասղիդա Մամասախալիս - 259
 նասղիդի Թանդիլ - 259
 նասղիդի որդի Դաւիթ - 259
 նարիման - 163, 246
 նացուալ Գօգի - 248
 նացուալ Մարտիրոս - 253
 նաւասարդ - 118, 167
 նեոփիտէս - 237
 ներկարարանց Պապի - 154
 ներսէս - 48, 136, 229, 230,
 ներսէս գրիչ - 273, 274, 276, 277
 ներսէս Շնորհալի - 271
 ներսէս սարկաւազ Գօրէցի - 260
 նէրս գրիչ - 163
 նիգաէփն - 181
 նիկողայոս Առաջին (կայսր) - 183, 184
 նիկողոս - 224
 նոնիա - 224
 նուզզար - 150
 նուկրար - 277
 նունիկ - 182
 նօնի - 253, 254, 258, 260
 նօնի Գաբրիէլի - 247
 նօնի Ղամբարի - 247
 նօնի Մանանով - 247
 նօնի քաղաքացի - 246
 Շաժաղէ - 178
 Շալուսանք - 175
 Շալվէ - 134
 Շալվիսանք - 176
 Շախուլիս - 19, 169
 Շահ - Աբաս, Շահ Ապազ, Շահ Աբազ,
 Շահ Այբազ - 23, 64, 65, 112, 137, 146, 225
 Շահ Թամազ - 28, 65
 Շահ Սուլէյման - 21, 65, 117, 118, 119
 Շահ Սուլթան Հոսէյն - 65
 Շահանշահ, Շահնշահ Սպասալար - տե՛ս Զաքարէ
 Շահինեանց Դաւիթ քհնյ. - 34
 Շահիսմէիլ - 65
 Շահլամանք - 174
 Շահղուլի - 154, 155, 166
 Շահնազար (Սմբատի) - 154, 226
 Շահնազար - 140, 144
 Շահնաւազ Թազաւոր (Վախթանգ Ե.) - 186, 187, 188
 Շահնվազ - 115
 Շահվերդի, Շահվէրտի - 24, 146, 148, 152, 172, 173, 176, 227
 Շահվէլի - 170
 Շահրիմահ - 19
 Շահրիման - 169, 253
 Շամուշ - 120
 Շանշէ, Շանշի - 20, 23, 150, 151, 166, 169
 Շաշ - 157
 Շապուհ, Շապոյ - 20, 50, 69, 122
 Շափերդան - 234
 Շատպէր - 24, 150
 Շարխան - 226
 Շարմազան - 143
 Շարքար - 115
 Շաքարօ - 191
 Շերբարօք - 128
 Շերգիլ - 173
 Շերմազան, Շէրմազան - 24, 27, 41, 137, 140, 149, 165, 166, 167, 172, 173, 227, 228
 Շէրմալան - 27
 Շիլաչի Յակոբ - տե՛ս Յակոբ Շիլաչի
 Շիխ Մխիթար - 163
 Շիխ-Սեփի - 65
 Շիօյ - 252
 Շիօշ, Շիօշ բէգ - տե՛ս Արղութեանց
 Շիօշ բէգ - 118, 161, 167, 178, 180, 181
 Շմաւոն Տաթեւացի - 274, 276
 Շնհոր - 157
 Շողրիկ - 19
 Շուլաւերցի Տէր Մովսէս - 260

- Շօրխանըցի Շերմազան - 149
 Ոհան - 143
 Ոհանէս - 135, 173
 Ոհանէս Խաչենցի - 20, 127, 130
 Ռնորիոս - 229
 Ռսկան (փակակալ) - 117
 Ռսկեան Հ. Համազասպ - 10, 44, 264, 262, 267, 270, 271, 272
 Ռսկերիչ Գուրգէն - 247
 Ռսկերիչ Պապէ - 247
 Ռսկի (Ղարաքիլիսեցի) - 173
 Ռսկիաբան Յօհան - 205
 Ռվայգիմ - 136
 Ռվանէս կաթողիկոս - 125
 Ռվանէս, Ռվանէս - 126, 158
 Ռվհանէս, Ռվհանէս - 124, 131
 Ռւզբաշի - 143, 153
 Ռւզբաշով - 120
 Ռւլուխան - 27, 120, 144, 159, 176
 Ռմէկ - 19, 75, 169
 Ռնանանք - 22, 26, 145, 174
 Ռռուշան - 259
 Ռսուբ-բէկ - 159, 160, 163
 Ռսուբաց Դիմուր - 157
 Ռսուպաց Աթաբէ - 158
 Ռսուփ, Ռսուֆ - 26, 50, 51, 151, 156
 Ռւրդու-բէկ - 140
 Ռւրքմազ - 147, 151
 Ռւրքում, Ռւրքումբէկ - 17, 139
 Ջալէան - 251
 Ջարենց Ե. - 274
 Ջէկուր Առաքել - 247
 Ջիթախինց Ջալին - 177
 Ջիթաւ Սարգիս - 247
 Ջիտօյի Մարտիրոս - 259
 Ջլնգարի Աւետիք - 248
 Ջլնգարի Գլախէ - 249
 Ջլնգար Դաւիթ - 248
 Ջոբանիշվիլի Ռեւազ - 261
 Ջորակարանց Յերազ - 177
 Պալի - 176
 Պալօ - 27, 159
 Պահիդուր - 157
 Պահլաուունի (Պալհաուունի) Գարբա-
 նէլ - 20, 122
 Պապ - 57, 258
 Պապանսազ - 154
 Պապէ - 27, 160, 166
 Պապի - 24, 25, 142, 145, 147, 150, 157, 171
 Պապին - 147, 148, 252, 254
 Պապունայ, Պապունա-բէկ - 24, 150, 188
 Պապունո - 142, 168
 Պապօ, որդի էլիզբարի - 155
 Պատի - 147
 Պարոն Խութղան - 16
 Պաւլիկարպոս, Պողիկարպոս - 55, 264, 265
 Պետրէ - 245
 Պետրոս - 246
 Պետրոս (տիրացու) - 260
 Պետրոս - 14, 141, 144, 166, 226, 251
 Պետրոս եպիսկոպոս - 217
 Պետրոս վարդապետ - 209, 210, 211, 256
 Պետրոսեան Ե. արքեպս. - 32, 45
 Պետրոսեան Պէպան - 248
 Պէպան - 252
 Պէպան Պետրոսեան - տե՛ս Պետրո-
 սեան Պէպան
 Պէտրէ Բաղդօյի - 247
 Պլիկ Մատուր - 171, 177
 Պղնձագործ Բաբէլ - 248
 Պղնձագործ Դաւիթ - 248
 Պղնձագործ Պողոս - 247
 Պողոս եպիսկոպոս - 217, 226
 Պողոս, Պաւղաւս - 35, 36, 134, 135, 136, 169, 226, 227
 Ջալալեանց Ս. վրդ. - 13, 14, 44, 67, 71, 122, 125, 225, 262
 Ջաղաթայ - 21, 61, 62
 Ջամէլ, Ջամէլէ - 15, 134
 Ջանին - 153
 Ջանդուլենց Գիօրգի - 259
 Ջանփաշայ - 277
 Ջաւախ Ռամազ - 258

- Զաւտ - 133
 ԶուլՀակ - 147
 Զուժանց Թամազ - 160
 Զուժէ - 136, 172
 Զուժի - 62, 112, 171
 Թամազ - 23, 144
 Թեւազ-բէկ - 234, 235
 Թէթէոս եպիսկոպոս - 217
 Թէվազ - 154, 251, 252
 Թըստակէս - 139
 Թոստեւան - 233
 Թոստոմ - 27, 173
 Թուբինեանք - 12
 Թուսուղան (Յոսուսուքնայ) արքայադուստր, (Թագուհի) - 16, 181
 Թուսուղան - 123
 Թոստոմ (Թոստոմ) Թագաւոր (Բագրատունի), Ըոստոմ խան - 8, 17, 41, 69, 70, 112, 140, 146, 149, 150, 226
 Թոստոմ - 255, 259
 Թոստոմեան Մարտիրոս - 258
 Սաղաթ - 148
 Սաղազ - 174
 Սաղուն ամիրսպասալար - 182
 Սահակ - 147, 198
 Սահառունի Տէր Առաքել - 238
 Սամուէլ վարդապետ, փակակալ - 131
 Սայաթնեանց Մովսէս աւագ քահանայ - 184
 Սանահին - 144
 Սանասարեան Մկրտիչ - 35
 Սանատրուկ - 57
 Սանդուխտ - 251
 Սառայ - 254
 Սառաջ Բաթօ - 248
 Սառաջ Պէպան - 248
 Սատաթի Օաքն - 145
 Սատաղ - 177
 Սարգիս (Ասուժի) - տե՛ս Ասուժի Սարգիս
 Սարգիս - 20, 21, 36, 38, 39, 120, 128, 135, 144, 157, 161, 166, 168, 170, 253, 261
 Սարգիս Արտաւազայ որդի - 134
 Սարգիս ամիր-սպասալար - 124, 133, 180
 Սարգիս արքեպս. Արղութեցի - 8, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 41, 42, 70, 72, 75, 89, 91, 92, 95, 96, 107, 116, 117, 118, 121, 146
 Սարգիս գրիչ - 118, 270
 Սարգիս եպս. պարոնտէր, որդի Բէբէքի, Արղութեանց - 112, 114, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 171, 174, 175, 176, 177, 186, 187, 193, 194, 195, 226, 242
 Սարգիս Հրէց - 140
 Սարգիս Կունդ - 32
 Սարգիս որդի Սմբատի - 126, 131
 Սարգիս քահ. - 21
 Սարգիս-Ջան, որդի Էլիզբարի - 155, 160, 175
 Սարգիսեան Բ. - 273
 Սարկաւագ - տե՛ս Յովհաննէս Սարկաւագ
 Սարուխան - 25, 42, 90, 141, 144, 145, 149, 153, 154, 163, 164, 171
 Սարուխան-բէկ - 25, 154, 155, 156
 Սարուտ - 134
 Սարքիս - 254, 255
 Սաւղումն - 144
 Սաքօ - 249
 Սերպիոն վարդապետ - 246
 Սերգեյ Լազրիչ - 193
 Սեւ Սարգիս - 261
 Սեւադա - 182
 Սէբաշտիւի Վարդան վարդապետ - 168
 Սէիդ-բէգ - 191
 Սէսօ Դանիէլի - 248
 Սիլիբիստրոյ քահ. - 245
 Սիմէոն - 13, 21, 54, 55, 224
 Սիմէոն գրիչ - 264, 266
 Սիմէոն խան 62, 64

- Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի - 44, 108, 208, 214, 221
- Սիմէոն Սանազնեցի - 267
- Սիմէոն Տէր-Յովսէփեան - տե՛ս Տէր-Յովսէփեան Ս.
- Սիմոն - 255
- Սիմոն Խուզարածի - 249
- Սիմոն Սէթի - 246
- Սիսոյ - տե՛ս Արղութաշէլի Սիսոյ
- Սիրադեղանց Պէտրոս - 154, 156
- Սիրադեղանց Սիրադեղ - 227
- Սիրաւազ - 147
- ՍՀակ (Սահակ) - 140
- Սմբատ - 16, 19, 20, 27, 49, 159, 166, 182, 227
- Սմբատ Բագրատունի, որդի Դաւթի - 58
- Սմբատ որդի Ուրբանայ - 181
- Սմբատ սպասաւար - 125, 126, 131
- Սմբատ Տիեզերակալ, որդի Աշոտի - 58, 59
- Սմբատ, որդի Աշոտ Ողորմածի - 16, 56, 67, 68, 69, 70, 122
- Սմբատ, որդի Գագիկի - 229
- Սմբատանց - 120
- Սմբատի Շահնազար - 154
- Սմպատ, որդի Աշոտ Մսակերի (Աբլաբաս) - 58
- Սմպատ, Սմբատ Բագրատունի, որդի Աշոտի - 50, 51, 54, 55, 202
- Սոկրատ - 268
- Սոսքնի Գօգի - 259
- Սուգանեանց Յարութիւն - 184
- Սուխմոն - 189
- Սուլխան - 24, 41, 42, 149, 150, 169, 236
- Սուլհանանք - 178
- Սուլուխանանք - 227
- Սուլուխանք - 166
- Սուրիկ - 27, 172
- Սուքան Սաքօ - 248
- Ստեփան - 237
- Ստեփան Մարքարի - 246
- Ստեփանէ վարդապետ - 236, 237
- Ստեփաննոս եպս. - 9, 10
- Ստեփաննոս կաթողիկոս Աղուանից - 230
- Ստեփանոս - 260
- Ստեփանոս գրիչ - 269, 270, 274, 275
- Ստեփանոս կաթողիկոս - 11, 17, 18, 84, 86
- Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ 12, 51, 53, 54, 56, 264, 266
- Ստէբան 255
- Սրապիոն գրիչ 278
- Սրուանձտեան Գ. 272, 278
- Սօլօման Հաբուլի 248
- Սօղարթմիշ, Սօղարդմիշ - 142, 150, 164, 165, 175
- Սօղօմ - 154
- Սօսի Բէգլարի - 246
- Սօսի Հասանի - 248
- Սօսի-բէգ - 227
- Սօրիկ - 227
- Սօրիկանց Թամազ - 161
- Սօրիկանց Ղարախան - 161, 166, 178
- Սօրիկանց Շէրմազան - 167
- Վախախ - 19, 128
- Վախթանգ արքայազն - 188, 189
- Վախուշտի - 13
- Վախտանգ - 71, 248
- Վահրամ - 175
- Վաղարշ - 57
- Վաղարշակ Արշակունի - 49, 57
- Վալնան - 130
- Վանէնի - 180
- Վանիկ - 136
- Վաչէ - 134
- Վաչէ Կամսարական - 58
- Վաչէտ - 19, 129
- Վաչուտ - 19, 129
- Վասակ - 19, 20, 23, 40, 62, 90, 111, 137, 148, 149, 155, 161, 166, 181, 225
- Վասակ Կուճիպարիկ - 73, 75
- Վասակ որդի Սմբատի - 19, 127, 131
- Վասականք - 114

- Վասիլ կայսր - 58
 Վարազդատ - 57
 Վարդ - 19
 Վարդան - 16, 130, 131, 135, 145, 167, 252
 Վարդան Արեւելցի - 271
 Վարդան արեղայ - 164
 Վարդան ծաղկող - 272, 273, 274, 276, 277
 Վարդան Սանահնեցի - 267
 Վարդան վարդապետ - 11, 15, 116, 168
 Վարդան, որդի Իսկանդարի - 19
 Վարդանան - 145, 150
 Վարդանանք - 18, 133
 Վարդեւան, Վարդէվան - 19, 135
 Վարդում - 162
 Վարդումի Կարապետ - 142, 177
 Վարթան Խանգուլի - 249
 Վարթին - 167
 Վարլամ - 243, 245
 Վէլին - 162
 Վէլիջան, որդի Առուծի - 85
 Վէլիստի որթի Գիօրգի - 246
 Վռամշապուհ - 58
 Տայի - 146
 Տաշեան Յ. - 273
 Տարաս սարկաւազ - 245
 Տէտին - 256
 Տէր Աբրահամ - 28, 177, 206, 217
 Տէր Աղէքսանդր կթղ. - 206, 208, 210
 Տէր Անտոն - 9, 210
 Տէր Առաքել - 33, 160, 166, 167, 170, 258
 Տէր Աստուածատուր - 136, 152, 206, 217
 Տէր Արութիւն - 248, 257
 Տէր Աւետիս - 157, 257
 Տէր Ափրիա - 236
 Տէր Բաղդասար - 248, 257
 Տէր Բարսեղ - 27, 174, 255
 Տէր-Բարսեղեանց Յարութիւն Շնող-նեցի - 184
 Տէր Գաբրիէլ - 217, 256
 Տէր Գալուստ Փիփեցի - 261
 Տէր Գէորգ - 248, 254, 257, 258
 Տէր Գրիգոր - 166, 170, 259
 Տէր Գրիգոր Խուբարանց - 140
 Տէր Գրիգորիս կթղ., - 206
 Տէր Դաւիթ - 257
 Տէր Եղիազար կթղ. - 206
 Տէր Զաքարիա, որդի Ղորղանի - 11, 168
 Տէր Ըստեփանոս (Ստեփանոս) - 135
 Տէր Թաթոս - 170
 Տէր Իսայի - 236
 Տէր Խաչատուր - 147, 152, 160, 172, 173, 217
 Տէր Կարապետ կթղ., - 206
 Տէր Ղազար - 147, 153, 175, 177, 178, 258
 Տէր-Ղազարանց Շաքրոյ - 237
 Տէր Մարգարէ - 135, 147, 169
 Տէր Մարտիրոս - 147, 159, 166, 167, 227, 248
 Տէր Մելիքսէթ - 217, 222, 257
 Տէր-Մելիքսէթեան Տէր Մելքիսեդէկ - 33, 34, 35
 Տէր Մխիթար - 217
 Տէր Մկրտիչ - 251
 Տէր Մովսէս Գօրէցի - 260
 Տէր Մովսէս - 195, 257, 258
 Տէր-Մովսիսեան Մ. - 12, 15, 35, 277
 Տէր Յակոբ - 236
 Տէր Յակոբ Զուսափեան - 261
 Տէր Յակոբ էրէց - 157, 170
 Տէր Յակոբ կաթողիկոս - 206
 Տէր Յարութիւն Բօղնեցի - 260
 Տէր Յէրէմիա - 165
 Տէր Յոհաննէս - 142, 170, 182, 222
 Տէր Յովանէս - 129, 138
 Տէր-Յովսէփեան Ս. - 110
 Տէր-Յովսէփեան Տէր Սիմէոն - 28
 Տէր Յօհան - 254, 257
 Տէր Յօհաննէս Դեմուրեան - 261
 Տէր Յօսէփ - 259
 Տէր Յովսէփ Գօրէցի - 260
 Տէր Նահապետ կթղ. - 206

- Տէր Ներսէս - 9
 Տէր Նիկողայոս արքեպս. - 9, 217, 222
 Տէր Շմայոն - 12, 28, 65
 Տէր Շմաւոն - 237, 258
 Տէր Ովանէս, Ոհանէս - 42, 128, 136, 150, 153, 176
 Տէր Ուհանէս - 159, 175
 Տէր Պետրոս - 161
 Տէր Սահակ, Տէր Սհակ - 141, 173, 206, 228
 Տէր-Սահակեան Տէր Արուսթիւն - 248, 251
 Տէր Սարգիս - 135, 159, 169, 174, 206, 227
 Տէր Սարգիս որդի Մէլիտոնի - 155
 Տէր-Ստեփանեան Ա. - 32
 Տէր Ստեփաննոս կթղ. - 14, 206
 Տէր Վարդան - 42, 150, 155
 Տէր-Վարդանեան Գ. - 6, 9, 45, 35
 Տէր Փիլիպէ - տե՛ս Ղայթմազեան Փիլիպոս
 Տէր Փիլիպոս - 217
 Տէր Փիլիպոս կթղ. 206
 Տէրունական - 276, 277, 278
 Տէրտէրի Աբրահամ - 260
 Տէրտէրի Մօսէս - 258
 Տիգրան - 57
 Տիրան - 57
 Տիրանուն - 266
 Տիրատուր, Տէր Տիրատուր - 25, 138, 162, 276
 Տիրոս - 24, 113, 140, 152
 Տղայպարոն - 161
 Տուտի որդի Գրիգոր - տե՛ս Գրիգոր Տուտէորդի
 Տրդատ ճարտարապետ 56
 Տրդատիոս, Տրդատ - 47, 57
 Տրթատիոս - 48
 Տօտաղեան Դաւիթ - 258
 Րիմ-բէզ - 191
 Յիւլիանցի Տէր Դաւիթ - 260
 Փանոս - 25, 171
 Փառաշ - 20
 Փասօ - 252
 Փարազալի - 26
 Փարզալի-բէկ - 159
 Փարէմուզ - 120
 Փարդուալիս - 156
 Փարդուզաթ - 135
 Փարնաւազ - 196
 Փարսաղան Արդութով - տե՛ս Արդութեան
 Փարսաղան, Փարսատան - 20, 24, 113, 120, 142, 148, 152, 160, 169, 186
 Փարսատան-բէկ - 154, 163, 164
 Փարվանա - 170
 Փէշօ - 198
 Փէրմուզ - 157
 Փիլիպոս - 130, 200
 Փիլիպոս կաթողիկոս - 22, 38, 88, 90, 92, 96, 112, 202
 Փիրազիզ - 19, 135
 Փիրալի - 71, 161
 Փիրղուլ Բուչոնց - 145
 Փիրղուլ-բէկ - 153
 Փիփինէնց Իսակ - 248
 Փոխոտանք - 160
 Փորթուխայ 181
 Փութուրիձէ Վ. - 187
 Փրճօլանց Անտոն - 160, 161, 166
 Քալօ - 253
 Քաղաքացի Անտօն - 247
 Քաղաքացի Տէր Գէորգ - 260
 Քաղաքացի տիրացու Էօվանէ - 260
 Քամալ - 25
 Քամար - 171
 Քայիխօսրով - 178
 Քալքնանց Նաւասարդ - 118
 Քարախոստրո - 138
 Քարախոստրով-բէկ (բէկ) - 96, 154, 156, 163, 164
 Քեթեւան, Քէթէվան - 27, 178, 253, 254, 255
 Քեղուբաթ - 19, 135
 Քոլանջեան Ս. - 15
 Քուղամնութ (Քուրդ Ամիրայ) - 182

- Քուչաք Գրիգոր - 136
 Քուչիկ-Յովհաննիսեանց Խ. - 34
 Քուրդաշահ - 127
 Քուրդբէկ - 144, 145
 Քուրդիկ - 27, 176
 Քուրթ, որդի Սմբատի - 19, 124, 126
 Քուրթիկ - 141, 149
 Քուրթիկ-բէկ - 137
 Քրարնքանք - 141
 Քոթոյեան Յօհաննէս - 260
 Քովլուի Պետրոս - 248
 Օթանդիլ որդի Թաթարի - 23, 141, 145
 Օթար - 255
 Օթար Մաճուտաձէ - տե՛ս Մաճուտաձէ Օթար
 Օլբէ - 19
 Օլբի Զադարէ - 155
 Օլբի Ղուլի - 141, 145
 Օղուզ - 120
 Օնոֆրէ քահ. - 243
 Օսէփ - 236
 Օտեան Գասթարեան Ալիս - 9
 Օրամ - 227
 Օրբէեան Ստ. - 10
 Օրբէեան Իւանէ (Յովհան, Իոանէ) - 125, 237, 240
 Օրբէի Յ. - 34
 Օրմանեան Մ. - 43
 Օւքրօպիլ - 75

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբդարայ ջուր - 69
 Ագատակու ձոր - 83
 Ագարակ - 37, 73, 75, 94, 137
 Ագրամ գիւղ - 250, 252, 257
 Ագիղբոյուկ - 206
 Ալավերդի - 245, 249, 255
 Ախալչէն - 249
 Ախալցիխէ - 246
 Ախալքալաք, Ախրլքալաք, Ախլքա-
 ղաք - 18, 41, 81, 231
 Ախատէլ գիւղ - 249, 255
 Ախթալայ - 242, 243, 246, 261
 Ախուրեան - 56
 Ախտախան - 144
 Ածողվէր, Ածղօր գիւղ - 231, 249,
 255
 Ակոռիի Ս. Յակոբայ վանք - 10
 Ակուաւաշինու հողեր - 148
 Աղարծնու վանք - տե՛ս Հաղարծնի
 վանք
 Աղաւնոց այր - 275
 Աղբակ - 266, 267
 Աղբիւրի գլուխ - 148
 Աղբուղայ - 206
 Աղբրի լանջ - 162
 Աղղան գիւղ - 206
 Աղէկ, Աղէկ - 73, 75, 94
 Աղէկու Մղարդէ (Յաղէկու Մղարդէ)
 - 94, 97, 100, 103, 201
 Աղիստէփ, Աղստեւ, Աղեստեւ, Աղէս-
 տաֆէ - 70, 204, 206, 231
 Աղճաղալայ - 79
 Աղուանից երկիր - 62, 206, 231
 Աղունկա ծով - 173
 Աճարայ ձոր - 85, 94, 97, 100, 103,
 147, 201
 Ամաւճ - 74, 84
 Ամենափրկիչ եկեղեցի (Սանահին)
 50, 124
 Ամերսէթ - 206
 Անագայ գիւղ - 250
 Անանիա Շիրականցւոյ վիճակ - 61,
 69
 Անբերդ - 275
 Անի - 56, 59, 266, 267, 273
 Անկիւրիայի Ս. Աստուածածին (Կար-
 միր) վանք - 9
 Անչխախտ - 244, 245
 Անտուկու ձոր - 204
 Աշկոյ (Հանք) - 80
 Աջառանց (Աջառանց) այր - 14, 15,
 33
 Առջասպ, Առջասպ - 83, 87
 Ատէն - 230
 Արարատեան գաւառ - 273, 275
 Արաքունի - 227
 Արդահան (Արտայհան) - 61, 69
 Արդանուճ - 231
 Արեւելեան Հայաստան - 273
 Արընթքայ տափ - 122
 Արշակունեաց գաւառ - 53, 58
 Արտօզան գիւղ - 249, 255
 Աւագ կարմունջ - 62
 Աւգաւրվայ ձոր - 40, 73, 75, 111
 Աւկաւնի - 83
 Բաբաճանայ ձոր - 103
 Բաբաքար - 85
 Բագալի այգի ի Շէնգաւիթ - 129
 Բագում լեռ - 67
 Բակուրցիխայ գիւղ - 250, 252
 Բաղանց տախտ 230
 Բամբակաձոր, Բամբկու ձոր - 18, 70,
 83, 88, 94, 97, 100, 103, 108, 201
 Բարամ - 231
 Բարէթ, Բարալէթ - 41, 81
 Բարձրէլի - 147
 Բաւղաւսքլիսի - 83
 Բեթղէհէմի եկեղեցի (Թիֆլիս) - 217,
 219
 Բերդի Կաթողիկէ եկեղեցի - 14, 190
 Բերդի Փոքր եկեղեցի (Հրեշտակապե-
 տաց, Թիֆլիս) - 41, 109

- Բերթ - 85
 Բերթի Մեծ եկեղեցի (Ս. Գեորգ) - 238, 240
 Բերթիկ Տիկնաքարի (այգի) - 127
 Բիսովիլ գիւղ - 250, 251
 Բոլիւրոն գիւղ - 266
 Բորթկայ ջաղաց - 111
 Բուլախու - 21, 86
 Բուլբուլեան - 231
 Բուղամու ձոր - 230
 Բոնջադար - 160
 Բրբջանի կամուրջ - 40, 111
 Բրինձ - 230
 Բրտաձոր - 40, 111, 135
 Բօռչալու, Բորչալոյ - 193, 232, 235
 Գարգառ - 73, 75
 Գարթալը կղզի - 10
 Գաւազէն - 231
 Գաքէ - 231
 Գեղարքունիք - 271
 Գիլայդտակ - 152
 Գոգարացւոց կողմանս - 59, 86
 Գորանի, Գաւրանի - 21, 86
 Գորուլի սինուռ - 147
 Գուգարաց աշխարհ - 67
 Գուլգուլայ գիւղ - 249
 Գուրջիան գիւղ - 250, 251
 Գուխձոր - 61, 69
 Գրիգորիոսիւս - 180
 Գօգարանց սար - 69
 Գօգարանց սինուռ (սինուռ) - 61, 69
 Գօգու գեղ - 147
 Գօրական - 231
 Գօրգու այգի - 64
 Գօրի - 198
 Գօրուլինայ - 147
 Դամբա տեղի հող - 163
 Դանդալակ - 163
 Դապախմելա - 41, 82
 Դարայբլբ - 19, 135
 Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս վանք - 10
 Դարափուլ - 162
 Դարբ գիւղ - 40
 Դարի գեօղ, Դարք - 70, 73, 111, 113
 Դարմայ թաղ - 85
 Դարպասի այգի - 25, 39, 70, 113, 116, 171
 Դարպասի ջահրատ - 152
 Դարպասի սինուռ - 142, 152, 161, 176
 Դաւթանդու - 93
 Դաւրիչօղլի - 206
 Դեղում - 230
 Դէբէդ, Թէպէտ - 93, 206
 Դիլոմի, Դուղամու - 41, 82
 Դմանիս - 230
 Դուրախան - 175
 Դպրէվանք - 53, 58
 Դունաւորի Մեծ Զատայ 206 - տե՛ս Զատայ
 Դվին - 51, 58
 Դրաբուլ - 161
 Դրսեղ, Դսեղ, Դըսեղ, Տսեղ - 79, 94, 97, 100, 103, 201
 Ելուդարէ - 69
 Եղնախաղ - 70
 Եպիսկոպոսի գիւղ - 23, 39, 40, 64, 111, 113, 115, 116, 146, 147, 148, 168, 186, 187, 233, 234
 Երեւան - 11, 70, 192, 198
 Երուսաղէմ - 56-7, 64, 73, 74, 96, 133, 225, 273, 275
 Զաւպէ - 231
 Զաքարայ ձորու հող - 165
 Էլիարի գիւղ - 204
 Էջմիածին - 11, 33, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 97, 99, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 110, 117, 143, 161, 162, 168, 170, 180, 193, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 213, 214, 217, 219, 220, 223
 Էվատ - 148
 Էտանք - 158
 Էրատակ - 112
 Էրնջակ - 51

- Ընկզկեց փոս - 22, 112, 113, 141, 148, 149
 Ըռչտարի հող - 227
 Ըստեփանոսի գեղ - տե՛ս Ստեփանոսի գիւղ
 Ըստըմբաւ - տե՛ս Ստամբուլ
 Թամարաշէն - 230
 Թառական - 206
 Թատուժ - 231
 Թբիլիսի - տե՛ս Թիֆլիս
 Թէլաւ, Թելաւ - 196, 246, 250, 251
 Թէլէթ - 41, 82
 Թէպէտ - տե՛ս Դեբեդ
 Թիֆլիս, Թիլֆիդ - 13, 15, 33, 34, 41, 44, 109, 110, 121, 179, 180, 181, 190, 212, 214, 215, 217, 224, 230, 242
 Թմօգլի - 231
 Թնդոց - 26, 156, 162, 164
 Թումանց բերդ - 190
 Թուեղք (Թրիալէթ, Թրիալէթ) - 18, 40, 41, 81
 Թրուանճ, Թուանճ գիւղ Կարնոյ - 35, 226
 Թօխլէւոր գիւղ - 250
 Իգուհանք - տե՛ս Կոհանք
 Իլուդարէ - 61
 Իղալթօյ գիւղ - 249, 255
 Իմէրէթ - 231, 232
 Ինճու ձոր - 206
 Իսպահան - 200
 Իտալիա - 266
 Լաճվարդ - 85, 93
 Լանջ - 227
 Լաւուի, Լորի, Լոռէ - 18, 88, 93, 106, 126, 150, 187, 188, 191, 204, 272.
 տե՛ս նաեւ Լաւուի
 Լաւքայ (Լօքայ) երկիր - 94, 97, 100, 201
 Լաւքայ բերթ - 87, 93
 Լեղվարայ - 94, 97, 100, 103, 201
 Լէջէնուք - 37, 137
 Լիսի - 41, 82
 Լուսայգի - 37, 137
 Լօռէ, Լաւուէ քաղաք - 53, 59
 Լօռէ, Լաւուի բերդ, Լօռի ամրոց - 39, 63, 116, 206, 230
 Լօռու գիւղաւայք - 70, 84, 206
 Լօռու թէմ - 70
 Խազան - 79
 Խաչերեսի ձոր - 103
 Խաչի ետի հող - 165
 Խաչմիան գիւղ - 249, 254
 Խեչէրկութ, Խեչէրկուտ - 227
 Խէչի գեղ - 175
 Խէչքարի Ջէրկի թեղէց հող - 170
 Խոշոռնու ձոր, Խոշոռնի, Խոշորնոյ ձոր - 18, 40, 74, 75, 79, 94, 97, 100, 103, 111, 133, 134, 201
 Խուխունէթ գիւղ - 249, 254
 Խօջաբազար - 231
 Խօրխէլ - 249, 255
 Խօրնուտակոտ - 230
 Ծաղկոցաց ձոր - 56, 67, 70
 Ծանկունոյ տախտ - 230
 Ծաւկիս գիւղ - 258, 259
 Ծինանդալ գիւղ - 249, 253, 261
 Ծիտնայանք - 158
 Ծորբդայ, Ծորթթայ Լեռ - 74, 84
 Ծոպայ ձոր, Ծօփայ ձոր - 61, 69, 83
 Ծոփ, Ծոբ (գիւղ) - 17, 74, 79
 Ծոփի Քարինջք - 87
 Կաթողիկէ եկեղեցի Անիի - 56
 Կաթողիկէ եկեղեցի Սանահնի - 66, 73, 112, 125
 Կալաւոր - 249
 Կախէթ, Կախեթ - 41, 67, 68, 70, 71, 109, 118, 189, 193, 194, 196, 230, 232, 235, 237, 239, 246, 257
 Կաժ գիւղ Գեղարքունիքի - 271
 Կակաբէթ գիւղ - 250
 Կաղնէց հող - 169
 Կաճաճկուտ - 87, 93
 Կամակատար Սբ. Աստուածածին Թիֆլիսի - 33
 Կամուրջ - 17
 Կամրջաձորի վանք - 264

- Կայեն, Կայէն-Կէժոն, Կայեան - 67, 86, 231
 Կանկառք - 61, 69
 Կապ - 158
 Կապուտքար - 53, 58
 Կատաւէթ - 74, 84
 Կարգանեթ գիւղ - 250
 Կարին - 35, 226
 Կարծարծախ, Կարծախ - 41, 81
 Կարմիր եկեղեցի - 94, 97, 100, 103, 174, 201
 Կարմունջայ խելի ջաղաց - 112
 Կարմրջաձոր, Կարմնջաձոր - 53, 58
 Կարուց սինուռ - 61, 69
 Կարս - 52, 53, 59, 116
 Կացոցկայ ճանմփայ - 167
 Կացոցկայ բիսին - 173
 Կեչուտ - 17
 Կեռատու գիւղ - 100, 103, 201
 Կիլիկիա - 267
 Կիկէթի - 41, 82
 Կիտի նաւ - 112
 Կիրանցուի ձոր - 206
 Կլտիկարայ երկիր, Կլեկարի - 18, 40, 41, 81
 Կկվայշէն - 129
 Կոգովիտ - 266, 267
 Կոխալայ ձոր - 69
 Կոխբայ ձոր - 61
 Կոկ եկեղեցի - 206
 Կոհանք - 132
 Կողէսան - 75
 Կոնայ սար - 158
 Կոշաձոր, Կոշայձոր - 40, 64, 111, 112, 120, 127
 Կոստանդնուպոլիս - 10, 51, 193, 267
 Կորիկատափ այգի - 112, 114
 Կոռճատան, Կոճատան - 249, 253, 258
 Կոռմիս - 41, 82
 Կոռնէ - 206
 Կոռսանաց եկեղեցի - 261
 Կոռտինայի Ս. Աստուածածին եկեղեցի - 8, 9
 Կուր - 52
 Կռապաշտի հող - 165
 Կօնդօլ գիւղ - 250
 Հալալաշէն - 72, 73
 Հակառակի գլուխ - 162
 Հակու - 74, 84
 Հաղարծնի վանք - 108, 204, 205, 206, 208
 Հաղբատ գիւղ - 188, 189, 234, 242, 243, 261
 Հաղբատ, Հաղբատայ վանք, Հախպատ, Հախբատ - 10, 12, 13, 16, 18, 20, 22, 28, 54, 59, 61, 83, 91, 93, 107, 108, 109, 129, 133, 134, 179, 181, 182, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 235-237, 238, 239, 257, 266, 267, 269, 277
 Համգաչիման - 18, 83, 88, 94, 97, 100, 103, 106, 201
 Հայաստան, Աշխարհ Հայոց, Երկիր Հայոց - 21, 35, 41, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 59, 62, 218, 266, 278
 Հայունույ տախտ - 230
 Հայտարբէկու, Հայտարբէգի ձոր - 93, 94, 97, 100, 103, 201, 206
 Հասարակաց իգի - 138
 Հաւուց թառ - 274
 Հին Լաւոի - 85
 Հոգէդեղ - 79
 Հոռոմոսի վանք - 53, 58
 Զիթահանուց ձոր, Զիթահանուց սար, Զիթահանքի սար - 40, 83, 88, 94, 97, 100, 103, 106, 111, 144, 201, 206
 Զորագեղ - 231
 Զորի այգի - 127
 Զուէլդուալ գիւղ - 250, 256
 Ղազար - 193, 232, 235, 239
 Ղալթախի - 21, 86
 Ղայղուլի, Ղայիղուլի երկիր - 61, 69, 97, 100, 103, 106, 116, 201

- Ղանդաւոր գիւղ - 250, 252
 Ղարաբաղ - 193, 234
 Ղարախաչ - 69, 87, 93, 206
 Ղարայղալա - 206
 Ղարաքիլիսա, Ղարայքիլիսա - 93, 94, 97, 100, 103, 201, 206
 Ղաւշայ (Ղօշայ) եկեղեցի - 94, 97, 100, 103
 Ղաւրչու (Ղօրչու) հող - 147, 148
 Ղըչախայ սինուռ - 61
 Ղըզըւաւրան, Ղըզլ Լաւրան - 40, 86, 111
 Ղողա եկեղեցի - 201
 Ղորնիս - 230
 Ղուբաթի ջաղաց - 162
 Ղուզանի գիւղ - 23, 146
 Ղուրդղէլաւոր գիւղ - 249
 Ղվթաբա (եկեղեցի) - 244
 Ղփչաղաց սինուռ - 69
 Ղօգիցի - 230
 Ղօրէլ գիւղ - 249, 254
 Ճալայ - 85, 87, 112
 Ճալի հող - 141, 142
 Ճալին բրհարք - 149
 Ճապալայ - 230
 Ճենայ - 85
 Ճոճկան - 85
 Ճոլճոլափոս - 227
 Մաթիշ - 126
 Մալխա գիւղ - 250
 Մակարայ վանք - 206
 ՄաՀկան - 231
 Մաղարդայ Նախավկայի վանք - 8
 Մաղարոյ գիւղ - 250
 Մաղրան գիւղ - 249, 255
 Մամխուտ - 22, 84, 92, 111
 Մանաս - 231
 Մանաւ գիւղ - 250, 256
 Մանթաշայ բերդ, Մանթաշաբերդ - 204, 206
 Մանտուայ քաղաք - 266
 Մաչխան - 252
 Մատան գիւղ - 249, 255
 Մարձ, Մարձայ գոմէր - 17, 83, 87, 97
 Մարձու ձոր, Մարցու ձոր - 94, 97, 100, 103
 Մարմաշէնու սինուռ - 69
 Մարմարաշինու սինուռ - 61
 Մարու ձոր - 201
 Մարտղօփ, Մատղոփ - 250, 261
 Մեծ Հայք - 76, 88, 94, 97
 Մեծ Շհառ - 148
 Մեծ Որտի - 148
 Մեծ ջուր - 70
 Մեծոփայ վանք - 265
 Մետեխ - 243, 244
 Մէլքի գիւղ - 206
 Մէփորայ (Մեփուրայ) - ձոր 61, 69
 Մըղարթ - 111
 Մթածմինդայ - 244
 Միսխանայ - 204
 Միւրիանու խաչ - 70
 Մծօվրէթ - 230
 Մոզղոկ - 197
 Մոխրաղաճի ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
 Մուկուղան գիւղ - 249, 253
 Մուղնի, Մօղնու եկեղեցի - 15, 110, 217, 219
 Մցիւէթ, Մծիւթայ - 210, 231
 Յելու - 116
 Յերգատուկ - 116
 Յոհանայ վանք - 134, 137
 Յուժիայ գիւղ - 249
 Նաբախտէվի - 230
 Նախարէուլ Սանիօրի - 249
 Նախէղուռ - 230
 Նասօմխար գիւղ - 250, 252
 Ներքի գեղ - 171
 Ներքին Տաշիր - 67, 74
 Նիգ գաւառ - 67
 Նինոծմինդայ, Նինոյծմինդայ - 245, 250, 256
 Նշխարախեց - 143
 Նոր Նախիջեւան - 180
 Նոր Վանք - 70

- Նորաշէն - 72, 73, 111
 Նորաշէնի եկեղեցի - 13, 40, 217, 219, 235
 Նորատուս - 145
 Նուգզարի գիւղ - 150
 Նուկրիա գիւղ - 250
 Նքա տուն - 86
 Նօրիայ գիւղ - 252
 Նօրք գիւղ - 249
 Շալանց ընծան - 151
 Շալուանց Տափակ հողեր - 143
 Շահվերդի - 227
 Շամշադին - 232
 Շամքօր - 231
 Շարքար - 148
 Շաքի, Շաքէ - 230, 231
 Շենգաւիթ - 19, 129
 Շէկ բերթ, Շէկբերդ - 85, 93
 Շիլդայ գիւղ - 249
 Շիխոնց կալ - 163
 Շինդիս գիւղ - 258
 Շիրակ գաւառ, Տուն Շիրակայ - 50, 53, 58, 67
 Շիրակախոռ (Աշոտայ) - 86
 Շիրակի թէմ - 70
 Շհառ - 112
 Շուլաւեր - 74, 75, 84
 Ունակ գիւղ, «Ունակայ ծիւ», Որ-
 նակ, Ունակագոմ - 23, 25, 26, 27, 69, 70, 72, 73, 74, 96, 113, 116, 127, 128, 137, 153, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 172, 173, 175, 176, 225, 227
 Ունակա փխսիվէր (փսիւեր) հող - 156
 Ունակայ ձոր - 173
 Ունասարի աղբիւր - 156
 Ուխանիս (գիւղ) - 80
 Որբէթ - 230
 Որդնավայ ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
 Ուձուն - տե՛ս Օձուն
 Ուռաբերդ, Ուռայբերդ, Ուռա բերթ - 21, 86, 88, 94, 97, 100, 103, 111, 201
 Ուտայ բերթ - 40
 Ուրիէթուբան - 249, 253, 258
 Չալայուբան գիւղ - 250, 252
 Չայիլուր - 250
 Չընըխչի - 20
 Չընչիսուտ - 86
 Չիխօր - 230
 Չիչմանիս - 206
 Չիտալագու ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
 Չիչօպանու սինուռ, Չիչօբան - 116, 148, 233
 Չումլախ գիւղ (Չումլաղ) - 250, 251, 261
 Չպուխլու, Չիպուղլու, Չուպուխլու - 87, 116, 206
 Պալուղայէ - 93
 Պարսկաստան, Պարսից երկիր - 229
 Պետերբուրգ, Սանկտ-Քետերբուրգ - 34, 35
 Պիծակ, Պեծակ - 61, 69
 Ջալալաղոյ կամունջ, Ջալալօղլու կամունճ - 87, 206
 Ջաղացի ջուր - 70
 Ջանան գիւղ - 249
 Ջանտարու ձոր, Ջանդարու ձոր - 85, 94, 97, 100, 103, 201
 Ջավախէթու սինուռ - 116
 Ջատայ - 206
 Ջաւախք - 40, 61, 69
 Ջերկի հող - 162
 Ջիլղու գետ - 116
 Ջիմէթ գիւղ - 250, 252
 Ջուղաղ - 206
 Ջումանց - 228
 Ջումի յիգի - 140
 Ջրախառնութ - 19, 135
 Ջրանցի կամունջ - 40, 111, 112, 227, 228
 Ջրանցի ջաղաց - 112
 Ռոյիսպիր գիւղ - 249, 255, 257, 261
 Ռուիպիր - 261
 Ռուսաց երկիր, Ռուսաստան - 33, 180, 192

- Սագարէջոյ - 250, 256, 261
 Սագաղ - 174
 Սահակի հող - 147
 Սաղմոսավանք - 273
 Սաղուծոր - 26, 112, 159, 165, 174, 175, 225
 Սամեբի, (Սամէբու) եկեղեցի (Սուրբ երրորդութիւն) - 21, 39, 40, 118, 145, 146, 147, 152, 162, 167, 168, 171, 244
 Սամէբու գիւղ - 152
 Սամէբու տուն - 111, 113, 116
 Սամծերի, Սամծէրի, Սամծէվրիս, Սամծուէրի - 18, 24, 39, 40, 64, 70, 111, 113, 115, 118, 150, 169, 230
 Սամշիլդա - 230
 Սամցիւէ - 231
 Սանահին գիւղ - 7, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 62, 63, 64, 93, 116, 128, 145, 149, 150, 168, 178, 179, 180, 240
 Սանահին կամուրջ - 113
 Սանահնի Սբ. Աստուածածին - 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 36, 37, 38, 41, 53, 56, 58, 60, 62, 63, 66, 67, 68, 73, 74, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 96, 105, 106, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 162, 163, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 184, 204, 225, 226, 234, 264, 272, 275, 277
 Սանահնի վանք, Սանահնի ուխտ, Աթոռ Սանահնի - 7, 11, 12, 16, 17, 33, 35, 39, 41, 43, 44, 54, 55, 59, 60, 62, 66, 67, 69, 70, 72, 74, 76, 79, 80, 86, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 144, 146, 167, 171, 176, 178, 183, 184, 187, 191, 194, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 213, 214, 221, 225, 226, 233, 234, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278
 Սաջաւախօ - 231
 Սատաղ - 148
 Սարույերի, Սարուէրի (Սարվէրու) ձոր - 97, 100, 103, 116, 201
 Սեաւ եկեղեցի - 206
 Սեաւ քար - 206
 Սեաւորդեայ աշխարհ, Սեւորդեայ ձոր - 54, 61
 Սիբիր - 196
 Սիոն - 243, 244
 Սիս - 275
 Սիւնիք - 273
 Սուբայ - 150
 Սուբամ - 230
 Սուրբ Նշան (Թիֆլիս) - 217
 Սուրբ Նշան (Սանահնի) - 134
 Սուրբ Նշան - տե՛ս Հաղպատու Ս. Նշան
 Սպահան - 168
 Սոայքաշ - 147, 152
 Սոի մեծ քար - 142
 Սվանտալէ - 231
 Ստամբուլ - 64
 Ստեփանոսի գիւղ - 148
 Սոմխէթ, Սաւխէթ, Սուխէթայ տուն - 70, 88, 103, 106, 109, 116, 161, 186, 187, 193, 230, 260
 Սոմխէթու ձոր - 94, 97, 100, 201
 Վաղարշապատ - 81, 82, 84, 85, 86, 87, 92, 99, 100, 103, 106, 198, 199, 201, 204, 208, 210
 Վանանց թարփ, լանջ - 167, 227
 Վանգի ճալի - 167
 Վանքի եկեղեցի - 217
 Վաշլէվան - 41, 82

- վաշխ - 72, 73
 վասակի գիւղ - 23, 147, 148
 վասակի յիգի - 149
 վասպուրական - 7, 50
 վարդիսուբան, վարտայսուպան - 41, 82
 վարխոան - 230
 վենետիկ - 265
 վերի Գօրի - 230
 վերի գեղ - 84
 վերի Ծերաքա - 40, 111, 171
 վերի Յիսելվա - 230
 վերին Տաշիր - 67, 204, 206
 վէլիցիխայ, վէլիսցիխայ - 249, 253, 257, 261
 վէջին գիւղ - 250, 251
 վէրի մառան - 112
 վհակնիու, վհակնու ձոր - 83, 94, 97, 100, 103, 201
 վրաստան, վրաց երկիր - 18, 21, 50, 51, 52, 59, 61, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 84, 146, 147, 150, 161, 184, 186, 189, 190, 192, 195, 218, 224, 232, 233, 235, 237, 240
 վօղամած - 231
 Տաբախմեկ գիւղ - 258, 259
 Տազնայ - 41, 82
 Տալաւեր, Տալավէր - 18, 20, 22, 40, 70, 84, 92, 111, 113, 116, 176, 230
 Տալաւէրու ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
 Տայոց երկիր, Տայք - 62, 184
 Տայօղ - 231
 Տաշիր, Տաշրաց երկիր - 13, 18, 22, 51, 59, 61, 69, 85, 87, 88, 94, 97, 100, 106, 131, 201, 230
 Տաշտաձոր, Տաշտայձոր - 24, 113, 167, 171, 177
 Տաշրայ սինուռ - 94, 97, 100, 103, 201
 Տափակ հողեր - 144
 Տափի - 164
 Տեփրադիմաց, Տէփրայ գիմաց - 19, 24, 169
 Տէփուր - 74, 79, 135, 157
 Տողնիան գիւղ - 253
 Տուրխցիխայ (Տուրիզցիխայ) - գիւղ 249, 254, 257
 Տսեղ - տե՛ս Դսեղ
 Տփխիս, Տփխիզ - 14, 19, 51, 59, 67, 70, 82, 86, 183, 235, 237. տե՛ս նաեւ Թիֆլիս
 Յոբրթայ - 75
 Փամբակ, Փանբակ - 191, 240
 Փանիա գիւղ - 250, 252
 Փաշան գիւղ - 249, 254, 258
 Փաշիվանք 18, 41, 82, 83
 ՓէթղաՀեմի եկեղեցի - տե՛ս Բեթղէ-Հեմի եկեղեցի
 Փընդուկի սար - 87, 93
 Փշաւէլ գիւղ - 249, 255
 Փուրանեք - 158
 Քայեն - 79
 Քարադուխ - 112, 141
 Քարատակ, Քարայտակ - 24, 40, 111, 113, 142
 Քարթլի - 41, 109, 189, 193, 232, 235, 237, 239
 Քարինջք - 17, 83
 Քարկապ - 113
 Քէնի ագարակ - 85
 ՔէօթաՀիա - 9
 Քիսէղ, (Քիսիղ, Քիզիղ) գիւղ - 250, 252, 257, 261
 Քիստուժ - 142, 144
 Քոչորիձէ (եկեղեցի) - 244
 Քուրդէվան - 206
 Քուրտաքար - 85
 Քստաւոր գիւղ - 249, 255
 Քվաշոէթ (Քաշուէթ) - 244
 Քօբուլեան - 231
 Քօղալայ գիւղ - 250, 251
 Օձնու տախտ - 230
 Օձուն, Օձուն - 18, 73, 74, 75, 84, 206
 Օրան Լօռույ - 206

Ի ԼՐՈՒՄՆ

«Յիշատակարանում» պահպանուած դրամական միատրոններն ու նրանց փոխարժէքները քննութեան առնելիս օգտակար է աչքի առաջ ունենալ պրոֆ. Ն. Ադոնցի ստորև բերուող դիտարկումը. 1936թ. Գարեգին Յովսէփեանի «Հոգևոր կեդրոններ և Գլաձորի բարձր դպրոցը» աշխատութիւնը գրախօսելիս Ն. Ադոնցը կարևոր է նկատում ուշադրութեան առաջարկել միջնադարեան մուրաբերում եղած վճարումների և ի պատասխան սահմանումների փոխարժէքութեան հարցը. «Նուիրատուների տալիքը և պայմանները աւելի կարևոր են քան կարծում է, և պէտք է ուշադիր լինել ստոյգ ընթերցանութեամբ: Օրինակ՝ Մամքուն մուիրում է Ի = 20 դահեկան և պարտադրում երկու ժամ (Յաւել. Ա., 83): Սխալ է, պէտք է կարդալ Խ = 40 դահեկան: Նկատելի է, որ տարրուան մէջ մի ժամ (այսինքն պատարագ կամ եկեղեցական պաշտօն արժէ 20 դահեկան, երկու ժամը՝ 40 դահեկան, երեք ժամը՝ 60, վեց ժամը՝ 120 և այլն), երբ մի այգի մուրաբերողը պահանջում է 2 ժամ, նշանակում է նրա այգին արժէ $2 \times 20 = 40$ դահեկան: Եւ ուշագրաւ է, որ այգիների խոշոր մասը գնահատուած է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան: Երբ մի խորանի շինութեան համար պարտադրում է չորս ժամ, նշանակում է շինութիւնը մատել է $4 \times 20 = 80$ դահեկան: Այսպիսով ստանում ենք մի որոշ պատկեր տնտեսական կեանքի վերաբերեալ երևոյթների: Ոմն (Յաւել. Ա., 33) տալիս է 1000 սպիտակ և խնդրում հինգ ժամ: Հինգ ժամը արժէ $5 \times 20 = 100$ դահեկան, որի հակակշիռն է հազար սպիտակ, ասել է թէ 10 սպիտակը մի դահեկան է: Ս'ի ուրիշ անգամ տասն հազար սպիտակի դէմ համաձայնում են տալ քառասուն ժամ, ուրեմն $40 \times 20 = 800$ դահեկան: Տասն հազար սպիտակ = ութ հարիւր դահեկան. հետևաբար՝ մի դահեկան կարժէ $12 \frac{1}{2}$ սպիտակ:

Դահեկանն՝ ոսկի դրամ է, սպիտակը՝ արծաթ: Ոսկէ և արծաթէ դրամների այս յարաբերութիւնը ($1 = 10$ կամ $12 \frac{1}{2}$) հաստատում է ուրիշ աղբիւրներից: Յիշենք նաև, որ 40 դուկատը պարտադրում է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան, որից երևում է, որ դուկատը ոսկի դրամ է, հաւասար դահեկանի: Այս և մնացած անսպասելի և կարևոր հետևութիւնները պահանջում են, որ արձանագրութիւնները որքան հնարաւոր է խնամքով հրատարակուեն»:

Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Բ, պատմա-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ, [աշխատասիրութեամբ Պ. Յովհաննիսեանի], Երևան, 2006, էջ. 502-503: